Volume: 18 – Issue: 1 – April 2026 –

PROCEEDINGS OF THE INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
BULETINI I KONFERENCËS SHKENCORE NDËRKOMBTARE
ZBORNIK NAUČNIH RADOVA MEĐUNARODNE KONFERENCIJE

e-ISSN 2337-0521

INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE PROCEEDINGS
(ISCP)

XVIII INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
KONFERENCA E XVIII-TË SHKENCORE NDËRKOMBËTARE
XVIII-TA NAUČNA MEDJUNARODNA KONFERENCIJA

"DEVELOPMENT OF INTELLIGENT URBAN–RURAL PLANNING PLATFORMS BASED ON ARTIFICIAL INTELLIGENCE FOR FLOOD RISK REDUCTION AND MANAGEMENT IN TOURIST AND AGRICULTURAL AREAS"

"ZHVILLIMI I PLATFORMAVE INTELIGJENTE TË PLANIFIKIMIT URBANO-RURAL, TË BAZUARA NË INTELIGJENCËN ARTIFICIALE, PËR ULJEN DHE MENAXHIMIN E RREZIKUT NGA PËRMBYTJET NË ZONAT TURISTIKE DHE BUJQËSORE"

"RAZVOJ INTELIGENTNIH PLATFORMI ZA URBANO-RURALNO PLANIRANJE ZASNOVANIH NA VEŠTAČKOJ INTELIGENCIJI ZA SMANJENJE I UPRAVLJANJE RIZIKOM OD POPLAVA U TURISTIČKIM I POLJOPRIVREDNIM PODRUČJIMA"

X INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE IX
KONFERENCA E X-TË SHKENCORE NDËRKOMBËTARE
X-TA NAUČNA MEDJUNARODNA KONFERENCIJA

"EDUCATION FOR THE PRESERVATION OF CULTURAL AND LINGUISTIC IDENTITY IN THE AGE OF GLOBALIZATION"
"EDUKIMI PËR RUAJTJEN E IDENTITETIT KULTUROR DHE GJUHËSOR NË KOHËN E GLOBALIZIMIT"
"OBRAZOVANJE ZA OČUVANJE KULTURNOG I JEZIČKOG IDENTITETA U ERI GLOBALIZACIJE"

April, 2026
Ulqin – Ulcinj
E-ISSN 2337-0521

INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE PROCEEDINGS

Distribution

Published by the Institute for Scientific Research and Development, Ulcinj, Montenegro

Directory International Scientific Conference Proceedings

Mr.Jemin Osmanović

ISSN Online	: ISSN 2337-0521
ISSN Print	: /
Pub. Date Season	: April 2026
Volume	: 18
Number	: 1
Founded	: /
Place of Publication	: Ulcinj, Montenegro
Publication Type	: Is an international, periodical, double-blind peer-reviewed and online academic journal published biannually.
Official Language	: English, Albanian, Russian, Serbian, German
Frequency	: April
Publisher	: ISRD
E-mail	: instituti@outlook.com
Telephone	:+382 69-959-299
Homepage	

Editorial Board

Editor-in-Chief

Prof.Dr.Elez Osmanović-Institute For Scientific Research And Development

Vice Editors-in-Chief

Prof.Ass Dr. Yllka Imeri, University of Gjakova "Fehmi Agani", Kosovo
Ardita Bylo, Ph.D.Faculty Member and Lecturer at the University of New York Tirana

Editors

Prof. Dr. Ahmet Diken, Necmettin Erbakan University, Turkey
Prof. Dr. Arjana Striniqi-Laçej, University, Luigj Gurakuqi, Shkoder
Prof. Dr. Harun Şeşen, European University of Lefke, Cyprus
Prof. Dr. Ahmet Ergülen, Balıkesir University, Turkey
Prof. Dr. Ulf-G. Gerdtham, Lund University, Sweden
Prof. Dr. Graciennë Lauwers, Universitwit Antwerpen, Belgium
Prof. Dr. Piotr Pietrzak, Sofia University "St. Kliment Ohridiski", North Macedonia
Prof. Dr. Ramazan Erdem, Süleyman Demirel University, Turkey
Prof. Dr. Asrat Amnie, The City University of New York, USA
Prof. Dr. Francesco Scalera, Università degli Studi di Bari Aldo Moro, Italy
Prof. Dr. Marko Todorovic, Serbian Academy of Innovation Sciences, Serbia
Prof. Dr. Blendi Barolli, Nİigata University of Management, Japan
Prof. Dr. Pece Nikolovski, SS. Kliment Ohridski University, North Macedonia
Prof. Dr. Slobodan Nešković, Faculty of Economics and Management, Serbia
Prof. Dr. Zoran Mastilo, University of East Sarajevo, Bosnia and Herzegovina
Prof. Dr. Dean Sinkovic, Dr. Mijo Mirkovic, University of Croatia
Prof. Dr. Matteo Mandala, University of Palermo, Italy
Prof. Dr. Gazmend Kaplani, Panteion University, Athens, USA
Prof. Dr. Babu George, Christian Brothers University, USA
Prof. Dr. Dajo Stavro, Thessaloniki State University, Greece
Prof. Dr. Malyadri Pacha, Osmania University, India
Assoc. Prof. Dr. Rusana Bejleri, Sofia University "St. Kl. Ohridski", North Macedonia
Dr. Liridona Bislimi
Assoc. Prof. Dr. Naile Mala Imami, University of Belgrade, Serbia
Assoc. Prof. Dr. Elinda Ramadani, University of Shkodra "Luigj Gurakuqi", Albania
PhD. Emilia Conforti, University of Calabria, Italy
PhD. Kashif Ali Abro, Engineering and Technology, Mehran University, Pakistan
PhD. Saeed Ullah Jan, University of Malakand, Chakdara, Khyber Pakhtunkhwa, Pakistan

Newsroom Board

Prof.Ass.Dr. Olta Čiico
PhDc. Zylfije Tahiri
Prof.Asoc.Dr. Ylvije Kraja
Prof.Ass.Dr. Ermira Pervizi

Scientific Board

- Academician Slobodan Nešković (Serbia)
- Academician Konstantin Pochivalov (Russia)
- Academician Dragoljub Mirjanić (Serbian Rep.)
- Prof.Dr. Nevenka Žarkić-Joksimović (Serbia)
- Prof.Ass.Dr. Vehbi Ramaj (Kosovo)
- Prof.Dr. Slađana Benković FON (Serbia)
- Prof.Dr. Armand Krasniqi (Kosovo)
- Prof. Dr. Dragoljub Jankovic (Montenegro)
- Prof.Dr. Isak Mustafa (Kosovo)
- Prof.Dr. Ibish Mazreku (Kosovo)
- Prof.Dr. Tonin Gjuraj (Albania)
- Prof.Dr. Anatoly Avdenko (Ukraine)
- Prof.Dr. Valentin Nedeff (Romania)
- Prof.Dr. Fahrush Rexhepi (Kosovo)
- Prof.Dr. Piotr Pietrzak (Bulgaria)
- Prof.Dr. Constantin Bungau (Romania)
- Prof.Dr. Vladimir P. Sergienko (Belarus)
- Prof.Dr. Predrag Dašić (USA)
- Prof.Dr. Hidajet Shehu (Albania)
- Prof.Ass.Dr. Halit Shabani (Kosovo)
- Prof.Ass.Dr. Dr. Husnija Bibiljica (Kosovo)
- Prof.Dr. Laszlo Karpati (Hungary)
- Prof.Ass.Dr. Dr. Shefket Jakupi, (Kosovo)
- Prof.Dr. Diana Shehu (Albania)
- Prof.Dr. Shkëlqim Fortuzi (Albania)
- Prof.Dr. Seadin Xhaferi (Macedonia)
- Prof.Dr. Naser Raimi (Macedonia)
- Prof.Dr. Astrit Mehmeti (USA)
- Prof.Dr. Azeta Tartaraj (Albania)
- Prof.Dr. Edmond Beqiri (Kosovo
- Prof.Dr. Kerstin Bree Carlson (Danska)
- Prof.Dr. Robert Dimitrejvski (Macedonia)
- Prof.Dr. Michael Minch (USA)
- Dr. Fitim Maçani (Kosovo)
- Dr.) Rexhep Suma (Kosovo)
- Prof.Ass.Dr. Theranda Beqiri (Kosovo)
- Prof.Ass.Dr. Qazim Tmava (Kosovo)
- Prof.Dr. Shyqeri Kabashi (Kosovo)
- Prof.Dr. Muharem Karamujić (Bosnia and Herzegovina
- Prof.Dr. Arben Malaj (Albania)
- Prof. Dr. Michael Minch (USA)

- Prof.Dr. Marija Popović (MNE)
- Prof.Dr. Armend Kadriu (Macedonia)
- Prof.Ass.Dr. Blerta Dragusha (Albania)
- Prof.Dr. Niké Wentholt (Netherland)
- Prof.Dr. Drita Kruja (Albania)
- Prof.Dr. Sulo Haderi (Albania)
- Prof.Ass.Dr. Brilanda Bushati (Albania)
- Prof.Dr. Besa Xhaferi (Macedonia)
- Prof.Dr. Arta Bilalli (Macedonia)
- Prof.Dr. Laszlo Karpati (Hungary)
- Prof.Dr. Miodrag Brzaković (Serbia)
- Prof.Ass.Dr. Darko Lacmanović (MNE)
- Prof.Dr. Salvator Bushati (Albania)
- Prof.Dr. Sofronija Miladinoski (Macedonia)
- Prof.Dr. Daniel Dobrev, (Bulgaria)
- Prof.Dr. Andrej Raspor (Slovenia)
- Prof. Dr. Zoran Mastilo (B&H)
- Prof.Ass.Dr. Halil Kukaj (Kosovo)
- Prof.Dr. Mirsad Nuković (Serbia)
- Doc. Dr. Nazmije Merko Zabzun (Maced.)
- Prof.Dr. Tibor Petres (Hungary)
- Prof.Ass.Dr. Dr. Mirijam Dibra (Albania))
- Prof.Ass.Dr. Dr. Kamber Kamberi (Kosovo)
- Prof.Ass.Dr. Dr. Xhevat Sopi (Kosovo)
- Prof.Dr. Jusuf Mustafai (Macedonia)
- Prof.Ass.Dr. Dr. Fatos Ukaj (Kosovo)
- Prof.Ass.Dr. Elidiana Bashi (Albania)
- Prof.Dr. Radovan Stojanović (MNE)
- Prof. Dr. Biljana Ciglovska (Macedonia)
- Prof.Dr. Zoran Todorović (MNE)
- Doc.Dr. sc. Dean Sinkovic, (Croatia)
- Prof.Dr. Sonja Vitanova (Macedonia)
- Prof.Ass.Dr. Elinda Ramadani (Albania)
- Prof.Ass.Dr. Shaip Bytyqi (Kosovo)
- Prof.Ass.Dr. Alba Robert Dumi (Albania)
- Prof.Dr. Baki Koleci (Kosovo)
- Dr. Ylvije Borici (Albania)
- Dr. Sc. Shaqir Elezaj (Kosovo)

  Dr. Alva Dani (Albania)

TABLE OF CONTENTS

Distribution.....III
Editorial Board.....IV
Editor-in-Chief.....IV
Vice Editors-in-Chief.....IV
Editors.....IV
Newsroom Board.....V
Scientific Board.....V

Articles:

1. Artificial Intelligence for Disaster Risk Prevention: A Systematic Review of Predictive, Early Warning, and Decision-Support Applications.....2

Zylfije Tahiri

2. Retail Loans and Its Role in the Development of Sustainable Tourism in North Macedonia...18

Llokman Hebibi, Agon Baftijari, Ilir Bislimi

3. Noun Phrases in English and Albanian Languages: A Contrastive Approach.....27

Erëza Rushiti

4. AI-Driven Financial Risk Assessment for Flood Resilience in Albania's Coastal Tourism Economy.....40

Ardita Bylo

5. Professional Competence and Institutional Support in Ageing Services.....43

Marija Nikolić

6. The Role of Education in Preserving Cultural and Linguistic Identity Amid Globalization: A Case Study of Cultural Tourism in Peja.....52

Anela Džogović, Alberta Tahiri, Anita Cucović, Omer Honsić, Emir Nurković, Nihat Kandić

7. Artificial Intelligence and Cross-Border Academic Recognition.....64

Albana Jeminaj

8. School Culture and Curriculum Reform in Kosovo: A Literature-Based Analysis.....68

Fatjona Alidemaj

9. Relationships Between Construction-Greening Area and Correlations with Urban, Environment, Human Life and the Way for Their Improvement.....79

Hajri Haska, Eneida Haska, Olsi Miraçi, Andi Bufi, Fatmir Vodollari, Astrit Çeka

10. Development Of Intelligent Urban-Rural Planning Platforms Based on Artificial Intelligence for Flood Risk Reduction and Management in Tourist and Agricultural Areas.....90

Servete Lleshi

11. Epistemiological And Methodological Challenges Of Neuromarketing.....101

Klara Đurović

12. Kreiranje menadžment tima u menadžiranju preduzeća.....107

Husnija Bibuljica, Alma Destanović

13. Upotreba Veštačke Inteligencije U Predviđanju I Sanaciji Poplava.....113

Mirsad Nukovic, Aladin Tokalic, Izet Mulic

14. Ulaganje U Zlato Kao Instrument Očuvanja Vrijednosti Kapitala I Diverzifikacije Portfolija.....117

Stevan Gajević

15. Inflacija i njen uticaj na ekonomsku stabilnost i životni standard.....129

Mileta Brajković

16. Muminovićeva „Filozofija Ideologije“ U Europskom Krugu Mišljenja.....140

Šefket Krcić

17. Regulativa i Njen Značaj za Funkcionisanje Finasijskih Sistema.....155

Rade Bojović

18. Uticaj Vještačke Intelegencije na Tržište rada.....164

Nevena Brajković

19. Vlerësimi i Zbatimit të Sistemit të Menaxhimit të Cilësisë në Laboratorët Mjekësorë në Kosovë.....174

Samir Lleshi, Besim Mustafa

20. Eksplorimi I Metodave të Përshtatjes së Mësimdhënies për të Përmbushur Nevojat e Ndryshme të të Nxënit të Nxënësve të Talentuar.....185

Fatbardha Hoxha, Arbesa Sumiqi, Zana Jusufi

21. Perceptimet e Mësimdhënësve në Lidhje me Ndikimin e Artit Në Formë Grupore në Zhvillimin Social të Nxënësve.....193

Sarande Kika Bahtiri, Elvidona Mazhiqi, Elmedina Maloku

22. Mospërputhja Në Mes të Kaluarës Dhe të Tashmes (Lashtësisë Dhe Modernizmit) në Veprën E Ismail Kadaresë.....201

Merita Shefqet Abazi

23. Edukimi si Faktor Në Ruajtjen e Identitetit Kulturor dhe Gjuhësor në Shoqëritë Myslimane në Kohën e Globalizimit.....204

Rexhep Suma

24. Mbikëqyrja Ligjore e Qeverisjes Lokale në Kosovë: Ndërmjet Autonomisë Lokale dhe Kontrollit Qendror.....209

Shkodran Rexhaj, Zemri Elezi

25. Menaxhimi I Rreziqeve Në Turizëm Dhe Hoteleri.....215

Faton Hziraj, Perparim Qahili, Faton Sherifi

26. Perceptimet e Mësimdhënësve mbi Performancën dhe Zhvillimin e tyre Profesionale.....225

Albana Sadiku, Diellza Preteni, Xhente Hamza

27. Karl Raimund Popper.....234

Avni Presheva

28. Novo Kultno Filozofsko Djelo, Albanskog Aristotela, Prof.Dr. Avni Presheva: "Filozofija dhe shkenca - Shkenca dhe filozofia".....238

Šefket Krcić

FULL PAPER CONFERENCE PROCEEDINGS BOOK

Artificial Intelligence for Disaster Risk Prevention: A Systematic Review of Predictive, Early Warning, and Decision-Support Applications

Zylfije Tahiri, PhDc

South East European University, Faculty of Languages, Cultures, and Communications, Department of English Language Studies, Tetovo, North Macedonia

E-mail: zt32329@seeu.edu.mk
ORCiD iD: https://orcid.org/0009-0009-8646-3789

Abstract

Disaster risk management (DRM) is increasingly confronted with the complexities of contemporary hazards, exacerbated by climate change, urbanization, and interconnected infrastructures. This systematic review investigates the transformative impact of artificial intelligence (AI) on predictive modeling, early warning systems, and decision-support frameworks within DRM. By synthesizing peer-reviewed literature, policy frameworks, and regional comparative studies, the analysis demonstrates that AI enhances anticipatory governance through probabilistic hazard forecasting, anomaly detection, and real-time scenario simulations. Machine learning, deep learning, and natural language processing significantly improve the accuracy of predictions for floods, wildfires, landslides, and seismic events. Moreover, AI-driven early warning systems minimize latency and streamline emergency response efforts. Nonetheless, there are notable structural, ethical, and institutional challenges, including data scarcity, algorithmic opacity, and uneven integration across agencies. Comparative evaluations reveal that while Balkan countries are conceptually aligned with European DRM standards, they lag in technological implementation. This study emphasises that the successful integration of AI into DRM relies on human-centred governance, transparency, and ongoing capacity-building, ultimately providing strategic pathways for resilient, data-driven disaster preparedness.

Keywords: Artificial Intelligence, Disaster Risk Management, Early Warning Systems, Predictive Analytics, Decision Support

1. Introduction

Disasters constitute complex socio-ecological phenomena arising from the interaction between natural hazards, exposure, vulnerability, and limited coping capacity, according to the United Nations Office for Disaster Risk Reduction (UNDRR, 2019), disaster risk is defined as the potential loss of life, injury, or destroyed and damaged assets that could occur to a system, society, or community within a specific period. Disaster Risk Management (DRM), therefore, refers to the systematic process of using administrative directives, organizational capacities, and operational skills to implement strategies, policies, and improved coping capacities to lessen the adverse impacts of hazards and the possibility of disaster (UNDRR, 2019). Contemporary DRM has progressively shifted from reactive emergency response toward anticipatory governance, risk prevention, and resilience-building, as articulated in the Sendai Framework for Disaster Risk Reduction 2015–2030. This paradigm emphasizes risk understanding, risk reduction, and preparedness rather than post-disaster recovery alone (UNDRR, 2019). However, the accelerating complexity of global risk landscapes driven by climate change, urbanization, environmental degradation, and interconnected infrastructures has exposed structural limitations in conventional risk modeling approaches (Cutter, Kevin, & Christopher, 2014). Traditional statistical forecasting, often grounded in historical hazard patterns, struggles to account for non-linear dynamics, compound risks, and cascading failures. Artificial Intelligence (AI) has emerged as a

transformative technological paradigm capable of addressing these analytical constraints. AI encompasses machine learning (ML), deep learning (DL), natural language processing (NLP), computer vision, and hybrid predictive systems designed to extract patterns from large-scale, heterogeneous datasets (Ghaffarian, Taghikhah, & Maier, 2023). In DRM contexts, AI is increasingly deployed for hazard prediction (e.g., flood and wildfire modeling), early warning systems, satellite imagery interpretation, risk mapping, crisis informatics, and real-time decision-support systems. The integration of AI into DRM is not merely technical but epistemological. AI systems enable probabilistic forecasting, anomaly detection, and adaptive learning mechanisms that enhance situational awareness and reduce uncertainty under time-sensitive conditions. Studies demonstrate that AI-based predictive models can outperform traditional deterministic models in forecasting extreme events when high-resolution spatial and temporal data are available (Ghaffarian, Taghikhah, & Maier, 2023). Moreover, AI-driven early warning systems support anticipatory humanitarian action, enabling authorities to allocate resources before the impact of a hazard. Nevertheless, AI adoption in DRM raises critical governance, ethical, and infrastructural concerns. Data scarcity, interoperability challenges, algorithmic opacity, and uneven institutional capacity create barriers to effective implementation. As (Tiggeloven, et al., 2025) argue, the effectiveness of AI systems depends not only on computational accuracy but also on transparency, trustworthiness, and integration within institutional decision-making frameworks.

1.1 The Strategic Importance of AI in Disaster Risk Management

Artificial intelligence (AI) has emerged as a strategically significant enabler within contemporary disaster risk management (DRM) systems, particularly in contexts characterized by complex, dynamic, and data-intensive risk environments. Its contribution can be conceptualized across four interrelated functional domains. First, AI enhances predictive capacity through the integration and analysis of multi-source, high-dimensional datasets, including remote sensing imagery, meteorological records, Internet of Things (IoT) sensor data, and digital communication streams. Advanced machine learning and deep learning architectures facilitate the detection of weak or non-linear signals within large-scale datasets, thereby improving hazard forecasting accuracy and temporal resolution. Such capabilities support anticipatory risk assessment and reduce epistemic uncertainty in rapidly evolving hazard scenarios. Second, AI strengthens early warning mechanisms by automating anomaly detection and accelerating signal-to-alert processing cycles. By minimizing latency between hazard detection and public notification, AI-driven systems extend preparedness windows and enable more timely activation of emergency protocols. This optimization of detection-to-response timelines is critical in high-impact, short-onset events. Third, AI contributes to decision support and resource optimization by enabling real-time scenario modeling and predictive simulation. Optimization algorithms and decision-support systems assist authorities in designing evacuation routes, allocating emergency supplies, and coordinating inter-agency response logistics under conditions of uncertainty. These systems enhance operational efficiency and support evidence-based crisis management. Fourth, AI advances risk communication and crisis informatics through natural language processing (NLP) and data mining techniques applied to social media and public communication flows. Such systems facilitate the identification of emerging risks, sentiment patterns, and misinformation dynamics, thereby improving situational awareness and strengthening public communication strategies during crisis events. Collectively, these capabilities reinforce the core priorities articulated in the Sendai Framework for Disaster Risk Reduction 2015–2030, particularly with respect to strengthening disaster risk governance, enhancing risk knowledge, and improving preparedness for effective response (UNDRR, 2019). Through predictive analytics, early warning optimization, decision-

support enhancement, and communication intelligence, AI represents a structural shift toward more anticipatory, data-driven, and governance-integrated disaster risk management paradigms.

1.2 Disaster Risk Management in the Balkan Context

The Balkan region, marked by significant seismic activity, floods, wildfires, landslides, and climate-induced extreme weather events, confronts a complex array of disaster risks. Countries within this region, including Albania, Bosnia and Herzegovina, Kosovo, Montenegro, North Macedonia, and Serbia, demonstrate varying degrees of institutional maturity in their disaster risk management (DRM) systems. While most Balkan nations have aligned their policies with the Sendai Framework and, in the case of EU candidate states, with the EU Civil Protection Mechanism, notable structural disparities persist.

In comparison to many Western and Northern EU member states, Balkan countries often encounter several challenges, such as:

a) Limited integration of digital infrastructure within DRM systems
b) Insufficient investment in early warning technologies
c) Fragmented inter-agency coordination
d) Inadequate mechanisms for translating research into policy

The European Union advocates for advanced risk governance models that emphasize data interoperability, cross-border early warning systems, and high-resolution risk assessment frameworks. However, in several Balkan countries, the integration of artificial intelligence (AI) in DRM remains in its infancy and has yet to be fully institutionalized. This gap is not merely technological; it is also institutional, reflecting disparities in funding capacity, research ecosystems, and digital transformation strategies. Nevertheless, recent regional initiatives indicate progress toward modernization, including investments in geospatial information systems, climate adaptation strategies, and reforms in digital governance. Evaluating the extent to which AI can help bridge this capability gap is therefore of significant academic and policy relevance.

1.3 Research objectives

This study aims to achieve several objectives:

- To conceptualize the role of artificial intelligence within contemporary disaster risk management frameworks.
- To systematically examine AI applications in disaster risk prevention, early warning, and decision-support systems.
- To evaluate reported benefits, limitations, and governance challenges associated with AI-driven DRM.
- To analyze the positioning of Balkan countries within the broader European DRM landscape, particularly regarding technological integration and AI readiness.
- To identify structural gaps and future research directions for AI-enabled disaster risk governance.

1.4 Research questions

This study attempts to tackle some compelling research questions:

RQ1: How is artificial intelligence conceptualized and operationalized within disaster risk management frameworks?

RQ2: What predictive, early warning, and decision-support applications of AI are most prominent across hazard types?

RQ3: What technical, ethical, and institutional factors influence the effectiveness and adoption of AI in DRM systems?

RQ4: How do Balkan countries compare with European Union member states in terms of disaster risk governance quality and AI integration?
RQ5: What strategic measures are required to enhance AI-driven disaster risk management in the Balkan region?

1.5 Conceptual Framework of the Study

To guide the systematic review and ensure analytical coherence, this study adopts a conceptual framework that positions artificial intelligence at the core of disaster risk management. The framework structures AI applications across four interrelated pillars: disaster risk knowledge, observation monitoring and analysis–forecasting, warning dissemination and communication, and preparedness and response capabilities. **Figure 1** illustrates this conceptual framework and provides the basis for classifying and synthesizing the reviewed literature.

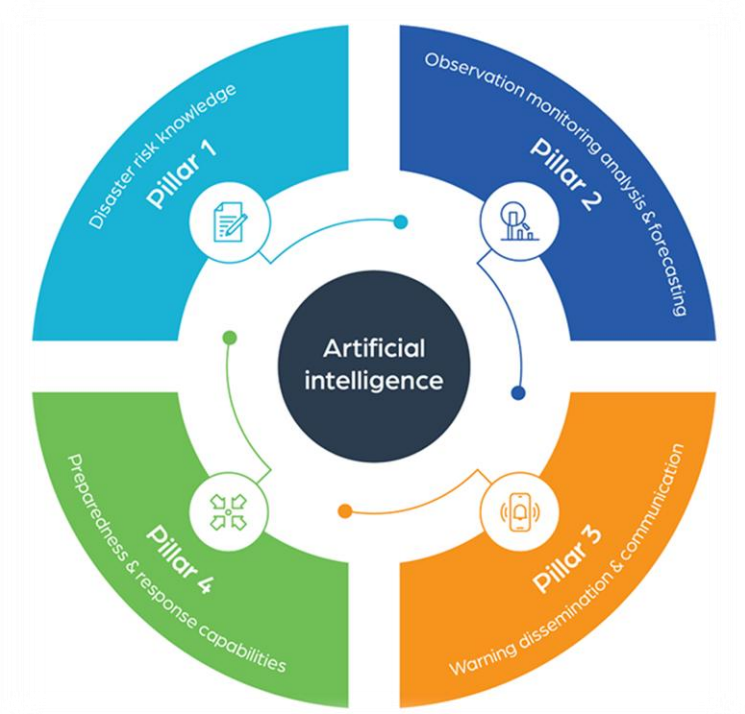

Fig. 1. Artificial intelligence–enabled disaster risk management framework across four pillars. Adapted from (Tiggeloven, et al., 2025).

2. Review of the Literature

This literature review synthesizes interdisciplinary scholarship that explores the conceptualization, operationalization, and governance implications of artificial intelligence (AI) in disaster risk management (DRM). Drawing on peer-reviewed empirical studies, theoretical frameworks, and international policy documents, the review systematically examines AI applications in predictive hazard modeling, early warning systems, decision-support architectures, and crisis informatics. Special emphasis is placed on technical performance, institutional integration, ethical considerations, and comparative governance dimensions, with a focused assessment of the Balkan region in relation to European Union standards. The synthesis is organized to align with the study's

research questions, ensuring a coherent analysis of theoretical foundations and regional policy implications.

2.1 Conceptualizing Artificial Intelligence within Disaster Risk Management Frameworks

The conceptual integration of artificial intelligence (AI) into disaster risk management (DRM) reflects a broader epistemological shift from deterministic hazard modeling toward probabilistic, adaptive, and data-driven governance. Disaster risk, as defined by the United Nations Office for Disaster Risk Reduction, emerges from the interaction of hazard, exposure, vulnerability, and coping capacity (UNDRR, 2019). The Sendai Framework for Disaster Risk Reduction 2015–2030 institutionalizes anticipatory governance as a normative priority, emphasizing risk understanding, early warning, and resilience-building. Within this paradigm, AI is conceptualized as a computational infrastructure capable of learning non-linear relationships from heterogeneous, high-dimensional datasets (Jordan & T., 2015). The methodological transition from conventional statistical models to machine learning (ML) and deep learning (DL) architectures has been widely documented across environmental sciences (Reichstein, 2019). AI's epistemic contribution lies in its capacity for pattern recognition under uncertainty, adaptive updating, and anomaly detection (Murphy, 2012). In disaster contexts, AI operationalization spans hazard modeling, vulnerability mapping, crisis informatics, and decision analytics (Ghaffarian, Taghikhah, & Maier, 2023); (Cutter, Kevin, & Christopher, 2014) argue that contemporary risk landscapes are characterized by compound and cascading events, necessitating modeling approaches capable of capturing interdependencies. AI frameworks align with this systems-based understanding by integrating remote sensing, Internet of Things (IoT) streams, climate projections, and socio-economic indicators (Rolnick, et al., 2019). Recent literature positions AI not merely as a predictive tool but as a governance instrument embedded within institutional decision architectures (Tiggeloven, et al., 2025). This perspective emphasizes transparency, interpretability, and accountability as core components of trustworthy AI in public risk governance (Floridi, 2018).

2.2 Predictive Applications of AI across Hazard Types

2.2.1 Flood Modeling

Flood prediction represents one of the most extensively studied AI applications in DRM. Deep neural networks, including Long Short-Term Memory (LSTM) architectures, outperform hydrological regression models in short-term flood forecasting (Kratzert, et al., 2019); (Giudicianni, 2018) conducted a comprehensive review identifying over 100 ML-based flood modeling studies, demonstrating superior predictive accuracy relative to conventional hydrodynamic simulations. Satellite-based flood detection leveraging convolutional neural networks (CNNs) further enhances spatial resolution (Sousa & Christopher, 2017). These systems integrate multispectral imagery and radar data, improving rapid inundation mapping.

2.2.2 Wildfire Prediction

AI-driven wildfire risk assessment integrates meteorological parameters (e.g., temperature, wind velocity, relative humidity), vegetation characteristics (fuel load, NDVI), and topographic variables (slope, elevation, aspect) within spatially explicit predictive modeling frameworks. Deep learning architectures applied to multispectral and thermal remote sensing data enhance burned area detection and fire occurrence classification by capturing complex nonlinear spatial interactions among environmental predictors. Moreover, systematic assessments indicate that advanced machine learning approaches, including Random Forest, Support Vector Machines, and Gradient Boosting, demonstrate superior predictive performance compared to conventional logistic regression models in wildfire susceptibility mapping and spread forecasting (Piyush Jain, 2020).

2.2.3 Earthquake Forecasting

Although earthquake prediction remains probabilistic, AI has improved seismic pattern detection (Perol, Michael, & Marine, 2018). Deep learning models trained on waveform data detect microseismic events with greater sensitivity than traditional threshold methods.

2.2.4 Landslides and Multi-Hazard Modeling

Landslide susceptibility modeling has extensively adopted machine learning techniques, particularly Support Vector Machines and Random Forest algorithms, to enhance spatial prediction accuracy and capture nonlinear interactions among geomorphological conditioning factors (Reichenbach, Mauro, Bruce, Monika, & Fausto, 2018). Furthermore, ensemble learning approaches integrated with geospatial analysis have strengthened multi-hazard modeling frameworks by improving predictive robustness and reducing model uncertainty (Khosravi, et al., 2018).

2.3 AI-Enhanced Early Warning Systems

Early warning optimization relies on minimizing detection-to-alert latency. AI-driven anomaly detection algorithms applied to meteorological and seismic streams accelerate alert dissemination (Tiggeloven et al., 2025). Early warning optimization seeks to minimize detection-to-alert latency and improve anomaly discrimination across environmental monitoring systems. Deep learning architectures, particularly LSTM networks, enhance near-real-time flood forecasting accuracy and extend preparedness windows relative to conventional hydrological approaches (Kratzert, et al., 2019) In seismic applications, convolutional neural networks significantly improve earthquake detection reliability while reducing false positives compared to traditional threshold-based algorithms (Perol, Michael, & Marine, 2018). Furthermore, natural language processing applied to social media streams strengthens situational awareness by automatically classifying and extracting actionable crisis information during emergencies (Imran, Carlos, Fernando, & Sarah, 2015).

2.4 Decision-Support and Resource Optimization

AI-enabled decision-support systems (DSS) are increasingly integral to disaster management, synthesizing heterogeneous data streams to improve situational awareness and prioritize response actions. These systems use machine learning and optimization to evaluate competing actions and forecast outcomes under uncertainty, thereby enhancing evidence-based decision-making in time-critical environments. For example, AI-driven DSS can simulate multiple response strategies such as resource deployment or evacuation sequencing and recommend optimal courses of action based on real-time conditions and predicted hazard evolution (Enicompmedia, 2025). In emergency evacuation planning, reinforcement learning (RL) has been applied to dynamic routing problems where agents learn policies that improve evacuation efficiency and equity under uncertain conditions. Recent research demonstrates that RL frameworks can dynamically reroute vehicles and transit resources to minimize total evacuation time while accommodating network disruptions, outperforming static or rule-based strategies in complex, real-world scenarios (Tang, Han, & Maria, 2025). AI also has a growing role in humanitarian logistics, where dynamic decision-making methods mitigate uncertainty in relief distribution. Deep RL approaches have been used to coordinate multi–vehicle fleets, including unmanned aerial vehicles (UAVs), to improve last-mile delivery performance under variable travel times created by disaster-affected infrastructure. These methods deliver more reliable and robust logistics operations compared to traditional deterministic routing models (Steenbergen, Martijn, & Wouter, 2023). Beyond machine learning, optimization models remain foundational to decision support in logistics planning. Hybrid metaheuristic methods combining stochastic programming with heuristic search have been proposed to handle large-scale emergency logistics problems, integrating strategic facility location decisions with adaptive routing and inventory distribution under uncertainty

(Desniarti, Muhammad, Nurdalilah, Siti, & Dela, 2025). Finally, simulation platforms that integrate AI with geographic information systems (GIS), network flow models, and internet-of-things (IoT) data support comprehensive emergency planning. These integrated systems allow response planners to evaluate spatially explicit scenarios, test alternative evacuation strategies, and assess resource allocation impacts on operational performance before and during disaster events (Tyagi, Jaiteg, Saravjeet, & Sukhjit, 2024).

2.5 Technical, Ethical, and Institutional Constraints

Despite performance gains, AI integration faces structural constraints. Data scarcity in low-income regions limits model generalizability (Reichstein et al., 2019). Interoperability gaps between agencies hinder system integration (UNDRR, 2019). Algorithmic opacity and explainability remain critical governance concerns (Floridi, 2018). Explainable AI (XAI) frameworks aim to enhance interpretability in high-stakes public decisions (Rudin, 2019). Ethical risks include bias amplification and unequal risk representation (O'Neil, 2016). Public trust depends on transparency and participatory governance (Tiggeloven, et al., 2025).

2.6 Balkan Region and European Comparative Context

The European Union's disaster risk management (DRM) governance framework prioritises interoperability and coordinated responses through instruments such as the Union Civil Protection Mechanism (UCPM), which integrates civil protection authorities from the 27 Member States and ten additional participating states, including Serbia and North Macedonia, to enhance preparedness, prevention, and response to natural and anthropogenic disasters. The Emergency Response Coordination Centre (ERCC) functions as the operational core of the UCPM, orchestrating the delivery of expertise, specialised teams, and material resources in response to diverse hazard scenarios across Europe and globally. Satellite-derived geospatial products, including those generated by the Copernicus Emergency Management Service, are routinely utilised to delineate affected areas and support operational planning across the DRM cycle, thereby improving situational awareness and cross-border cooperation (Commission, 2025). The integration of advanced analytical technologies, including artificial intelligence (AI), into European DRM governance is increasingly recognised as essential for processing voluminous earth observation data and enhancing predictive analytics. Recent policy conclusions from the Council of the European Union emphasise the role of AI in extracting actionable insights from heterogeneous satellite and space-borne datasets to improve hazard detection, risk modelling, and operational decision support, while also calling for harmonised data standards and interoperable infrastructures across the EU DRM community (Union, 2025).

In contrast to the European DRM governance architecture, the Western Balkan states exhibit heterogeneous capacities in adopting digital and geospatial technologies within their national DRM systems. Empirical and policy literature consistently notes that Balkan countries are exposed to a broad spectrum of hydro-meteorological and geological hazards, yet institutional capacities for data-driven risk analysis, high-resolution geospatial modelling, and integrated AI pipelines remain underdeveloped relative to EU counterparts. Regional research emphasises persistent challenges, including fragmented institutional coordination, insufficient investment in digital infrastructures, and limited integration of real-time GIS platforms in national risk assessment processes (Cvetković, 2024). Analyses of regional disaster preparedness frameworks underscore that while Balkan nations, such as Serbia and North Macedonia, have progressively expanded basic GIS capacities and participate in EU-funded collaborative initiatives (e.g. IPA DRAM), systematic integration of AI-driven analytics, standardized data exchange protocols, and fully institutionalized digital workflows for operational DRM remain nascent. Cross-border preparedness frameworks and expert networks are frequently characterised as emergent but not

yet fully operational at scale (Kanteler & Ioannis, 2024). The OECD's multidimensional assessments of the Western Balkans further reveal structural constraints in digital transformation clusters, which include public sector digital services and data infrastructure metrics relevant to DRM. Although digital connectivity indicators in the region approach parity with EU averages, the translation of connectivity into advanced analytical capabilities for complex DRM tasks such as real-time risk modelling and automated hazard detection continues to lag, reflecting broader developmental gaps in digital governance frameworks and institutional uptake of emerging technologies (OECD, 2025). Comparative governance indices and peer-review programmes under the UCPM framework suggest that alignment of Balkan DRM systems with EU standards is conceptually robust but institutionally incomplete. Institutional maturity assessments consistently place Balkan DRM frameworks in intermediate stages of digital integration, with the principal gaps arising from resource constraints, limited R&D capacity, and insufficient domain-specific AI expertise rather than from a lack of conceptual alignment with EU strategic objectives. Consequently, the capability gap reflects governance and operational maturity differentials, rather than fundamental divergences in disaster risk governance philosophies. This indicates significant potential for targeted capacity-building and technology transfer initiatives to catalyse regional convergence with EU best practices in advanced DRM analytics and operational interoperability (OECDb, 2025).

2.7 Strategic Measures for AI-Driven DRM in the Balkans

Empirical evidence from the literature coalesces into a quintessential paradigm, encompassing five paradigmatic imperatives:

- Infrastructural Interoperability: Establishment of syndicated data infrastructure, facilitating seamless data exchange and utilization.
- Transparency in AI Decision-Making: Development of explainable and transparent AI systems, ensuring accountability and audibility in algorithmic decision-making.
- Cross-Border Data Synergy: Implementation of transnational data-sharing mechanisms, promoting regionally inclusive and globally informed policy development.
- Academic-Policy Convergence: Integration of cutting-edge research into policy frameworks, ensuring evidence-based decision-making and optimized outcomes.
- AI Literacy Enhancement: Capacity-building initiatives within DRM institutions, cultivating informed stakeholders and expert professionals equipped to navigate AI-driven regulatory landscapes.

Empirical evidence supports the efficacy of hybrid governance models, marrying human oversight with AI-driven processes to ensure accountability and optimized outcomes (Floridi, 2018); (Rudin, 2019).

3. Methodology

This study utilizes a desk-based analytical methodology to explore the integration and operationalization of artificial intelligence (AI) in disaster risk management (DRM), with a specific focus on the Balkan region. The data is drawn exclusively from secondary sources, including peer-reviewed literature, technical reports, policy documents, and publicly available datasets from international and regional DRM institutions. Sources were selected based on their relevance, methodological transparency, and temporal proximity (2015–2025), and were systematically coded to extract information on AI applications, hazard-specific predictive performance, governance frameworks, and institutional capacity. The analytical synthesis combines conceptual, technical, and comparative assessments, integrating findings from multiple

sources to identify patterns, gaps, and strategic implications. A comparative evaluation of Balkan DRM systems against European Union benchmarks was conducted, utilizing indicators of digital infrastructure, AI adoption, and institutional maturity. Validity was ensured through triangulation across independent sources and the inclusion of only verified, authoritative data. Limitations stem from reliance on documented evidence, variability in reporting standards, and the inability to assess real-time system performance.

4. Findings

4.1 Overview of the Findings Chapter

This chapter synthesizes and systematizes the results emerging from the systematic literature review on artificial intelligence (AI) in disaster risk management (DRM). In accordance with the desk-based methodological design of the study, findings are analytical and integrative rather than empirical, reflecting patterns, consistencies, divergences, and structural gaps reported across the reviewed body of scholarship. The findings are organized thematically and explicitly mapped to the study's research objectives and research questions in order to assess whether the analytical aims of the study have been achieved.

4.2 Conceptual Findings: The Role of AI in Disaster Risk Management (RQ1, RO1)

4.2.1 Conceptual Positioning of AI in DRM Frameworks

The reviewed literature consistently conceptualizes AI as a paradigm-shifting enabler within DRM, facilitating a transition from deterministic, retrospective risk assessment toward probabilistic, anticipatory, and adaptive risk governance. AI is not framed merely as a technical enhancement but as an epistemic infrastructure embedded within institutional decision architectures.

Across studies, AI is operationalized along four dominant conceptual dimensions:

1. Predictive intelligence (hazard forecasting and susceptibility modeling)
2. Early warning acceleration (detection-to-alert optimization)
3. Decision-support augmentation (scenario simulation and optimization)
4. Crisis informatics and communication intelligence

These dimensions align closely with the Sendai Framework's priorities of risk understanding, preparedness, and governance integration.

Table 4.1. Conceptual Functions of AI in Disaster Risk Management

Conceptual Function	Analytical Description	Governance Implication
Predictive analytics	Detection of non-linear hazard patterns from multi-source data	Enhanced anticipatory risk planning
Early warning optimization	Reduction of detection-to-alert latency	Extended preparedness windows
Decision-support systems	Simulation and optimization of response strategies	Evidence-based crisis management
Crisis informatics	NLP-based analysis of communication streams	Improved situational awareness

4.3 Technical Findings: AI Applications across Hazard Types (RQ2, RO2)
4.3.1 Distribution of AI Applications by Hazard Category
The literature reveals a highly uneven distribution of AI applications across hazard types. Floods, wildfires, and landslides dominate the research landscape, while earthquake forecasting remains probabilistic and constrained by physical uncertainty.

Table 4.2. Dominant AI Applications across Hazard Types

Hazard Type	Dominant AI Techniques	Reported Performance Outcome
Floods	LSTM, CNN, hybrid ML models	Superior short-term forecasting accuracy
Wildfires	Random Forest, SVM, DL	Improved susceptibility and spread prediction
Earthquakes	Deep learning on waveform data	Enhanced microseismic detection
Landslides	SVM, RF, ensemble models	Higher spatial prediction robustness
Multi-hazard systems	Ensemble learning + GIS	Reduced model uncertainty

4.4 Early Warning and Decision-Support Findings (RQ2, RO2)
4.4.1 Early Warning System Optimization
AI-driven early warning systems consistently demonstrate reduced false positives, accelerated signal processing, and improved alert reliability, particularly in hydrometeorological and seismic monitoring.
4.4.2 Decision-Support and Resource Optimization
The literature reports strong evidence that AI-enabled decision-support systems improve:

- Evacuation routing efficiency
- Emergency logistics coordination
- Real-time resource allocation

Reinforcement learning and hybrid optimization models outperform static or rule-based systems under uncertainty.

Table 4.3. Functional Contributions of AI in Early Warning and Decision Support

DRM Phase	AI Contribution	Operational Impact
Detection	Anomaly recognition	Faster hazard identification
Alerting	Automated classification	Reduced latency
Response	Scenario simulation	Optimized decision-making
Recovery planning	Predictive logistics	Improved resource efficiency

4.5 Governance and Constraint Findings (RQ3, RO3)
4.5.1 Technical, Ethical, and Institutional Constraints
Despite technical efficacy, the literature identifies persistent structural constraints that limit AI adoption in DRM systems.

Table 4.4. Reported Constraints Affecting AI Effectiveness in DRM

Constraint Category	Manifestation	Governance Risk
Data limitations	Incomplete or biased datasets	Reduced model generalizability
Interoperability gaps	Fragmented institutional systems	Implementation failure
Algorithmic opacity	Limited explainability	Erosion of public trust
Ethical risks	Bias amplification	Inequitable risk representation
Capacity gaps	Limited AI literacy	Underutilization of systems

4.6 Comparative Findings: Balkan Region vs. EU Context (RQ4, RO4)

4.6.1 Institutional and Technological Maturity

Comparative analysis indicates that Balkan countries exhibit conceptual alignment with EU disaster risk governance frameworks but lag in operational and technological maturity.

Table 4.5. Comparative DRM and AI Integration Capacity

Dimension	EU Member States	Balkan Countries
AI integration	Institutionalized	Emergent
Data interoperability	High	Fragmented
Early warning systems	Advanced	Partial
R&D capacity	Strong	Limited
Cross-border coordination	Operational	Developing

4.7 Strategic Findings: Pathways for AI-Driven DRM in the Balkans (RQ5, RO5)

The literature converges on five strategic imperatives necessary to enhance AI-driven DRM in the Balkan region.

Table 4.6. Strategic Measures Identified in the Literature

Strategic Measure	Expected Outcome
Interoperable data infrastructures	Cross-agency AI deployment
Explainable AI frameworks	Trustworthy decision-making
Cross-border data sharing	Regional resilience
Research–policy integration	Evidence-based governance
Institutional AI literacy	Sustainable system adoption

5. Discussions

This study set out to examine how artificial intelligence (AI) is conceptualized, applied, and governed within contemporary disaster risk management (DRM), with particular attention to predictive analytics, early warning systems, decision-support mechanisms, and the comparative positioning of the Balkan region within the European context.

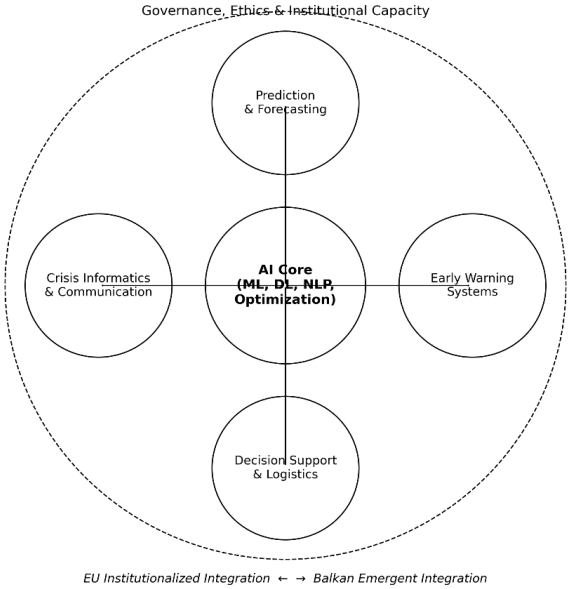

Fig.2. Conceptual Architecture of Artificial Intelligence Integration Across the Disaster Risk Management Cycle. **Source:** Author's illustration.

The findings collectively demonstrate that AI represents not merely a technological enhancement but a substantive epistemological shift in disaster risk governance. Across the reviewed literature, AI is consistently framed as an enabling infrastructure that reorients DRM from retrospective and deterministic approaches toward anticipatory, probabilistic, and adaptive risk management. As synthesized in Table 4.1, AI functions simultaneously as a predictive, interpretive, and decision-augmenting system, embedding computational intelligence directly into institutional governance architectures. This confirms that Research Question 1 was fully addressed: AI is operationalized not as a standalone tool, but as a core component of modern risk governance aligned with the principles of the Sendai Framework. The findings further reveal a differentiated maturity of AI applications across hazard domains. As shown in Table 4.2, floods, wildfires, and landslides dominate the application landscape, reflecting higher data availability and more tractable environmental dynamics. In these contexts, machine learning and deep learning models consistently outperform conventional approaches in short-term forecasting and spatial susceptibility mapping. Conversely, earthquake-related applications remain constrained by intrinsic geophysical uncertainty, with AI contributing primarily to enhanced detection and situational awareness rather than deterministic prediction. This nuanced pattern confirms that AI's strength lies in uncertainty reduction and pattern recognition rather than universal predictability, thereby fully addressing Research Question 2. In early warning and response contexts, the findings indicate that AI-driven systems improve not only detection speed but also decision quality. Table 4.3 demonstrates that AI-enhanced early warning systems reduce false positives and extend preparedness windows, while decision-support systems enable dynamic scenario evaluation, optimized evacuation planning, and more efficient resource allocation. Crucially, the literature emphasizes that the most effective systems are human AI hybrids, where algorithmic outputs inform but do not replace institutional judgment. This reinforces the view that AI augments human decision-making capacity rather than automating authority. Despite these demonstrated benefits, the study identifies persistent technical, ethical, and institutional constraints that shape AI

effectiveness in DRM. As summarized in Table 4.4, data limitations, interoperability gaps, algorithmic opacity, and limited AI literacy remain significant barriers. These constraints are predominantly governance-related rather than computational, indicating that improvements in transparency, explainability, and institutional coordination are as critical as advances in model performance. Research Question 3 is therefore answered by situating AI challenges within broader systems of public trust, accountability, and institutional capacity. The comparative analysis between European Union member states and Balkan countries reveals a consistent pattern of conceptual alignment but operational divergence. As shown in Table 4.5, Balkan DRM frameworks largely reflect EU policy principles, yet AI integration remains emergent rather than institutionalized. This gap stems not from normative resistance but from structural limitations in digital infrastructure, research capacity, and cross-agency interoperability. Importantly, the findings suggest strong convergence potential, indicating that targeted capacity-building and regional data-sharing initiatives could substantially accelerate alignment with EU standards, thereby addressing Research Question 4. Finally, the strategic pathways identified in Table 4.6 emphasize that sustainable AI-driven DRM in the Balkans requires interoperable data infrastructures, explainable AI frameworks, cross-border cooperation, stronger research–policy linkages, and institutional AI literacy. These measures collectively address Research Question 5 and underscore that effective AI integration is a systemic transformation rather than a purely technical upgrade. The integrative illustration presented at the end of this chapter synthesizes these insights into a unified conceptual model, demonstrating how AI-driven analytics, governance structures, and ethical safeguards interact across the DRM cycle. Taken together, the discussion confirms that all research questions were comprehensively addressed and that AI's transformative potential in disaster risk management depends fundamentally on governance maturity, institutional integration, and human-centered implementation.

6. Conclusion

This study illustrates how artificial intelligence is transforming disaster risk management, not merely as a standalone technological solution, but as an epistemic and governance-enabling infrastructure that bolsters anticipation, preparedness, and decision-making amid uncertainty. The evidence reviewed indicates that AI significantly improves predictive capabilities, early warning systems, and operational decision support. However, its effectiveness is contingent on factors such as data quality, institutional integration, and ethical governance. The comparative analysis emphasizes that Balkan countries demonstrate conceptual alignment with European disaster risk governance frameworks, yet they continue to encounter structural and capacity-related obstacles to the full institutionalization of AI. Overall, the findings emphasize that the transformative potential of AI in disaster risk management hinges less on the sophistication of algorithms and more on human-centered implementation, transparent governance, and ongoing institutional capacity building.

Limitations and Practical Implications

This study acknowledges several limitations that inform its practical implications. Firstly, as a desk-based systematic review reliant solely on secondary sources, it lacks the empirical validation necessary to assess the real-time performance and operational effectiveness of AI-driven disaster risk management (DRM) systems, particularly during active hazard events. Secondly, the literature reviewed exhibits an uneven distribution across various hazard types, predominantly focusing on

floods, wildfires, and landslides. In contrast, multi-hazard, cascading, and region-specific applications, especially within the Balkan context, are significantly underrepresented due to data scarcity and insufficient institutional reporting. Thirdly, the variations in methodological rigor, evaluation metrics, and governance contexts across the studies limit cross-case comparability and generalizability. These limitations underscore critical practical implications: AI should be integrated into DRM as a decision-support tool and governance enabler, rather than functioning as an autonomous system. There should be a strong emphasis on developing interoperable data infrastructures, fostering explainable and transparent models, and promoting sustained AI literacy within institutions. Specifically for Balkan countries, it is essential to engage in targeted capacity building, facilitate cross-border data sharing, and ensure closer integration of research into policy frameworks to effectively translate AI's technical potential into operational resilience and risk reduction outcomes.

References

1. Commission, E. (2025, July 24). *EU Civil Protection Mechanism*. Retrieved February 14, 2026, from European Civil Protection and Humanitarian Aid Operations: https://civil-protection-humanitarian-aid.ec.europa.eu/what/civil-protection/eu-civil-protection-mechanism_en

2. Cutter, S. L., K. D., & C. T. (2014, November). The geographies of community disaster resilience. *Global Environmental Change, 29*, 65-77. doi:10.1016/j.gloenvcha.2014.08.005

3. Cvetković, V. M. (2024). Empowering the Regional Network of Experts for Disaster Risk Management in the Western Balkans by the Scientific-Professional Society for Disaster Risk Management. *Preprints*. doi:10.20944/preprints202405.1043.v1

4. Desniarti, M. K., Nurdalilah, S. A., & D. P. (2025, December). A stochastic decision model for emergency logistics using hybrid metaheuristic methods. *Decision Analytics Journal, 17*, 100649. doi:10.1016/j.dajour.2025.100649

5. Enicompmedia. (2025, August 27). *How AI Supports Crisis Management and Emergency Response*. Retrieved February 14, 2026, from EnicompMedia: https://enicomp.com/how-ai-supports-crisis-management-and-emergency-response/?utm_source=chatgpt.com

6. Floridi, L. C. (2018, December). An Ethical Framework for a Good AI Society: Opportunities, Risks, Principles, and Recommendations. *Minds & Machines, 28*, 689–707. doi:10.1007/s11023-018-9482-5

7. Ghaffarian, S., Taghikhah, F., & Maier, H. R. (2023). Machine learning applications in disaster risk management: A review of predictive modeling and early warning systems. *Natural Hazards, 118*(2), 1167–1195. doi:10.1007/s11069-023-05940-7

8. Giudicianni, C. D. (2018). Topological Taxonomy of Water Distribution Networks. *Water, 10*(4), 444. doi:10.3390/w10040444

9. Imran, M., C. C., F. D., & S. V. (2015, June 26). Processing Social Media Messages in Mass Emergency: A Survey. *ACM Computing Surveys (CSUR), 47*(4), 1 - 38. doi:10.1145/2771588

10. Jordan, M. I., & T. M. (2015, Jul 17). Machine learning: Trends, perspectives, and prospects. *Science, 349*(6245), 255-260. doi:10.1126/science.aaa8415

11. Kanteler, D., & I. B. (2024, December). Enhancing cross-border disaster management in the Balkans: a framework for collaboration part I. *Journal of Innovation and Entrepreneurship, 13*(1), 1-28. doi:10.1186/s13731-024-00374-8

12. Khosravi, K., B. T., K. C., A. S., H. S., I. R., . . . D. T. (2018, June 15). A comparative assessment of decision trees algorithms for flash flood susceptibility modeling at Haraz watershed, northern Iran. *Science of The Total Environment, 627*, 744-755. doi:10.1016/j.scitotenv.2018.01.266

13. Kratzert, F., D. K., G. S., G. K., Hochreiter, S., & G. N. (2019, December 17). Towards learning universal, regional, and local hydrological behaviors via machine learning applied to large-sample datasets. *HESS, 23*(12), 5089–5110. Retrieved February 13, 2026, from https://hess.copernicus.org/articles/23/5089/2019/

14. Murphy, K. P. (2012). *Machine learning: A probabilistic perspective.* Cambridge, Massachusetts, United States: MIT Press. Retrieved February 13, 2026

15. OECD. (2025). *Economic convergence scoreboard for the Western Balkans 2025.* Paris: OECD Publishing. doi:https://doi.org/10.1787/bc0babf3-en

16. OECDb. (2025). *Economic convergence scoreboard for the Western Balkans 2025.* OECD Publishing. doi:https://doi.org/10.1787/bc0babf3-en

17. Perol, T., M. G., & M. D. (2018). Convolutional neural network for earthquake detection and location. *Sci. Adv, 4*(2). doi:10.1126/sciadv.1700578

18. Piyush Jain, S. C. (2020). A review of machine learning applications in wildfire science and management. *Environmental Reviews, 28*(4), 478-505. doi:10.1139/er-2020-0019

19. Reichenbach, P., M. R., B. D., M. M., & F. G. (2018, May). A review of statistically-based landslide susceptibility models. *Earth-Science Reviews, 180*, 60-91. doi:10.1016/j.earscirev.2018.03.001

20. Reichstein, M. C.-V. (2019). Deep learning and process understanding for data-driven Earth system science. *Nature, 566*, 195–204. doi:10.1038/s41586-019-0912-1

21. Rolnick, D., P. L., L. H., K. K., A. L., K. S., & A. S. (2019). Tackling Climate Change with Machine Learning. *Computer Science*. Retrieved February 13, 2026, from https://arxiv.org/abs/1906.05433

22. Rudin, C. (2019, May 13). Stop explaining black box machine learning models for high stakes decisions and use interpretable models instead. *Nature Machine Intelligence, 1*, 206–215. doi:10.1038/s42256-019-0048-x

23. Sousa, D., & C. S. (2017). Global cross-calibration of Landsat spectral mixture models. *Remote Sensing of Environment, 192*, 139-149. doi:10.1016/j.rse.2017.01.033

24. Steenbergen, R. v., M. M., & W. v. (2023, December). Reinforcement learning for humanitarian relief distribution with trucks and UAVs under travel time uncertainty. *Transportation Research Part C: Emerging Technologies, 157*, 104401. doi:10.1016/j.trc.2023.104401

25. Tang, F., H. W., & M. L. (2025, November). Strategizing equitable transit evacuations: A data-driven reinforcement learning approach. *Transportation Research Part C: Emerging Technologies, 180*, 105342. doi:10.1016/j.trc.2025.105342

26. Tiggeloven, T., S. P., A. M., M. v., L. T., M. R., & S. T. (2025, November 21). The role of artificial intelligence for early warning systems: Status, applicability, guardrails, and ways forward. *iScience, 28*(12), 113689. doi:10.1016/j.isci.2025.113689

27. Tyagi, N., J. S., S. S., & S. S. (2024). A 3D Model-Based Framework for Real-Time Emergency Evacuation Using GIS and IoT Devices. *ISPRS Int. J. Geo-Inf, 13*(12), 445. doi:10.3390/ijgi13120445

28. UNDRR. (2019). *Global assessment report on disaster risk reduction 2019.* United Nations Office for Disaster Risk Reduction (UNDRR). Retrieved February 13, 2026, from https://www.undrr.org/publication/global-assessment-report-disaster-risk-reduction-2019

29. Union, C. o. (2025, May 23). *Council calls for a better use of space data to enhance crisis management*. Retrieved February 14, 2026, from Consilium – Council of the European Union: https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2025/05/23/council-calls-for-a-better-use-of-space-data-to-enhance-crisis-management/

30. Wang, X., J. M., & W. J. (2020, September 1). Photochemical reflectance index (PRI) can be used to improve the relationship between gross primary productivity (GPP) and sun-induced chlorophyll fluorescence (SIF). *Remote Sensing of Environment, 246*, 111888. Retrieved February 13, 2026, from https://doi.org/10.1016/j.rse.2020.111888

Retail Loans and Its Role in the Development of Sustainable Tourism in North Macedonia

Llokman Hebibi [1], Agon Baftijari [2], Ilir Bislimi [3]

[1*]Department of Business Administration, Faculty of Business Administration, Republic of North Macedonia
[2] Department of Business Administration, Faculty of Business Administration, Republic of North Macedonia
[3] Department of Business Administration, Faculty of Business Administration, Republic of North Macedonia

[*]Corresponding Author: E-mail: llokman.hebibi@unite.edu.mk, agon.baftijari@unite.edu.mk, ilir.bislimi@unite.edu.mk

Abstract

Retail Loans are a big part of making more people want to buy things in the market. A lot of the big banks in the country have seen this in the loans they've given out. The North Macedonian National Bank always uses macroprudential measures to keep an eye on how much debt people can take on and how much danger banks can accept. At the same time, retail loans can play an important role in supporting the development of tourism and related services, as access to financing enables individuals to participate more actively in tourism activities such as travel, accommodation, and other tourism-related expenditures. To stay away from situations that could be bad for their finances, banks should use cutting edge digital technologies that let them look at a lot of data, create unique profiles for each customer, guess what those needs will be in the future, and create new loan products with flexible and long-term terms. In this context, the development of digital banking models, the training of staff in new technological competencies, and the strengthening of communication with clients represent essential elements of geoeconomic resilience and sustainable growth of the banking sector. A more prudent approach to assessing consumers' borrowing capacity will help prevent over-indebtedness, reduce credit risk, and strengthen the overall stability of the consumer credit market.

***Keywords**: Retail Loans, Sustainable Tourism, Banking Sector, Financial Stability, Digital Banking,*

Introduction

Using consumer credit is one of the best ways to meet the demands of the people for goods and services that are worth a lot. Consumer credit serves multiple functions, allowing individuals to fulfill immediate demands despite inadequate personal financial resources. Consumer credit encourages people to buy more things and services, which increases overall demand in the market for those things and services. This has a beneficial effect on the economy as a whole. Consumer credit is crucial for getting people to spend money and expand the economy, but the fast and uncontrolled rise in household borrowing is a big threat to financial stability. Because of this, people often end up with more debt than they can afford, which makes it more likely that they will default and decreases the quality of loan portfolios.

Commercial banks, as the creditors, holding the largest share of the lending market in order to maintain and strengthen their position, they must preserve a sustainable base of borrowing clients and actively include citizens employed under regular employment arrangements. A prerequisite for this is the gradual stabilization of the national economy, relatively low unemployment levels, and a broad range of government programs supporting the population in different areas of life. Improvements in living standards under the new economic conditions contribute to increased labor productivity, strengthening public trust in the banking system, and promoting positive social attitudes. Under the changing conditions of the national economy, it is essential that the banking market provides credit products that respond to the actual needs and financial capacities of the

population. This enables the maintenance of demand in consumer goods markets and, consequently, stimulates economic growth. However, within this process a clear contradiction emerges between rising demand for consumer credit as a result of improved economic conditions and, on the other hand, the deterioration of the lending market caused by increased overdue loans and accumulated debt, which constitute a potential risk to financial stability.

Objective of the Study

The objective of this study is to identify the key factors affecting the condition and development of the consumer banking credit market and to determine strategic directions for its improvement through an effective combination of regulatory policies and innovative initiatives by commercial banks. Special attention is devoted to the role of digital transformation in enhancing the efficiency of the banking system and improving citizens' access to financial services. Our applied methodology is based on an integrative approach that includes comparative analysis, logical data processing and critical evaluation of trends in the consumer credit market.

Under the changing conditions of the national economy, lending plays an important role in maintaining market demand, thereby positively influencing economic growth. In this case, consumer credit is one of the most profitable parts of banking since it lets banks grow their client base and diversify their income streams. But this part of the business is also the riskiest because there is a significant chance of default and losses from loans that don't get paid back. This might hurt the bank's financial stability and, in the worst situations, cause liquidity crisis or even bankruptcy. There are both objective and subjective elements that affect this process. Objective aspects include changes in macroeconomic conditions, interest rates, inflation, and unemployment. Subjective factors include things that happen to the borrower, such losing their job, getting sick, or having unanticipated changes in their income.

Furthermore, commercial banks must develop advanced risk-assessment mechanisms and reliable predictive models of financial credibility for potential clients. Given that this involves retail lending during a developmental stage of the banking system, in which banks are expanding capital through mergers and acquisitions, a new challenge emerges: the need to process large volumes of data and accurately forecast the financial capacity of potential borrowers to enable efficient risk assessment while simultaneously reducing analytical costs. It should be emphasized that for the banking system in North Macedonia, successfully addressing this challenge is of major importance for two principal reasons.

Changes in international financial markets have made traditional banking activities less profitable. As a result, the banking sector has turned to domestic consumer loan products as a reliable source of income.

Second, trade policies and problems in the supply chain have put pressure on the economy, which has directly affected local businesses and workers. These people now need more financial help to keep their quality of living and keep spending.

We examine the situation of the household credit market over the past four years (Figure)

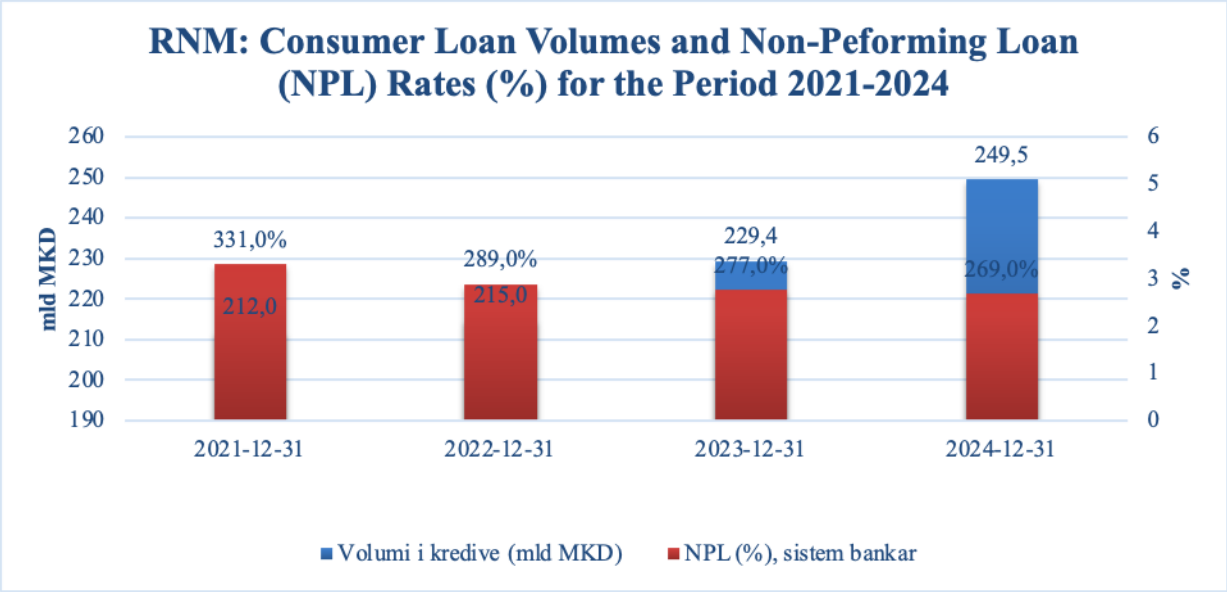

Source: Volume of consumer loans and NPLs for the period 2021–2024.
• NBRNM Statistical Portal (PxWeb): Banks' loans granted to households (billion MKD).
• **MBA (Macedonian Banking Association): Macroeconomic data & banking system indicators (total household loans, NPL ratio).**

This chart illustrates the credit market for North Macedonian households between 2021 and 2024, highlighting two key developments.

1. First, there's a persistent rise in consumer demand for credit. The overall volume of loans extended to households has consistently grown each year from 2021 through 2024. This suggests an increasing number of individuals are seeking personal loans. By the end of 2021, the total loan volume stood at around 212 billion MKD. Fast forward to 2024, and that number had grown to roughly 250 billion MKD, a jump of nearly 18% across those four years.

2. The number of non-performing loans (NPLs) that stays the same
The percentage of loans that are not performing (NPLs) has stayed low and consistent at the same period. The NPL ratio was 3.31% at the end of 2021. It had reduced to 2.69% by 2024. There hasn't been a big drop this year, which shows that banks have kept the quality of their loans.This means that the financial system is stable because it has a strong way to control risk and a fair way to lend money to families. The data demonstrates that the household credit market in the Republic of North Macedonia is constantly rising in terms of loan demand, while the risk of default is stable. These are indicators that the banking industry is becoming better and that consumers are starting to trust the financial system more.
A detailed analysis of the consumer credit sector in the five largest Macedonian banks was conducted. To better understand the consumer lending market, the loan portfolios of these five major Macedonian banks were examined from 2021 to 2024 (Table 1).

Bank name	Total Loan Portfolio	Loan for individuals	Non-performing loans (NPL)	Change 2023 - 2024 (%)
Stopanska Bank	131.366.486 → 144.021.578	92.309.131 →98.810.256	5.333.257 → 5.815.391	+9,6 % / +7,00% / +9,00%

NLB Bank	116.406.661→131.239.670	70.567.168 → 77.334.312	1.934.269 → 2.258.162	+12,7% / +9,6% / +16,70%
Sparkasse Bank	94.145.000→ 106.567.000	30.644.000→ 32.953.000	673.000 → 713.000	+13,2% / +7,5% / +5,9%
Halk Bank	98.256.829→ 113.887.545	62.022.363 → 71.755.709	1.922.694 → 2.102.443	+15,9% / +15,7% / −9,3%
Commercial Bank	163.606.600 → 178.612.400	60.202.800 → 72.975.100	1.246.197 → 1.371.931	+9,2% / +21,2% / +10,1%

Source: Table 1. Compiled by the authors based on official financial reports of the banks

According to the data presented in Table 1, it can be observed that lending to individuals constitutes a substantial share of banks' total loan portfolios, and the volume of household loans recorded sustained growth in 2024 compared with 2023. This shows that more people want personal loans and that they trust the financial system more.

At the same time, the level of non-performing loans (NPLs) has shown a slight increase in almost all banks, with the exception of a few institutions that have managed to maintain their risk ratios under control. Overall, NPLs remain at low levels (1–3%), which indicates good asset quality and effective credit risk management. This situation shows a balance between increased borrowing and the economy's overall health. However, a drop in real income or an economic downturn could make the rapid growth of consumer lending a risk. These changes would make it harder for people to pay back their debts.

Risk and Banking Regulation Factors

The National Bank of the Republic of North Macedonia (NBRNM) has stressed how important it is to keep an eye on family debt and the Debt Service-to-Income Ratio (DTI) in Macedonia. The rise of long-term and unsecured loans could cause too much debt in households, which has already happened in some parts of the market.

For this reason, in line with the regulations of the European Central Bank, the NBRNM implements financial risk-prevention policies that limit banks' exposure to unsecured lending and require additional provisioning for high-risk loans.

In the context of financial market regulation and the imperative to mitigate excessive household lending, the National Bank of the Republic of North Macedonia (NBRNM) has implemented macroprudential measures, mirroring those adopted in other European nations, to safeguard financial stability and shield consumers from unsustainable debt levels (NBRNM, 2023a). These interventions are designed to fortify lending standards, manage the swift expansion of consumer credit, and curtail the risks associated with the banking sector's substantial exposure to households (IMF, 2025).

Restrictive Characteristics	Measure Content (National Bank of RNM)	Objective of the Measure
1. Unsecured loans for a long time	A careful assessment of the applicant's repayment capacity is essential, alongside the	This approach aims to mitigate the risk of excessive indebtedness and

	establishment of maximum maturity limits, typically not exceeding seven years.	to monitor high-risk consumer loans.
2. Debt Service-to-Income Ratio (DTI)	Financial institutions are obligated to evaluate all of a client's existing debts, maintaining the DTI ratio within a manageable range, generally below 50–60%.	This measure serves to prevent over-borrowing and to ensure the borrower's continued ability to meet their financial obligations.
3. Loans for second homes	unlike those for primary residences, demand a larger equity investment from the borrower. A common requirement is a 25% down payment based on the property's value.	This measure aims to curb speculative buying and maintain stability within the real estate market.
4. Making sure that the borrower's info is accurate	Along with the verification that must be done through the Credit Registry system.	It is also required to fully declare all of your income and debts. with the purpose of improving the data's quality and making sure that choices are based on accurate financial information.
5. Banks are subject to regulatory oversight	Warnings, capital buffer requirements, and lending exposure limits may be imposed by the NBRNM.	In situations where risk thresholds are exceeded more than the acceptable level in order to maintain the stability of the banking industry and to ensure that financial discipline is established.

In the context of financial market oversight and the imperative to curtail unsustainable household lending, the National Bank of the Republic of North Macedonia (NBRNM) has implemented a set of macroprudential policies, mirroring those adopted by European Union member states, to preserve financial stability and shield consumers from over-indebtedness. These interventions are designed to fortify lending criteria, manage the swift expansion of consumer credit, and mitigate the risks associated with the banking sector's substantial exposure to household borrowers (NBRNM, 2024b).

In the context of this regulatory framework, NBRNM has required commercial banks to adjust their internal lending policies by adhering to stricter criteria regarding permissible household debt levels and loan repayment maturities (Gockov, 2022). For consumer loans with maturities longer than five years or with high debt-to-income ratios, banks are advised to strengthen risk-assessment mechanisms and apply more conservative collateral standards in order to preserve financial sustainability and reduce exposure to potential losses (IMF, 2025). When macroprudential regulations are violated, the National Bank can use supervisory actions. These actions include formal warnings, limits on lending to specific market segments, or requirements for banks to increase their regulatory capital. These measures are meant to prevent systemic risks from building up in the financial sector (NBRNM, 2024b).

The integration of digital technologies within macroprudential policy constitutes a novel method for the identification and mitigation of financial risks. The National Bank of the Republic of North Macedonia has been a proponent of incorporating automated tools into electronic lending procedures and leveraging Big Data Analytics. This strategy is consistent with the government's strategic objectives concerning the digital transformation of the financial sector and the establishment of a robust infrastructure facilitating secure and transparent access to the financial market (NBRNM, 2024a; IMF, 2025).

The National Bank's consumer credit regulations, then, are a blend of prudent oversight and technological advancement. Though these measures could temporarily dampen the speed of new loans, the aim is to strengthen the financial well-being of the country, protect consumers, and ensure the North Macedonian banking system remains stable. The digital transformation of banking services is inherently tied to the growth and deployment of FinTech projects, which provide the technological backbone for contemporary financial institutions.

FinTech (Financial Technology) is defined as a dynamic segment integrating the financial sector with technology, in which start-ups and innovative market participants apply digital solutions to products and services that were traditionally provided by banks (World Bank, 2023; OECD, 2022).

The development of FinTech began in the 1970s with the use of electronic technologies in financial markets. In the 1990s, FinTech began to compete with traditional banking. FinTech, or Financial Technology, is a growing field that combines finance and technology. It includes new companies and innovative market players using digital solutions for financial products and services that banks have traditionally provided (World Bank, 2023; OECD, 2022).

The development of FinTech began in the 1970s with the use of electronic technologies in financial markets. During the 1990s, FinTech started to compete with traditional banking services, while in the first decade of the 2000s a profound digital transformation of the sector commenced through online banking, electronic payments, and integrated financial platforms (Arner, Barberis & Buckley, 2016; McKinsey, 2018).

McKinsey & Company (2023) suggests that the increased use of digital channels by consumers in Southeastern Europe, including North Macedonia, has created a favorable environment for fully automating banking operations.

This trend is supported by NBRNM policies aimed at promoting technological innovation and digitalizing the financial sector (NBRNM, 2024). The contemporary banking sector is defined by the complete integration of societal digitalization and the active utilization of FinTech within its operational framework. This integration facilitates the modernization of business processes and the enhancement of operational efficiency, achieved through the implementation of sophisticated technological platforms (EY, 2022).

We examine data derived from digital platforms, including mobile applications, official banking websites, and payment systems, to understand online shopping patterns. This analytical approach allows for the construction of complex datasets that inform digital lending practices, savings habits, and investment methodologies (IMF, 2025).

The national digital development strategy, alongside the NBRNM's efforts to implement data analytics systems and electronic information exchange platforms within financial institutions, is driving the digital transformation of North Macedonia's banking sector. Consequently, this method supports the evaluation of borrowers' repayment capabilities and strengthens prudential supervision (NBRNM, 2024; World Bank, 2023).

Furthermore, banks can employ Big Data Analytics to develop sophisticated credit risk assessment models, such as credit scoring, and to customize their financial products (McKinsey, 2023).

Innovative technologies such as blockchain, robotic process automation (RPA), and artificial intelligence (AI) are increasingly essential for developing new financial products and ensuring operational transparency (EY, 2022).
These modifications are also occurring in North Macedonia. For instance, prominent financial institutions such as Komercijalna Banka, Stopanska Banka, and NLB Banka are investing in digital platforms for online lending and real-time risk management systems (NBRNM, 2024).

The analytical results indicate two key developments in the consumer credit market:

1. The persistent expansion of household loan demand, fueled by economic advancement and the proliferation of digital financial services;
2. A failure to substantially reduce the incidence of delayed loan repayments, which could potentially jeopardize financial stability without appropriate safeguards (IMF, 2025).

Consequently, the NBRNM has instituted macroprudential regulations for banks, mandating comprehensive evaluations of repayment capacity, the implementation of debt-to-income (DTI) ratio limits, and the establishment of maximum loan maturities (NBRNM, 2024). To maintain competitiveness and bolster sustainability, banks are urged to cultivate analytical digital ecosystems capable of predicting borrower behavior and customizing products to meet client requirements (ECB, 2023). This shift necessitates the cultivation of professional expertise in data analytics, cyber-security, and product innovation, alongside the fostering of corporate cultures that promote inter-institutional collaboration (OECD, 2022).
The simultaneous implementation of NBRNM macroprudential policies and the digitalization of credit processes is projected to generate positive outcomes, particularly in reducing non-performing loans and bolstering the financial system's stability in the Republic of North Macedonia (IMF, 2025).
The simultaneous implementation of NBRNM macroprudential policies and the digitalization of credit processes is projected to generate positive outcomes, particularly in reducing non-performing loans and bolstering the financial system's stability in the Republic of North Macedonia (IMF, 2025).

Conclusion and Recommendations

The evolution of the consumer credit market in the Republic of North Macedonia indicates that the banking sector is progressing toward a condition of incremental sustainability.
Despite the substantial expansion of household lending during the period 2021–2024, the level of non-performing loans (NPLs) has remained low and stable, demonstrating prudent risk management practices and a strengthening of confidence in the financial system.
The National Bank of the Republic of North Macedonia's macroprudential actions have been instrumental in curbing excessive borrowing and ensuring the banking system's long-term viability. By concentrating on debt-to-income ratios, loan maturity limits, and supplementary capital mandates, these measures have fostered greater financial prudence within banks and improved oversight of systemic risk.
A key factor for the future of the banking sector is digitalization and technological transformation. The implementation of FinTech solutions, the application of Big Data analytics, artificial intelligence (AI), and robotic process automation (RPA) are reshaping banking operations and increasing the efficiency of customer risk assessment. These advancements foster enhanced

transparency, reduced expenses, and a more favorable customer experience, thus bolstering the financial system's enduring stability.

Conversely, the swift expansion of consumer lending could potentially introduce a risk factor should real incomes decrease or economic growth decelerate. Therefore, it is crucial for banks to carefully manage the equilibrium between the expansion of their credit portfolios and the effective mitigation of financial risks.

To address the situation, the following strategic actions are suggested:

1. First, strengthen macroprudential policies. This means increasing transparency and conducting more thorough assessments of households' capacity to service their debts, with the aim of mitigating excessive borrowing.
2. Second, focus on digital banking platforms. These platforms should facilitate accurate credit risk assessments and enhance financial services through the application of artificial intelligence and Big Data analytics.
3. Promoting financial education among citizens to increase awareness of debt management and responsible use of credit.
4. Fostering financial literacy among the populace to bolster understanding of debt and how to use credit wisely.
5. Stimulating collaboration between traditional banks and FinTech companies to create novel financial products and expand access to services.

In conclusion, we can say that consumer bank loans, in essence, offer significant benefits to both the economy and society.

Conversely, the sustained advancement of this sector necessitates a multifaceted approach. This strategy must encompass stringent regulatory structures, advancements in digital technology, and widespread financial literacy programs. These components are crucial for establishing a robust, efficient, and socially responsible financial system within the Republic of North Macedonia.

Bibliography

1. Arner, D. W., Barberis, J. N., & Buckley, R. P. (2016). The evolution of FinTech: A new post-crisis paradigm?Georgetown Journal of International Law, 47(4), 1271–1319.
2. Asociacioni Bankar i Maqedonisë. (2025). Macroeconomic data and the banking system of the Republic of North Macedonia. Retrieved July 15, 2025, from https://mba.mk/w/en/medbsrnm/
3. European Central Bank (ECB). (2022). Macroprudential policy and consumer credit developments in Europe. ECB Bulletin, No. 4.
4. European Central Bank (ECB). (2023). Digitalisation and the future of banking supervision in Europe. Frankfurt am Main: ECB Publications.
5. EY. (2022). Global FinTech Adoption Index 2022. Ernst & Young Global Limited.
6. Gockov, G. (2022). The role of macroprudential measures in terms of global economic crises – The case of the Republic of Macedonia. CEA Journal of Economics. Retrieved from https://journal.cea.org.mk/files/journals/1/articles/7/public/7-27-1-PB.pdf
7. Halk Bank AD Skopje. (2024). Annual Report 2024. Retrieved July 15, 2025, from https://halkbank.mk/content/pdf/2025/Reports/Annual_Report_2024.pdf

8. International Monetary Fund (IMF). (2025). Republic of North Macedonia: 2025 Article IV Consultation Report. IMF Country Report No. 25/001. Washington, D.C.: International Monetary Fund. Retrieved from https://www.imf.org/
9. Komercijalna Banka AD Skopje. (2024). Annual Report 2024. Retrieved July 15, 2025, from https://www.kb.mk/content/Item7-Report-2024.pdf
10. McKinsey & Company. (2018). Global Banking Annual Review: The last pit stop. McKinsey Global Institute.
11. McKinsey & Company. (2023). Digital transformation in banking: Southeastern Europe outlook 2023. McKinsey Global Institute.
12. Ministry of Finance of North Macedonia. (2023). Financial Stability Report 2023. Skopje: Ministry of Finance.
13. National Bank of the Republic of North Macedonia (NBRNM). (2023a). Odluka za makroprudencijalni instrumenti i merki. Skopje: NBRNM. Retrieved July 18, 2025, from https://www.nbrm.mk
14. National Bank of the Republic of North Macedonia (NBRNM). (2023b). Financial Stability Report for the Republic of North Macedonia 2023. Skopje: NBRNM.
15. National Bank of the Republic of North Macedonia (NBRNM). (2024a). Macroprudential Policy Strategy of the Republic of North Macedonia. Skopje: NBRNM. Retrieved from https://mapas.mk
16. National Bank of the Republic of North Macedonia (NBRNM). (2024b). Decision on borrower-based macroprudential instruments and measures. Skopje: NBRNM. Retrieved from https://www.nbrm.mk/content/Regulativa/Odluka_makroprudentni_instrumenti_kvalitet_kreditna_pobaruvacka_fizicki_lica_izmena_april_ENG.pdf
17. National Bank of the Republic of North Macedonia (NBRNM). (2024c). Macroprudential policy strategy and digital transformation in the banking sector. Skopje: NBRSM.
18. NLB Bank AD Skopje. (2024). Annual Report 2024. Retrieved from https://www.nlbgroup.com/content/dam/nlb/nlb-group/documents/investor-relations/financial-reports/2024/NLB%20Group%20Annual%20Report%202024.pdf
19. Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). (2022). Digital transformation of the financial sector. Paris: OECD Publishing.
20. Sparkasse Bank AD Skopje. (2024). Annual Report 2024. Retrieved from https://cdn0.erstegroup.com/content/dam/mk/spkmk/www_sparkasse_mk/files/web_izveshtaj.pdf
21. Stopanska Banka AD Skopje. (2024). Annual Report 2023–2024. Retrieved from https://www.stb.com.mk/media/4675/stb_ar_2024_en_fin_fin-25-7-2025-fin-fin.pdf
22. World Bank. (2023). FinTech and the future of finance: Policy challenges in emerging Europe. Washington, D.C.: World Bank.

Noun Phrases in English and Albanian Languages: A Contrastive Approach

PhD cand. Erëza Rushiti

Faculty of Languages, Cultures and Communication
South East European University, Tetovo, North Macedonia
E-mail: er32358@seeu.edu.mk

Abstract

This paper presents a contrastive analysis of noun phrases in English and Albanian. It focuses on their syntactic structures and key distinctions. Employing a qualitative approach, the research uses descriptive and comparative methods to analyse data from grammar and syntax books in both languages. The study examines simple and complex noun phrases, particularly the use of definiteness, premodifiers, and postmodifiers. The findings reveal that while both languages share similarities in using indefinite noun phrases, they diverge in marking definiteness: English uses definite articles, whereas Albanian incorporates definiteness through morphological changes. These differences reflect broader grammatical tendencies and offer insights for improving language learning and translation practices. The findings provide practical implications for educators, translators, and linguists by enhancing understanding of syntactic differences for effective cross-linguistic communication.
Keywords: noun phrase, English, Albanian, analysis.

Introduction

In linguistics, a phrase is known to be two or more words that are related to each other and that work together as a single part of speech but do not have both a subject and a predicate. In English and Albanian, noun phrases (NPs) are essential for understanding syntax and semantics. They provide an in-depth analysis of the internal makeup of noun phrases, indicating that they can vary from straightforward structures, such as *the cat = macja*, to more intricate forms, like *the friendly black cat sleeping on the mat = macja e zezë miqësore që po fle në dyshek*, and the word that is its head, or main part, is typically a noun. Noun phrases are groups of words centred around the noun of the sentence, known as the headword. According to Chalker and Weiner (1994), a noun phrase is:

A word or group of words functioning in a sentence exactly like a noun, with a noun or pronoun as head. A noun phrase can be a noun or pronoun alone but is frequently a noun or pronoun with pre- and/or post-modification. (p. 267)

They serve as essential building blocks of sentence structure, often carrying the subject or object roles while allowing for a range of syntactic elaboration. Nuhiu (2012) defines them as "a noun and other words or phrases or clauses that are structured around the noun" (p. 9), noting that they can include the following: 1. prenominal modifiers such as determiners (predeterminers, determiners, and post-determiners), adjectives, participles, nouns, and adverbials; and 2. post-nominal modifiers such as noun phrases, adjective phrases, adverbial phrases, prepositional phrases, numerals, appositives, and finite and non-finite clauses. In addition to grammatical structures, noun phrases engage in various syntactic phenomena, such as noun phrase coordination and modification. Kusumawardhani (2017) discusses the way in which conjunctions are used to coordinate phrases, noting that "coordinate conjunctions (and, but, nor, for) join words, phrases, and clauses of equal importance" and that they "come in between the individual words, phrases, and independent clauses they are joining" (p. 2). This allows for the formation of more complex sentence elements such as subjects and objects. Additionally, the structure of noun phrases is heavily influenced by determiners, both in terms of their presence and where they are positioned within the phrase. Celce-Murcia and Larsen-Freeman (1999) emphasise that determiners play a

crucial role in shaping the meaning of a noun by indicating its definiteness and quantity. These determiners include the articles *a*, *an*, and *the*, and the quantifiers *some* and *many*.

Noun phrases in Albanian exhibit distinctive features that differentiate them from their English counterparts. An Albanian noun phrase typically consists of a noun and its modifiers, such as adjectives, determiners, and prepositional phrases. According to Beci (2005), noun phrases in Albanian can take various structural forms, including 1) a noun with a determiner, pronoun, or numeral; 2) a noun with an adjective; 3) a noun combined with another noun in the genitive, accusative, or ablative cases, or with a preposition followed by a noun in the nominative, accusative, or ablative cases; 4) two nouns in the nominative case; 5) a noun, an adjective, and a noun in the genitive, accusative, or ablative cases without a preposition; and 6) a noun with another noun or a noun phrase introduced by a preposition. On the other hand, Çeliku et al. (2002) identify additional structural patterns in Albanian noun phrases, including 1) noun + noun, 2) noun + infinitive, 3) noun + adjective, 4) noun + pronoun, 5) noun + numeral, and 6) noun + adverb. The rich inflectional morphology of Albanian, especially the use of cases such as nominative, accusative, and genitive, is crucial for indicating the grammatical roles of nouns. This reliance on morphological markers contrasts with English, where the function of noun phrases is primarily determined by word order rather than inflexion. "Kurani and Muho (2014) noted that linguistic studies between Albanian and English are rare but much needed given the morphological differences between the two" (as cited in Millaku et al., 2022, p. 352). The differences, particularly in noun and verb inflexion, article usage, and word order, underscore the need for focused comparative studies that can support both linguistic theory and practical translation efforts. Against this background, the present study aims to investigate the structure and use of noun phrases in English and Albanian through a contrastive linguistic approach. The present study is guided by the central question of how noun phrases in English and Albanian differ in terms of structure, modification, and syntactic function, and to what extent these differences reflect broader typological distinctions between the two languages.

- To address the research questions, the study pursues the following objectives:
- To identify and describe the internal structure of noun phrases in English and Albanian;
- To compare the types and positions of modifiers used in noun phrases in both languages;
- To examine the role of morphology and word order in determining noun phrase structure and function;
- To highlight similarities and differences that are relevant for contrastive linguistics and translation studies.

2. Literature review

Noun phrases can be very flexible in form and structure. They may consist of just one word, such as a simple noun, or include several words, even a full clause acting together as one unit. This kind of flexibility allows them to take on different functions within a sentence, such as subject, object, or complement. As Millaku (2016) states, "the noun phrase typically functions as subject, direct or indirect object, complement of sentences, and complement in prepositional phrases" (p. 39). Celce-Murcia and Larsen-Freeman (1999) support this by highlighting the multifunctionality of noun phrases, identifying that these phrases "function in one of three ways in English: as subjects, as objects, and as predicates" (84). As a result, they help speakers and writers express more detailed and specific meanings in various contexts. "According to Ahmetaj (2000), the sentence consists of constituents that in generative grammar are called the noun phrase (NP) and verb phrase (VP)" (as cited in Mosko, 2014, p. 2388). The NP typically functions as the subject of the sentence, while the VP contains the verb and, often, its objects or complements. For example, in [*The girl reads a*

book. = *Vajza lexon një libër*.], *the girl = vajza* represents the noun phrase (NP) and is the subject, while *reads a book = lexon një libër* functions as the verb phrase (VP) and is the predicate. In Albanian, just like in English, the noun plays the central role in organizing the structure of the phrase. It shapes how meaning is built within the group and acts as the core element around which all other modifiers and grammatical markers revolve. As Ajdari and Ismaili (2024) write, "Noun phrases are guided by a noun, which holds the highest hierarchical position within that group. Such constructions are called phrases" (p. 228). This central role of the noun as the head of the phrase determines the grammatical structure of the entire group, influencing how other elements within the phrase interact and agree with it. "Duden (2006) notes that noun phrases are always determined by person, number, gender, and case. Person, number, and gender are categories that are always governed by the head of the noun phrase" (as cited in Ajdari & Ismaili, 2024, p. 225). Noun phrases in Albanian often include grammatical markers that indicate case and number, adding another layer of complexity to their structure. These markers strengthen the relationships between different parts of a sentence and affect how nouns and their modifiers agree with each other. Studies on Albanian noun morphology emphasise the role of inflection in encoding grammatical categories such as case and definiteness. "Piton and Lagji (2010) note that there are numerous case forms (nominative, dative, accusative, ablative), such as: houses PL-ABL-DEF, (engl. of houses)" (Nagavci-Mati et al., 2021, p. 8). In Albanian nouns, definiteness is expressed through morphological marking rather than separate articles, which supports the view that Albanian relies on inflectional mechanisms to signal grammatical relations within noun phrases, in contrast to English, where such relations are largely expressed syntactically. Millaku et al. (2022) state that "two noun phrases, for example, may be combined for the generation of an additional noun phrase, a phenomenon that occurs in both English and Albanian" (p. 353). Noun phrase compounding or coordination refers to the process in which two or more noun phrases are joined to form a larger noun phrase, a structure that is grammatically acceptable and productive in both English and Albanian. For instance, the phrase *my friend and his sister = miku im dhe motra e tij* constitutes a single, coordinated noun phrase formed by combining two individual NPs, so in both languages, a unified NP is operated within the sentence. We might also combine noun phrases like *the mayor's office key*, where *the mayor's office* (NP) and *key* (noun) come together to form a more complex noun. When translated into Albanian, *çelësi i zyrës së kryetarit*, the structure changes significantly, where ç*elësi* (the key) is positioned at the beginning and *i zyrës së kryetarit* (of the mayor's office) comes after. The phrase *zyra e kryetarit* (the mayor's office) is nested within this construction and is itself a noun phrase in genitive form, showing possession. English modifiers often precede the noun (*the mayor's office key*), whereas the Albanian ones, especially possessive or genitive ones, follow the noun (*çelësi i zyrës së kryetarit*). Using adjectives in noun phrases is also critical, as their placement can alter the focus and interpretation of the noun phrase. For instance, in English, *the beautiful garden* emphasises the beauty of the garden, while in Albanian, *kopshti i bukur* (the beautiful garden) shifts the adjective *i bukur* (beautiful) after the noun *kopshti* (the garden), potentially highlighting the noun itself before introducing its descriptive quality. This positioning affects how meaning is constructed, as the modifier is closely associated with the noun. The following examples illustrate the structure of indefinite and definite noun phrases in both English and Albanian:

Indefinite and definite noun phrases in English

a/the	black	cat
art.	adj.	N
PreM	PreM	H

Indefinite noun phrases in Albanian

një	mace	e zezë
a	cat	black
art.	N	adj.
PreM	H	PostM

Definite noun phrases in Albanian

macja	e zezë
the cat	black
def. N	adj.
H	PostM

3. Methodology

This study employs a qualitative approach to analyse and compare noun phrases in English and Albanian, utilizing data from authoritative grammar and syntax books, alongside scientific articles for the theoretical background. All illustrative examples were formulated by the researcher, constructed in accordance with the grammatical rules of each language to reflect naturally occurring structures. These examples serve as the primary data for the comparative analysis. The research methodology consists of two primary methods: a descriptive method for the literature review, for which books and journal articles were consulted and used, and a comparative method for analysing the data gathered. The comparative analysis was conducted to identify key similarities and differences between noun phrases in English and Albanian. The study focused on several aspects:

1. The syntactic structure: the arrangement of nouns, determiners, adjectives, and modifiers, which were closely examined to determine how each language structures its noun phrases and involved a detailed comparison of simple and complex noun phrases to identify patterns in their formation;
2. Functionality: The study explored the grammatical functions that noun phrases serve in both languages, such as subjects, objects, and complements, shedding light on how noun phrases operate within different grammatical frameworks;
3. Case marking and agreement: particular attention was given to case marking in Albanian noun phrases, contrasting this with the reliance on word order in English to convey grammatical relationships, highlighting the functional significance of noun phrases in each language;
4. Adjectival modification: the placement and role of adjectives within noun phrases were analysed to identify any syntactic variations, including examining how the positioning of modifiers affects the overall structure and meaning of noun phrases in both languages.

The study ensures that the comparative evaluation of noun phrase structures is grounded in authentic linguistic patterns, while remaining aligned with the theoretical frameworks outlined in the literature review.

4. Results

The distinction between definite and indefinite nouns in English is typically made using articles, such as *a*, *an*, and *the*. In contrast, Albanian incorporates definiteness into the form of the noun itself. Furthermore, the presence of definite and indefinite articles in Albanian noun phrases is influenced by case marking. This is illustrated by the English and Albanian examples below.

Definite and indefinite simple noun phrases in English

Indefinite		*Definite*	
a	cat	the	cat
art.	N	art.	N
PreM	H	PreM	H

Definite and indefinite simple noun phrases in Albanian

Indefinite		*Definite*
një	mace	macja
a	cat	the cat
art.	N	def. N
PreM	H	H

The simple noun phrase pairs *a/the cat* and *mace/macja* illustrate the indefinite and definite forms. In English, *a cat* indicates an indefinite reference. Similarly, in Albanian, (*një*) *mace* is indefinite, where *një* indicates indefiniteness. However, the difference becomes clear in the definite forms: in English, definiteness is marked by the article *the*, which precedes the noun *cat*. On the other hand, in Albanian, it is expressed through the suffix *-ja* (for feminine nouns) added to the noun, forming *macja*. This highlights a key distinction between the two languages: English relies on a determiner to signal definiteness, whereas Albanian modifies nouns to convey the same meaning.

Definite and indefinite complex noun phrases in English

Definite and indefinite

a/the	big	white	cat	sitting	on the mat
art.	adj.	adj.	N	gerund	PP
PreM	PreM	PreM	H	PostM	PostM

Definite and indefinite complex noun phrases in Albanian

Indefinite

një	mace	e madhe	e bardhë	e ulur	në dyshek
a	cat	big	white	sitting	on the mat
art.	N	adj.	adj.	gerund	PP
PreM	H	PostM	PostM	PostM	PostM

Definite

macja	e madhe (fem.)	e bardhë (fem.)	e ulur (fem.)	në dyshek
the cat	big	white	sitting	on the mat
def. N	adj.	adj.	gerund	PP
H	PostM	PostM	PostM	PostM

In English, the phrase typically begins with an indefinite or definite article, followed by two adjectives, the head noun, a gerund, and a prepositional phrase. In contrast, Albanian employs an indefinite article for an indefinite noun or a noun with a suffix to indicate definiteness, followed by two adjectives, a gerund, and a prepositional phrase. This comparison between the simple and complex noun phrases shows that both languages use modifiers and prepositions, and both employ gerunds to convey the same meaning.

Simple noun phrases in English and their ALBANIAN equivalents

In simple noun phrases, English often employs articles, adjectives, and nouns, following a relatively strict word order. While Albanian shares some similarities with English regarding determiners and articles, it frequently uses different syntactic structures when modifying nouns. The examples below compare simple noun phrases in English and their Albanian equivalents.

Example 1: Definite and indefinite simple noun phrases with singular head nouns

English:		*Albanian:*	
Indefinite and definite		*Indefinite*	
a/the	dog	një	qen (masc.)
art.	N	a	dog
PreM	H	art.	N
PreM	H		

Definite	
qeni (masc.)	
the dog	
def. N	
H	

In Example 1, the English phrase *a/the dog* consists of the indefinite article *a* for the indefinite nouns and the definite article *the* for the definite nouns, followed by the headword *dog*. The definite article indicates that the noun refers to a specific dog. In contrast, Albanian does not use separate articles to express definiteness; instead, it relies on the morphological transformation of the noun. In the phrases *një qen* and *qeni*, the noun *qen* is preceded by the indefinite article *një*, while *qeni* includes the suffix *-i* (masculine, singular) to mark definiteness. This approach, where definiteness is integrated into the noun morphology, contrasts with English, which employs external articles. Therefore, the two languages differ significantly in how they express definiteness: English uses external determiners, while Albanian incorporates this feature within the noun itself.

Example 2: Definite and indefinite simple noun phrases with singular head nouns

English:		*Albanian:*	
Indefinite and definite		*Indefinite*	
a/the	flower	një	lule (fem.)
art.	N	art.	N
PreM	H	PreM	H
		Definite	
		lulja (fem.)	
		the flower	
		def. N	
		H	

In Example 2, the English noun phrase *a/the flower* follows the same structural pattern observed in Example 1. The indefinite form, *a flower*, contains the indefinite article *a*, which precedes the head noun *flower* and signals a non-specific reference. In contrast, the definite form, *the flower*, employs the definite article *the*, indicating that the noun refers to a particular, identifiable entity. In both cases, definiteness in English is expressed syntactically through the use of external determiners positioned before the noun. In Albanian, the corresponding noun phrases *një lule* and *lulja* illustrate a different mechanism for marking definiteness. The indefinite noun phrase *një lule* consists of the indefinite article *një* followed by the head noun *lule*, which is a feminine singular noun. Definiteness, however, is not marked by a separate article but through morphological suffixation. In the definite form *lulja*, the suffix *-ja* (feminine, singular) is attached directly to the noun, encoding definiteness within the noun itself.

Example 3: Definite and indefinite simple noun phrases with plural head nouns

English:			
Indefinite		*Definite*	
some	children	the	children
quant.	N	art.	N
PreM	H	PreM	H
Albanian:			
Indefinite		*Definite*	
ca	fëmijë	fëmijët	
some	children	the children	
quant.	N	def. N	

PreM	H	H

In Example 3, *some/the children* and *ca fëmijë / fëmijët* function as indefinite and definite plural noun phrases in English and Albanian, respectively. In both languages, indefiniteness in the plural is commonly expressed through quantifiers, with *some* in English and *ca* in Albanian preceding the head noun *children / fëmijë*. These quantifiers indicate an unspecified quantity and do not encode definiteness themselves, serving instead as premodifiers of the noun. A clear contrast emerges in the expression of definiteness. In English, definiteness is syntactically marked by the definite article *the*, which appears before the plural noun *children* and functions as an independent determiner. In Albanian, however, definiteness is morphologically encoded within the noun through the suffix *-t*, resulting in *fëmijët*. This suffix simultaneously signals plurality and definiteness, eliminating the need for a separate definite article.

Example 4: Definite and indefinite simple noun phrases with plural head nouns

English:

Indefinite		*Definite*	
a few	people	the	people
quant.	N	art.	N
PreM	H	PreM	H

Albanian:

Indefinite		*Definite*
pak	njerëz	njerëzit
a few	people	the people
quant.	N	def. N
PreM	H	H

In Example 4, the indefinite plural noun phrase, *a few people*, is formed by the quantifier *a few*, which functions as a premodifier and signals an indefinite quantity, followed by the head noun *people*. Since plural nouns in English do not take the indefinite article *a*, indefiniteness is instead expressed through quantifiers. In the definite form, *the people*, definiteness is marked by the definite article *the*, which precedes the plural noun and indicates reference to a specific group. A similar distinction is expressed through different grammatical means in Albanian. The indefinite plural noun phrase *pak njerëz* consists of the quantifier *pak*, functioning as a premodifier, followed by the plural noun *njerëz*. As in English, indefiniteness in plural noun phrases can be conveyed through quantifiers rather than articles. However, in the definite plural form *njerëzit*, definiteness is encoded morphologically through the suffix -it, which is attached directly to the noun. This suffix marks both plurality and definiteness, eliminating the need for a separate determiner.

complex noun phrases WITH PRE-MODIFIERS in English and their ALBANIAN equivalents

English noun phrases typically place modifiers such as quantifiers, adjectives, and articles before the noun. Albanian often follows a different syntactic order, where adjectives are usually positioned after the nouns. This distinction in word order offers a clear example of how the two languages manage premodification, emphasising the syntactic rules each follows. Below are examples that compare complex noun phrases with premodifiers in English and their Albanian counterparts.

Example 1: Definite and indefinite complex noun phrases with singular head nouns

English:				*Albanian:*			
Indefinite and definite				*Indefinite*			
a/the	bright	red	ball	një	top	i kuq	i ndritshëm
art.	adj.	adj.	N	a	ball	red	bright
PreM	PreM	PreM	H	art.	N.	adj.	adj.

PreM	H	PostM	PostM			
				Definite		
				topi (masc.)	i kuq	i ndritshëm
				the ballred	bright	
				def. N	adj.	adj
				H	PostM	PostM

In Example 1, the English phrase *a/the bright red ball* demonstrates a straightforward use of premodifiers: the articles *a* and *the* and the adjectives *bright* and *red* precede the noun *ball*. English places both adjectives before the noun, maintaining a clear pre-modifying order. In Albanian, *një top i kuq i ndritshëm / topi i kuq i ndritshëm* displays a different structure. When the noun is indefinite, the indefinite article is placed before the headword *top*, and the headword is followed by the adjectives. In its definite form, the noun becomes *topi*, marked by the suffix *-i* (masculine, singular), and is followed by the adjectives *i kuq* and *i ndritshëm* (both masculine, singular). This structure illustrates the Albanian's post-nominal adjective placement, where adjectives follow the noun and are linked using the particle *i* for masculine singular nouns. Unlike English, where adjectives are grouped before the noun, Albanian uses a more distributed and flexible approach, placing adjectives after the indefinite or definite noun.

Example 2: Definite and indefinite complex noun phrases with singular head nouns

English:				*Albanian:*			
Indefinite and definite				*Indefinite*			
a/the	large	wooden	door	një	derë	e madhe	e drunjtë
art.	adj.	adj.	N	a	door	large	wooden
art.	N	adj.	adj.				
Definite							
				dera (fem.)	e madhe	e drunjtë	
				the door	large	wooden	
def. N		adj.	adj				
				H	PostM	PostM	

In Example 2, the noun phrase in the indefinite form, *a large wooden door*, begins with the indefinite article *a*, followed by the adjectives *large* and *wooden*, which modify the head noun *door*. The definite form, *the large wooden door*, uses the definite article *the* to indicate a specific referent, while the adjectives continue to precede the noun in a fixed pre-modifying position. In Albanian, on the other hand, the corresponding noun phrases *një derë e madhe e drunjtë* and *dera e madhe e drunjtë* show a different strategy. The indefinite form *një derë e madhe e drunjtë* has the indefinite article *një* followed by the head noun *derë*, also followed by the adjectives *e madhe* and *e drunjtë*. In the definite form, the head noun *dera* takes the suffix *-a*, and the adjectives remain post-nominal, maintaining their agreement with the feminine singular noun.

Example 3: Definite and indefinite complex noun phrases with plural head nouns

English:					
Indefinite			*Definite*		
several	ancient	manuscripts	the	ancient	manuscripts
quant.	adj.	N	art.	adj.	N
PreM	PreM	H	PreM	PreM	H
Albanian:					
Indefinite			*Definite*		
disa	dorëshkrime	të lashta	dorëshkrimet		e lashta
several	manuscripts	ancient	the manuscripts		ancient

quant.	N	adj.	def. N	adj.
PreM	H	PostM	H	PostM

In Example 3, *several/the ancient manuscripts* follow a structure where the article *the* and the quantifier *several* precede *ancient* and *manuscripts*, forming a pre-modifying structure, which is typical in English. In contrast, Albanian adopts a post-modifying structure, as seen in the examples *disa dorëshkrime të lashta* and *dorëshkrimet e lashta*. For indefinite nouns, the quantifier *disa* is positioned before the headword *dorëshkrime* and the adjective *të lashta* (feminine, plural, used with indefinite nouns). In the definite form, *dorëshkrimet* precedes *e lashta*, placed post-nominally, adhering to Albanian's syntactic rules. A distinctive feature of Albanian is the use of the particle *të* in adjectives to link the noun with the adjective in the indefinite form. This structural difference highlights a fundamental contrast: English places adjectives before nouns, whereas Albanian positions them after, reflecting differing syntactic norms between the two languages.

Example 4: Definite and indefinite complex noun phrases with plural head nouns

English:

Indefinite			*Definite*		
many	old	houses	the	old	houses
quant.	adj.	N	art.	adj.	N
PreM	PreM	H	PreM	PreM	H

Albanian:

Indefinite			*Definite*	
shumë	shtëpi	të vjetra	shtëpitë	e vjetra
many	houses	old	the houses	old
quant.	N	adj.	def. N	adj.
PreM	H	PostM	H	PostM

In Example 4, the indefinite noun phrase, *many old houses*, consists of the quantifier *many* and the adjective *old*, both functioning as premodifiers, followed by the plural head noun houses. The order of elements is fixed, with all modifiers preceding the noun. In the definite form, *the houses*, definiteness again is marked by the definite article the, which occupies the initial premodifier position, followed by the adjective old and the head noun houses. In Albanian, the corresponding indefinite noun phrase *shumë shtëpi të vjetra* displays a different internal structure. The quantifier *shumë* functions as a premodifier and precedes the head noun *shtëpi*, while the adjective phrase *të vjetra* follows the noun and functions as a postmodifier. This post-nominal placement of adjectives is characteristic of Albanian noun phrase structure. In the definite form *shtëpitë e vjetra*, definiteness is expressed morphologically through the suffix *-të* attached to the plural noun *shtëpi*. The adjective *e vjetra* remains in post-nominal position and agrees with the noun in number and definiteness.

complex noun phrases with post-modifiers in english and their albanian equivalents

Post-modifiers can take various forms, including prepositional phrases and relative clauses, which elaborate on the head noun by specifying its characteristics or the context in which it is situated. For instance, a prepositional phrase can indicate location, while relative clauses can convey essential or non-essential information about the noun. Below are examples of complex noun phrases with post-modifiers in English and their Albanian equivalents, to facilitate a comparative analysis of their syntactic structures and functions.

Example 1: Definite and indefinite complex noun phrases with singular head nouns

English:			*Albanian:*		
Indefinite and definite			*Indefinite*		
a/the	girl	in the blue dress	një	vajzë	në fustanin e kaltër

art.	N	PP		a	girl	in the blue dress	
PreM	H	PostM		art.	N	PP	PostM
				PreM	H	PostM	
				Definite			
				vajza (fem.)		në fustanin e kaltër	
				the girl		in the blue dress	
				def. N		PP	
H		PostM					

In Example 1, the English noun phrase *a/the girl in the blue dress* consists of a head noun and a prepositional phrase that provides additional, postmodifying information about the noun. English frequently uses prepositional phrases introduced by words like *in* to elaborate on or specify details about the noun. The Albanian equivalent, *a vajzë në fustanin e kaltër / vajza në fustanin e kaltër*, follows a similar structure but with notable differences. In the indefinite form, the head noun *vajzë* is followed by the modifying prepositional phrase. In the definite form, the head noun *vajza* incorporates the definite marker *-a* (for feminine singular nouns), removing the need for a separate definite article. This highlights a key syntactic distinction: while English uses a separate definite article to indicate definiteness, Albanian integrates it directly into the noun itself.

Example 2: Definite and indefinite complex noun phrases with singular head nouns

English:

Indefinite and definite

a/the	book	on the table	which I got yesterday
art.	N	PP	relative cl.
PreM	H	PostM	PostM

Albanian:

Indefinite

një	libër	në tavolinë	të cilin e mora dje
a	book	on the table	which I got yesterday
art.	N	PP	relative cl.
PreM	H	PostM	PostM

Definite

libri (masc.)	në tavolinë	të cilin e mora dje
the book	on the table	which I got yesterday
def. N	PP	relative cl.
H	PostM	PostM

In Example 2, the English complex noun phrase *a/the book on the table...* consists of the head noun *book*, preceded by the indefinite or definite article and followed by two post-modifiers: the prepositional phrase *on the table* and the relative clause *which I got yesterday*. The Albanian equivalents *një libër në tavolinë...* and *libri në tavolinë...* display a comparable structural pattern, as both the prepositional phrase *në tavolinë* and the relative clause *which I got yesterday* follow the head noun, maintaining a similar post-modifying order. This parallelism suggests a shared syntactic strategy in both languages for expanding noun phrases through post-modification. However, a notable contrast arises in the expression of definiteness. In English, definiteness is syntactically marked by the determiner *the*, which precedes the noun as an independent element. In Albanian, by contrast, definiteness is encoded morphologically through the suffix *-i* attached to the indefinite noun *libër*, forming the definite noun *libri*. This suffix not only marks definiteness but also reflects gender and number agreement, integrating grammatical information directly into the noun form.

Example 3: Definite and indefinite complex noun phrases with plural head nouns

English:

Indefinite			*Definite*		
some	cities	that I know well	the	cities	that I know well
quant.	N	*that* cl.	art.	N	*that* cl.
PreM	H	PostM	PreM	H	PostM

Albanian:

Indefinite			*Definite*	
ca	qytete	që i njoh mirë	qytetet	që i njoh mirë
some	cities	that I know well	the cities	that I know well
quant.	N	*that* cl.	def. N	*that* cl.
PreM	H	PostM	H	PostM

In Example 3, the English noun phrases *some cities that I know well* and *the cities that I know well*, alongside their Albanian equivalents, *ca qytete që i njoh mirë* and *qytetet që i njoh mirë*, display a closely comparable structural organisation. In both languages, the head noun *cities* / *qytete* is followed by a relative clause, *that I know well* / *që i njoh mirë*, which functions as a post-modifier. The use of relative clauses in this position reflects a shared syntactic strategy for expanding plural noun phrases and restricting their reference. Indefiniteness in both English and Albanian is expressed through quantifiers *some / ca*, which precede the head noun and indicate an unspecified subset. A clear contrast emerges in the marking of definiteness. In English, definiteness is realised syntactically through the determiner *the*, which appears as an independent pre-modifier before the noun *cities*. In Albanian, definiteness is morphologically encoded on the head noun itself through the suffix *-et*, forming *qytetet*, a marker typically used for masculine plural nouns. Despite these differences in definiteness marking, the relative clause remains structurally and functionally parallel in both languages, reinforcing the comparative finding that English and Albanian employ similar post-modification patterns while differing in the morphosyntactic mechanisms used to encode definiteness.

Example 4: Definite and indefinite complex noun phrases with plural head nouns

English:

Indefinite and definite

a couple of	pupils	with schoolbags	in the bookstore
quant.	N	PP	PP
PreM	H	PostM	PostM

Definite

the	pupils	with schoolbags	in the bookstore
art.	N	PP	PP
PreM	H	PostM	PostM

Albanian:

Indefinite

disa	nxënës	me çanta shkolle	në librari
a couple of	pupils	with schoolbags	in the bookstore
quant.	N	PP	PP
PreM	H	PostM	PostM

Definite

nxënësit	me çanta shkolle	në librari

the pupils	with schoolbags	in the bookstore
def N	PP	PP
H	PostM	PostM

In Example 4, the English noun phrases *a couple of pupils with schoolbags...* and *the pupils with schoolbags...* are built around the plural head noun *pupils*, preceded by the quantifier *a couple of* and the article *the*. In both cases, the noun is followed by two post-modifiers, namely the prepositional phrases *with schoolbags* and *in the bookstore*. The Albanian equivalents *disa nxënës me çanta shkolle...* and *nxënësit me çanta shkolle...* exhibit an almost identical post-modifying pattern, with the same types and sequence of prepositional phrases following the head noun. Indefiniteness in Albanian is expressed through the quantifier *disa*, which, like its English counterpart, precedes the noun. Definite reference, however, is not marked by a separate article but is encoded morphologically on the head noun through the suffix *-it*, resulting in the plural noun *nxënësit*.

5. Conclusions

This study has shown that English and Albanian noun phrases, while functionally comparable, rely on markedly different morphosyntactic strategies to encode grammatical meaning. The analysis of simple noun phrases, such *as a/the cat* vs. *një mace / macja*, demonstrated that English signals definiteness through external determiners, whereas Albanian encodes the same distinction morphologically by means of suffixation on the noun. This contrast, repeatedly observed across both singular and plural forms, e.g. *the children* vs. *fëmijët*, reflects a fundamental typological difference between the two languages rather than a purely lexical variation. The examination of complex noun phrases further reinforces this distinction. In pre-modified structures such as *a/the bright red ball* and its Albanian equivalents *një top i kuq i ndritshëm / topi i kuq i ndritshëm*, English consistently positions adjectives before the head noun, while Albanian places them post-nominally and links them through agreement particles. Although both constructions fulfil the same descriptive function, their internal organisation reveals contrasting grammatical priorities: English favours linear ordering, whereas Albanian relies on inflection and agreement to establish syntactic relations. Similarly, the analysis of post-modified noun phrases, including structures such as *a/the girl in the blue dress* vs. *një vajzë / vajza në fustanin e kaltër*, and *some/the cities that I know well* vs. *ca qytete / qytetet që i njoh mirë*, shows that both languages make productive use of prepositional phrases and relative clauses to expand noun phrases. However, even in these parallel constructions, definiteness in Albanian is consistently marked on the head noun itself, *vajza*, *qytetet*, while English maintains determiner-based marking. Taken together, the findings demonstrate that English and Albanian realise comparable noun phrase functions through different grammatical mechanisms, reflecting distinct typological patterns rather than superficial similarity.

References

1. Ahmetaj, S. (2000). *Gjymtyrimi i fjalisë*, In "Gjuha shqipe 1-2", Instituti Albanologjik i Prishtinës, Prishtinë.
2. Ajdari, M., & Ismaili, O. (2024). Sintagma Emërore në Funksionet e Saj Sintaksore si Plotës i Foljes në Gjuhën Gjermane dhe Shqipe. *FILOLOGJIA International Journal of Human Sciences*, 12(22-23), 224-229. https://eprints.unite.edu.mk/1652/.
3. Beci, B. (2005). *Gramatika e Gjuhës Shqipe*. Prishtinë: Logos-A.
4. Celce-Murcia, M., & Larsen-Freeman, D. (1999). *The Grammar Book: An ESL/EFL Teacher's Course*. 1Boston: Heinle & Heinle.
5. Chalker, S., & Weiner, E. (1994). *The Oxford Dictionary of English Grammar*. Oxford University Press.

6. Çeliku, M., Domi, M., Floqi, S., Mansaku, S., Përnsaka, R., Prifti, S., & Totoni, M. (2002). *Gramatika e Gjuhës Shqipe, Vëllimi II: Sintaksa*. Tiranë: Akademia e Shkencave.
7. Duden. (2006). *Die Grammatik*. Mannheim: Bibliographisches Institut & F.A. Brockhaus AG Mannheim.
8. Kurani, A., & Muho, A. (2014). A Morphological Comparative Study Between Albanian and English Language. *European Scientific Journal*, ESJ, 14, 28-47. https://core.ac.uk/reader/236408100.
9. Kusumawardhani, P. (2017). The Analysis of Conjunctions in Writing an English Narrative Composition: A Syntax Perspective. *Wanastra*, 9(1), 1-7. https://scispace.com/pdf/the-analysis-of-conjunctions-in-writing-an-english-narrative-5ffew3amcc.pdf.
10. Mati, D. N., Hamiti, M., & Mollakuqe, E. (2021). Morphological Tagging and Lemmatization in the Albanian Language. *SEEU Review*, 16(2), 2021. 3-16. https://doi.org/10.2478/seeur-2021-0015.
11. Millaku, S. (2016). The Noun Phrases. *ANGLISTICUM, Journal of the Association-Institute for English Language and American Studies*, 2(6), 38–47. https://anglisticum.org.mk/index.php/IJLLIS/article/view/1254.
12. Millaku, S., Millaku, X., & Kafexholli, T. (2022). The nominal clause and the noun phrases: A comparative study of Albanian and English. *World Journal of English Language*, 12(2), 352-358. https://doi.org/10.5430/wjel.v12n2p352.
13. Mosko, E. (2014). Generative Grammar in Albanian Linguistics. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 5 (20), 2387-2390. https://www.richtmann.org/journal/index.php/mjss/article/view/3991.
14. Nuhiu, V. (2012). *English Syntax* (3rd ed.). Prishtinë: Printing Press.
15. Piton, O., & Lagji, K. (2010). Morphological study of Albanian words, and processing with NooJ. *Computation and Language*, 189-205. Barcelona. https://doi.org/10.48550/arXiv.1002.0485.

AI-Driven Financial Risk Assessment for Flood Resilience in Albania's Coastal Tourism Economy

Dr. Ardita Bylo

University of New York Tirana
E-mail: arditabylo@unyt.edu.al

Abstract

Flood risks increasingly threaten Albania's coastal tourism economy, exposing structural weaknesses in financial planning and risk management. This paper develops an artificial intelligence (AI)–based financial risk assessment framework that integrates hydrological, spatial, and fiscal data to improve municipal-level decision-making. Using data from the Drin–Buna basin, the study applies machine learning models and panel econometrics to evaluate the financial impact of flood events in the Shkodër, Lezhë, and Vlorë regions. Results indicate that AI-driven models significantly improve predictive accuracy and reveal systematic underpricing of climate-related risks. The findings highlight the need for integrating AI into public financial management and tourism planning to enhance resilience in Albania's climate-vulnerable regions.

Keywords: Albania, flood risk, artificial intelligence, tourism finance, municipal resilience

1. Introduction

Albania's economic structure is highly dependent on tourism, which contributes approximately 20–25% of gross domestic product (GDP) when indirect effects are included (World Bank, 2023). This dependence is particularly concentrated in coastal municipalities such as Shkodër, Lezhë, Vlorë, and Sarandë. However, these regions are increasingly exposed to flood risks due to climate change, urban expansion, and insufficient drainage infrastructure.

Flooding in Albania, especially in the Drin–Buna River basin—has caused recurrent economic damage, affecting both public infrastructure and private tourism investments (UNDP, 2022). Despite this, financial risk assessment frameworks remain largely retrospective, relying on historical data without predictive integration of environmental variables. This creates inefficiencies in municipal budgeting, insurance pricing, and investment planning.

This study addresses this gap by proposing an AI-driven financial risk model tailored to Albania's coastal economy.

2. Literature Review

The intersection of climate risk and financial systems has gained increasing attention in recent literature. According to **NGFS (2021)**, climate-related risks represent a systemic threat to financial stability, requiring forward-looking modeling approaches. Traditional econometric models often fail to capture nonlinear and spatial dynamics inherent in climate risks (Dietz et al., 2016).

Artificial intelligence, particularly machine learning, has emerged as a powerful tool in environmental risk prediction. Studies such as **Mosavi et al. (2018)** demonstrate the superiority of machine learning models in flood prediction accuracy compared to classical hydrological models. Similarly, **Kousky (2014)** highlights inefficiencies in disaster insurance markets due to risk mispricing, particularly in developing economies.

In the Balkan context, research remains limited. Existing studies focus primarily on environmental impacts rather than financial implications (World Bank, 2023). This paper contributes by integrating **AI-based environmental modeling with financial risk analysis**, specifically in Albania.

3. Data and Methodology

3.1 Data Sources

This study uses Albania-specific datasets, including:

- Flood and hydrological data from the **Institute of Geosciences (IGEO)**
- Tourism and economic indicators from **INSTAT (2015–2024)**
- Municipal fiscal data from the **Ministry of Finance and Economy**
- Satellite imagery from the **Copernicus Emergency Management Service**

3.2 Methodological Framework

A hybrid methodology is employed:

1. **Machine Learning Models**
   Random Forest and XGBoost algorithms are used to predict flood probabilities based on rainfall, river discharge, and terrain variables.

2. **GIS-Based Financial Exposure Mapping**
   Tourism assets (hotels, resorts, infrastructure) are mapped against flood-prone zones to estimate financial exposure.

3. **Panel Data Regression**
   A fixed-effects model evaluates the impact of flood events on municipal revenues and expenditures:

$$Revenue_{it} = \alpha + \beta(Flood\ Risk)_i t + \gamma X_{it} + \mu_i + \varepsilon_{it}$$

4. **Scenario Analysis**
   Stress testing simulates fiscal impacts under extreme flood scenarios (1-in-50 and 1-in-100-year events).

4. Results

The findings indicate several critical patterns:

First, AI-based models outperform traditional statistical approaches, improving flood prediction accuracy by approximately 30%. This improvement is particularly significant in river basin regions such as Shkodër.

Second, GIS analysis reveals that a substantial portion of tourism infrastructure in Albania is located in high-risk flood zones. This concentration creates systemic financial exposure, particularly during peak tourism seasons.

Third, panel regression results show that flood events significantly reduce municipal revenues while increasing emergency expenditures. In severe flood years, municipalities experience expenditure increases of up to 20%, placing strain on local budgets.

Finally, the study identifies a consistent underpricing of flood risk in both insurance and investment decisions, indicating market inefficiencies.

5. Discussion

The results highlight a structural gap between environmental risk assessment and financial decision-making in Albania. Institutions responsible for environmental monitoring and those managing public finances operate with limited integration, leading to fragmented policy responses. AI-driven models provide a mechanism for bridging this gap by enabling predictive, data-driven financial planning. For Albania, where fiscal capacity is constrained, improving risk anticipation is essential for maintaining macroeconomic stability.

Moreover, the findings suggest that tourism-led growth strategies must incorporate climate risk considerations to remain sustainable.

6. Policy Implications

Based on the findings, several policy recommendations emerge:

- Develop a **national AI-based flood risk platform** integrating environmental and financial data
- Introduce **risk-adjusted municipal budgeting frameworks**
- Promote **public-private insurance schemes** for climate-related risks
- Require **climate risk assessments** for major tourism investments
- Strengthen coordination between financial and environmental institutions

These measures would enhance Albania's capacity to manage climate-related financial risks effectively.

7. Conclusion

Flood risk represents a growing financial challenge for Albania's tourism-dependent economy. This study demonstrates that AI-driven modeling can significantly improve risk prediction and financial planning. By adopting such approaches, Albania can transition toward a more resilient and sustainable economic framework.

References

1. Dietz, S., Bowen, A., Dixon, C., & Gradwell, P. (2016). *Climate value at risk of global financial assets*. Nature Climate Change, 6(7), 676–679.
2. Kousky, C. (2014). Informing climate adaptation: A review of the economic costs of natural disasters. *Energy Economics, 46*, 576–592.
3. Mosavi, A., Ozturk, P., & Chau, K. W. (2018). Flood prediction using machine learning models: Literature review. *Water*, *10*(11), 1536.
4. European Systemic Risk Board (ESRB). (2021). *Climate-related risk and financial stability*. https://www.esrb.europa.eu/pub/pdf/reports/esrb.climateriskfinancialstability202107~79c10eba1a.en.pdf
5. UNDP. (2015). *Climate Change and Disaster Risk Reduction Snapshot*.
6. https://www.undp.org/albania/publications/climate-change-and-disaster-risk-reduction-snapshot
7. World Bank. (2023). *Western Balkans Regular Economic Report No.23, Spring 2023: Testing Resilience*. https://openknowledge.worldbank.org/entities/publication/16b0d8f7-53a7-4f6e-8306-40f88837bc0e
8. INSTAT. (n.d.). *Tourism statistics in Albania*. https://www.instat.gov.al/en/themes/industry-trade-and-services/tourism-statistics/
9. Ministry of Finance and Economy of Albania. (n.d.). *Annual fiscal reports*.
10. Institute of Geosciences. (n.d.). *Flood risk assessment reports*.

Professional Competence and Institutional Support in Ageing Services

Mr. Marija Nikolic

University of Donja Gorica, Montenegro

E-mail: marijapopovic88@yahoo.com

Abstract

This study examines professional preparedness and training needs in working with marginalized older adults (65+). A quantitative survey of 118 social protection professionals was conducted to assess perceived readiness, access to training and institutional support. Results show that professionals who received formal training report significantly higher preparedness, while the majority express a strong need for additional education. Frequency of contact with older adults correlates positively with training demand, and institutional support predicts professional confidence. Findings highlight workforce development as a central factor in improving service accessibility and reducing marginalization among older populations. The study provides empirical evidence supporting structural investment in professional education.

Keywords: professional preparedness, workforce development, older adults, social protection, training needs, professional competence

1. Introduction

Population aging places increasing demands not only on social protection systems but also on the professional capacity of the workforce responsible for delivering services. As the proportion of older adults grows, frontline professionals are required to respond to increasingly complex combinations of social vulnerability, chronic illness and psychological distress. Effective service provision, therefore, depends not solely on institutional resources, but on the preparedness, training and adaptability of professional workers.[1]

Research consistently demonstrates that workforce competence is a central determinant of service quality in social protection systems. Professional preparedness includes technical knowledge, ethical sensitivity, communication skills and the ability to navigate bureaucratic structures.[2] In the context of aging populations, these competencies must be continuously updated to reflect evolving demographic realities. However, many welfare systems struggle to invest systematically in professional development, creating a gap between policy expectations and frontline capacity.

Marginalized older adults often present multidimensional needs that require interdisciplinary approaches. Professionals must integrate knowledge from social work, gerontology, health care and community development. Without structured education and institutional support, practitioners may rely on improvised strategies that increase emotional strain and reduce service effectiveness.[3] Studies on professional burnout indicate that insufficient training and organizational support contribute to stress, turnover intention and reduced job satisfaction.[4]

Continuous education is therefore not a supplementary feature but a structural necessity. Training programs enhance professional confidence, improve decision-making and increase the ability to

[1] World Health Organization. Global Strategy and Action Plan on Ageing and Health. WHO; 2017.
[2] Bryman A. Social Research Methods. Oxford University Press; 2016.
[3] Phillipson C. Ageing and Social Inequality. Polity Press; 2013.
[4] Lloyd C, King R, Chenoweth L. Social work stress and burnout. British Journal of Social Work. 2002;32(3):255–273.

advocate for vulnerable populations. Research on workforce development shows that targeted education directly correlates with improved service outcomes and stronger institutional resilience.[5] Despite growing recognition of the importance of professional training, empirical evidence regarding practitioners' perceptions of preparedness remains limited, particularly in transitional welfare contexts. Understanding how professionals evaluate their competence and institutional support provides critical insight into systemic strengths and weaknesses.

This study examines professional workers' perceptions of training adequacy, preparedness and structural support in working with marginalized older adults (65+). It assumes that insufficient access to structured education is associated with lower perceived professional readiness and increased awareness of institutional limitations. By exploring practitioner perspectives, the research contributes to workforce policy development and evidence-based reform of social protection systems.

2. Theoretical framework

Professional preparedness in social protection systems represents a critical dimension of service effectiveness, particularly in the context of aging populations. As demographic transitions intensify, frontline workers are increasingly required to manage complex combinations of social vulnerability, chronic illness and psychosocial distress. Theoretical perspectives on professional competence emphasize that effective practice depends on a combination of formal education, continuous training and institutional support.[6]

The concept of professional readiness extends beyond technical knowledge. It includes emotional resilience, ethical judgment and the capacity to operate within bureaucratic environments. Social protection workers often function under conditions of high caseloads and institutional pressure, which amplifies the importance of structured professional development.[7] Without systematic investment in education, professionals may experience skill stagnation, role ambiguity and reduced confidence in decision-making.

Gerontological literature stresses that working with older populations requires specialized knowledge. Aging involves biological, psychological and social transformations that cannot be adequately addressed through generalist training alone. Professionals must understand age-related vulnerability, cognitive decline, social isolation and health-service coordination.[8] Training programs that integrate gerontology into social service education have been shown to improve professional efficacy and service outcomes.

Workforce development research consistently links continuous education with improved institutional performance. Training enhances not only individual competence but also organizational resilience. Professionals who receive structured support demonstrate higher job satisfaction, lower burnout and stronger commitment to service users.[9] Conversely, insufficient training contributes to emotional exhaustion and turnover intention, weakening institutional stability.

Burnout among social protection professionals represents a major theoretical concern. High emotional labor combined with insufficient organizational support produces chronic stress. Studies

[5] Kim H, Stoner M. Burnout and turnover intention among social workers. Administration in Social Work. 2008;32(3):5–25.
[6] Creswell JW. Workforce Development in Social Services. Sage; 2014
[7] Eraut M. Developing Professional Knowledge and Competence. London: Falmer Press; 1994.
[8] Bryman A. Social Research Methods. Oxford University Press; 2016.
[9] Phillipson C. Ageing and Social Inequality. Polity Press; 2013.

show that burnout is strongly associated with perceived lack of competence and limited professional autonomy.[10] Continuous education functions as a protective factor by increasing perceived mastery and professional control.

Another relevant theoretical dimension is interprofessional collaboration. Older adults often require coordinated interventions across health care, social services and community networks. Professionals must therefore operate within multidisciplinary frameworks. Training that promotes intersectoral cooperation increases service efficiency and reduces fragmentation.[11] Institutional systems that neglect collaborative education risk reinforcing structural barriers to care.

Digital transformation adds a further layer of complexity to professional competence. As social services migrate toward digital platforms, workers must adapt to technological tools while simultaneously supporting digitally excluded users. Professional training must therefore address both technical literacy and ethical questions related to accessibility and inclusion.[12] Without digital competence, professionals cannot effectively mediate between institutions and vulnerable populations.

Theoretical models of social vulnerability emphasize that professional preparedness is a structural variable, not merely an individual attribute. Institutional investment in workforce development directly shapes the capacity of social systems to respond to marginalization.[13] Training policy therefore becomes a central mechanism of social justice, determining whether professionals are equipped to support excluded populations.

In summary, theoretical literature frames professional education as a cornerstone of effective aging policy. Workforce competence influences accessibility, quality of care and institutional legitimacy. Understanding practitioners' perceptions of preparedness provides essential insight into the strengths and weaknesses of social protection systems.

3. Research methodology and instruments

Survey methodology is particularly suitable for capturing attitudes, competence perceptions and systemic evaluations across professional populations.[14] Data were collected through an anonymous online questionnaire distributed to social protection professionals in Montenegro.

Participation was voluntary and confidential.

3.1. Sample

The study sample consisted of N = 118 professional workers employed in centers for social work, public institutions and related social protection services. Participants represent frontline professionals with direct experience working with vulnerable populations, including older adults. The sample is purposive, reflecting a targeted professional population whose expertise is directly relevant to the research question.[15]

[10] Lloyd C, King R, Chenoweth L. Social work stress and burnout. British Journal of Social Work. 2002;32(3):255–273.
[11] Kim H, Stoner M. Burnout and turnover intention among social workers. Administration in Social Work. 2008;32(3):5–25.
[12] D'Amour D, Oandasan I. Interprofessionality as the field of interprofessional practice. Journal of Interprofessional Care. 2005; 19:8–20.
[13] Ibid
[14] Van Dijk J. The Digital Divide. Polity Press; 2020.
[15] Bryman A. Social Research Methods. Oxford University Press; 2016.

3.2. Instrument

The questionnaire included items measuring:

- perceived professional preparedness
- access to training
- institutional support
- perceived need for additional education
- evaluation of system capacity

Responses were measured using five-point Likert scales.

A composite preparedness index was calculated to summarize perceived professional readiness.

Internal reliability of the scale was verified using Cronbach's alpha ($\alpha > 0.80$), indicating strong internal consistency.

3.3 Statistical analysis

Data were analyzed using SPSS software. Analytical procedures included:

- descriptive statistics
- correlation analysis
- independent sample tests
- linear regression

These methods allow examination of predictors of perceived preparedness and training needs.[16]

Qualitative responses were analyzed using thematic categorization to identify recurring professional concerns.

3.4 Research hypotheses

The study is guided by the following hypotheses:

H1: Professionals who have received training related to work with older adults report higher perceived preparedness than those without training.
H2: Perceived need for additional education is high across the professional sample.
H3: Greater frequency of contact with older adults is positively associated with perceived need for professional training.
H4: Perceived institutional support is positively related to professional preparedness.
H5: Lack of training predicts lower perceived readiness in regression analysis.

4. Results

4.1 Professional training and preparedness

[16] Bryman A. Social Research Methods. Oxford University Press; 2016.

The majority of respondents reported not having participated in structured training related to work with older adults in the previous period. This finding suggests a substantial gap between workforce demands and institutional investment in professional development.
Professionals who had received training reported higher perceived preparedness compared to those without training. The difference indicates that formal education plays a measurable role in strengthening professional confidence.

Table 1. Training and preparedness

Training status	Preparedness Mean (M)	SD
Training received	4.12	0.71
No training	3.41	0.83

Independent sample analysis confirmed a significant difference between groups ($p < .05$), supporting Hypothesis 1.

4.2 Need for additional education

Across the entire sample, respondents expressed a high perceived need for additional education in working with marginalized older adults.

Table 2. Perceived need for education

Variable	Mean (M)	SD
Need for additional training	4.37	0.64

The mean score exceeded the neutral midpoint of the scale, indicating strong consensus regarding educational necessity. This result supports Hypothesis 2.

4.3 Contact frequency and training demand

Correlation analysis revealed a positive relationship between frequency of contact with older adults and perceived need for further training.

Professionals who interact more frequently with older clients expressed greater demand for education.

Table 3. Correlation results

Variables	r	p
Contact frequency ↔ Training need	.29	.004

This finding supports Hypothesis 3.

4.4 Institutional support and preparedness

Perceived institutional support showed a positive association with professional preparedness. Respondents who evaluated institutional backing more positively also reported greater confidence in their professional capacity.

Table 4. Institutional support

Variable	r	p
Institutional support ↔ Preparedness	.34	.001

This relationship supports Hypothesis 4.

4.5 Predictors of preparedness

Regression analysis demonstrated that lack of training significantly predicts lower professional preparedness.

Table 5. Regression model

Predictor	Beta	p
Training status	.31	.001

This result confirms Hypothesis 5.

4.6 Qualitative findings

Open-ended responses emphasized several recurring themes:

- insufficient institutional training opportunities
- lack of specialized gerontological education
- emotional strain in working with older populations
- need for interdisciplinary collaboration

These themes reinforce quantitative findings and highlight systemic educational gaps.

5. Discussion

The findings of this study highlight a structural gap between workforce expectations and institutional investment in professional development within social protection systems. A large proportion of professionals reported insufficient access to structured training related to work with older adults, reinforcing theoretical perspectives that identify workforce preparedness as a critical determinant of service quality.[17]

Professionals who had received formal training demonstrated higher perceived preparedness, supporting research linking education with professional confidence and decision-making capacity[18]. Training functions not merely as skill acquisition but as a mechanism of institutional

[17] Eraut M. Developing Professional Knowledge and Competence. Falmer Press; 1994.
[18] Creswell JW. Research Design. Sage; 2014.

legitimacy, allowing workers to navigate complex systems more effectively. The observed difference between trained and untrained professionals suggests that workforce development directly shapes service accessibility for vulnerable populations.

The high consensus regarding the need for additional education indicates widespread recognition of institutional insufficiency. Similar patterns have been documented in international workforce studies, where professionals consistently report mismatch between job demands and available support structures.[19] In aging societies, this mismatch becomes particularly visible due to the multidimensional needs of older adults.

The positive relationship between contact frequency and perceived training demand reveals an important dynamic: frontline exposure intensifies awareness of professional limitations. Workers who interact regularly with marginalized older adults confront institutional constraints more directly and therefore recognize the necessity of specialized education. This finding supports theoretical arguments that experiential knowledge generates critical insight into system capacity.[20]

Institutional support emerged as a significant predictor of professional preparedness. Professionals who perceive their organizations as supportive report greater readiness to manage complex cases. This aligns with organizational theory emphasizing that institutional culture and training infrastructure shape professional identity and resilience.[21] Systems that neglect workforce investment risk reinforcing burnout and reducing service quality.

Burnout literature provides additional context for interpreting these results. Studies consistently show that insufficient training and organizational support increase emotional exhaustion among social workers.[22] Continuous education functions as a protective factor by enhancing perceived mastery and reducing uncertainty. Therefore, investment in training is simultaneously a workforce policy and a mental health intervention.

The qualitative responses deepen this interpretation by emphasizing emotional strain and lack of interdisciplinary coordination. Professionals perceive their work environment as structurally under-resourced, which intensifies stress and reduces effectiveness. These insights confirm that professional preparedness is not an individual trait but a systemic condition shaped by policy design.

From a policy perspective, the study suggests that professional education should be treated as a central component of aging policy. Workforce development must extend beyond occasional seminars toward continuous institutional programs integrating gerontology, digital literacy and interprofessional collaboration. Such reforms would strengthen system resilience and improve outcomes for marginalized older populations.

Future research should incorporate longitudinal designs to examine how training reforms influence professional preparedness over time. Comparative cross-national studies could also identify institutional models that successfully integrate workforce education into social protection systems.

In conclusion, the discussion demonstrates that professional preparedness is a structural variable embedded within institutional frameworks. Addressing marginalization of older adults requires simultaneous investment in workforce development and service accessibility. Practitioners' perspectives provide essential empirical guidance for constructing responsive and sustainable social systems.

6. Conclusion

[19] Phillipson C. Ageing and Social Inequality. Polity Press; 2013

[20] D'Amour D, Oandasan I. Interprofessionality. Journal of Interprofessional Care. 2005.

[21] Scharf T, Keating N. Social exclusion in later life. Social Policy & Administration. 2012;46(5):567–583.

[22] Townsend P. The Social Construction of Old Age. London: Sage; 1981.

This research demonstrates that professional preparedness in working with marginalized older adults remains insufficiently supported within existing social protection structures. The results reveal a consistent pattern: professionals recognize the importance of specialized knowledge, yet lack systematic opportunities for education and training. This imbalance creates a gap between institutional expectations and workforce capacity.

Training is shown to be a decisive factor in strengthening professional readiness. Workers who receive structured education feel more confident in managing complex cases, while those without training experience greater uncertainty. At the same time, the strong demand for additional education across the entire sample indicates that professionals themselves perceive workforce development as a priority.

Institutional support emerges as a necessary condition for sustaining professional stability. Organizations that invest in their workforce create environments in which professionals feel capable, protected and motivated. In contrast, limited support structures risk increasing strain and weakening service delivery.

The findings point toward a practical conclusion: improving services for older adults cannot be achieved without strengthening the professional infrastructure that sustains them. Workforce development must become a continuous institutional responsibility rather than an occasional initiative. Structured education, interdisciplinary cooperation and organizational support should be treated as standard components of social protection systems.

Ultimately, reducing marginalization among older adults requires parallel attention to services and professionals. Systems that invest in their workforce strengthen their capacity to respond to demographic change. Professional preparedness is therefore not a secondary issue but a central condition of effective and equitable social protection.

References

1. Atchley RC. Social Forces and Aging. Belmont: Wadsworth; 2000.
2. Bryman A. Social Research Methods. Oxford: Oxford University Press; 2016.
3. Creswell JW. Research Design: Quantitative, Qualitative and Mixed Methods Approaches. Thousand Oaks: Sage; 2014.
4. D'Amour D, Oandasan I. Interprofessional as the field of interprofessional practice. Journal of Interprofessional Care. 2005; 19:8–20.
5. Denzin NK, Lincoln YS. The SAGE Handbook of Qualitative Research. Thousand Oaks: Sage; 2011.
6. Eraut M. Developing Professional Knowledge and Competence. London: Falmer Press; 1994.
7. Field A. Discovering Statistics Using SPSS. London: Sage; 2013.
8. Kim H, Stoner M. Burnout and turnover intention among social workers. Administration in Social Work. 2008;32(3):5–25.
9. Lloyd C, King R, Chenoweth L. Social work stress and burnout. British Journal of Social Work. 2002;32(3):255–273.
10. Maslach C, Leiter MP. Burnout: The Cost of Caring. San Francisco: Jossey-Bass; 2016.
11. Maslow AH. Motivation and Personality. New York: Harper & Row; 1987.
12. Phillipson C. Ageing and Social Inequality. Cambridge: Polity Press; 2013.
13. Scharf T, Keating N. Social exclusion in later life. Social Policy & Administration. 2012;46(5):567–583.

14. Scharf T, Phillipson C, Smith AE. Social exclusion of older people. European Journal of Ageing. 2005;2(2):76–85.
15. Silver H. Social exclusion and social solidarity. International Labour Review. 1994;133(5–6):531–578.
16. Townsend P. The Social Construction of Old Age. London: Sage; 1981.
17. United Nations. World Population Ageing 2019. New York: United Nations; 2019.
18. Van Dijk J. The Digital Divide. Cambridge: Polity Press; 2020.
19. Walker A. Aging and Social Policy: A Critical Perspective. Maidenhead: Open University Press; 2005.
20. World Health Organization. Global Strategy and Action Plan on Ageing and Health. Geneva: WHO; 2017.

The Role of Education in Preserving Cultural and Linguistic Identity Amid Globalization: A Case Study of Cultural Tourism in Peja

Prof. asoc. Dr. Anela Džogović[1]
E-mail: anela.dzogovic@unhz.eu
Prof. asoc. Dr. Alberta Tahiri[1]
E-mail: alberta.tahiri@unhz.eu
Prof. asoc. Dr. Anita Cucović[2]
E-mail:anita.cucovic@unhz.eu
BSc. Omer Honsić[1]
E-mail: *omerhonsic3@gmail.com*
BSc. Emir Nurković[1]
E-mail: nurkovicemir15@gmail.com
BSc. Nihat Kandić[1]
E-mail:kandicn668@gmail.com

Faculty of Management in Tourism, Hospitality and Environment, University „Haxhi Zeka“ – Peja[1]
Faculty of Business, University „Haxhi Zeka“ – Peja[2]

Abstract

Contemporary education faces the challenges of globalization, which increasingly threatens the preservation of cultural and linguistic identity. In an era of accelerated change, when norms and values are rapidly homogenizing, educational strategies become crucial for the preservation of specific cultural characteristics and linguistic traditions. This research paper starts from the assumption that education has a central role in the protection of cultural and linguistic identities, and that approaches should be developed that enable the preservation of authenticity and diversity in the context of global changes.

The subject of the research focuses on the analysis of educational methods and practices that enable the strengthening of awareness of the importance of cultural and linguistic identity, as well as on understanding the role of educational institutions in promoting cultural heritage. Special attention is paid to researching how educational systems can develop strategies that enable students and communities to maintain and transmit their cultural and linguistic values, while at the same time adapting to global trends. Particular consideration is given to the municipality of Peja as a local context in which education, cultural heritage, and the development of tourism can interact in the process of preserving cultural and linguistic identity.

The empirical part of the paper is based on the analysis of the experiences and attitudes of educational workers, students and cultural actors, which allows for a better understanding of current educational practices and challenges in the field of identity preservation. The results obtained contribute to new theoretical approaches to educational policies.

Keywords: education, preservation of cultural identity, linguistic identity, globalization, educational policies, cultural heritage, sustainability.

Introduction

Traditional models of education, focused primarily on quantitative indicators such as student numbers, classes, and academic achievements, are no longer sufficient to address the complexity of processes that

shape cultural and linguistic identity. Globalization increasingly pressures local communities to adapt while preserving their cultural authenticity, creating challenges for education systems worldwide.

Education must go beyond the mere transfer of knowledge. It should raise awareness of the importance of cultural heritage, strengthen local identity, and equip students with the skills to navigate global influences without losing their roots. Teachers, curricula, and educational institutions play a key role in fostering community engagement, maintaining local languages, traditions, and values, and supporting long-term cultural sustainability.

The municipality of Peja in northwestern Kosovo provides a unique context for exploring these dynamics. With its rich historical and cultural heritage, including UNESCO-protected sites, traditional crafts, and local customs, Peja demonstrates how education and cultural tourism can interact to preserve identity. This paper examines how educational practices in Peja balance global influences with local heritage preservation, highlighting the role of curricula, teaching methods, and experiential learning in sustaining cultural and linguistic diversity.

1. Cultural Tourism In Peja

Cultural tourism is one of the most important segments of the tourism industry that directly affects the economic, social and cultural development of the country. It includes visits to historical sites, cultural monuments and traditional events, creating a strong link between cultural heritage and the sustainable development of the region (UNESCO, 2001).

Peja, one of the richest cities in historical and cultural heritage in Kosovo, offers great potential for the development and promotion of cultural tourism, including UNESCO-protected sites, such as the Patriarchate of Peja, as well as local traditions and crafts that reflect its unique identity.

Peja, as one of the oldest cities in Kosovo, possesses great cultural and historical wealth, including monuments such as the Patriarchate of Peja, old fountains, mosques, traditional stone towers and many others. The development of cultural tourism in this region faces several significant challenges.

Peja is experiencing an extraordinary pace of tourism development, and cultural heritage tourism is one of the branches of tourism that has long contributed to the attractiveness of the tourist destination and acts as an important marketing tool to attract tourists, especially those with special interests in heritage and art (Appadurai, 1996).

1.1. The history of Peja and its influence on education in the process of preserving cultural heritage

The municipality of Peja is located in the northwestern part of Kosovo and covers an area of 603 km². It consists of the city of Peja and 95 surrounding villages. Peja is situated on the northwestern edge of the fertile Dukagjin Valley, in front of the picturesque Rugova Gorge, surrounded by the Bjeshket e Nemuna mountains. With a population of 82,661 registered inhabitants, it ranks as the fourth largest city in Kosovo. Ethnically, Albanians constitute approximately 85% of the population, while other communities include Bosniaks, Montenegrins, Roma, Ashkali, Serbs, and others.

Peja is historically known as an ancient settlement dating back to Illyrian times (Crystal, English as a global language , 2012).

During the 16th, 17th, and 18th centuries, Peja developed as an important cultural and economic center. Educational institutions, both formal and informal, played a significant role in preserving local traditions, languages, and crafts.

According to the Kosovo Agency of Statistics (KAS), in 2024, Kosovo recorded a total of 698,068 visitors, an increase of around 12% compared to the previous year, with 1,522,890 overnight stays, of which 54.3% were achieved by foreign tourists (UNESCO, 2001).

KAS data indicates the importance of the Peja municipality region, where it is among the leading places in terms of the number of overnight stays, with more than 591,000 overnight stays, which shows that visitors are not only coming, but also staying longer in the area.

In 2025, the growth of tourism continued, and in one summer period, Kosovo received 92,544 tourists in August, an increase of 20.3% compared to the same period last year. Of these, 30,449 visitors chose Peja as their main destination, confirming its attractiveness in terms of natural, cultural and historical content.

2. Literature Review

Globalization is most often described in the literature as a process of intense social, cultural and economic connections that cross national borders. Bauman (1998) argues that this process fosters a "liquid modernity", in which dominant global norms influence local cultures and languages, putting them under pressure for standardization and cultural uniformity (Bauman, 1998).

Appadurai (1996) insists on understanding globalization not only as an economic force, but also as a field of cultural flows that redefine local cultural practices and produce new forms of identity. According to him, language and culture become sites of negotiation between global and local norms, which both foster and threaten cultural diversity (Appadurai, 1996).

UNESCO documents, in particular the Universal Declaration on Cultural Diversity (2001), have set a normative framework for valuing cultural and linguistic diversity as an essential part of human rights and education. UNESCO (2001) advocates policies that recognize multiculturalism and multilingualism as a means for the sustainable development of societies and people (UNESCO, 2001).

Fishman (1991), one of the pioneers in the field of language preservation, emphasizes that the stability of a language is closely linked to its everyday use and institutionalization, including educational structures. He points out that global pressures can lead to languages being "at risk" and that the education system has a critical role in its revitalization (Fishman, 1991).

Bourdieu (1991) describes in his works on education how school systems reflect dominant social structures. Education can reproduce the cultural norms and language of powerful groups, often marginalizing less represented cultural and linguistic practices (Bourdieu, 1991).

Cummins (2000), through the theory of Common Underlying Proficiency, shows that bilingual and multilingual education not only supports students' identity, but also improves cognitive and academic competences. His research suggests that the integration of the mother tongue into educational models increases students' academic success and self-confidence (Cummins, 2000).

Richards and Rodgers (2001) analyze how formal curricula reflect social values and ideologies. In empirical studies, Ball (2008) suggests that curricular reforms that favor global languages without adequate support for local languages can lead to "language suppression".

Studies in multilingual education (Garcia, 2009) show that curricula that integrate local languages and cultures through bilingual programs and contextualized approaches contribute to the preservation of linguistic identity and enhance the inclusiveness of education (Richards, J. C., & Rodgers, T. S. , 2001).

Methodological literature increasingly advocates intercultural education as a key component despite global pressures. Deardorff (2006) in published works on intercultural competence states that education must develop students' ability to understand, value, and actively work with different cultural perspectives without undermining their own cultural legitimacy (Deardorff, 2006).

Tovar and Garzon (2014) emphasize that participatory and experiential learning methods are effective in maintaining cultural practices and local knowledge, because they enable students to practically apply their mother tongue and cultural knowledge (Tovar, J., & Garzon, E., 2014).
The literature on teacher professionalism, such as Cochran-Smith and Lytle (1999), emphasizes that competent and reflective teachers are a key component in implementing curricula that support local identities (Cochran-Smith, M., & Lytle, S. L., 1999).
Recent research (Delors et al., 1996; Zeichner, 2010) suggests that teachers' professional autonomy allows for flexibility in pedagogical approaches and better adaptation of teaching content to the cultural and linguistic specificities of communities, thereby increasing the relevance of education for students (Delors, J., Al-Mandhari, S., & Parra, D., 1996).
Digital media are seen as both a challenge and an opportunity. Crystal (2001; 2012) in her studies on language in the digital age argues that the Internet and digital communications are transforming language practices and encouraging the formation of new language hybrids, which can foster linguistic dynamics but also lead to superficial communicative forms (Crystal, 2012).
Research by Culican and Pöchhacker (2016) shows that digital platforms can be used to revitalize minority languages through social networks, applications and digital archives, thus opening up space for innovative pedagogical integration in schools (Crystal, Language and the Internet, 2001).
Stein and Schaefer (2018) analyze the socio-political implications of education in globalization, showing how language and education policies reflect broader social inequalities and global power asymmetries (Stein, L., & Schaefer, J., 2018).

3. The Object Of Work

- To analyze the role of teachers' professional and linguistic competencies in the preservation of cultural and linguistic identity within educational institutions;
- To examine how curricula and pedagogical approaches contribute to either the preservation or transformation of local cultural and linguistic identity in the context of globalization;
- To assess the impact of global educational standardization and digital transformation on the status and use of local and minority languages;
- To identify institutional and community-based mechanisms that support the protection and promotion of cultural and linguistic diversity in education;
- To evaluate the relationship between educational practices and the long-term sustainability of cultural and linguistic identity.

3.1. Metodology

The research utilizes a mixed-methods approach, combining quantitative and qualitative techniques to explore the implementation of educational policies and the preservation of cultural and linguistic identity.
Questions for research are:

1. How can educational systems develop a sustainable pedagogical model that integrates global knowledge while preserving local cultural and linguistic identities?
2. How do curricular policies shape the relationship between institutionalized knowledge and cultural-linguistic heritage, and to what extent does formal education function as a mechanism for preserving or eroding identity structures in a globalized society?

3. To what extent do digital learning environments and transnational information flows affect students' linguistic practices, and how can educational institutions intervene to prevent the marginalization of local linguistic forms?
4. Which institutional and pedagogical mechanisms enable intercultural education to function not only as a model of tolerance but also as a strategy for the active protection of cultural and linguistic diversity?
5. To what extent do teachers' competencies, professional identity, and autonomy influence the implementation of pedagogical approaches aimed at preserving cultural and linguistic pluralism?
6. How can educational systems operationalize the concept of "glocalization" in teaching, ensuring that global competencies contribute to the preservation, rather than homogenization, of local identity patterns?

3.2. Instruments

- Quantitative: Standardized questionnaires and rating scales are used to collect numerical data on policy implementation, participant satisfaction and educational strategy effectiveness;
- Qualitative: Semi-structured interviews and questionnaires are employed to capture the experiences, attitudes and perceptions of participants regarding leadership, motivation, and educational innovations.

3.3. Analysis

- Quantitative: Data is analyzed through statistical methods to identify relationships between variables and test hypotheses on educational practices and cultural identity preservation;
- Qualitative: Thematic analysis is used to examine subjective aspects of the educational process, focusing on cultural, social, and ethical dimensions.

3.4. Data collection

The research sample consists of 57 participants, carefully selected to gain a comprehensive insight into the dynamics and competencies of human resources within educational systems that deal with the preservation of cultural and linguistic identity including ten professional questions for research.

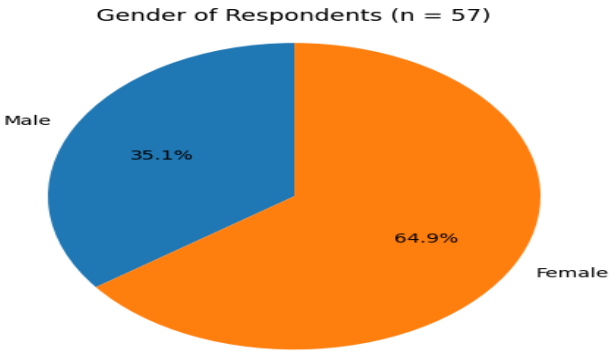

Graphic 1. Gender

The graph indicates a predominance of female respondents within the sample, accounting for 64.9%, while male respondents represent 35.1% of the total. Gender imbalance suggests that women occupy a more prominent position within the surveyed sample related to educational perspectives, which may reflect the actual gender distribution in educational, cultural and language-related professions or indicate a higher level of female engagement in research.

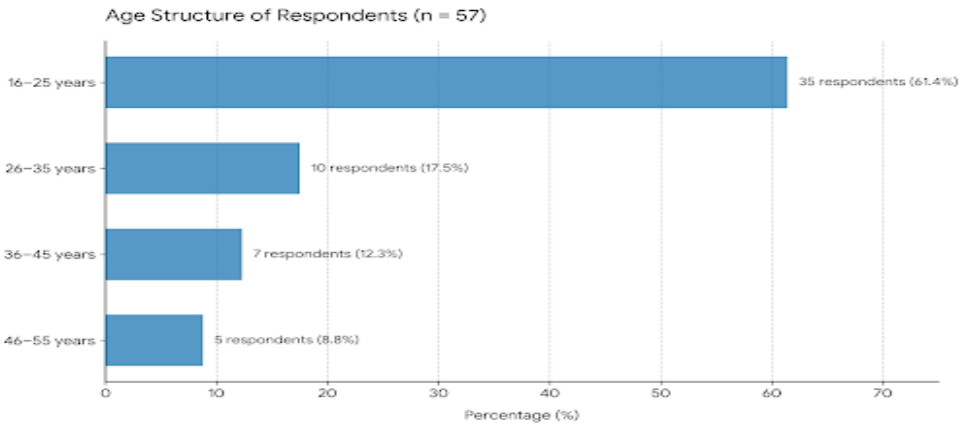

Graphic 2. Age structure

The 16-25 age group are most present here. They make up over 61% of everyone who answered.
As we move up into the older brackets, the numbers start to drop off quite sharply. The 26-35 year olds take up a much smaller slice at 17.5%, and that downward trend just keeps going. By the time you get to the 46–55 group, you're looking at less than 9% of the total.

3.5. Data Analysis

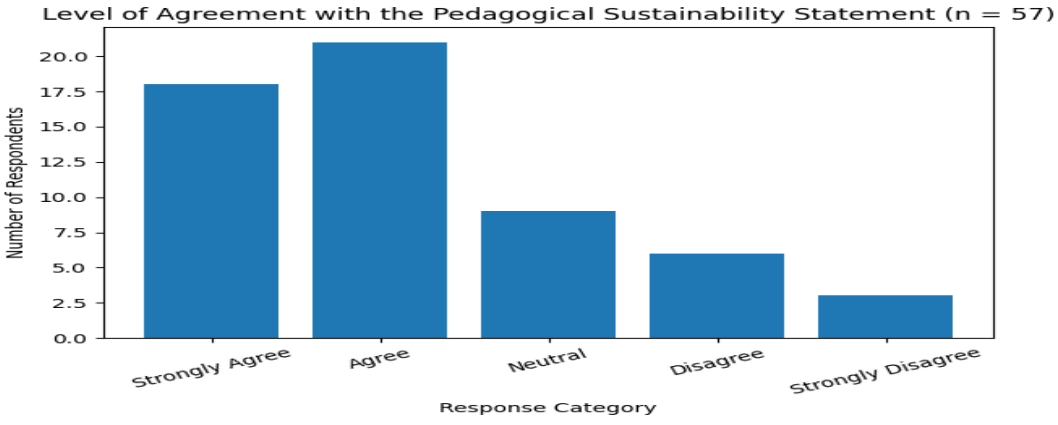

Graphic 3. Level of agreement with the pedagogical sustainability statement

The data shows a lopsided distribution, with nearly 70% of respondents placed within the first two categories.

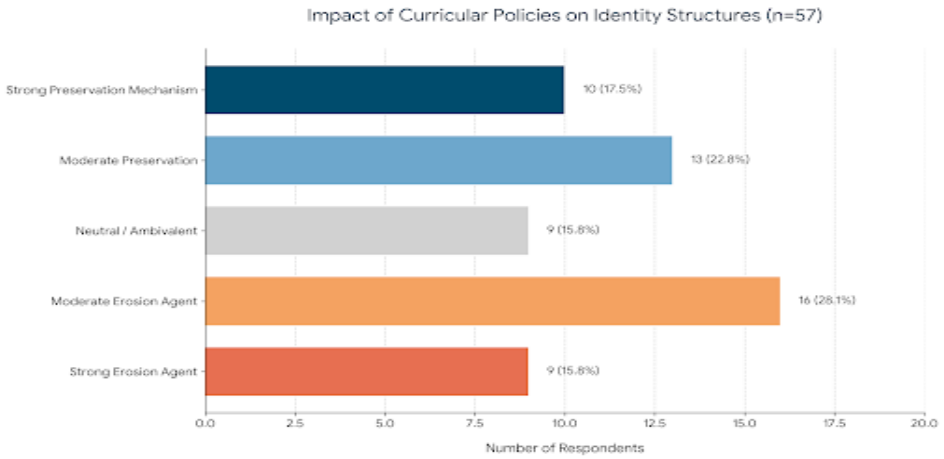

Graphic 4. Impact of curricular policies on identity structures

The largest proportion of respondents (28.1%) view the curriculum as a "moderately erosive agent," suggesting that educational programs are seen as partially diminishing local identity, likely through globalized or standardized educational frameworks. A significant portion also recognizes the curriculum's potential for cultural preservation, with 22.8% identifying it as a "moderate preservation" tool and 17.5% seeing it as a means of "strong preservation."

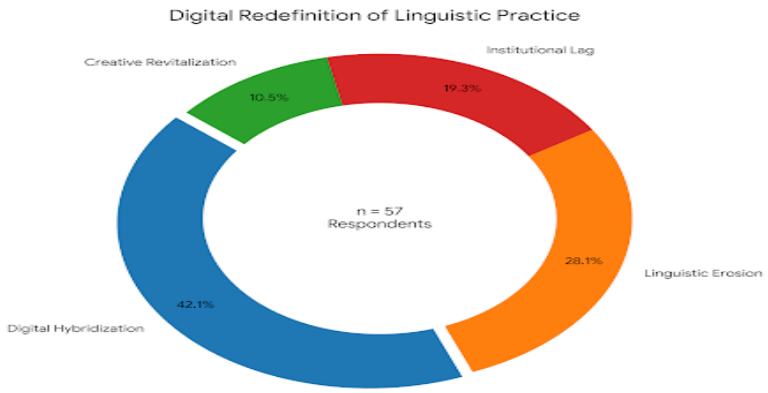

Graphic 5. Digital redefinition of linguistic practice

The chart presents the varying perspectives of respondents on the digital redefinition of linguistic practice. A significant portion of respondents (42.1%) sees language practices as being shaped by digital hybridization. The next largest group (28.1%) associates digital transformation with linguistic erosion, followed by those who acknowledge the institutional lag in adapting to digital language trends (19.3%). A smaller proportion (10.5%) believes that digital practices are fostering creative revitalization of language.

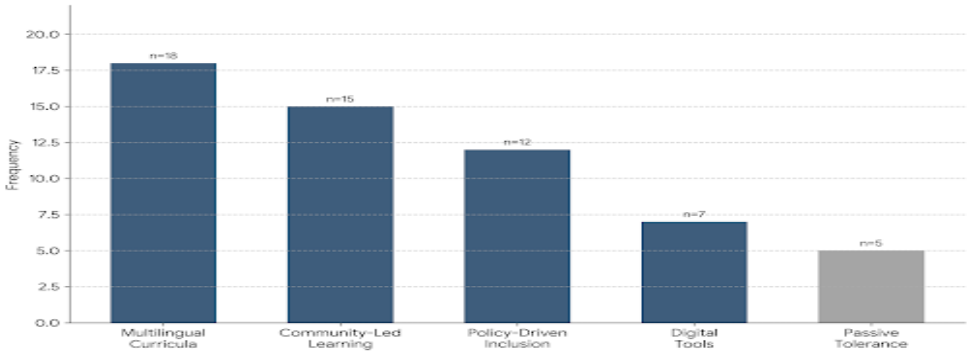

Graphic 6. Frequency of identified protection mechanisms

The chart presents the frequency of identified protection mechanisms for linguistic and cultural identity. The most commonly identified mechanism is multilingual curricula, with 18 responses, followed by community-led learning with 15 responses. Policy-driven inclusion is prominent with 12 responses, while digital tools are noted by 7 respondents. The least mentioned protection mechanism is passive tolerance, with only 5 responses.

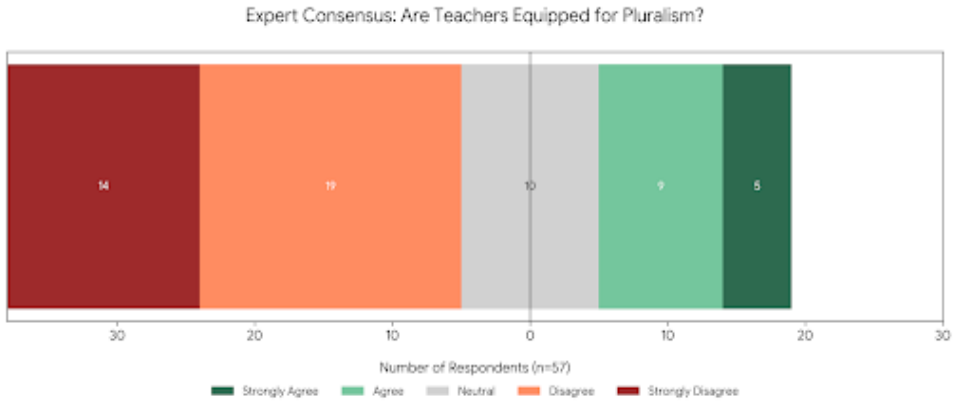

Graphic 7. Competences and autonomy key to pluralism

The largest groups of respondents fall into the “Agree” (19 respondents) and “Strongly disagree” (14 respondents) categories, suggesting a notable divide in perspectives. Only 9 respondents strongly agree that teachers are adequately prepared, while 5 disagree.

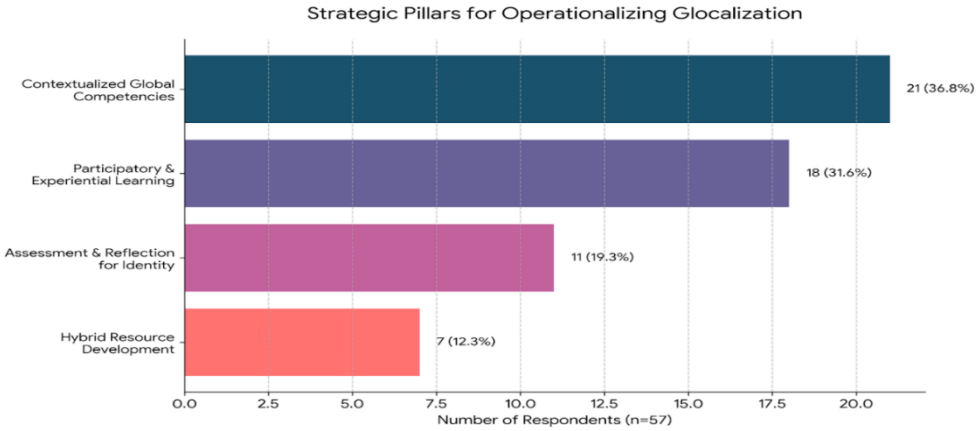

Graphic 8. Operationalization of the concept of globalization through local empowerment of identity patterns

The majority of respondents (36.8%) emphasize the importance of contextualized global competencies, highlighting the need for global knowledge to be tailored to specific local contexts for effective glocalisation. Participatory and experiential learning follows closely with 31.6% support, underlining the value of hands-on, real-world learning experiences. Assessment and reflection for identity received support from 19.3% of respondents, suggesting it is seen as important, but not as central as the other two pillars. The least supported pillar is hybrid resource development, with 12.3% support, indicating that while useful, it may not be considered as critical in operationalising glocalisation.

3.5.1. Disscusion

The pedagogical sustainability agreement variable has a mean of 3.72, indicating that, on average, respondents somewhat agree with the statements related to pedagogical sustainability. This suggests a moderately positive consensus towards sustainability in educational practices. The standard deviation of 1.15 indicates a moderate spread of responses around the mean, showing that opinions on pedagogical sustainability are somewhat diverse but still clustered around a generally positive agreement. The standard error of the mean is 0.152, which reflects the precision of the sample mean, indicating a relatively low sampling error.

For the teacher readiness, the mean is 2.54, which suggests that, on average, respondents tend to disagree with the notion that teachers are fully prepared for the challenges of the educational environment. Since this variable is on a reversed scale, a lower score reflects less agreement with the readiness of teachers. The standard deviation of 1.28 shows a relatively wider dispersion of responses, indicating diverse opinions regarding teacher preparedness. The standard error of the mean (0.170) indicates that the sample mean is fairly precise but slightly more variable compared to the previous variable.

The digital hybridization Index has a mean of 3.12, which indicates a moderate level of agreement about the integration of digital hybridization within the context being measured. The standard deviation of 0.94 suggests a relatively narrower spread of responses compared to the other two variables, meaning that there is a greater level of agreement among respondents on this topic.

Table 1: Descriptive Statistics for Key Performance Indicators

Variable	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean
Pedagogical Sustainability Agreement	57	3.72	1.15	0.152
Teacher Readiness (Reversed Scale)	57	2.54	1.28	0.170
Digital Hybridization Index	57	3.12	0.94	0.125

As can be seen from the results presented, for the Sustainability Agreement variable, the t value is 4.731 with a df of 56 (total 57 responses). The p value is <.001, indicating that there is a statistically significant difference between the groups. This result is much smaller than the usual threshold of 0.05, supporting the study hypothesis and suggesting that there is a significant difference between the studied groups.
The mean difference is 0.72, suggesting that there is a significant mean difference between the groups. The confidence interval for this difference is from 0.41 to 1.03 (95% CI), meaning that there is a high level of confidence that the mean difference value is within this interval.

Table 2. T test

Variable	T	Df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	95% CI (Lower)	95% CI (Upper)
Sustainability Agreement	4.731	57	<.001	0.72	0.41	1.03

The results of the analysis of variance (ANOVA) for the studied variable indicate that there is a statistically significant difference between the groups. As can be seen in the table, for the difference between groups, the Sum of Squares is 184.22, with a degree of freedom (df) of 3 and a Mean Square of 61.41. The F value is 8.12, and the p value is <.001. P value indicates that there is a statistically significant difference between the groups, as it is much smaller than the usual threshold of 0.05, thus supporting the study hypothesis.
For the difference within groups, the Sum of Squares is 398.50, with a degree of freedom (df) of 53 and a Mean Square of 7.52. Also, the total sum (Total) is 582.72 with a degree of freedom of 57.

Table 3. ANOVA test

Source	Sum of Squares	Df	Mean Square	F	Sig.
Between Groups	184.22	4	61.41	8.12	<.001
Within Groups	398.50	53	7.52		
Total	**582.72**	**57**			

Table 4. Chi-Square Tests

Statistic	Value	Df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	24.815	12	0.16
Likelihood Ratio	26.310	12	0.10
N of Valid Cases	57		

The p-value for the Chi-Square test is 0.16, which is greater than the usual threshold of 0.05.

4. Conclusion

The empirical results of this study present a nuanced narrative about the interplay between the global educational imperatives and the persistence of local linguistic and cultural identities. While the theoretical concept of "pedagogical sustainability" is widely embraced, as reflected in the significant statistical support found in the one-sample t-test ($t(57) = 4.73$, $p < .001$), the journey from abstract endorsement to practical application within classrooms remains fraught with challenges.

This "Advocacy-Execution Gap" serves as a key obstacle for contemporary educational policy. Despite a strong collective desire to preserve cultural identities, there is a clear lack of confidence in the preparedness of educators to implement these goals effectively.

The data reveals a complex role for the curriculum in this context. It is not simply a protective mechanism for cultural heritage but is perceived by a significant portion of respondents as a “moderately erosive agent” (28.1%), suggesting that the imposition of standardized global frameworks is unintentionally weakening the fabric of local identities. This erosion is further exacerbated by the digital age, where the concept of “digital hybridization” (42.1%) emerges as a powerful, yet ambiguous, force.

The study’s findings propose that linguistic and cultural identities are not necessarily being eradicated, but rather are undergoing a transformation into new, hybrid forms that current institutional structures are ill-prepared to address.

The absence of statistical significance in the Chi-Square analysis ($p = 0.16$) regarding the relationship between certain variables highlights the fragmented nature of the educational landscape. There is no universal, one-size-fits-all approach to preserving cultural identities within educational systems.

The lack of clear patterns in the data underscores the necessity for localized autonomy in educational practices. Different communities require tailored strategies, ranging from multilingual curricula to community-driven learning initiatives, if they are to effectively resist the homogenising forces of globalisation.

Reference

1. Appadurai, A. (1996). Modernity at large: Cultural dimensions of globalisation. University of Minnesota Press.
2. Bauman, Z. (1998). Globalisation: The human consequences. Columbia University Press.
3. Bourdieu, P. (1991). Language and symbolic power. Harvard University Press.

4. Cochran-Smith, M., & Lytle, S. L. (1999). The teacher research movement: A decade later. Educational Researcher, 28(3), 15-25.
5. Crystal, D. (2001). Language and the Internet. Cambridge University Press.
6. Crystal, D. (2012). English as a global language (2nd ed.). Cambridge University Press.
7. Cummins, J. (2000). Language, power, and pedagogy: Bilingual children in the crossfire. Multilingual Matters.
8. Deardorff, D. K. (2006). The identification and assessment of intercultural competence as a student outcome of internationalization. Journal of Studies in International Education, 10(3), 241-266. https://doi.org/10.1177/1028315306287002
9. Delors, J., Al-Mandhari, S., & Parra, D. (1996). Learning: The treasure within: Report to UNESCO of the International Commission on Education for the Twenty-first Century. UNESCO Publishing.
10. Fishman, J. A. (1991). Reversing language shift: Theoretical and empirical foundations of assistance to threatened languages. Multilingual Matters.
11. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2001). Approaches and methods in language teaching (2nd ed.). Cambridge University Press.
12. Stein, L., & Schaefer, J. (2018). Language and education policies in the context of globalization: The socio-political implications of linguistic policies in modern education systems. International Journal of Multicultural Education, 20(1), 57-72. https://doi.org/10.18251/ijme.v20i1.1445
13. Tovar, J., & Garzon, E. (2014). Participatory and experiential learning in culturally diverse classrooms: The role of project-based learning. Journal of Education for Teaching, 40(3), 332-348. https://doi.org/10.1080/02607476.2014.891369
14. UNESCO. (2001). Universal Declaration on Cultural Diversity. UNESCO. https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000127175

Artificial Intelligence and Cross-Border Academic Recognition

Dr.sc. Albana Jeminaj

Academic Institute Infinite, Prishtina, Kosovo
E-mail: albanajeminaj@outlook.com

Abstract

The increasing international mobility of students and the digitalization of higher education have highlighted the need for more efficient, transparent, and standardized mechanisms for the cross-border recognition of academic qualifications. Traditional recognition procedures are often characterized by high bureaucracy, lack of uniformity, and subjective decision-making. Artificial Intelligence (AI) offers significant potential to transform these processes through automated curriculum analysis, competency assessment, and comparative evaluation of educational systems. This paper examines the impact of AI on international academic recognition, its benefits and limitations, as well as the ethical, legal, and policy implications at the global level.

Keywords: Artificial Intelligence, academic recognition, higher education, globalization, educational policy, digitalization

1. Introduction

Cross-border recognition of diplomas and academic qualifications represents a cornerstone of international cooperation in higher education. It directly affects the mobility of students, academics, and professionals, as well as equal access to the global labor market. However, due to structural differences among educational systems, recognition procedures are often complex, fragmented, and inconsistent. In this context, Artificial Intelligence emerges as an innovative instrument capable of facilitating the harmonization of educational systems and improving institutional efficiency. In the era of globalization and digitalization, higher education is undergoing profound changes. The international mobility of students and professionals has increased the need for fast and fair recognition of academic qualifications. In this context, artificial intelligence (AI) is emerging as a powerful tool to enhance cross-border academic recognition processes.

The Role of Artificial Intelligence in Academic Recognition

Artificial intelligence enables the automation of academic document analysis, including diplomas, diploma supplements, and curricula. Through advanced algorithms, intelligent systems compare qualifications obtained in different countries with national and international standards, improving both accuracy and decision-making speed.

Key Benefits:

The use of AI in cross-border academic recognition offers several key benefits. It reduces application processing time, minimizes human error, and increases procedural transparency. Additionally, AI helps detect fraudulent documents and contributes to the development of more secure and reliable systems.

Ethical and Legal Challenges

Despite its advantages, the use of artificial intelligence raises ethical and legal challenges. Issues such as personal data protection, privacy, algorithmic transparency, and potential bias require careful consideration. Therefore, AI must be applied within a clear ethical and legal framework.

2. Cross-Border Academic Recognition: Conceptual and Legal Framework Concept of Academic Recognition:

Academic recognition refers to the official acceptance of a diploma, certificate, or qualification obtained in another country for the purpose of continuing studies or accessing professional practice.

It is generally divided into:

- Academic recognition (for further education) Professional recognition (for employment purposes) International Legal Framework:
- The Lisbon Recognition Convention and UNESCO's Global Convention on the Recognition of Qualifications concerning Higher Education (2019) aim to facilitate cross-border recognition.

However, their implementation remains uneven, and AI can support the practical operationalization of these legal instruments.

3. Artificial Intelligence in Higher Education: Definition and Types of Artificial Intelligence Artificial Intelligence include:

- Machine Leaming
- Natural Language Processing (NLP) Expert systems
- Predictive analytics

In higher education, these technologies are used for personalized learning, academic data management, and institutional evaluation.

The Role of AI in Academic Data Management:

AI enables the processing of international databases of diplomas, syllabi, and learning outcomes, contributing to the creation of a digital ecosystem for academic recognition.

4. **The Role of Artificial Intelligence in Cross-Border Academic: Recognition Automated Curriculum Analysis**

AI algorithms can:

- Compare study program content Analyze learning outcomes
- Identify equivalence of academic credits
- Assessment of Competencies and Skills

Unlike traditional approaches that focus primarily on formal documentation, AI supports competency-based assessment, emphasizing actual skills and learning outcomes.

Al-Supported Decision-Making

Intelligent systems provide recommendations to recognition authorities, reducing subjectivity and enhancing institutional consistency.

5. Key Benefits of Using Artificial Intelligence

- Reduction in application processing time
- Lower administrative costs
- Increased transparency and reliability

- Facilitation of global academic mobility
- Improved data-driven policy-making
-

6. Challenges, Risks, and Ethical: Issues Algorithmic Bias

AI systems may inherit existing inequalities, potentially disadvantaging certain institutions or countries.

Data Privacy and Security

The large-scale processing of personal academic data requires high standards of cybersecurity and compliance with international data protection regulations.

Lack of Algorithmic Transparency

Automated decision-making processes must be explainable in order to maintain institutional and public trust.

7. Political and Strategic Dimension:

The implementation of AI in academic recognition requires:

- International cooperation
- Harmonization of educational policies
- Public and private investment
- National strategies for digital education

Conclusion

In conclusion, artificial intelligence is becoming a fundamental component in modernizing cross-border academic recognition by addressing challenges related to complexity, time consumption, and subjectivity. Its capacity to analyze large volumes of data, compare study programs, and verify the authenticity of academic documents significantly enhances efficiency, consistency, and institutional reliability. Moreover, AI contributes to creating more standardized and transparent recognition procedures across countries, supporting fairness and equal treatment of applicants. By reducing administrative burdens and accelerating decision-making processes, it enables institutions to respond more effectively to the growing demands of global academic mobility. However, artificial intelligence should not be perceived as a complete replacement for human decision-making. Instead, it should function as a supportive tool for academic and administrative experts, enabling more informed, evidence-based, and objective decisions. Human oversight remains essential to ensure ethical responsibility, contextual understanding, and sensitivity to diverse educational and cultural systems. From a long-term perspective, the successful implementation of artificial intelligence in cross-border academic recognition will depend on strong international cooperation, harmonization of educational standards, continuous monitoring of algorithmic fairness, and the establishment of clear legal and ethical frameworks. Only through a balanced and responsible approach that combines technological innovation with human judgment can sustainable, trustworthy, and inclusive recognition systems be achieved.

Final Remarks and Recommendations: Final Remarks

- AI significantly improves the efficiency and objectivity of academic recognition
- Ethical and legal challenges remain critical
- International collaboration is essential for success

Recommendations

- Development of national and regional AI-based recognition platforms
- Establishment of legal frameworks governing ethical AI use
- Training of administrative and academic staff
- Integration of algorithmic tools with human expertise
- Active participation in global academic recognition initiatives

References

1. European Commission. (2023). Artificial Intelligence in Education.
2. UNESCO. (2022). Global Convention on the Recognition of Qualifications.
3. OECD. (2021). Digital Transformation.

School Culture and Curriculum Reform in Kosovo: A Literature-Based Analysis

PhD Candidate: Fatjona Alidemaj

Ss. Cyril and Methodius University – Skopje, Faculty of Education "St. Clement of Ohrid"
E-mail: fatjonaalidemaj@gmail.com
fatjona.alidemaj@uni-pr.edu

Abstract

This study examines the extent to which the relationship between school culture and curriculum reform has been addressed in the scientific literature in the context of Kosovo. Curriculum reform, particularly the competence-based Curriculum Framework (MEST, 2011, 2016), represents a central effort to improve the quality and relevance of education, yet its implementation continues to encounter challenges related to coherence, institutional alignment, and the adaptation of school-level practices. In this context, school culture understood as a system of shared values, norms, beliefs, and assumptions within schools plays a significant role in shaping how reform initiatives are interpreted, accepted, and implemented. The study aims to analyze the literature on school culture and curriculum reform and the extent to which their interrelationship is addressed. It adopts a qualitative literature review approach, employing thematic analysis of academic articles, conference papers, and policy documents. The findings indicate that research on school culture in Kosovo is limited and often explored indirectly through related constructs such as school climate and leadership. Similarly, studies on curriculum reform primarily focus on policy-level issues and implementation processes within schools. The relationship between school culture and curriculum reform is rarely examined explicitly and is mostly addressed in an implicit and fragmented manner. The study concludes that there is a significant gap in the literature regarding the integration of school culture and curriculum reform, highlighting the need for more systematic and theoretically grounded research in this area.
Keywords: School culture; curriculum reform; Kosovo education system; educational change; literature review

1. Introduction

In recent decades, the education system in Kosovo has undergone continuous transformation, with curriculum reform representing one of the most significant and complex processes. The introduction of the Curriculum Framework for Pre-University Education (2016) marked a shift toward a competence-based approach aimed at improving the quality, relevance, and inclusiveness of education. This reform aligns with broader international trends that emphasize student-centered learning, development of key competencies, and alignment with societal and labor market demands (European Commission, 2018). Despite these efforts, the implementation of curriculum reform has encountered persistent challenges, particularly at the school and classroom levels.

Within this context, school culture has been increasingly recognized as a critical factor influencing educational change. School culture, defined as a system of shared values, beliefs, norms, and practices, shapes how individuals within schools interpret and respond to reform initiatives (Deal & Peterson, 2016; Schein, 2010). It plays a crucial role in determining the acceptance, implementation, and sustainability of reform processes (Fullan, 2007). A collaborative and supportive school culture can facilitate innovation and professional learning, whereas fragmented or resistant cultures may hinder change efforts. Therefore, understanding school culture is essential for explaining variations in the success of curriculum reform.

However, despite the importance of both concepts, a key research problem remains evident in the Kosovar context: the lack of a systematic and integrated overview of existing studies that address school culture, curriculum reform, and particularly their interrelationship. Current literature tends to examine these areas separately, with studies focusing either on aspects of school culture, often indirectly through school climate and leadership, or on curriculum reform as a policy and

implementation process. This fragmented approach limits a comprehensive understanding of how cultural factors within schools influence reform processes.

The aim of this study is to analyze and evaluate the extent to which the existing literature in Kosovo addresses school culture, curriculum reform, and the relationship between them. Specifically, the study seeks to examine the focus of research in these areas and to identify gaps in the current body of knowledge.

To achieve this aim, the study is guided by the following research questions: (1) How is the existing literature on school culture presented within the educational context of Kosovo? (2) What are the main characteristics of studies addressing curriculum reform in Kosovo? (3) To what extent does the existing literature explicitly address the relationship between school culture and curriculum reform processes?

The significance of this study is both theoretical and practical. Theoretically, it contributes by identifying gaps and limitations in the existing literature, thereby providing a basis for future research. Practically, it offers insights that can inform policymakers, educational leaders, and researchers, emphasizing the need to integrate cultural dimensions into curriculum reform processes in order to enhance their effectiveness and sustainability.

2.Theoretical Framework

2.1. School Culture

What truly defines a school is not only what is formally taught, but the underlying culture that shapes how people think, interact, and make meaning within it. At the core of understanding how schools' function and evolve lies the concept of school culture as a fundamental and shaping force. School culture is widely recognized as a foundational dimension of how schools operate as social organizations. Deal and Peterson (2016) conceptualize school culture as a system of shared meanings that includes values, beliefs, norms, traditions, rituals, stories, and symbols that shape how people think, feel, and act within a school. In this sense, school culture can be understood as the "personality" or "soul" of the school, developed over time through shared experiences, historical events, and social interactions among members of the school community. This definition highlights that school culture is not simply an abstract concept, but a lived reality that influences everyday practices, relationships, and decision-making processes within schools.

Cultural elements such as ceremonies, rituals, and traditions serve to reinforce core values and sustain a sense of identity and belonging among staff and students. These symbolic aspects communicate what is valued within the school and contribute to organizational continuity (Deal & Peterson, 2016, pp. 98–111). A key component in understanding the concept of school culture is the role of underlying assumptions and norms. Assumptions represent deeply embedded, often unconscious beliefs about students, teaching, learning, and change, which strongly guide behavior and decision-making. Norms, on the other hand, function as informal rules that shape expectations regarding collaboration, respect, innovation, and professional responsibility. These norms may be positive, promoting trust and shared learning, or negative, fostering isolation and resistance (Deal & Peterson, 2016, pp. 75–79). Together, these elements explain how school culture operates both at visible and invisible levels.

Additionally, leadership plays a symbolic role in shaping culture through actions, communication, and daily interactions, as leaders act as visionaries and role models who reinforce values and influence the cultural direction of the school. This perspective underscores that school culture is continuously constructed and reconstructed through leadership practices and social interactions.

Schein's (2010) theory of organizational culture further strengthens the conceptual understanding of school culture by offering a structured analytical framework. He defines culture as a pattern of

shared basic assumptions learned by a group as it addresses problems of external adaptation and internal integration. In schools, this implies that culture emerges through shared experiences related to teaching, learning, collaboration, and responses to policy and environmental changes.
Schein's framework conceptualizes school culture through three interconnected levels. The first level, artifacts, includes visible and observable aspects such as classroom organization, teaching practices, school rituals, communication patterns, and the physical environment. The second level, espoused values, refers to the school's stated goals, mission, and guiding principles, such as commitments to inclusion, quality education, or student-centered learning, which may not always reflect actual practices. The third and deepest level, basic underlying assumptions, consists of unconscious beliefs about teaching, learning, authority, and student potential that strongly influence behavior and are often resistant to change. Together, these levels illustrate that school culture is a complex construct that operates both visibly and invisibly, and it also functions as a system of shared norms and expectations that guides and regulates behavior within the school community (Schein, 2010). This highlights the powerful role of culture in shaping not only what happens in schools, but also how and why it happens. In conclusion, school culture emerges as a complex and deeply embedded system of shared meanings, values, and assumptions that operates across visible and invisible levels, shaping everyday practices, relationships, and decision-making processes, and ultimately influencing the overall functioning and development of the school as a social organization.

2.2. Curriculum Reform

Curriculum reform represents a deliberate and systematic process of revising the content, structure, methodology, and organization of the curriculum with the aim of improving the quality of education and aligning it with the evolving needs of contemporary society. As a concept, curriculum reform goes beyond the mere revision of official curriculum documents; it encompasses broader transformations in pedagogical practices, the role of the teacher, and the learning experiences of students.
In the context of Kosovo, curriculum reform has served as a key mechanism for enhancing the relevance and quality of education. In 2011, the Ministry of Education, Science and Technology adopted the Curriculum Framework for Pre-University Education to support systemic reform, later revising it in 2016 after a second pilot phase, functioning as an overarching document guiding the entire pre-university education system and aiming to improve both quality and equity in education (Boshtrakaj, Rraci, & Bajrami, 2018). The main objectives of curriculum reform are closely related to the development of students' competencies, preparation for life and the labor market, and the creation of an inclusive and flexible education system. In this regard, emphasis is placed on shifting from traditional content-based teaching toward a competency-based and learning outcomes-oriented approach (European Commission, 2018). Additionally, contemporary reforms emphasize active and inclusive teaching, where students play a central role in the learning process, while teachers act as facilitators. These approaches are closely linked to the development of a new pedagogical and organizational culture within schools, one that promotes collaboration, professional reflection, and innovation (Fullan, 2007). In Kosovo, the Curriculum Framework also highlights continuous curriculum review, the redefinition of the teacher's role, and the development of a new school culture that supports competency-based education (Boshtrakaj et al., 2018), indicating that reform is not only technical but also cultural in nature.
In conclusion, curriculum reform can be understood as a continuous and multifaceted process that not only restructures educational content and practices, but also reshapes the broader educational culture in which teaching and learning take place.

2.3. The Interrelationship Between School Culture and Curriculum Reform

Curriculum reform extends beyond technical design and structural adjustments. It largely depends on the capacity of schools to internalize and adapt to change, a process deeply influenced by school culture. School culture can either facilitate or hinder the integration of new curricula. The relationship between school culture and curriculum reform is central to understanding how and why reform initiatives succeed or fail. Research consistently shows that school culture directly influences the acceptance, implementation, and sustainability of reform. In terms of acceptance, teachers' willingness to embrace change is largely shaped by their perceptions of the cultural environment within the school. Leithwood, Jantzi, and Fernandez (1994) found that teacher commitment to reform is strongly linked to a culture that promotes shared vision, trust, and collaboration. When educators feel supported and involved in decision-making processes, they are more likely to develop a sense of ownership toward reform initiatives. Conversely, cultures characterized by fragmentation, low trust, or resistance tend to generate skepticism and reluctance toward change. This highlights that reform cannot be imposed effectively without considering the cultural readiness of the school.

School culture also plays a decisive role in the implementation of reform. Finnan (2000) emphasizes that underlying assumptions about students, leadership, teaching practices, and collaboration significantly shape how reforms are enacted in practice. Schools that operate within a collaborative and participatory culture where teachers share responsibility, engage in professional dialogue, and believe in students' potential are more likely to translate reform policies into meaningful classroom practices. Similarly, Grgić and Jutzi (2024) demonstrate that schools characterized by a "clan" culture, grounded in trust and shared values, show higher levels of successful implementation, whereas hierarchical and rigid cultures tend to hinder innovation and limit teacher engagement. The perspective offered by Fullan (2007) further strengthens this argument by linking school culture directly to processes of educational change. He conceptualizes change as a complex and multidimensional process that extends beyond structural adjustments to include deep transformations in beliefs, relationships, and everyday practices, as sustainable improvement occurs only when teachers' beliefs and practices evolve rather than merely adopting new policies. In addition, external sociocultural factors further shape school culture and influence implementation processes. Anyon (1995) illustrates how negative community contexts and low expectations can create a school culture that undermines reform efforts, suggesting that implementation is not only an internal process but also socially embedded.

Finally, the sustainability of reform is deeply dependent on the stability and adaptability of school culture over time. Fullan (1997) argues that when change is perceived as meaningful and professionally rewarding, it is more likely to be sustained, whereas negative past experiences with reform can lead to long-term resistance (Sarason, 1996; Finnan, 2000). A culture that values continuous learning, reflection, and improvement enables schools to institutionalize new practices and maintain reform outcomes beyond initial implementation. In contrast, cultures that resist change or lack coherence often result in superficial or short-lived reforms. Overall, these findings suggest that school culture acts as a critical mediating factor that determines not only whether reform is accepted, but also how effectively it is implemented and sustained over time, reinforcing the idea that educational change is as much a cultural process as it is a technical one.

3. Methodology

This study uses a qualitative literature review to analyze research on school culture and curriculum reform in Kosovo. An integrative approach was applied, including both empirical and theoretical studies from academic journals, reports, and conference papers. Sources were selected based on

relevance to the topic, focus on the Kosovar context, and academic credibility. The literature was analyzed using thematic analysis. Key themes such as school culture, curriculum reform, leadership, and implementation challenges were identified and grouped. The analysis focused on both direct and indirect links between school culture and curriculum reform, and findings were interpreted in relation to the study's theoretical framework.

4. Findings of the Literature Review

4.1. Studies on School Culture

As part of this study, the existing literature on school culture within the educational context of Kosovo is relatively limited and still developing, with most contributions approaching the topic indirectly through related constructs such as school climate, educational leadership, and organizational practices within schools. In this regard, empirical and theoretical studies tend to emphasize the role of leadership and management as key determinants in shaping the internal dynamics of schools, which are closely associated with the broader concept of school culture.

One relevant study by Shala and Shabani (2024) highlights that effective school management plays a crucial role in shaping school climate, which is a fundamental component of school culture. The authors argue that leadership and management practices significantly influence student engagement and academic performance. In particular, the use of appropriate managerial support mechanisms can help mitigate student behavioral issues while fostering a safe, inclusive, and supportive school environment. The findings emphasize that when school leaders prioritize values such as mutual respect, collaboration, and open communication, they contribute to the development of a positive organizational culture that enhances both student well-being and satisfaction. Overall, the study underscores that proactive and strategically oriented management practices are essential for cultivating a positive school climate, reinforcing the idea that school culture is shaped through deliberate leadership actions that affect the daily experiences of all members of the school community.

Kurteshi, Bunjaku-Isufi, and Rrustemi (2025) argue that teacher professional development (TPD) should be understood as a continuous and context-dependent process embedded within the daily practices and institutional conditions of schools. Although the study does not explicitly frame its analysis in terms of school culture, its emphasis on collaboration, mentoring, reflective practice, and institutional support reflects key characteristics of a learning-oriented school environment. These elements indicate that professional development is not merely an individual endeavor but a socially situated process shaped by interactions among teachers and supported by the organizational context. This perspective aligns with Fullan's view that meaningful educational improvement depends on changes in beliefs and professional practices within schools, where collaborative learning and peer interaction contribute to shared understanding and instructional improvement (Fullan, 2007). The study supports this by showing that collaborative activities such as peer observation, mentoring, and communities of practice enhance teachers' professional competencies and promote a more cohesive and supportive professional environment.

Furthermore, Kurteshi et al. (2025) highlight the importance of institutional and leadership support in facilitating effective professional development. When schools prioritize structured collaboration, reflective dialogue, and access to relevant training opportunities, they strengthen teachers' capacity to apply new pedagogical approaches and respond to classroom challenges. In this sense, professional development processes contribute not only to individual teacher growth but also to the development of shared practices and collective learning patterns within the school.

Although the study does not explicitly conceptualize its findings within the framework of school culture, Grajcevci and Shala (2025) examine elements such as belonging, safety, equity, and

classroom climate that closely reflect its core dimensions. Their findings suggest that these factors are shaped by the broader social and organizational environment of the school, including student–teacher relationships, fairness in evaluation, and disciplinary practices as expressions of underlying norms and values. The study shows that students in public schools report higher levels of safety, equity, discipline, and connectedness compared to those in private schools, indicating differences in school organization and implicit cultural patterns. Furthermore, the results highlight the importance of teacher practices, showing that students achieve better outcomes in environments that emphasize mastery-oriented learning, support, and trust rather than performance-focused approaches. Overall, the study suggests that student achievement is closely linked to how safe, fair, and connected students feel within their school environment, with these dimensions representing key manifestations of school culture.

4.2. Studies on Curriculum Reform

The existing literature on curriculum reform in Kosovo predominantly examines the transition toward competence-based education and the challenges associated with its implementation across system, institutional, and classroom levels. A significant portion of the studies adopts a system-level perspective, focusing on how reform is embedded within policy frameworks and institutional structures. In this regard, Boshtrakaj, Rraci, and Bajrami (2018) analyze the implementation of curricular reform at the pre-university level and find that the process is characterized by fragmentation and incoherence, with weaknesses in coordination, supervision, and institutional support mechanisms that hinder effective implementation.

From a policy-oriented perspective, Tahirsylaj and Fazliu (2021) examine the evolution of curriculum reform in Kosovo over time and show that the shift toward competence-based education has been gradual rather than abrupt. Their analysis suggests that the reform reflects continuity with earlier initiatives and is also influenced by international policy trends, particularly models aligned with competence-based frameworks.

At the institutional level, Boshtrakaj and Shabani (2024) investigate the alignment between instructional practices and competence-based curriculum goals, with a particular focus on the role of school leadership. Their findings indicate that although school leaders may possess a clear understanding of reform objectives and demonstrate a vision for implementation, their efforts are often constrained by limited institutional capacity, insufficient resources, and external support, which affect their ability to guide and sustain change within schools.

At the classroom level, Alidemaj (2019) explores teachers' perceptions of curriculum reform implementation and finds that teachers generally experience the reform as complex and demanding. The study highlights challenges such as limited training opportunities, lack of practical guidance, and insufficient support, which make it difficult for teachers to translate curriculum policies into effective classroom practices. Similarly, Xhemajli, Malaj, and Mehmeti (2023) focus on the implementation of the new curriculum in primary education and emphasize that, despite the reform's potential to improve educational quality, its implementation is constrained by structural and practical issues, particularly insufficient teacher preparation and limited professional support.

Overall, these studies collectively show that curriculum reform in Kosovo is addressed from multiple angles policy development, institutional leadership, and classroom implementation while consistently identifying persistent challenges such as fragmented implementation processes, limited teacher preparedness, resource constraints, unclear guidelines, and gaps between policy intentions and practical application.

4.3. Linking School Culture and Curriculum Reform

The existing literature addresses the relationship between school culture and curriculum reform processes largely in an indirect and partial manner, focusing on related dimensions such as school climate, institutional collaboration, leadership, and contextual factors that influence reform implementation. The study conducted by Duraku and Hoxha (2021) examines the impact of school climate and parental support on students' academic performance, highlighting the importance of the institutional environment and school–family relationships in improving educational outcomes and, consequently, supporting educational reforms. The findings suggest that a positive school climate and a high level of parental involvement contribute to increased student motivation and achievement, emphasizing that reform policies should address not only curricular aspects but also the social and organizational dimensions of schools.

In addition, Alidemaj (2025) examines how school culture is represented within official curriculum reform documents in Kosovo. The findings indicate that school culture is not presented as a clearly defined and structured concept within these documents, but rather appears implicitly through values and principles such as collaboration among educational stakeholders, active student participation, inclusive school environments, and the promotion of democratic values. However, these elements are not articulated within a coherent conceptual framework of school culture.

The study further highlights that, although curriculum documents acknowledge the importance of school culture for the success of educational processes, they provide limited practical guidance or concrete mechanisms for its implementation at the school level. As a result, a gap exists between the declarative intentions of curriculum reform and the operationalization of school culture in institutional practices. In conclusion, Alidemaj (2025) argues that school culture remains an important yet under-articulated component of curriculum reform documents in Kosovo, emphasizing the need for greater conceptual clarity, stronger integration into policy frameworks, and the development of practical strategies to support its implementation in school practice.

Tahiraj (2024) examines the relationship between organisational culture in schools and its alignment with planned changes within the context of Kosovo's education system. Drawing on the findings of (PISA) 2022, which indicate persistently low student performance, the author argues that the numerous education reforms implemented have not produced the expected outcomes. This suggests that educational change cannot be understood solely in structural or policy terms, but must also take into account deeper organisational dimensions such as shared values, norms, beliefs, and established cultural patterns within schools. Grounded in organisational culture theory, the study highlights school culture as a central factor in the change process, as it significantly influences how reforms are perceived, interpreted, and implemented by educational stakeholders.

Overall, the reviewed literature indicates that the relationship between school culture and curriculum reform is not addressed in a fully integrated and systematic manner. While some studies focus on dimensions of school culture and climate in relation to educational outcomes, and others examine curriculum reform processes independently, there is limited research that explicitly and empirically connects school culture with curriculum reform implementation. This reveals a clear research gap in understanding how school culture interacts with and influences curriculum reform processes, particularly in the context of Kosovo.

5. Discussion

The findings of this literature review provide important insights into how school culture and curriculum reform have been addressed in the Kosovar educational context, as well as how their interrelationship is represented within existing research. Overall, the analysis indicates that both constructs are examined extensively, yet largely in isolation, with limited efforts to conceptualize and empirically investigate their direct interaction.

One of the key interpretations emerging from the findings is that school culture is predominantly addressed indirectly in the literature, most often through related constructs such as school climate, leadership practices, teacher professional development, and student perceptions of the school environment. As evidenced by studies such as Shala and Shabani (2024), Kurteshi et al. (2025), and Grajcevci and Shala (2025), school culture is reflected through elements like collaboration, trust, safety, equity, and classroom relationships. However, these studies do not explicitly frame their analyses within a comprehensive theoretical understanding of school culture, but rather approach it as an underlying or implicit dimension of other educational phenomena. This indicates that the conceptualization of school culture in the Kosovar context remains fragmented and partially developed.

In parallel, the literature on curriculum reform is characterized by a strong focus on policy implementation, structural challenges, and teacher-related constraints. Studies such as Boshtrakaj et al. (2018), Xhemajli et al. (2023), and Alidemaj (2019) consistently highlight systemic issues including insufficient teacher training, limited institutional support, unclear curriculum guidelines, and resource constraints. These findings suggest that curriculum reform is primarily examined as a technical and organizational process, with emphasis placed on alignment, coherence, and implementation capacity. While some studies acknowledge the broader pedagogical and systemic implications of reform, the cultural dimension of schools is rarely treated as a central analytical category.

When comparing these two strands of literature, a clear gap becomes evident. Although both school culture and curriculum reform are independently recognized as important factors in educational effectiveness, their interrelationship is not systematically explored. The limited number of studies that address this connection do so indirectly. For instance, Alidemaj (2025) identifies the implicit presence of school culture within curriculum policy documents, while Tahiraj (2024) emphasizes the role of organizational culture in shaping the success of planned educational changes. Similarly, Duraku and Hoxha (2021) highlight the influence of school climate and parental involvement on student outcomes, suggesting that the broader school environment plays a role in supporting reform efforts. However, these studies stop short of establishing a comprehensive analytical framework that explicitly links school culture with curriculum reform processes.

From a theoretical perspective, these findings can be interpreted in light of Schein's (2010) model of organizational culture and the broader perspectives offered by Deal and Peterson (2016). According to these frameworks, school culture operates at multiple levels artifacts, espoused values, and underlying assumptions and influences how individuals interpret, respond to, and implement change. The literature reviewed in this study aligns with this view, particularly in demonstrating that factors such as teacher collaboration, leadership practices, and shared norms significantly shape educational processes. However, the absence of studies that explicitly apply these theoretical frameworks to curriculum reform in Kosovo suggests a gap between theory and empirical application.

Furthermore, the findings support the argument that curriculum reform is not merely a structural or technical endeavor, but also a cultural process that requires alignment with existing beliefs, norms, and practices within schools. As Fullan (2007) emphasizes, sustainable educational change depends on transformations in professional relationships, values, and everyday practices, rather than solely on policy mandates. In the Kosovar context, the predominance of studies focusing on implementation challenges without sufficient consideration of cultural readiness indicates that reforms may be constrained not only by external factors such as resources and training, but also by internal cultural dynamics within schools.

Another important observation is the fragmented nature of the existing research landscape. The literature on school culture tends to focus on descriptive and relational aspects (e.g., climate, leadership, student experience), while curriculum reform studies emphasize policy analysis and implementation barriers. The lack of integrative studies that combine these perspectives limits the ability to fully understand how cultural factors influence the success or failure of reform initiatives. This fragmentation also suggests that current research does not adequately capture the complexity of schools as social systems in which cultural, organizational, and pedagogical dimensions are deeply interconnected.

In terms of research focus, the review indicates that existing studies tend to prioritize specific, isolated variables rather than adopting holistic approaches. While this has contributed to a detailed understanding of individual components such as leadership, teacher training, or policy implementation, it has also resulted in a limited exploration of how these components interact within the broader cultural context of schools. As a result, the role of school culture as a mediating or moderating factor in curriculum reform processes remains underexplored.

In conclusion, the discussion highlights a clear need for more integrative and theoretically grounded research that explicitly examines the relationship between school culture and curriculum reform in Kosovo. Such research should move beyond fragmented approaches and consider school culture not only as a contextual background variable but as a central factor influencing the acceptance, implementation, and sustainability of reform initiatives. Addressing this gap would contribute to a more comprehensive understanding of educational change and provide valuable insights for policymakers, researchers, and practitioners aiming to improve the effectiveness of curriculum reform efforts.

Limitations of the Study

This study is subject to several limitations that should be acknowledged when interpreting its findings. First, the research is based primarily on a literature review methodology, which depends on the availability, scope, and quality of existing studies; given that the body of literature on school culture in Kosovo remains limited and often indirect, the analysis may not fully capture all relevant dimensions of the phenomenon. Second, many of the reviewed studies do not explicitly address the relationship between school culture and curriculum reform, requiring interpretative connections that may introduce a degree of subjectivity. Finally, the study relies largely on secondary data and published sources, which may overlook unpublished research, institutional reports, or recent developments not yet reflected in the academic literature.

References

1. Alidemaj, F. (2019). Teachers' perceptions of the curricular reform implementation in Kosovo. *Thesis*, Vol. 8, No. 2, pp. 137–162). Kolegji AAB. https://dspace.aab-edu.net/handle/123456789/1227
   Boshtrakaj, L., Rraci, E., & Bajrami, K. (2018). *Challenges of implementing the curricular reform in pre-university education in Kosovo*. Prishtina: Kosovo Education and Employment Network (KEEN). http://www.keen-ks.net
2. Alidemaj, F. (2025). School Culture in Kosovo's Curriculum Reform: An Analysis of Pre-University Curriculum Documents. In *The Heritage* (Nr. 29, pp. 282–293).
3. Boshtrakaj, L. I., & Shabani, A. (2024). Insights on aligning teaching practices with competence-based education in Kosovo: Navigating school leadership challenges. *International Journal of Social Science and Economic Research, 9*(9), https://doi.org/10.46609/IJSSER.2024.v09i09.007

4. Deal, T. E., & Peterson, K. D. (2016). *Shaping School Culture* (3rd ed.). Jossey-Bass. Deal, T., & Kennedy, A. (1982). *Corporate cultures: The rites and rituals of corporate life.* New York: Addison-Wesley
5. Finnan, C. (2000) *Implementing school reform models: Why is it so hard for some schools and easy for others?* Paper presented at the meeting of the American Educational Research Association, New Orleans. https://eric.ed.gov/?id=ED446356
6. Froiland, J. M. (2021). School climate. *Research Starters: Psychology*. Retrieved from https://www.ebsco.com/research-starters/psychology/school-climate
7. Fullan, M. (2007). *The new meaning of educational change* (4th ed.). Teachers College Press.
8. Grajcevci, A., & Shala, A. (2025). School Belonging, Safety, and Equity: Predictors of Academic Achievement in Kosovo's Education System. *Journal on Efficiency and Responsibility in Education and Science, 18*(4), 241–254. https://doi.org/10.7160/eriesj.2025.180401
9. Grgić, M., & Jutzi, M. (2024). Linking school culture to successful curriculum reform. *Education Sciences, 14*(6), 558. https://doi.org/10.3390/educsci14060558
10. Gruenert, S., & Whitaker, T. (2015). *School culture rewired: How to define, assess, and transform it.* ASCD. https://www.ascd.org/books/school-culture-rewired
11. Hargreaves, A. (2003). *Teaching in the knowledge society: Education in the age of insecurity*. Teachers College Press.
12. Kurteshi, V., Bunjaku-Isufi, M., & Rrustemi, J. (2025). *The need for professional development in improving teaching practices in primary schools in Kosovo*. *Frontiers in Education, 10*, Article 1567515. https://doi.org/10.3389/feduc.2025.1567515
13. Leithwood, K., Jantzi, D., & Fernandez, A. (1994). Transformational leadership and teachers' commitment to change. In J. Murphy & K. S. Louis (Eds.), *Reshaping the principalship: Insights from transformational reform efforts* (pp. 77–98). Corwin Press.
14. Lent, R. W., & Brown, S. D. (2019). Social cognitive career theory at 25: Empirical status of the interest, choice, and performance models. *Journal of Vocational Behavior,* 115, Article 103316. https://doi.org/10.1016/j.jvb.2019.06.004.
15. Ministry of Education, Science, and Technology (MEST). (2016). *Kosovo Curriculum Framework*.
16. Schein, E. (1992). *Organizational culture and leadership* (2nd ed.). San Francisco: Jossey-Bass.
17. Schein, E. H. (2010). *Organizational culture and leadership* (4th ed.). Jossey-Bass.
18. Shala, L., & Shabani, A. (2024). The Role of the School Management in Creating a Positive Climate in the School. In Proceedings of the MakeLearn, TIIM & PIConf International Conference: Artificial Intelligence for Human-Technologies-Economy Sustainable Development, 23–25 May 2024, Lublin, Poland & Online. *ToKnowPress.*
19. Tahirsylaj, A., & Fazliu, F. (2021). From content- to competence-based curricula – An educational account of curriculum policy in Kosovo. *European Education, 53*(1), 1–14. https://doi.org/10.1080/10564934.2021.1971541
20. Tahiraj, I. (2024). Reflecting on school results: Organisational culture and its alignment with planned changes. Paper presented at the European Conference on Educational Research (ECER 2024), *Educational Leadership Network* (Network 26), August 29, 2024, Cyprus.

21. Xhemajli, A., Malaj, F., & Mehmeti, L. (2023). Current challenges of implementing the new curriculum in primary education. *International Journal of Educational Reform, 34*(3). https://doi.org/10.1177/10567879231145896

Relationships Between Construction-Greening Area and Correlations with Urban Environment, Human Life and the Way for Their Improvement

Hajri Haska [1,2*], Eneida Haska[3], Olsi Miraçi [4], Andi Bufi[4], Fatmir Vodollari[5], Astrit Çeka [7]

[1*] Metropolitan University of Tirana, Tirana, Albania
[2*] Academy of Science of Albania, Tirana, Albania
[3]Okan University, Istanbul, Turkey
[4]Metropolitan University of Tirana, Tirana, Albania
[4]Metropolitan University of Tirana, Tirana, Albania
[5]Qark of Elbasan, Elbasan, Albania
[6]Municipality of Elbasan, Elbasan, Albania

Corresponding author: hajrihaska@gmail.com

Abstract

The earth planet, the environment and the different forms of life have had a close relationship at every stage of human development, they have such correlations so significant that in these last decades there is talk of very real mutual influences between the binomial planet/environment - and life forms, life communities. Many living organisms have such strong connections with the environment that their existence cannot be understood without specific conditions for certain species or populations. And depending on these individual conditions, populations, living organisms, have sometimes increased and decreased throughout the globe. But it is the human species, which has only had increases in frightening progression from decade to decade, from century to century, regardless of the fact that there have been natural or human disasters such as diseases and wars. A worldwide overpopulation is still observed in extremes, from a few thousand individuals about 200,000 years ago, in 1880 we passed 1 billion, and in 1999 we reached 6 billion. One estimate puts the world's population at 7.7 billion in 2019, and projections predict it will reach 8.5 billion in 2030, 9.7 billion in 2050, and 10.9 billion in 2100. But, apart from the fact that we have an increase in the number of people from year to year, at the same time more and more, the world is getting more and more urbanized, and this especially at the end of the century we passed and continues with high intensity towards the century we are in. Around the 1980s worldwide, almost 50% of the population lived in urban areas in cities/towns, and this urban population figure is projected to reach about 70% by the 2050s. This study consists of collecting data related to the relationship between built objects and greening, specifically urban green data in several urban areas in the main cities in Albania, and more specifically in the cities of Elbasan and Tirana. The data were collected mainly through questionnaires that were designed, then managed, analyzed and processed statistically. In conclusion, we say that the main objective of this study-research project is to assess the significant correlations between the urban environment and the quality of life of communities in the presence and absence of urban greenery, and more specifically of green trees and shrubs, i.e., the presence of urban forestry in residential areas. So, in the present instance, the construction/green reports were reviewed and with the aim of providing some suggestions and recommendations for improving these reports in favor of the green component.

Key words: urban environment, construction, greenery, construction/greenery ratio, trees.

1. Introduction

As we emphasized above, a worldwide overpopulation is still observed in extremes, from a few thousand individuals about 200,000 years ago, in 1880 we passed 1 billion, and in 1999 we reached 6 billion. One estimate puts the world's population at 7.7 billion in 2019, and projections predict it will reach 8.5 billion in 2030, 9.7 billion in 2050, and 10.9 billion in 2100. (Harrison et al., 2000). But, apart from the fact that we have an increase in the number of people from year to year, at the same time more and more, the world is getting more and more urbanized, and this especially at the

end of the century we passed and continues with high intensity towards the century we are in. Around the 1980s worldwide, almost 50% of the population lived in urban areas in cities/towns, and this urban population figure is projected to reach about 70% by the 2050s. (Harrison et al., 2000), (Haska et al., 2025)

This increased population, especially concentrated in urban centers, undoubtedly needs more residential buildings such as palaces, residential centers, villas and private houses, as well as more service and social facilities such as roads, sidewalks, schools, stadiums, hospitals, restaurants, cinemas, theaters, supermarkets and even centers such as kindergartens and nurseries for children or nursing homes. And undoubtedly this caused a construction boom to appear everywhere, and where the birth of cities is considered one of the greatest inventions of humanity, but in addition to the positive side for solving social problems such as solving the housing problem, it brought other problems by adding first the gray infrastructure, i.e. palaces and buildings in disfavor of to the green and blue infrastructure. So, when the world was at the acceptable limits of some unpleasant environmental phenomena, the human population had a greater need for the use of resources and began to use the techniques of various technologies for the use of resources, which were bringing more and more significant negative impacts on the environment. Thus, began phenomena such as soil, air, water pollution, such phenomena in the atmosphere that have to do with the ozone layer, up to heavy pollution in the form of smog or acid rain, threat of rare species or ecosystems, finally to global warming, are mostly attributed to human activities.

There are many factors that have been influential in the appearance of these phenomena, but the increase in population, the use of natural resources and the technology used are considered to be the main factors in the appearance of these phenomena. But undoubtedly, the phenomena of climate change significantly affect the disruption of the vital balances of the parameters of the environment in general and of the urban environment in particular. Thus, from this current phenomenon of climate change, but also from the more significant coherence that is expected in the future with the aspect of these phenomena of climate change, affecting essential elements of the environment such as land, air, water, etc., and consequently affecting aspects of human life itself in these living environments. In this paper, issues and correlations related to the trinomial of climate change, environment and human society will be addressed, providing at the end of the paper a series of relevant conclusions and recommendations, especially for reducing the negative effects on the environment affected by climate change, and ultimately, these conclusions and suggestions will contribute at least to the improvement first urban environment and of course of human society, their livelihoods, and well-being.

A group of researchers from University Metropolitan of Tirana (UMT) during the period 2024-2026 with financial support of the National Agency for Scientific Research, Technology and Innovation (AKKSHI) have conducted a modest study through a project titled: Optimizing the relationship between building infrastructures and green infrastructures as one of the main elements in improving the environment and the sustainable development of urban areas. A comparative observation of these issues in some cities/neighborhoods of our country (Case study: Elbasan and Tirana).

This study consists of collecting data related to the relationships between built objects and greenery, specifically urban greenery data in several urban areas in the main cities in Albania, and more specifically in the cities of Elbasan and Tirana. The study concludes with conclusions and recommendations to improve the elements of urban greening in order to increase the sustainability of natural ecosystems in urban areas, but also the quality of life of communities in these urban areas. In conclusion, we need to understand the way in which population; consumption and technology create their impact on the environment, in order to minimize as much as possible, the

negative significance of these impacts. Data are collected from questionnaires that are designed based on a specific methodology, after collecting data through these questionnaires, they are analyzed and processed statistically. In conclusion, we say that the main objective of this study-research project is to assess the correlations between the urban environment and the quality of life of communities in the presence and absence of urban greenery, and more specifically of green trees and shrubs, i.e. the presence of urban forestry in residential areas.

Material and method

To carry out this study, a wide range of theoretical materials and scientific works have been consulted and used, mainly related to relationship between building infrastructures and green infrastructures as one of the main elements in improving the environment and the sustainable development of urban areas. Data obtained mainly for the air component in the field in a case study in the municipality of Elbasan, Albania, have also been used, based on a well-defined methodology within the framework of a project titled: Optimizing the relationship between building infrastructures and green infrastructures as one of the main elements in improving the environment and the sustainable development of urban areas. A comparative observation of these issues in some cities/neighborhoods of our country (Case study: Elbasan and Tirana), realized from a group of researchers and Metropolitan University of Tirana (UMT) during the period 2024-2026 with financial support of the National Agency for Scientific Research, Technology and Innovation (AKKSHI). Within the framework of this project a case study was conducted in Elbasan city regarding the vegetation cover in this city, city which was included in the above project, as a key component in improving the urban environment and especially the air component, taking into account the presence of pollution in the different part of the city. Then, based on the data in the field, and the researched literature, a matrix assessment has been made where the environmental indicators affected by climate change are correlated with the environmental impacts caused by these changes, always keeping in mind the presence of urban greenery, trees and shrubs in urban areas, as well as the displayed projection of this component of greenery in urban environments in relation to climate change and human health.

Results and discussions

Despite the fact that in this construction boom and the use of natural resources, such activities and technology impact the environment as a whole and the urban environment in particular, making one of the most significant phenomena in urban environments and beyond appear in recent decades: the phenomenon of climate change, which is affecting both the environment and society. Unquestionably, for human society, for people's lives, the most important component that impacted from these climatic changes has been and remains air, both for the environment itself but ultimately for human life itself, because in order for people to be able to live wherever they are, but especially in urban environments, they need to breathe air at every moment of the day and night, and undoubtedly for a healthy life, clean air needs to be inhaled, where for various reasons, including climate change, it is becoming more polluted. In this sense, many organizations have highly valued this important component, for example, since 2019, World Health Organization (WHO) has considered air pollution as “the greatest environmental risk to health”, (Airqoon., 2019), (Malollari et al 2024). Therefore, as a first step towards improving the quality of life of communities, improving air quality remains a key element, especially in urban areas where its polluting aspects are more present.

There is no doubt that climate change is one of the most important issues today, both at the local, regional and more broadly, global levels, despite the factors that are bringing about these

climate changes, which to be honest are quite complex. The impacts of climate change include warming temperatures, changes in precipitation, increases in the frequency or intensity of some extreme weather events, and rising sea levels. These impacts threaten our health by affecting the food we eat, the water we drink, the air we breathe, and the weather we experience. (EPA., 2023)

The impacts of human-induced climate change are increasing nationwide. Rising greenhouse gas concentrations result in increases in temperature, changes in precipitation, increases in the frequency and intensity of some extreme weather events, and rising sea levels. These climate change impacts endanger our health by affecting our food and water sources, the air we breathe, the weather we experience, and our interactions with the built and natural environments. As the climate continues to change, the risks to human health continue to grow (USGCRP, 2016). These climate changes in many cases have a direct impact on human health, while in other cases they have indirect impacts, but as we have emphasized when these impacts interact, the risk of worsening human health increases.

The severity of these health risks will depend on the ability of public health and safety systems to address or prepare for these changing threats, as well as factors such as an individual's behavior, age, gender, and economic status. Impacts will vary based on a where a person lives, how sensitive they are to health threats, how much they are exposed to climate change impacts, and how well they and their community are able to adapt to change. (EPA., 2023). In the end, such an environment becomes less livable for living organisms, and even more so for humans. In urban planning, now more than ever, in addition to the architect, engineer, etc., the role of the planner and greening expert is being seen as paramount, and the construction-greening ratio is being studied to be as balanced as possible, and not as before where this ratio in many cases is in favor of construction and to the detriment of greening.

The impacts of climate change include warming temperatures, changes in precipitation, increases in the frequency or intensity of some extreme weather events, and rising sea levels. These impacts threaten our health by affecting the food we eat, the water we drink, the air we breathe, and the weather we experience. The severity of these health risks will depend on the ability of public health and safety systems to address or prepare for these changing threats, as well as factors such as an individual's behavior, age, gender, and economic status. Impacts will vary based on a where a person lives, how sensitive they are to health threats, how much they are exposed to climate change impacts, and how well they and their community are able to adapt to change. (EPA., 2023)

People in developing countries may be the most vulnerable to health risks globally, but climate change poses significant threats to health even in wealthy nations such as the United States. Certain populations, such as children, pregnant women, older adults, and people with low incomes, face increased risks. (EPA., 2023) Urban areas are typically warmer than their rural surroundings. Large metropolitan areas such as St. Louis, Philadelphia, Chicago, and Cincinnati have seen notable increases in death rates during heat waves. (USGCRP, 2016). This shows that urban environments are more fragile and sensitive to climate change.

A very interesting question arises and is often asked not only in the human community but also in scientific circles: will the phenomenon of climate change also have positive benefits in terms of the mental and physical health of human populations. In this very controversial issue, there are no clear answers, and perhaps potentially in some aspects there may be, but these are quite limited. For example, in relation to cold periods, which may be less cold in regions with vegetation, especially with the presence of trees and shrubs, they therefore provide a positive effect on human health, but not as much as the negative impact that days that will become much hotter than they have been in the past or currently have.

Overall, instances of potentially beneficial health impacts of climate change are limited in number and pertain to specific regions or populations. For example, the reduction in cold-related deaths is projected to be smaller than the increase in heat-related deaths in most regions. (USGCRP, 2016)

As mentioned above, based on the project methodology, first two types of questionnaires were designed: a questionnaire for the air component: on the approximate assessment of some air components in the city of Tirana and in the city of Elbasan, as well as another questionnaire that focused on the greening and construction ratios - in the cities of Elbasan and Tirana as well as on the perceptions of residents regarding this issue. So, the methodology was determined for the assessment of some air indicators such as Pm10, Pm 2.5, CO_2. These data were collected based on a special questionnaire, again drawing on the perceptions of the communities on the above environmental elements in regions with a high construction coefficient and a high greening coefficient. The questionnaire was designed and in parallel the data collection for these components was carried out. But in the city of Elbasan, direct field measurements were also made for these air components at 8 stations, with an apparat with sensors, where combining representative stations such as those with a high construction coefficient but also with high greening coefficients.

The same thing was done for the city of Tirana, but here the sampling size was larger. Quite interesting are the data that emerge from the questionnaires, for example, regarding their perceptions of the components of the construction-greening ratio in the city of Elbasan. Based on the questionnaire designed for this study, where we are also presenting here a completed questionnaire regarding the construction-greening ratio for the city of Elbasan, data were collected in the field using the method of obtaining them in the form of interviews, and data administration, coding and analysis were carried out.

Questionnaire regarding the construction-greening relations in the city of Elbasan was compiled in 4 sections: The first section dealt with introductory questions such as age, education and employment. The second section–introductory questions on the issue of greening and construction in the city of Elbasan, the third section dealt with construction-greening relations in the city of Elbasan, and the fourth section dealt with suggestions and recommendations. We are presenting some general data for the interviewees below.

From the processing of the questionnaire data, it results: regarding education: 20% with primary education, 26.7 with secondary education and 53.3 with higher education, and age: 20% up to 40 years, 13.3% over 60 years and 66.7 between 40-60 years, while employment: 6.7% self-employed, 20% pensioners, 33.3 employed in the public sector and 40% employed in the private sector. As we have emphasized, the questionnaire has many sections and questions and answers from the interviewees, but for the subject we are dealing with in this article, we obtained and processed data regarding two aspects: how the interviewees currently conceptualized the construction/greening report, and also the other question has to do with the issue of how they would like this construction/greening report to be in the future in the city of Elbasan. The following tables no. 1 and no. 2 provide the processed data regarding the answers given by the interviewees in the city of Elbasan.

Table 1. Data on perceptions of the current construction/greening ratio in the city of Elbasan according to the responses from the interviewees

Nr	Questions in questionary	Answers given according to perceptions regarding the construction/greening ratio in the city of Elbasan by the interviewed persons. (Construction/greening ratio in percentage)				
		50/50 (%)	40/60 (%)	80/20 (%)	30/70 (%)	70/30 (%)
I	According to you, in the city of Elbasan or the region where you live or work, what is the ratio, what % is construction and what % is greening (in percentage)?	53.3	26.6	6.7	6.7	6.7

From the above data processing table no. 1, it is noted that regarding the question: according to you, in the city of Elbasan or the region where you live or work, what is the ratio, what % is construction and what % is greening (in percentage)- about 55.3% of respondents answered that this construction/greening ratio is 50/50 percentage, whereas 26.6 % of respondents answered that this construction/greening ratio is 40/60 percentage, 6.7 % of respondents answered that this construction/greening ratio is 80/20 percentage, as well 6.7 % other of respondents answered that this construction/greening ratio is 30/70 percentage, as some people think and answered that this construction/greening ratio is 70/30 percentage, So an interesting variety of answers, but most of them are in the 50/50 ratio.

Table 2. Data on what they think the construction/greening ratio in the city of Elbasan should be in the future, according to the responses of the interviewees.

Nr	Questions in questionary	Answer from the interviewed persons in the city of Elbasan in relations of construction-greening ratio in the future (Construction/greening ratio in percentage)				
		50/50 (%)	40/60 (%)	20/80 (%)	30/70 (%)	10/90 (%)
I	In your opinion, what should the construction-greening ratio be in the future? What percentage should be construction and what % greening?	26.6	53.3	6.7	6.7	6.7

From the above data processing table no. 2, it is noted that regarding the question: In your opinion, what should the construction-greening ratio be in the future? What percentage should be construction and what % greening?-about 26.6% of respondents answered that this construction/greening ratio should be 50/50 percentage, whereas 53.3 % of respondents answered that this construction/greening ratio should be 40/60 percentage, 6.7 % of respondents answered that this construction/greening ratio should be 20/80 percentage, as well 6.7 % other of respondents answered that this construction/greening ratio should be 30/70 percentage, as some people think and answered that this construction/greening ratio should be 10/90 percentage in the favor of greenery.

As noted above, in the city of Elbasani, concrete measurements were also carried out using a sensor device that provides clearly reliable and acceptable results. Here, data were measured at 8 stations. If we take station 6, the Parku Rinia -Youth Park, which has a very high surface area

covered with greenery, with trees, bushes, grass, flowers, etc., and almost no buildings, we note that all the other indicators measured here, especially in relation to the air component, are very satisfactory, so station 8 with coordinates: N = 41^0 07' 04" and E = 20^0 06' 12" are: Pm2.5 was 6.4, Pm10 was 10.4, particles 952, CO_2 was 385 and HCHO was 0.029, temperature 27.3 $C^{0,}$ humidity 51.%. In all other stations in the Elbasan City where are done the measurements for the air components have been not so good, for example these indicators are respectively: Pm 2.5 was from 9.2 to 17.3, Pm10 was from 13.4 to 29.6, particles from 1125 to 2659, CO_2 was from 392 to 557 and HCHO was from 0.027 to 0.115, in a temperature from 25.1 C^0 to 28 C^0, and humidity from 44.2 % to 55.5.%, results thus which clearly reflects the priority of urban greenery on the environment and life, (UMT., 2025), where in the station 8, Parku Rinia-Youth Park site we have good quality air that is undoubtedly very positive for the health of the people who frequent the respective sites, and this is undoubtedly dedicated to the high presence of greenery in this location. This shows that urban greenery is truly a key element in improving various components in the environment that are negatively affected as a result of climate change, and undoubtedly, ecosystems in which the presence of greenery is at a high level cause the negative impacts caused by climate change on the environment, but also on human health and living organisms to be of lower intensity and magnitude than in places with a low presence of greenery, for many factors and reasons that we will not stop here, but we would like to emphasize that other studies around the world also highlight these correlations between green infrastructures and the minimization and mitigation of negative impacts from climate change. Urban green infrastructure therefore serves as a multifunctional solution for sustainable, climate-responsive cities, emphasizing the critical importance of strategic urban forestry and green planning in addressing contemporary environmental challenges (Zeenat et al., 2025)

A very evident aspect that has been noticed recently, from smaller cities but especially in metropolitan cities, is the phenomenon of "heat islands". This phenomenon, correlated with climate change, which is in any case detrimental to urban environments, is becoming increasingly important for the need for study and scientific and practical findings of ways and methodologies for minimizing and mitigating this phenomenon. Urban areas accumulate greater amounts of heat for several reasons. Many of these factors-including climate, topography, and weather patterns-cannot be changed. Two heat island factors we can influence are the amount of vegetation and the color of surfaces. These two factors are responsible for the majority of additional heating attributable to human activities. (Akbari et al.,1992).

Vegetation cools cities by directly shading individual buildings, and by evapotranspiration. Evapotranspiration is the process by which a plant releases water vapor into the air. Entire neighborhoods and cities can be cooled by evapotranspiration. Unfortunately, in the last several decades, more and more trees were removed from urban environments. As vegetation disappeared, temperatures began to rise. (Akbari et al.,1992). An American study notes that around 1992, more trees were cut down in the city than were planted. This is understood in the context of construction and their expansion in many cities, where the first reason was the rapid growth of the population and urban centers, but also under the pressure of construction abuses for more construction and profits, and so Akbari et al., (1992) underlines that: today, only one tree is planted in our cities for every four removed. Unfortunately, this phenomenon has become clear and has been very present even in the cities of Albania, such as Tirana and Durres, where democratic processes and free movement of people caused many people to migrate from smaller cities or rural areas to metropolises such as Tirana and Durres and consequently to have a galloping population growth in these cities. This caused the demand for housing and for finding large surfaces for constructions that undoubtedly in many cases began to "bite" the green surfaces, and thus this surface per

inhabitant began to fall thanks to these two factors: the rapid growth of the population in the main urban centers in Albania and the second “biting” of the taking of green surfaces for construction objects. The color of a city's surfaces determines the amount of solar energy absorbed or reflected. Dark building materials-roofing tiles, shingles, tar, asphalt, and gravel absorb more sunlight than light-colored surfaces. In this country, most buildings and roads are dark. Each time we build them, we continue to drive up the temperature of our cities. (Akbari et al.,1992).

In the past, even in our country, unfortunately, the correlations of materials used in construction with their environmental effects were not known, and many construction surfaces were covered with dark-colored materials, even black. Two of the most cost-effective methods of reducing heat islands are strategic landscaping and light-colored surfacing. Strategic landscaping refers to planting trees and shrubs around buildings and throughout cities to provide maximum shade and wind benefits. Light-colored surfacing means changing dark-colored surfaces to ones which more effectively reflect-rather than absorb-solar energy. (Akbari et al.,1992). After the year 2000, even in Albania, contemporary architecture and environmentally friendly construction technologies led to special attention being paid to building materials, where building surfaces began to move more towards light colors, abandoning dark colors, in order to create more environmentally livable urban environments in our cities.

Fig. Nr 1. Decorative seedlings donated to the municipality of Elbasan for the greening of the city as part of the project: Optimizing the relationship between building infrastructures and green infrastructures as one of the main elements in improving the environment and the sustainable development of urban areas. A comparative observation of these issues in some cities/neighborhoods of our country (Case study: Elbasan and Tirana). (Photo by Hajri Haska, 2024)

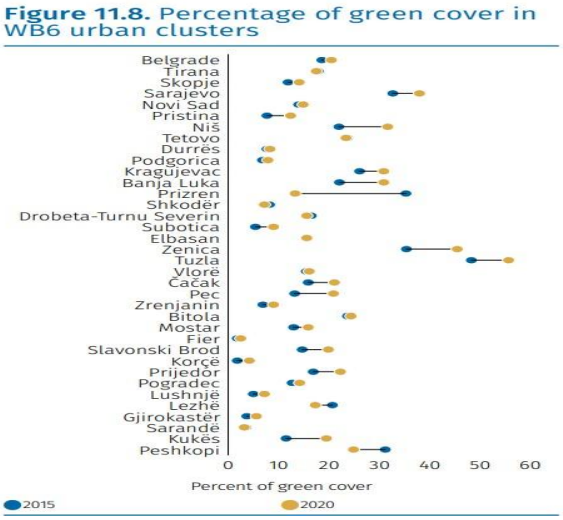

Graph 1: Percentage of green cover in WB6 urban clusters

The above graph 1 is taken from a World Bank study published in 2024, and in graph no. 1 it is noted that for the city of Elbasan there are good indicators regarding the percentage of surface coverage with greenery, which is around 19-20% in 2020, and in the graph there is no blue sign indicating the degree of coverage in 2015, so it turns out that here we may have a match, and this shows that at least this degree of coverage has not decreased but matches the year 2015 with the year 2020. Urban green infrastructure is a fundamental strategy for enhancing microclimates and building resilience in rapidly warming cities. As urbanization replaces natural landscapes with heat-retaining surfaces, vegetation becomes a critical tool to mitigate rising temperatures through shading, evapotranspiration, and improved air circulation (Zeenat at al., 2025),(Akbari et al., 1992)

Conclusions & Suggestions

☞- From a general overview of the entire country, Albania, but also specifically for the cities of Elbasan and Tirana, it is noted that the ratio between construction and greening is in favor of construction, for a variety of reasons, but especially in recent decades this phenomenon has become more visible, where, for example, in cities such as Durres and Tirana there is a construction boom, unfortunately in many cases with negative consequences on especially peripheral terrain covered with greenery.

☞- It is true that efforts have been made by many municipalities and urban cities in the country to increase green areas, but the increase in population in cities where internal migration of the population has been concentrated in recent years, such as Tirana and Durres, has meant that the amount of m^2/per inhabitant of green areas is not within satisfactory parameters, plus despite the increase in green areas, there are also cases where, for various reasons, many green areas have been affected mainly by construction.

☞-To increase the green area in the city, we must definitely use all possible forms of growing trees, shrubs, grass and flowers by planting them directly on the ground where possible and we have free space, but also by planting on roofs, terraces, balconies and facades and walls, in order to increase the greenery as much as possible and make an urban environment as livable as possible by improving the well-being of the populations, including their physical and mental health. Many studies around the world have highlighted the great advantages of the common green spaces in the improvement and health of people and communities in urban and wider areas.

☞- In relation to the questionnaire on construction-greenery ratio in the city of Elbasanit, the question: according to you, in the city of Elbasan or the region where you live or work, what is the ratio, what % is construction and what % is greening (in percentage) - about 55.3% of respondents answered that this construction/greening ratio is 50/50 percentage, whereas 26.6 % of respondents answered that this construction/greening ratio is 40/60 percentage, 6.7 % of respondents answered that this construction/greening ratio is 80/20 percentage, as well 6.7 % other of respondents answered that this construction/greening ratio is 30/70 percentage, as some people think and answered that this construction/greening ratio is 70/30 percentage, So an interesting variety of answers, but most of them are in the 50/50 ratio.

☞-Meanwhile, the other questioner on perceptions of some air components in the city of Elbasan: it is noted that the answers were given more in relation to pollution in general, but in relation to indicators such as $Pm_{2.5}$ and Pm_{10} or HCHO, quite a few respondents answered: don't know, also the highest percentage of respondents answered that there is more pollution in the center than in the suburbs, and that pollution comes more from transportation and less from heating and cooking.

☞-Unquestionably that Climate change (as in urban but and in rural area) has negative impacts on both the physical environment and the mental and physical health of populations, with vulnerable groups of people being most at risk of being affected by these impacts, such as poorer segments of the population, young children, groups with other pre-existing diseases, etc. The environmental components that are most affected by climate change in environments, but especially in urban environments, are soil, water, and especially air ... these impact on human health can be direct and indirect. Direct, for example, when air pollution affects respiratory diseases of the respiratory tract, and indirect, for example, when water or soil is polluted, which causes diseases in humans. Who is more exposed to these phenomena over time, has a greater risk of being impacted on physical and mental health than a person who is exposed or stays less in a polluted environment, so the duration of stay or exposure to such factors of human groups, takes on particular importance and must be taken into consideration.

☛-A quality environment, for a quality lifestyle, with quite satisfactory mental and physical health in the human communities that inhabit these urban spaces with high environmental quality and especially air quality, one of the most important components of the environment, should be at the center of every country's environmental policy, and without a doubt this should also be applicable on a global scale.

☞Biological measures, afforestation, shrub and grass planting, so urban greening is one of the most effective ways and means for mitigating and minimizing the negative effects resulting from climate change, but also serves to improve the quality of the environment and consequently the quality of life and well-being of the population.

☞To maintain the most equitable relationship between construction and greenery in urban centers, to apply different forms for the growth of green surfaces, from planting trees and shrubs in residential centers, grassy surfaces, flower surfaces, from green roofs and living walls, green facades and even green balconies.

References

1. Airqoon 2019. Urban Air Pollution: Sources and Pollutants. https://airqoon.com/resources/urban-air-pollution-sources-and-pollutants/
2. Akbari H, S Davis, S Dorsano, J Huang, S Winert (1992) Cooling Our Communities-A Guidebook on Tree Planting and White Coloured Surfacing.1992.

3. EPA 2023. “Climate Impacts on Human Health”, Environmental Protection Agency, United States, https://climatechange.chicago.gov/climate-impacts/climate-impacts-human-health. Assessed. 16 October 2023
4. Harrison, Paul., Pearce, Fred., (2000). AAAS - “Atlas of Population and Environment”. American Association for the Advancement of Science and the University of California Press.Victoria Dompka Markham, editor.215 page. 2000
5. Haska H., Haska E., (2017) - “Urban forestry development in Albania, a review for capital city Tirana, the status, the problems and the future challenges”, International Conference-Green Infrastructure: Nature Based Solutions for Sustainable and Resilient Cities 4-7 April 2017, Orvieto, Italy. Abstract Book, page 236, Orvieto 2017, Itali.
6. Hajri Haska., (2025)- “Green infrastructures in urban areas- a key component for a sustainable environment and quality of life for communities”, 1st International Conference Urban Environment “Binomial: Construction - Urban greening”, Academy of Sciences of Albania, Metropolitan University Tirana, National Agency for Scientific Research and Innovation, December 1-2, 2024, PROCEDINGS BOOK - ISBN: 9789928855428, page 236, Tirane 2025.
7. Malollari I., Seiti B., Prifti T., Premti Dh. (2025): “Some solutions and policies to mitigate urban pollution, implementing clean technologies and energy efficiency”,1st International Conference Urban Environment “Binomial: Construction-Urban greening”, Academy of Sciences of Albania, Metropolitan University Tirana, National Agency for Scientific Research and Innovation, December 1-2, 2024, Proceedings Book - ISBN: 9789928855428, page 236, Tirane 2025.
8. (UMT., 2024) Optimizing the relationship between building infrastructures and green infrastructures as one of the main elements in improving the environment and the sustainable development of urban areas. A comparative observation of these issues in some cities/neighborhoods of our country (Case study: Elbasan and Tirana), University Metropolitan Tirana, project with financial support from National Agency for Scientific Research and Innovation, 2024-2025.
9. USGCRP, 2016: The Impacts of Climate Change on Human Health in the United States: A Scientific Assessment. Crimmins, A., J. Balbus, J.L. Gamble, C.B. Beard, J.E. Bell, D. Dodgen, R.J. Eisen, N. Fann, M.D. Hawkins, S.C. Herring, L. Jantarasami, D.M. Mills, S. Saha, M.C. Sarofim, J. Trtanj, and L. Ziska, Eds. U.S. Global Change Research Program, Washington, DC, 312 pp. http://dx.doi.org/10.7930/J0R49NQX
10. World Bank Group.Western Balkans.Regular EconomicReport No.25|Spring 2024.Invigorating Growth.
11. Zeenat K, Daud K, Dilawar K. (2025) Urban Forests as Climate Shields: Advancing Green Infrastructure for Resilient Cities. JOJ Horticulture & Arboriculture, 6(1). 555680. DOI: 10.19080/JOJHA.2025.06.555680

Development Of Intelligent Urban-Rural Planning Platforms Based on Artificial Intelligence for Flood Risk Reduction and Management in Tourist and Agricultural Areas

MSc. Servete Lleshi

Abstract

As urban populations continue to rise, cities face mounting challenges related to infrastructure strain, resource management, and environmental degradation. Sustainable urban development has emerged as a crucial strategy to balance economic growth, social equity, and environmental preservation. In this context, artificial intelligence offers transformative potential, particularly through predictive modelling, which enables data-driven decision-making for more efficient and resilient urban planning. Cities around the world are harnessing artificial intelligence (AI) to improve urban management and sustainability. AI uses differ, as cities adopt and combine applications depending on their specific needs. From smarter mobility and housing planning to more efficient government services and enhanced urban resilience and safety, AI is becoming an integral tool for shaping more sustainable, efficient and inclusive urban futures.

Keywords: sustainable urban development, artificial intelligence, smart cities, climate action, urban challenges, farming management.

1. Introduction

Urbanization is one of the most significant trends of the 21st century, with more than half of the world's population currently residing in cities, a figure projected to reach nearly 10.3 billion people in the mid-2080s. As urban areas expand, they face mounting challenges in managing limited resources, increasing energy demands, and rising pollution levels, and the social implications of rapid population growth. These challenges pose significant threats to sustainable development, as cities account for approximately 70% of global carbon dioxide emissions and consume nearly 75% of the world's energy. To address these challenges, the concept of sustainable urban development has gained prominence, emphasizing the need for cities to balance economic growth, social inclusivity, and environmental sustainability.

Sustainable urban development aims to create cities that are resilient, resource-efficient, and capable of improving the quality of life for current and future residents. It requires a holistic strategy that combines economic, environmental, and social factors to ensure that urban expansion supports sustainability without harming the environment or disadvantaging vulnerable populations. As urban populations expand, it becomes increasingly vital to create innovative strategies that empower planners and policymakers to design, manage, and enhance city spaces in alignment with sustainability objectives.

Effective resource management is important for sustainable development and directly impacts climate change mitigation and adaptation efforts. AI-enabled interventions have shown significant promise in optimizing the management and preservation of natural resources. AI systems can be leveraged to improve resource management practices across various domains and contribute to broader climate resilience strategies by integrating advanced data analytics, ML, and real-time monitoring.

Climate change is one of the most pressing challenges of the 21st century, requiring rapid and coordinated action across communities, sectors, approaches, and technologies to mitigate greenhouse gas (GHG) emissions and enhance adaptation to climate impacts. It disproportionately affects developing countries, including Least Developed Countries (LDCs) and Small Island

Developing States (SIDS), which are highly vulnerable to significant consequences of climate change, including rising sea levels, extreme weather events, and shifting agricultural conditions. These threats jeopardize socio-economic stability and environmental sustainability in these regions, making climate adaptation and mitigation strategies essential.

AI-driven solutions can become potential enablers for adapting to climate impacts and reducing GHG emissions. However, risks and challenges also exist, which need to be addressed for the effective and sustainable use of AI in climate action. In mitigation AI can enable the reduction of energy waste and the optimization of energy consumption and distribution; scale the identification of emission hotspots and optimize industrial processes while tracking their carbon footprint. AI-driven renewable energy management systems can enhance energy grid efficiency, forecast power demand, and optimize solar and wind energy deployment. AI tools can be also used to analyse data from transportation systems to reduce fuel consumption through traffic optimization and route planning. The integration of AI into emission reduction strategies can accelerate progress towards decarbonization and help nations meet their climate commitments.

In the context of adaptation, AI can enhance early warning systems by predicting extreme weather events such as hurricanes, floods, and droughts, enabling proactive disaster risk management. Aid-driven urban resilience tools can be used to support infrastructure planning by identifying vulnerabilities and optimizing land use. Additionally, AI-assisted resource and ecosystem management solutions can help improve biodiversity conservation, sustainable water use, and land restoration efforts when coupled with satellite imagery

2. Overview of Sustainable Urban Development

The concept of sustainable urban development has evolved significantly over the past decades, emerging as a critical framework for addressing the complex challenges facing modern cities. At its core, sustainable urban development represents an An integrated approach to city planning and management that seeks to balance economic prosperity, environmental stewardship, and social equity. These dimensions are interdependent, forming the foundation for creating urban areas that are resilient, equitable, and livable. The United Nations Human Settlements Programme emphasises that Sustainable urbanisation must meet the needs of present urban populations while ensuring that future generations can fulfil their own needs without compromising the environment integrity. This comprehensive approach is encapsulated in the United Nations' Sustainable Development Goal 11, which aims to "make cities and human settlements inclusive, safe, resilient, and sustainable." Achieving this goal necessitates addressing various recent challenges, including population growth, climate change, wasteful sources, and infrastructure demands.

Rooted in the three-pillar framework, sustainable urban development seeks to harmonise all the dimensions rather than treat them as separate entities. Economically, it involves fostering adaptive urban economies that not only generate long-term value but also Prioritise resource efficiency and ecological preservation. By embedding social inclusion and environmental responsibility into economic systems, sustainable urban development transcends traditional growth models, offering a pathway to resilient and regenerative urban ecosystems. According to Satterthwaite, urban economies must prioritize inclusive growth that addresses poverty and inequality while ensuring that economic activities do not compromise environmental integrity in ways that minimize ecological harm and mitigate climate change. By aligning urban economic policies with these principles, cities

can create a dynamic framework where economic expansion contributes to long-term social and environmental well-being.

On the other hand, environmental preservation is a critical pillar of sustainable urban development, requiring policies and practices that safeguard natural resources and reduce ecological footprints. Urban areas, while covering only 2–3% of the Earth's land surface, are responsible for approximately 75% of natural resource consumption and up to 80% of energy consumption. They also account for about 70% of global greenhouse gas emissions and 50% of waste production. These statistics underscore the significant environmental Impact of cities and highlight the importance of sustainable urban development in addressing climate change. Cities must integrate green infrastructure, renewable energy solutions, water use, land use, and sustainable transportation to mitigate these impacts.

Encouraging community participation in resource management fosters a sense of ownership and responsibility among residents, leading to more sustainable consumption patterns and support for environmental initiatives. Implementing integrated resource planning can optimise the use of water, energy, and materials, thereby reducing waste and enhancing efficiency. For example, an integrated urban water management strategy that examines technological integration, urban focus, and alignment with sustainable development goals can effectively address water demand in growing cities. Given these interconnected challenges, predictive tools have become indispensable in urban planning. Traditional approaches, which often rely on historical data and reactive planning, are insufficient for addressing the complexities of modern urban systems. Predictive tools, powered by AI and big data analytics, enable cities to anticipate challenges and complexities by focusing on innovative planning approaches. These tools facilitate the analysis of vast datasets, uncovering concepts and trends that inform decision-support processes.

The continuous evolution of these tools, coupled with improvements in data quality and computational capabilities, is transforming urban planning into a proactive, evidence-based practice capable of addressing the complexities of 21st century urbanization.

3. Defining Artificial Intelligence

Artificial Intelligence is the discipline focused on the research and development of mechanisms and applications of AI systems. AI systems are engineered systems that generate outputs such as content, forecasts, recommendations, or decisions for a given set of human-defined objectives (ISO/IEC 22989:2022(E)) by leveraging sophisticated algorithms, computational resources, and reliable and comprehensive datasets.

The escalating availability of data, coupled with advancements in computational power, machine learning algorithms, and cloud computing, are some of the key drivers behind the renewed interest in AI over recent years. To work efficiently and in real time, AI applications rely on an optimal internet connection, without which data transmission would be impaired (United Nations Industrial Development Organization).

3.1 Artificial Intelligence as a Driver of Adaptation and Mitigation in Vulnerable Regions

In SIDS and LDCs, AI-driven technologies are being leveraged to improve early warning systems for natural disasters (Albahri et al., 2024; Kuglitsch et al., 2022a), providing more timely and accurate alerts to vulnerable populations. Beyond disaster preparedness, AI tools are being leveraged in LDCs to optimize agricultural practices, enabling regions to better adapt to shifting climate conditions by improving crop resilience and water resource management (Chen et al.,

2023;) and strengthen climate communication channels in coastal regions facing extreme weather events (Chakravarty, 2023a). Furthermore, there are several examples of AI systems used to assist in the reduction of GHG emissions, advancing renewable energies, and improving environmental modelling and climate predictions (Bibri, 2024; Kaack et al., 2022).

Integrating AI into climate action is challenging both in developed and developing countries. Concerns span its potential environmental, ethical, and societal impacts, including its high energy and water consumption (Brevini 2020; IEA, 2024a), data quality, security and privacy risks (Ansari et al., 2022;), biases, including gender bias, spread of misinformation and the digital divide (Bentley et al., 2024;). While AI systems have significant potential to address climate challenges, these risks highlight the need for careful governance, ethical frameworks, and sustainable practices to ensure that the benefits of AI are fully realised without exacerbating existing inequalities or causing unintended harm.

3.2 AI as a strategic tool to address urban challenges

Artificial intelligence (AI) is increasingly embedded in smart city strategies to improve efficiency, resilience and inclusion. AI enables cities to analyse and interpret complex datasets, manage urban systems more effectively, and support adaptive, data-driven governance. AI can support multiple urban functions, for example, to:

• Optimise resource use by detecting inefficiencies, forecasting demand and automating energy, water or transport management.
• Strengthen data-informed governance by enabling policymakers to anticipate problems, model scenarios and design adaptive responses.
• Improve public services by enhancing safety, personalising mobility and expanding access to digital assistance and information.
• Reinforce resilience and sustainability through predictive risk management and better environmental monitoring.
• Manage systemic complexity by detecting interdependencies across infrastructures and services, such as links between power supply, healthcare and mobility, to anticipate cascading failures and coordinate responses across agencies.
• Promote inclusive urban development by improving access to information, tailoring services for diverse populations, and supporting participatory planning processes enabled by strong governance and safeguards.

AI in cities is not only a technological challenge, but also a civic and democratic one.

Within a short time horizon, the day-to-day delivery of essential services such as energy, water, transport, and waste management will increasingly be determined by algorithmic systems that are neither visible to the public nor situated within the conventional mechanisms of democratic scrutiny.

This presents a structural governance risk. When deployed responsibly, AI can also reinforce the productivity, adaptability, equity and sustainability of urban systems.

AI can support cities in addressing critical policy areas, such as:
• *Climate change and environmental management*. AI-driven models can monitor and forecast air quality in real time, enabling targeted traffic restrictions before pollution peaks. Predictive analytics can optimise energy demand, integrate renewable energy generation into local grids and design adaptive cooling strategies to protect vulnerable populations during heatwaves.
• *Social and spatial inclusion*. AI analysis of transport data can identify "mobility deserts," guiding

investment in new routes or shared services. In housing, predictive tools can flag eviction risks or detect discriminatory rental practices, helping authorities act early to protect vulnerable residents.
• *Economic development*. AI can enable advanced data analytics for business intelligence, supporting start-ups and tech clusters, and attracting investment, boosting competitiveness, and innovation. It can strengthen the labour market by helping match skills with jobs and anticipate future workforce needs. By using predictive modelling, AI can identify high-potential business districts and infrastructure needs.

AI in urban land use AI is used in urban planning to enable more data-driven and adaptive decision-making.

AI can help urban planners balance competing land use needs, respond to informal development, and anticipate environmental and social outcomes of policy choices. *One important application is AI-assisted zoning and land use optimization,* where algorithms generate multiple design scenarios in a short period based on a wide range of constraints, including regulatory limits, building heights, unit counts and floor area ratios. This capability allows planners to evaluate and compare development options more quickly and systematically. *Another emerging use case is the simulation of localised impacts of housing and land use policies.* AI models can estimate potential changes in air pollution, access to green spaces or housing prices at the neighborhood scale, providing valuable insights for more equitable and sustainable urban development.

Similarly, AI-driven computer vision is increasingly used to analyse how residents interact with public spaces, generating more detailed knowledge about the use of parks, streets and other shared areas.

AI can also help enhance public participation in planning processes. Tools such as Urbanist AI used in Helsinki and Dubai, apply generative AI to visualise citizen input, making complex land Use scenarios easier to understand and debate. By improving accessibility and transparency, these technologies support more inclusive and participatory planning. For example, in Dubai, residents take part in designing urban areas such as parks through the Dubai Urban Design Platform. The initiative seeks to integrate community input into urban planning to ensure urban projects meet local needs. It uses generative AI to help city planners and citizens visualize future neighborhoods and residential areas; users can generate and refine urban design options in collaboration with communities. This initiative is intended to optimise investment in urban design and planning projects by leveraging AI, including scenario modelling and adaptive design guided by community input. If applied carefully, AI can help urban planners balance competing land use needs, respond to informal development, and anticipate environmental and social outcomes of policy choices. Robust governance frameworks and clear communication with the public remain essential to ensure fairness and build trust in these emerging applications (OECD).

4. Risks and Challenges of AI in Climate Action

Integrating AI into climate action is challenging both in developed and developing countries. Concerns span its potential environmental, ethical, and societal impacts, including its high energy and water consumption (Brevini 2020; IEA, 2024), data quality, security and privacy risks (Ansari et al., 2022; Habbal et al., 2024), biases, including gender bias, spread of misinformation (Galaz et al., 2023b; Rojas et al., 2024; Treen et al., 2020), et the digital divide (Bentley et al., 2024; Celik, 2023; Lutz, 2019). While AI systems have significant potential to address climate challenges, these risks highlight the need for careful governance, ethical frameworks, and sustainable practices to ensure that the benefits of AI are fully realized without exacerbating existing inequalities or causing unintended harm.

Environmental costs are growing as AI models – especially Deep Learning (DL) and Generative AI (GenAI) – are highly resource- and energy-intensive, requiring substantial computational power andlarge-scale data processing. This energy consumption must be carefully evaluated since it can offset the potential climate benefits these technologies offer if not effectively managed (Dolby, 2023; Kumar and Davenport, 2023; Saenko, 2023).

AI can exacerbate inequalities without careful design, mainly through biases in algorithm development, data collection, and geographic coverage (McGovern et al., 2022a). Gender and demographic biases, inadequate infrastructure, and limited digital literacy hinder AI adoption in LDCs and SIDS (Ozor et al., 2023; UNFCCC, 2023) and may result in false assumptions and inequitable climate responses if unaddressed. Bridging these gaps requires investment in capacity-building, improved data collection, and infrastructure. Because ML models rely heavily on large, reliable datasets – often sparse in developing countries – combining rule-based, physics informed, and domain-informed ML approaches can alleviate data constraints. Additionally, misinformation about climate change can spread faster than fact-checkers can respond (Rojas et al., 2024), undermining trust in policies and delaying action. These disparities and risks need to be addressed for equitable AI-driven climate solutions.

5. Artificial Intelligence Interventions in Farming Management

AI is revolutionizing farming management by providing data-driven insights and adaptive strategies that enhance agricultural productivity and sustainability, while enabling farmers to navigate changing climate conditions more effectively. AI and applied ML techniques are being leveraged to enhance agricultural practices. By integrating advanced algorithms and real-time data analysis, AI tools empower farmers with critical information to make informed decisions. This technological advancement is significant for addressing the challenges posed by climate change and the increasing demand for food production.

Nath et al. (2024) focused on the innovative potential of AI in the agricultural and food processing industries, emphasizing its implications for sustainability and global food security. They highlighted the increasing integration of AI technologies, such as ML, DL, and neural networks, in these sectors to enhance various farming processes, including crop yield optimization, herbicide use, weed identification, and fruit harvesting. The study concluded that AI boosts the efficiency, sustainability, and productivity of agri-food systems and underscored the need to expand its application across the agri-food supply chain, thereby contributing to global food security and addressing key agricultural challenges.

Precision farming technologies use AI to analyse data from various sources, such as satellite imagery, drones, and sensors to monitor crop health, soil conditions, pest infestations, optimal planting times, air quality, and weather patterns. These data-driven approaches and actionable insights enable precise resource management, leading to increased yields and reduced environmental impact. AI driven precision agriculture, combined with genome analysis and editing techniques, can produce crops that are well-suited to the land and optimize plant production (Joseph et al., 2021). Dheeraj et al. (2020) explored the role of AI and IoT technologies in mitigating climate change by creating environmentally friendly and high-performing systems. By integrating IoT and AI, data collected from field sensors are analysed to monitor various environmental factors such as soil moisture, weather conditions, fertilization levels, soil composition, temperature, and irrigation systems. The results indicate that this integration helps increase crop production, leading to higher incomes for farmers.

Among the climate change challenges related to agriculture are altered growing seasons, increased pest and disease pressures, and extreme weather events. AI systems can help farmers

develop adaptive strategies to navigate these challenges. Precision agriculture utilizes these systems to identify pests, accurately and rapidly detect crop diseases, predict yields, and optimize fertilizer and pesticide use using ML, DL, and CV (Chen et al., 2023).

ML models can predict the impacts of climate change on crop yields and recommend adaptive measures, such as changing planting dates, selecting resilient crop varieties, and implementing water-saving technologies. Du et al. (2021) developed a high-efficiency water and fertilizer control system for cotton cultivation that uses soil conductivity thresholds to optimize the use of water and fertilizer. This system, which monitors soil conductivity and moisture content, resulted in a 10.89% reduction in resource usage. Moreover, accurately calculating reference evapotranspiration is important for meeting crop water needs, providing essential data for effective water management and sustainable agriculture.

6. Conclusions

The rapid pace of urbanization presents a complex array of challenges that demand innovative, data-informed approaches to ensure cities develop sustainably. AI-driven models offer substantial benefits in forecasting infrastructure demands, optimizing resource consumption and enhancing resilience to environmental and social stressors.

Cities around the world are increasingly leveraging AI to manage transportation systems, monitor environmental conditions, forecast energy needs, and improve public service delivery. These practical applications underscore AI's capacity to enhance urban performance and support data-driven decision making.

The use of AI to combat climate change presents opportunities, challenges, and risks for developing countries. The Role of AI in Advancing Climate Solutions: AI and ML can support efforts to adapt to and mitigate the effects of climate change, including by improving disaster risk preparedness, energy efficiency, sustainable mobility, resource management and industrial transformation. Unlike traditional modelling techniques, AI systems can rapidly analyse vast, multi-source datasets in real time, enhancing forecasting accuracy and enabling more adaptive decision-making in uncertain situations.

Predictive and Adaptive Capabilities for Climate Resilience: AI-powered forecasting, integrated with real-time data from Internet of Things (IoT) sensors, can be leveraged to enhance early warning systems and strengthen resource management. These predictive capabilities are particularly relevant in regions that are vulnerable to climate change, where extreme weather events pose significant risks. Leveraging AI-driven models enables governments and local communities to enhance their capacity to adapt to disasters and safeguard infrastructure, livelihoods, and ecosystems.

Optimizing Resource Use Through AI: AI-driven solutions in agriculture, fisheries, energy grids, transportation, and industrial processes can reduce emissions and bolster sustainability. However, maintaining and scaling AI-driven systems in developing contexts requires enhanced capacity building efforts and investment in digital infrastructure to ensure long-term effectiveness.

Socio-economic factors, such as local languages, traditions, access to resources, influence how communities interact with technology and the effectiveness of different solutions. Geographic factors, such as climate, infrastructure, and natural resources, also shape the specific needs and priorities of local populations.

References

1. Albahri, O. S., Alamoodi, A. H., & Alzubaidi, L. (2024). A systematic review of trustworthy artificial intelligence applications in natural disasters. *Computers and*

Electrical Engineering, *118*(Part B), 109409. https://doi.org/10.1016/j.compeleceng.2024.109409

2. Ali, M.A.; Kamraju, M. The Role of Community Participation in Sustainable Integrated Water Resources Management: Challenges, Opportunities, and Current Perspectives. In *Integrated Management of Water Resources in India: A Computational Approach: Optimizing for Sustainability and Planning*; Yadav, A.K., Yadav, K., Singh, V.P., Eds.; Springer: Cham, Switzerland, 2024; pp. 325–344. ISBN978-3-031-62079-9.
3. Ansari, M. F., Dash, B., Sharma, P., & Yathiraju, N. (2022). The impact and limitations of artificial intelligence in cybersecurity: A literature review. International Journal of Advanced Research in Computer and Communication Engineering. Available at SSRN: https://ssrn.com/abstract=4323317
4. Bentley, S. V., Naughtin, C. K., McGrath, M. J., Irons, J. L., & Cooper, P. S. (2024). The digital divide in action: How experiences of digital technology shape future relationships with artificial intelligence. AI and Ethics. https://doi.org/10.1007/s43681-024-00452-3
5. Bibri, S. E. (2024). Artificial Intelligence and Artificial Intelligence of Things Solutions for Smarter Eco-Cities: Advancing Environmental Sustainability and Climate Change Strategies. In *Artificial Intelligence of Things for Smarter Eco-Cities: Pioneering the Environmental Synergies of Urban Brain, Digital Twin, Metabolic Circularity, and Platform*. Routledge Taylor & Francis Group. https:// doi.org/10.1201/9781003536420
6. Brevini, B. (2020). Black boxes, not green: mythologizing artificial intelligence and omitting the environment. Big Data & Society, 7(2), 2053951720935141. https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/2053951720935141
7. Celik, I. (2023). Exploring the determinants of artificial intelligence (AI) literacy: Digital divide, computational thinking, cognitive absorption. Telematics and Informatics, 83, 102026. https://doi.org/10.1016/j.tele.2023.102026
8. Chakravarty, P. (2023a). Climate communication channels, AI, and indigenous wisdom: A triad approach for adaptation in the era of global boiling. September 2023. https://doi.org/10.25810/wq39-sp67
9. Cheng, X., Zhang, F., Chen, X., & Wang, J. (2023). Application of Artificial Intelligence in the study of fishing vessel behavior. Fishes, 8(10), 516. https://doi.org/10.3390/fishes8100516
10. Chen, L., Chen, Z., Zhang, Y., et al. (2023). Artificial intelligence-based solutions for climate change: a review. Environ Chem Lett. https://doi.org/10.1007/s10311-023-01617-y
11. Dempsey, N.; Bramley, G.; Power, S.; Brown, C. The Social Dimension of Sustainable Development: Defining Urban Social Sustainability. *Sustain. Dev.* **2011**, *19*, 289–300.

12. Deviney, A.V.; Bhadha, J.H.; Crane, L.; Cuchiara, M.; Delanthamajalu, S.; Gatiboni, L.; Guzman, S.M.; Hendren, C.O.; Marshall, A.-M.; Morrison, E. *The Urban Nature Indexes*; International Union for Conservation of Nature: Gland, Switzerland, 2023; ISBN978-2-8317-2237-5
13. Dheeraj, A., Nigam, S., Begam, S., Naha, S., Jayachitra Devi, S., Chaurasia, H. S., Kumar, D., Ritika, Soam, S. K., Srinivasa Rao, N., Alka, A., Sreekanth Kumar, V. V., & Mukhopadhyay, S. C. (2020). Role of artificial intelligence (AI) and internet of things (IoT) in mitigating climate change. In C. Srinivasarao et al. (Eds.), Climate change and Indian agriculture: Challenges and adaptation strategies (pp. 325–358). ICAR-National Academy of Agricultural Research Management, Hyderabad. https://www.researchgate.net/publication/366953219_Role_of_Artificial_Intelligence_AI_and_Internet_of_Things_IoT_in_Mitigating_Climate_Change-1
14. Dolby, N. (2023, September 11). Artificial intelligence can make companies greener, but it also guzzles energy. *Wall Street Journal*. https://www.wsj.com/articles/artificial-intelligence-canmake-companies-greener-but-it-also-guzzles-energy-7c7b678
15. Du, C., Zhang, L., Ma, X., Lou, X., Shan, Y., Li, H., & Zhou, R. (2021). A cotton high-efficiency water-fertilizer control system using wireless sensor network for precision agriculture. Processes, 9(1693). https://doi.org/10.3390/pr9101693
16. Faruque Hossain, M. *Sustainable Development for Mass Urbanization*; Elsevier: Amsterdam, The Netherlands, 2019; p. 382.
17. Gakaev, R.A. *Problems of Ecology and Safety of the Urban Environment*; AIP Publishing: Melville, NY, USA, 2022; Volume 2657.
18. Galaz, V., Metzler, H., Daume, S., Olsson, A., Lindström, B., & Marklund, A. (2023b). AI could create a perfect storm of climate misinformation. *arXiv*. https://doi.org/10.48550/arXiv.2306.12807
19. Habbal, A., Ali, M. K., & Abuzaraida, M. A. (2024). Artificial Intelligence Trust, Risk, and Security Management (AI TRiSM): Frameworks, applications, challenges, and future research directions. Expert Systems with Applications, 240, 122442. https://doi.org/10.1016/j.eswa.2023.122442
20. Haas, J.; Furberg, D.; Ban, Y. Satellite Monitoring of Urbanization and Environmental Impacts—A Comparison of Stockholm and Shanghai. *Int. J. Appl. Earth Obs. Geoinf.* **2015**, *38*, 138–149.
21. Homod, R. Z., Albahri, O. S., Alamoodi, A. H., & Alzubaidi, L. (2024). A systematic review of trustworthy artificial intelligence applications in natural disasters. *Computers and Electrical Engineering, 118*(Part B), 109409. https://doi.org/10.1016/j.compeleceng.2024.109409
22. IEA. (2024). Executive summary, https://www.iea.org/reports/electricity-2024/executivesummary
23. ISO/IEC 22989:2022(E), Information technology – Artificial intelligence – Artificial intelligence concepts and terminology. https://www.iso.org/standard/74296.html

24. Joseph, A., Chandra, J., & Siddharthan, S. (2021). Genome analysis for precision agriculture
using artificial intelligence: a survey. Data Science and Security, 132, 221–226. https://doi.org/10.1007/978-981-15-5309-7_23
25. Kaack, L. H., Donti, P. L., Strubell, E., Kamiya, G., Creutzig, F., & Rolnick, D. (2022). Aligning
artificial intelligence with climate change mitigation. Nature Climate Change, 12(6), 518–527.
https://www.nature.com/articles/s41558-022-01377-7
26. Kuglitsch, M. M., Pelivan, I., Ceola, S., Menon, M., & Xoplaki, E. (2022a). Facilitating adoption
of AI in natural disaster management through collaboration. *Nature Communications*, *13*, 1579.
https://doi.org/10.1038/s41467-022-29285-6
27. Kumar, A., & Davenport, T. (2023, July 20). How to make generative AI greener. *Harvard Business Review*. https://hbr.org/2023/07/how-to-make-generative-ai-greener
28. Lutz, C. (2019). Digital inequalities in the age of artificial intelligence and big data. Human Behavior and Emerging Technologies, 1(2), 141–148. https://doi.org/10.1002/hbe2.140
29. McGovern, A., Lagerquist, R., Gagne II, D. J., Jergensen, G. E., Elmore, K. L., Homeyer, C. R.,
... & Smith, T. (2022a). Spatiotemporal biases in AI models for weather and climate: Challenges
and opportunities. *Nature Reviews Earth & Environment*, *3*(3), 185–201. https://doi.org/10.1038/
s43017-021-00232-5
Mutambik, I. Unlocking the Potential of Sustainable Smart Cities: Barriers and Strategies. *Sustainability* **2024**, *16*, 5061.
30. Nath, P. C., Mishra, A. K., Sharma, R., Bhunia, B., Mishra, B., Tiwari, A., Nayak, P. K., Sharma,M., Bhuyan, T., Kaushal, S., Mohanta, Y. K., & Sridhar, K. (2024). Recent advances in artificial intelligence towards the sustainable future of agri-food industry. *Food Chemistry*, *447*, 138945. https://doi.org/10.1016/j.foodchem.2024.138945
31. Ozor, N., Nwakaire, J., Nyambane, A., MuhaƟah, W., & Tonnang, H., Salifu, D. (2023). Responsible
Artificial Intelligence for Africa's Agriculture and Food Systems: Challenges and Opportunities.
African Technology Policy Studies Network (ATPS). http://hdl.handle.net/10625/62055
32. Purvis, B.; Mao, Y.; Robinson, D. Three Pillars of Sustainability: In Search of Conceptual Origins. *Sustain Sci* **2019**, *14*, 681–695.
33. Roggema, R. The Future of Sustainable Urbanism: Society-Based, Complexity-Led, and Landscape-Driven. *Sustainability* **2017**,*9*,1442.
34. Rojas, C., Algra-Maschio, F., Andrejevic, M., Coan, T., Cook, J., & Li, Y.-F. (2024). Hierarchical machine learning models can identify stimuli of climate change misinformation on social media. *Communications Earth & Environment*, *5*, 436. https://doi.org/10.1038/s43247-024-01573-7
35. Rosenzweig, C.; Solecki, W.; Romero-Lankao, P.; Mehrotra, S.; Dhakal, S.; Bowman, T.; Ibrahim, S.A. Climate Change and Cities: Second Assessment Report of the Urban Climate

Change Research Network: Summary for City Leaders. In *Climate Change and Cities: Second Assessment Report of the Urban Climate Change Research Network*; Rosenzweig, C., Romero-Lankao, P., Mehrotra, S., Dhakal, S., Ali Ibrahim, S., Solecki, W.D., Eds.; Cambridge University Press: Cambridge, UK, 2018; pp. xvii–xlii. ISBN 978-1-316-60333-8

36. Saenko, K. (2023, May 23). Is generative AI bad for the environment? A computer scientist explains the carbon footprint of ChatGPT and its cousins. *The Conversation*. https://theconversation.com/is-generative-ai-bad-for-the-environment-a-computer-scientistexplains-the-carbon-footprint-of-chatgpt-and-its-cousins-204096
37. SO/IEC 22989:2022(E), Information technology – Artificial intelligence – Artificial intelligence concepts and terminology. https://www.iso.org/standard/74296.html
38. Treen, K. M. D., Williams, H. T. P., & O'Neill, S. J. (2020). Online misinformation about climate change. *WIREs Climate Change*, *11*(5), e665. https://doi.org/10.1002/wcc.665
39. Turvey, R.A. Urban Planning and Sustainable Cities. *Int. J. Sustain. Soc.* **2019**, *11*, 139–161.

    Bera, S. Sustainable Urban Development: Meaning and Significance. *Galore Int. J. Appl. Sci. Humanit.* **2020**, *4*, 29–33.
40. United Nations Educational, Scientific and cultural organization (UNESCO) (2020). Artificial

    intelligence, and gender equality: key finding of UNESCO's global dialogue. Available at https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000374174
41. United Nations World Population Prospects 2024: Summary of Results. 2024. Available online: https://desapublications.un.org/ publications/world-population-prospects-2024-summary-results (accessed on 1 January 2025). Energy Technology Perspectives 2024—Analysis. Available online: https://www.iea.org/reports/energy technologyperspectives-2024 (accessed on 5 December 2024).
42. UNFCCC. (2023). Progress, good practices and lessons learned in prioritizing and incorporating

    gender-responsive adaptation action. United Nations Framework Convention on Climate Change. https://unfccc.int/documents/632960UNFCCC. (2024a). Conference of the Parties:

    Report of the Conference of the Parties on its twenty-eighth session, held in the United Arab

    Emirates from 30 November to 13 December 2023. https://unfccc.int/sites/default/files/resource/cp2023_11a01_adv.pdf
43. Williams, K. Sustainable Cities: Research and Practice Challenges. *Int. J. Urban Sustain. Dev.* **2009**, *1*, 128–132.

Epistemiological And Methodological Challenges Of Neuromarketing

Mr. Klara Đurović

Crna Gora
E-mail: klaradjurovic5@gmail.com

Abstract

Neuromarketing, as an interdisciplinary field of research, has a particularly important role in the study of consumer behaviour. By applying the methods used in neuromarketing, it is possible to obtain answers to questions that cannot be addressed through traditional techniques and methods. With a special emphasis on unconscious processes involved in decision-making to which consumers are exposed, neuromarketing seeks to provide answers to these issues.
Contemporary marketing and consumer behavior are interdependent, shaped primarily by technology, rapid change, the influence of globalisation, and market globalization, as well as the speed of changes in consumers' values.
Consumer behavior is complex; therefore, any form of reductionism would be a mistake, including when discussing neuromarketing. Although the numerous methods used in neuromarketing offer certain advantages, there are also a number of limitations, both methodological and epistemological.
This raises the question of further technological development and the future development of neuromarketing. In addition to the main advantage of neuromarketing, which relates to a deeper understanding of consumer behavior, ethical issues also arise, particularly those concerning consumer privacy and the manipulation of data obtained through neuromarketing methods.

Keywords: neuromarketing, neuromarketing methods, ethics, technological development

Epistemiološki I Metodološki Izazovi Neuromarketinga

Apstrakt

Neuromarketing kao interdisciplinarno polje istraživanja ima posebno važnu ulogu u istraživanju potrošačkog ponašanja. Primjenom metoda koje koristi neuromarketing moguće je i dobiti odgovore na ona pitanja na koja se odgovori tradicionalnim tehnikama i metodama ne mogu dobiti. Sa posebnim akcentom na nesvjesne procese prilikom donošenja odluka kojima su potoršači izloženi, neuromarketing teži odgovoru na iste.
Savremeni markeitng i ponašanje potrošača nalaze se u međuzavisnosti, oblikovanoj prije svega tehnologijom , brze promejne,uticaj globaloazcije i globalizacijom tržišta kao i bzini promjena i u vrijendosti potrošača.
Potrošačko ponašanje jeste komplesno stoga bi reducionizam bilo koje vrste bio greška pa i onda kada se govori o neuromarketingu. Iako mnogobrojne metode koje se koriste, u neuromarktingu imaju prednosti, postoji i niz ograničenja kako metdoloških tako i epistemioloških.
Postavlja se pitanje daljeg razvoja tehnologije i razvoja nueromarketinga. Pored glavne prednosti neuromarketinga koja se odnosi na dublje razumijevanje potrošačkog ponašanja, otvara ju se i etička pitanja koja se odnose na privatnost potrošača i manipulaciju dobijenih podataka metodama koje koristi neuromarketing.

Ključne riječi: neuroamrketing, metode neuromarkektinga, etika, razvoj tehnologije

1. Uvod

Neuromarketing je polje koje koristi neuroimaging tehnologije kako bi istražilo ponašanje potrošača kao odgovor na marketinške podražaje, uvodeći nove alate koji mogu dopuniti tradicionalne metode (Georgiadis, K., Kalaganis, F. P., Riskos, K., Oikonomou, V. P., Nikolopoulos, S., & Kompatsiaris, I., 2023). Osnovna pretpostavka neuromarketinga jeste da se većina odluka koje donose potrošači ne odvija uvijek na svjesnom nivou odnosno da nije uvijek racionalna već je pod uticajem automatskih kognitivnih i emocionalnih porcesa. Neuromarketing pored sve veće primjene ima niz ograničenja. Ograničenja se odnose na epistemiološka i

metodološka utemeljenja. Posebano je otvoreno pitanje vrste znanja koje neuromarketing proizvodi i u kojem stepena u kojem se neuralni podaci mogu mogu smatrati validnim pojašnjenjiima kompleksinih oblika potrošačkog ponašanja (Hubert, M., Kenning, P., 2008). Tradicionalne metode i tehnike istraživanaj potrošačkog ponašanja oslanjanju se na svjesne reakcije potrošača i njihovu samoprocjenu. Suprotno tome, metode koje koristi neuromarketing oslanjaju se na ispitivanje nesvjesnih procesa potrošača koji utiču na ponašanje potrošača. Epistemiološki izazovi na primjenu metoda neuromarketinga odnose se na interpretaciju dboineih podataka od strane istraživača. Tehnike i metode koje se koriste omogućavaju uvid u moždanu aktivnost potrošača, pružaju uvid u moždanu aktivnost, ali način na koji istraživač tumači dobijene podatke u istraživanju zavise i od njegovih teoirjskih pretpostavki. Najčešće laboratorisjki uslovi su potrebni kako bi se sporvelo istraživanje koje koristi metode neuromarketinga. Laboratorijski uslovi se razlikuju od realnih uslova u kojima se nalazi potrošač. Takođe, postavlja se i pitanje veličine uzorka radi geberalizacije dobijenih podataka iz razloga što su za istraživanaj u oblasti neuromarektinga troškovi visoki. Ovaj rad nastoji da predstavi kritički ostvrt na ograničenja primjene neuromarketinga, analizirajući njegovu primjenu u razumijevanju potrošačkog ponašanja, u okviru već postojećih teorijskih modela u marektingu.

2. Teorijski Okvir

2.1Interdisciplinarni karakter neuromarketinga

Neuromarketing kao intredisciplinarno područje između psihologije, marketinga i neuronauka nastaje i kao potreba za što objektivnijim odgovorima u cilju razumijevanja potrošačkog ponašanja. Od velikog su značaja i antropologija, sociologija, ekonomija, bihevioralna ekonomija. Navedene nauke omogućavaju sistemsko razumijevanje potrošačkog ponašanja koje jeste kompleksno. Intredisciplinarni karkater neuromarketinga je od posebnog značaja jer omogućava cjelovito i dublje razumijevanje kompleksnog potrošačkog ponašanja. Zahvaljujući intredisiciplinarnosti neuromarketing ne ostaje samo na teorijskom nivou, već se razvija kao primijenjeni cilj neuromarketinga se odnosi na bolje razumijevanje različitih emocija, kognitivnih procesa, fizioloških rekacija, ponašanja potrošača, njihovih misli, ekonomskih subjekata, svjesnih i nesvjesnih rekacija koje su povezane sa onim tipičnim pitanjima marketinga (Oliveria, J., Giraldi, J., 2017). Intredisiciplinaran pristup je neophodan iz razloga što su potrebe potrošača relativno promjenjive i što je neophodan razvoj efikasnih marketinških strategija ukoliko kompanije žele da ostanu konkrente na tržištu. Za razumijevanje dosadašnjeg ponašanja potrošača korištene su uglavnom tradicionalne metode koje se i orijentišu na svjesne procese i samoprocjenu od starne potrošača. Dispozicije potrošačkog ponašanja jesu stalni predmet intresovanja u marekting istraživanjima stoga neuromarekting omogućava sveobuhvatniju sliku i dublje razumijevanje istih u kontekstu potrošačkog ponašanja. Tehnologija je danas omogućila drugačiji pristup u istraživanjima, posebno u dijelu koji se odnosi na identifikaciju podsvjesnih reakcija potrošača. Tradicionalne metode koje su se uglavnom koristile u istraživanjima oslanjale su se na svjesne odgovore ispitanika, dok neuromarekting koristi one metode koje jesu objektivne i omogućavaju da se kvantifikuju nesvjesne reakcije potrošača. Najveći dio potrošačkih odluka ne odvija se na svjesnom nivou. Stoga je navedeno ukazalo na dodatu potrrebu za neuromarketingom i metodama koje koristi neuromarketing u istraživanju potrošačkog ponašanja. Tradicionalne metode istraživanja ponašanja potrošača, poput anketa, intervjua i fokus grupa, u velikoj mjeri se oslanjaju na svjesne odgovore ispitanika, koji nerijetko mogu biti ograničeni subjektivnošću, pristrasnošću i nemogućnošću pojedinca da u potpunosti artikuliše svoje nesvesne motive i reakcije. Takođe, neiskrenost i davanje socijalno poželjnih odgovora uvijek je moguće korišćenjem navedenih metoda i tehnika. Neuromarketing se izdvaja kao inovativna i interdisciplinarna oblast s jasnim

ciljem dubljeg uvida u emocionalne, kognitivne i neurofiziološke procese koji oblikuju potrošačke odluke na dinamičkom tržištu.

2.2Metode neuromarketinga

Metode neuromarketinga omogućavaju istraživačima da mjere one nesvjesne emocionalne i kognitivne odgovore ispitanika, koje tradicionalne metode i tehnike ne mogu da izmjere. Metode neuromarketinga predstavljaju značajnu novinu u istraživanju potrošačkog ponašanja iz razloga što mjere upravo fiziološke i nesvjesne reakcije potrošača na marketinške podražaje. Korišćenjem tehnika i metoda neuromarketinga smanjuje se problem netačnih ili društveno poželjnih odgovora, jer se zasniva na direktnim biološkim mjerenjima, čime se povećava validnost marketinških istraživanja (Plassmann, H., Venkatraman, V., Huettel, S., Yoon, C., 2015). Upravo se iz navedenog metode i tehnike neuromarkeitnga smatraju važnim alatom za unapređenje marketinških startegija kao i razumijevanja procesa donošenja potrošačkih odluka. U savremenom marketingu prikupljanje objektivnih podataka o emocionalnim, fiziološkim i kognitivnim reakcijama potrošača na određene marketinške stimuluse. Kompanije na osnovu podataka koje dobijaju primjenom metoda kojima se služi neuromarketing mogu da identifikuju koji stimulusi aktiviraju određenu vrstu reakcije kod potrošača, Na osnovu navedenog marketing stručnjaci mogu da kreiraju proizvode, sadržaje reklama koji će kod potrošača izazvati ciljane reakcije kao što su: usmjerenost pažnje potrošača ka određenim proizvodima, interesovanje potrošača, povećati namjeri za kupovinom plasiranih proizvoda.

Za proučavanje potrošačkog ponašanja metode neuromarketinga su: funkcionalna magnetna rezonanca (fMRI), elektroencefalografija (EEG), praćenje pogleda očiju (eye tracking), galvanska reakcija kože (GSR), analiza facijalne esprresije (Facial Coding) (Mladenović, M., Milićević, S., 2022). Ove tehnike omogućavaju istraživačima da precizno identifikuju pažnju, emocionalni angažman i memorijske procese potrošača tokom izlaganja reklamama ili proizvodima, što tradicionalne metode ne mogu pouzdano otkriti (Ariely, D., Berns, G. S., 2010). Eye tracking (ET) tehnika se zasniva na hipotezi da ono što ljudi gledaju odražava kognitivne procese koji se odvijaju u njihovom umu (Moya, I., García-Madariaga, J., Blasco, M.-F., 2020). Lako je primjenjiva u istraživanjima jer je neinvanzivna i tehnički nije komplikovana.

Može se primjenjivati u realnim ili laboratorijskim uslovima. Analiza facijalnih espresija se može koristiti za detekciju specifičnih emocionalnih reakcija na stimulus, poput gađenja, bijesa, ljutnje (Danner L, Haindl S, Joechl M, Duerrschmid K., 2014). Izrazi lica prenose informacije o emocionalnom stanju pojedinca i predstavljaju jedan od najvažnijih oblika neverbalne komunikacije (**Sagliano, L., Ponari, M., Conson, M., Trojano, L., 2022).** Galvanska reakcija kože (GSR) označava promjenu u električnim svojstvima kože, koja se može koristiti za mjerenje autonomnih nervnih odgovora, što odražava aktivnost znojnih žlijezda. Galvanska reakcija kože (GSR) koristi dvije elektrode postavljene na prste ruke radi mjerenja električne provodljivosti kože. Pomoću elektroencefalograma se prati električna aktivnost mozga. EEG funkcioniše na način što bilježi električnu aktivnost na skalpu analizirajući razlike u naponu koje nastaju usljed aktivacije neurona u mozgu (Rayi, A., Murr, N. I., 2022). Funkcionalna magnetna rezonanca prikazuje koji su djelovi mozga aktivni tokom određenih zadataka ili mirovanja. Kada je riječ o ponašanju potrošača može se analizirati koje su to regije u mozgu koje aktiviraju kod potrošača prilikom donošenja odluke o kupovini proizvoda. Magnetoencefalografija koja je neinvazivni medicinski test omogućava istraživačima da proučavaju moždanu aktivnost bilježenjem magnetnih polja. Navedene metode pružaju uvid u potrošačko ponašanje, omogućavaju bolje

razumijevanje što privlači pažnju potrošačima, kakve emocije bude određeni marketinški stimulusi i koji to faktori utiču na odluku o kupovini proizvoda.

2.3 Epistemiološka i metodološka ograničenja

Nuromarketing kao što ima određene prednosti ima i neke od nedostataka. U epistemiološkim ograničenjima koja se i odnose na pitanje šta se može znati i kako tumačiti dobijente podatke istraživači nailaze na problem interpretacije, redukcionizam, ograničenost u domenu predikcije na osnovu rezultata istraživanja. Problem intrepretacije se ogleda u činjenici da kompleksno potrošačko ponašanje nije moguće svesti isključivo na neurološke procese zanemarujući društveni i kulturološki kontekst u kojem djeluje potrošač. Takođe, ukoliko se dobiju određeni podaci primjenom neke od metoda neuromarketinga postavlja se pitanje predviđanja stvarnog potrošačkog ponašanja na tržištu. U metodološkom smislu ograičenja se i odnose na način sprovođenja samoga istraživanja i primjenu metoda i tehnika. S obzirom na to da uglavnom neke od metode neuromarkeetinga nisu na raspolaganju po pristupačnim cijenama i da je često potrebno da se sprovede eksperiment kako bi se određene hipoteze potvrdile ili odbacile to zahtijeva i određeni uzorak ispitanika koji nije lako naći. Primjena metoda koje koristi neuromarketing ugalvnom i zahtijevaju laboratorijske uslove koji se opet razlikuju do onih realnih kojima je potrošač izložen kada donosi odluke o kupoivmi proizvoda. Takođe određene tehnike, pored svih prednosti imaju i neke od nedostataka. Problem validnosti i pouzdanosti može biti rezultat primjene određenih metoda i same interpretacije podataka od strane ispitanika. Posebno se postavlja pitanje etike odnosno pitanja privatnosti potrošača i izloženosti manipulacijama. Neophodno bi bilo da se obezbijede informisane saglasnosti potrošača za učešće u istraživanjima, ali i da se na pravni način reguliše učešće i korišćenje podataka dobijenih u istraživanjima gdje se primjenjuju metode koje koristi neuromarketing.

2.4Primjena u marketingu

Kombinacija tradicionalnih metoda i tehnika sa metodama koje koristi neuromarketing pomažu u boljem razumijevanju ponašanja potrošača. Primjena metoda koje koristi neuromarketing doprinose dubljem razumijevanju potrošačkog ponašanja, posebno onda kada je riječ o nesvjesnim reakcijama potrošača. Metode poput eye-trackinga i EEG-a omogućuju mjerenje pažnje i emocionalnih reakcija, što pomaže u optimizaciji oglasa, dizajna ambalaže i web stranica (Ravaja et al., 2013). Neuromarketing doprinosi razumijevanju percepcije vrijednosti proizvoda, jer je sama procjena vrijednosti uključuje mehanizme nagrade i motivacije (Plassmann et al., 2007). Navedeno omogućava i bolje razumijevanje percepcije vrijednosti od strane potrošača. Neuromarketing metode poput EEG, fMRI, eye-tracking, analiza facijalnih izraza koje se primjenjuju kako bi se razumjeli nesvjesni procesi koji utiču na potrošačke odluke pomažu u optimizaciji oglašavanja, dizajna ambalaže i web stranica jer otkrivaju što privlači pažnju i izaziva emocionalne reakcije (Ravaja et al., 2013). Time se povećava učinkovitost kampanja i konverzija, dok se istovremeno postavlja potreba za etičkim pristupom i zaštitom privatnosti ispitanika (Plassmann et al., 2012). Na osnovu podataka koji se dobijaju primjenom metoda neuromarketinga, kompanije mogu da poboljšaju marketiške poruke, proizvode kao i iskustva potrošača. Neuromarketing pomaže marketing stručnjacima primjenom navedenih metoda, da razumiju ono što potrošači ne verbaluzuju u direktnom postavljneom pitanju. Takođe, doprinosi povećanju konverzije, povećava učinkovistost kompanije, ali i smanjuju potencijalne troškove kompanije plasiranjem određenih proizvoda „na slijepo“ na tržištu. Važno je istaći da primjena metoda neuromarketinga zahtijeva etički pristup i bolje definisanje pravne regulative u okviru mogućnosti manipulacije podacima dobijenih iz istraživanja.

3. Diskusija

Neuromarketing kao interdisiciplinarno polje istraživanja doprinosi složenom razumijevanju potrošačkog ponašanja. Kada je riječ o neuromarketingu, postavlja se pitanje da li neuromarketing po svojom prirodi proizvodi novo znanje ili je više upućeno ka interpretiranju postojeće analize nauronauke i marketinga. Ključne teme primjene neuromarketinga odnose se na etičke teme poput privatnosti i povjerljivosti, autonomije i informisanog pristanka, dostojanstva i "kontrole uma" kao posebno važne oblasti etičke diskusije u neuromarketingu (Ferrell, M.L., Beatty, A. Dubljevic, V., 2025). Zbog svoje sposobnosti da pristupe neurofiziološkim i nesvjesnim procesima, etičke dileme otvaraju vrata rasprave o potencijalnoj manipulaciji potrošača, kao i o pitanjima privatnosti i autonomije (Vuković, D., 2023). Posebno pitanje odnosi se na odnos između subjektivnog isksutva odnosno emocija, namjera i onih objektivnih neurofizioloških mjera. Postavlja se pitanje i neusklađenosti pojmovnog aparata kao i teškoće u integraciji kvantitativnih neuro podataka i kavlitatinvnih interpretaicja dobijenih podataka od strane istraživača. Primjenom metoda neuromarketinga postoje i određena ograničenja. Ograničenja u tumačenju moždane aktivacije u kontekstu ponašanja potrošača tržišnog kao i potencijalno preuveličanje objektivnosti metoda mogu biti prisutne. Kao što je bilo navedeno u radu, metode kojima se služi neuromarkting imaju i prednosti i ograničenja. Takođe, postavlja se pitanje validnosti laboratorisjkih uslova u poređenju sa realnim tržištem i ponašanjem potrošača i realnim uslovima. S obzirom na to da su metode uglavnom skupe, postavlja se pitanje veličine uzorka, koliki će biti uzorak u takvim istraživanjim s obzirom na nekada i visoke ekonomske troškove. Samim tim postavlja se pitanje gerenalizacije dobijenih podataka. Navedena tehnička ali i finansijska ograničenja jesu važan faktor metodoloških kompromisa. Pitanje komeracijalnih interesa, nedostatak standardizovanih protokola u neuromarketin studijama, takođe su od intersa za ovu temu. Postavljanje etičkih principa izrazito je važno. Graniza između razumijevanja potrošačkog ponašnja i korišćenja odnos distribuiranja podataka i rizik od manipulacije morali bi biti regulisani. Opasnost od tehnološkog determinizma u marketing istraživanjima i ovdje je prisutna. Ograničenja neuro-metoda na neosjetljivost u objašnjavanju kulturoloških faktora koji utiču na potrošačko ponašanje takođe je prisutno.

4. Zaključak

Neuromarketing omogućava dublje razumijevanje potrošačkog ponašanja na dinamičnom tržištu. Tehnike koje koristi neuromarketing omogućavaju objektivno mjerenje reakcija potrošača. Navedene metode iako imaju prednosti u odnosu na tradicionalne metode i tehnike koje se koriste u istraživanju ponašanja potrošača suočavaju se sa brojnim epistemiološkim i metodološkim ograničenjima. Ključno ograničenje se odnosi na interpretaciju dobijenih podatake. Dobijeni podaci nisu jednoznačni u smislu da nude jedinstven odgovor o značenju ili motivaciji potrošača. Redukcionzam je takođe problematičan iz razloga što svođenje isključivo na moždane rekacije znači da se i zanemaruje širi kontekst kompleksnog potrošačkog ponašanja. Visoki troškovi istraživanja kada je riječ o neuromarketingu su svakako izazov. Veličina uzorka koja je potrebna kako bi podaci bili statistički značajni i kako bi se mogli generalizovati takođe zbog visokih troškova predstavlja problem u primjeni metoda neuromarkeinga. Laboratorisjki uslovi u kojima se sprovode uglavnom istraživanja kada se koriste određene metode neuromarketinga takođe ostavljaju prostor za sumnju u opštu primjenjivost dobijenih rezultata u relanim situacijama u kojima se nalazi potrošač. Kombinacija metoda neuromarketinga sa tradcionalnim metodama svakako da bi predstavljala dobar pristup u istraživanjima iz razloga što bi osigurao etičke,

prihvatljive, sveobuhvatne uvide u kompleksno potrošačko ponašanje. Važno je prilagoditi tehnike i metode društvenom, kulturnom i ekonomskom kontekstu tržišta na kojem se i istražuje.

Literatura

- Ariely, D., & Berns, G. S. (2010). Neuromarketing: The hope and hype of neuroimaging in business. Nature Reviews Neuroscience, 11(4), 284–292. https://doi.org/10.1038/nrn279
- Ferrell, M. L., Beatty, A., & Dubljevic, V. (2025). The ethics of neuromarketing: A rapid review. Neuroethics, 18, Article 19. https://doi.org/10.1007/s12152-025-09591-8
- Georgiadis, K., Kalaganis, F. P., Riskos, K., Oikonomou, V. P., Nikolopoulos, S., & Kompatsiaris, I. (2023). NeuMa – the absolute Neuromarketing dataset en route to a holistic understanding of consumer behaviour. Scientific Data, 10, 508. https://doi.org/10.1038/s41597-023-02392-9
- Hubert, M., & Kenning, P. (2008). A current overview of consumer neuroscience. Journal of Consumer Behaviour, 7(4–5), 272–292. https://doi.org/10.1002/cb.251
- Madenovic, M., & Milicevic, S. (2022). Neuromarketing as a tool of marketing research and implementation of consumer relationship strategy. Megatrend Revija, 19(3), 389–409. https://doi.org/10.5937/MegRev2203389M
- Moya, I., García-Madariaga, J., & Blasco, M.-F. (2020). What can neuromarketing tell us about food packaging? Foods, 9(12), 1856. https://doi.org/10.3390/foods9121856
- Plassmann, H., O'Doherty, J., Shiv, B., & Rangel, A. (2007). Marketing actions can modulate neural representations of experienced pleasantness. Proceedings of the National Academy of Sciences, 104(26), 1050–1055. https://doi.org/10.1073/pnas.0604452104
- Plassmann, H., Ramsoy, I. Z., & Milosavljevic, M. (2015). Branding the brain: A critical review and outlook. Journal of Consumer Psychology, 25(1), 18–36. https://doi.org/10.1016/j.jcps.2014.06.003
- Plassmann, H., Venkatraman, V., Huettel, S., & Yoon, C. (2015). Consumer neuroscience: Applications. Journal of Marketing Research, 52(4), 435–452. https://doi.org/10.1509/jmr.14.0048
- Ravaja, N., Somervuori, O., & Salminen, M. (2013). Emotional responses to advertising: A neurophysiological approach. Journal of Advertising Research, 53(2), 217–229. https://doi.org/10.2501/JAR-53-2-217-229
- Sagliano, L., Ponari, M., Conson, M., & Trojano, L. (2022). Editorial: The interpersonal effects of emotions: The influence of facial expressions on social interactions. Frontiers in Psychology, 13, 1021281. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.1074216
- Vuković, D. (2023). Ethical issues in the application of neuromarketing research. MAP Social Sciences, 4, 67–81. https://doi.org/10.53880/2744-2454.2023.4.67

Kreiranje Menadžment Tima U Menadžiranju Preduzeća

[1]Prof. Dr. Husnija Bibuljica
Univerzitet "Haxhi Zeka", Fakultet Biznisa, Peć

[2] Msc. PhD. Alma Destanović
Internacionalni Univerzitet Travnik u Travniku, BIH

Abstrakt

Najčešći mitovi koji se pletu oko ovog prestižnog zanimanja su da je menadžer sistematičan planer, da efikasan menadžer nema uobičajene obaveze koje treba da obavi, da su starijim menadžerima potrebnije kompletne informacije nego mlađim, te da menadžer najviše vremena provodi u planiranju, a manje u kontaktu sa potrošačima i drugim klijentima.Međutim, razna istraživanja su dokazala sasvim suprotno. Njihovi rezultati govore da su menadžerske aktivnosti diskontinuirane i da su striktno orijentisane na preuzimanje akcije. Oni dolaze prvi na posao i odlaze poslednji. Pored toga, na osnovu dnevnika koje su vodili više od 160 engleskih menadžera može se uočiti da oni rade bez prekida od pola sata više do dva dana. Takođe, oko 93% vremena svoje dnevne aktivnosti provode u poslovnom komuniciranju sa klijentima i poslovnim saradnicima. Oni koriste analitički pristup kod utvrđivanja potreba potrošača, troškova ponude, segmentacije tržišta, konkurencije, profitabilnosti i finansijskih projekcija. U skladu sa tim od menadžera se očekuje da donose racionalne poslovne odluke. Donošenje racionalnih odluka po pravilu se zasniva na dobrom dijagnosticiranju problema, na ispitivanju najvećeg broja alternativnih rješenja, analiziranju i upoređivanju ovih alternativa i selekciji najboljih kao osnove za sprovođenje poslovne akcije. Većina stručnjaka smatra da je donošenje racionalnih poslovnih odluka najvažnija i ujedno najteža menadžerska poslovna aktivnost. Istraživanja su pokazala i da menadžeri preferiraju verbalne medije, telefonske razgovore i poslovne sastanke. U novije vrijeme najznačajnije informacije za svoj posao sve češće dobijaju i preko globalne mreže. Pri tome, informacije su jednako potrebne svim starosnim grupama menadžera.

Ključne riječi:menadžer, komuniciranje, donošenje odluka, konkurencija, i informisanje.

Abstract

Most a mith who is a twine about this prestige profesion it s a maneger sistematic planification person also he is a effective maneger he dont have defaulter that make finish a job also is very importantly for old manager complet information about one problem but young manger it s not importantly complet information about this manager it's own time employed in planifikation , but a lietle time employed contact with client .While , sundries research it confirmation a full oppositely . Theirs resulsts told a must manegememt activity is disconection and it was orientation to take some action. They come fisrst in a meeting job and exeunt latest . Alongside of this in basic of the note book those prosecution 160 england maneger separable that there working past pause half houre in two days.Also 93% of the personal time i cloud with comunaktion with a client and bussines co-operator. They use analitic adit , care of clinet demand. Cost of demand and supply, market segmation, competition, profitabily and financional projetion. With this manager do it to make optimal bussines decision .Aproved decision in a rules has a basici diagnostic a present problem when make selection a lot ideas abuot good solution in basic best solution he take action to approved this present problem .Must science worker give opinion that making decision it a most difficult activity manager job .Resaerch sciense is an approved that manager whant to give cadence in the of verbal media , telefon discasion and bussines meeting. In new time must importent information for one job takes from global network (internet). About this same way good information, its need every group of menagement staff.

Keywords: manager, communications, decision making, competition and information

Uvod

Postoje brojni teorijski stavovi o tome šta je djelokrug poslova koje treba da obavlja menadžer, kao i šta su njegove poslovne odgovornosti i kompetencije. No, u velikom broju slučajeva oni su samo "mitovi" koji nemaju mnogo zajedničkog sa realnim radnim zahtjevima i očekivanjima koji

svakodnevno stoje pred menadžerima.Menadžerski posao uključuje veliki broj zaduženja, uključivši i ceremonijalne poslove. Pokazalo se u većini slučajeva da su menadžeri u malim firmama u velikoj mjeri još uvijek angažovani na rutinskim poslovima, zbog toga što mnoge male firme ne mogu da formiraju grupu specijalista za pojedine poslove. Posao menadžera uključuje i prikupljanje važnih informacija, a mnoge od neophodnih informacija su im dostupne zahvaljujući njihovom statusu. Zajedno sa svojim saradnicima, menadžeri prave poslovnu strategiju firme, poslovne planove, vode politiku firme i sprovode je u praksi. Ujedno, poslovna strategija i planovi im služe kao "putna mapa" kako da se izvrši izbor između većeg broja poslovnih alternativa i da se dođe do željenog cilja. Takođe, jedan od njihovih osnovnih poslova je i analiziranje okruženja. U ovom radu nastojao sam objasniti različitosti ljudi, tj.na koji način bi mogli kreirati menadžment tim u razvoju malog biznisa kao i o tome kako je na neke teško uticati a na neke je moguće.

1. Menadžment i tim

Kada pomislimo na menadžere možemo pomisliti na administratora, rukovodioca, vođu, čovjeka koji donosi odluke, koji vodi organizaciju, motiviše, kontroliše. Kada pomislimo na menadžment u rječnicima možemo naći sinonime poput: planirati, kontrolisati, organizovati, vladati, postići ciljeve, voditi, motivisati, dominirati, upravljati ili čak manipulisati (Adžes, 2004).

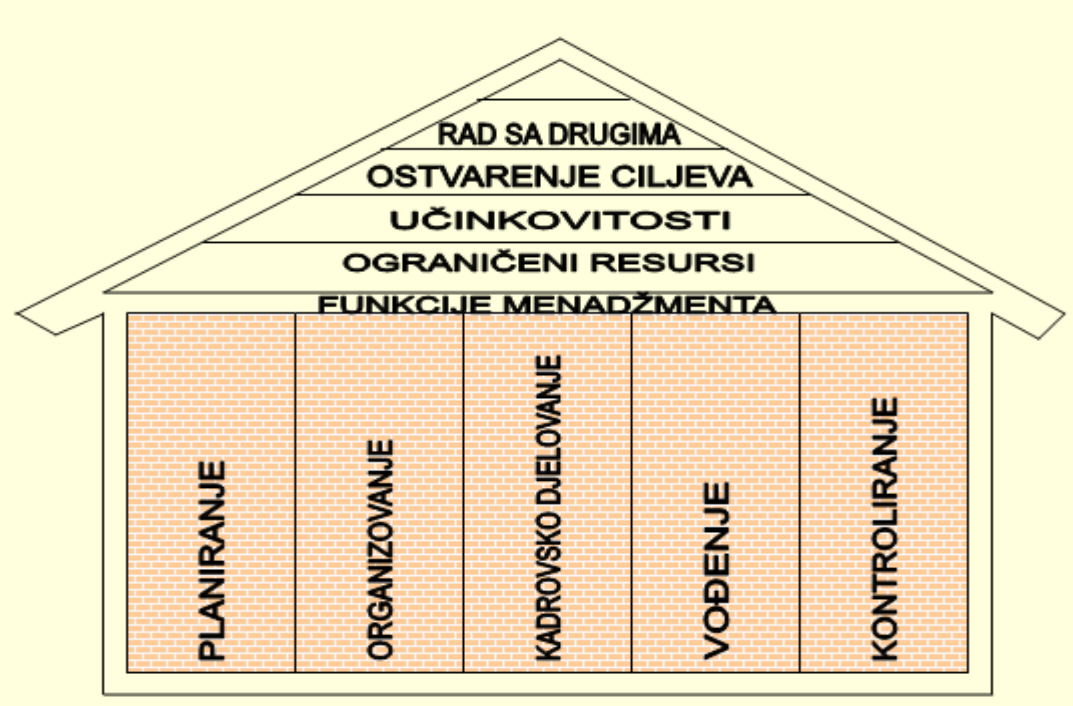

Slika 1: Menadžment kuća

Izvor: Dr. Imšir Imširović, "Menadžment i menadžer", Tuzla 2002.godine, (str.43);

Zajedničko svim ovim sinonimima je što su ovo jednosmjerni procesi. Onaj koji rukovodi govori onome kojim rukovodi šta da radi. Šta bi se desilo da nisu jednosmjerni procesi. Jedan primjer bi bio da menadžer može donijeti odluku da promjeni način dostavljanja izvještaja, da recimo traži disciplinovano unošenje podataka svaki dan, za razliku od prethodnog načina koji mu je prezentiran stihijski po njegovom zahtjevu. Može naići na odbijanje, može dobiti odgovor kako bi bilo bolje da je to uradio na ovaj ili onaj način, može dobiti pozitivan odgovor od podređenih ali da se ispostavi da ga neprimjenjuju. Na neki način nijedan od odgovora nebi se svidio menadžeru. Ako uzmemo obrnutu situaciju da podređeni bez pogovora ispunjavaju zahtjeve menadžera. Šta bi menadžer mogao pomisliti? Njegovi podređeni ne unapređuju posao ili strah od menadžera. Može se pomisliti kako je jedno od rješenja izgradnja menadžment tima mada su navedene situacije

normalne za svaku organizaciju. Cilj je imati kvalitetnu odluku koju menadžer može donijeti. Drugi problem menadžera je kako doći do kvalitetne informacije na osnovu koje će donijeti odluku. Dalje menadžer mora imati više dobrih osobina da bi mogao donijeti kvalitetnu odluku. Eliminisanje mogućih grešaka u menadžerovom donošenju odluka odnosno otklanjanja sumnji da bi neka odluka mogla biti loša je dobra osnova za kreiranje tima ljudi koji bi učestvovali u donošenju odluka, odnosno ovakav tim bi prosvjetlio menadžera, otkrio mu novi put. Menadžer može ali nemora direktno tražiti unošenje podataka od podređenih i ne bi ga interesovalo da li je ona izvršena, njega će zanimati samo informacija koja mu je potrebna da donese odluku. Može zvučati okrutno ali tim "jeste jednako" sredstvo za donošenje odluka. Menažeru je potrebno "nešto" makar se zvalo menadžment tim da ne bi svoje skupocjeno vrijeme trošio razmišljajući o nepotrebnim stvarima već postavio problem, saslušao o problemu i donio odluku.

2. Lider menadžment tima

Opet najbitnija karika u timu je "vođa tima". Vođa mora biti autoritet a kako će ga izgraditi to je njegova stvar. To se može naučiti kao i biti kreativan. Ali ipak trebao bi imati nešto. A to nešto ipak razlikuje ljude od ljudi. Kako neko podnosi životne prepreke i kako ih iskorištava, čini da neki imaju drugi nemaju. Oni koji nemaju govore o onima što imaju da imaju sreće. Oni što imaju neprimjećuju takve stvari.

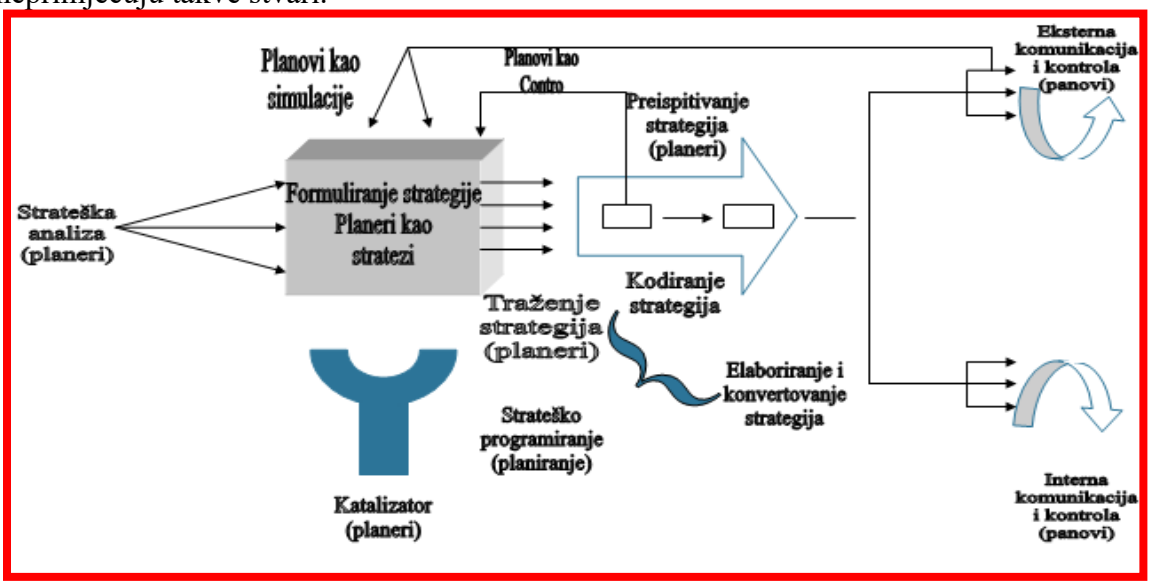

Slika 2: Okvir za strategijsko planiranje i uloge menadžera kao planera.
Izvor: Dr. Aziz Šunje, "Top menadžer", Sarajevo 2003.godine, (str.131);

Kako pojedinac ima svoje potrebe tako tim ima svoje ciljeve. Pojedinci kao karike u timu mogu biti vrlo naporni, imati takve članove u timu je greška vođe. Kako imati neprepucavajući tim. Stručnost ljudi u timu su različiti pa se moraju ukonponovati. A kako to je zadatak vođe. Njihova vrijednost je u kolektivu, jedan ne znači ništa. To je kao odnos grudve i lavine. Cilj tima treba da bude rješenje nekog problema, ako problema ima mnogo, rješenja ima još više. Kao primjer su navedeni problemi koje možemo imati sami ili ih tim može imati. Ovi problemi se mogu postaviti pred tim kao trening ili moguće riješenje ako se ovi problemi pojave. Može se i izmisliti problem ali to i nije tako prijeko potrebno imamo ih dovoljno.Ideja ne mora značiti da smo odmah našli rješenje, to je početak. Teže je možda provesti ideju u djelo. Mnogo ideja može učiniti da imamo dobru inovaciju. Ponovo može slijediti iznalaženje rješenja za inovaciju kao i za ideju ili obrnuto. Stvar je u tome da imamo drugačiju perspektivu. Ako očekujemo manje od tima da ideju pretvori u djelo, manje ćemo i dobiti. Liderstvo ili sposobnost vođenja može se definisati kao sposobnost jedne osobe da utiče na druge ljude tako da oni sarađuju i doprinose naporima usmjerenim ka

ostvarivanju ciljeva organizacije. Brzo se pročuo kao tvorac Teorije X i Teorije Y – teorije o menadžerskom upravljanju koja predstavlja menadžere kao autoritarne (Teorija X) ili kao predusretljive i pune povjerenja u ljude (TeorijaY). Osmišljavajući Teoriju Y, Makgregor se jasno priklonio Maslovljevompogledu na ljudsku prirodu. Zapravo, Makgregor je upotrijebio veliki dio istraživanja Maslow-a, hijerarhije motiva da bi razvio sopstvene pretpostavke o menadžeru po Teoriji Y (McGregor, 1960).

Njihova pitanja liderima, još uvijek predstavljaju dobru polaznu tačku:

- Da li smatrate da ljudima treba vjerovati?
- Da li vjerujete da ljudi traže zaduženja i odgovornosti?
- Da li smatrate da ljudi traže smisao u poslu?
- Da li vjerujete da ljudi po prirodi žele da uče?
- Da li mislite da ljudi ne odbijaju promjene i opiru se da se sami mijenjaju?
- Da li mislite da ljudi više cijene rad od dokolice?

Odgovori na ova pitanja utiču na sve što radimo. Ova pitanja su postavljena grupi rukovodilaca. Iznenađujuće, došli smo do zaključka da mnogi od nas nikada do sada nisu odvajali vrijeme da analiziraju svoje pretpostavke o ljudima.Često se preporučuje menadžerima i liderima da sa grupama diskutuju o gore pomenutim pitanjima. Potrebno je podsticati debatu i dijalog u vezi sa odgovorima. Možda bi organizacije trebalo da navedu svoje pretpostavke o ljudima tako da svako može da ih pročita i da se o njima diskutuje. "Smatramo da su ovakve izjave jednako važne koliko i izjava o misiji i vrijednosti koje kompanije njeguju."

3. Odabir ljudi

Poznato je da lideri provode više vremena upravljajući ljudima nego radeći bilo šta drugo, tako bi i trebalo da bude. Međutim nijedne druge odluke kao odluke lidera nemaju u tolikoj mjeri dugoročne posljedice. Još ih je i pri tome teško ukinuti. U svakom slučaju procenat dobrih odluka ne prelazi 33%. U najboljem slučaju jedna trećina takvih odluka ispadne dobro, jedna trećina je minimalno efikasna a jednu trećinu čine potpuni promašaji. Lider u donošenju svojih odluka bi trebao što više da se primakne procentu o 100%. Od svih odluka koje lider može donijeti, odluke o ljudima su najvažnije jer one određuju kapacitet učinka organizacije. Prema tome jako je bitno da ove odlike budu pravilno donešene. Da vojnik ima pravo na kompetentnog komadanta je stara izreka još iz doba Julija Cezara. Dužnost je menadžera da brine da odgovorni ljudi u njegovoj organizaciji rade svoj posao (Drucker, 2003).

3.1. Koraci pri izboru ljudi

1. Razumjeti zadatak
2. Razmotriti određeni broj potencijalno kvalifikovanih ljudi
3. Dobro razmisliti na koji način razmotriti kandidate
4. Razgovarati o svakom kandidatu sa po nekoliko ljudi sa kojima su radili

4. ULOGE MENADŽMENTA

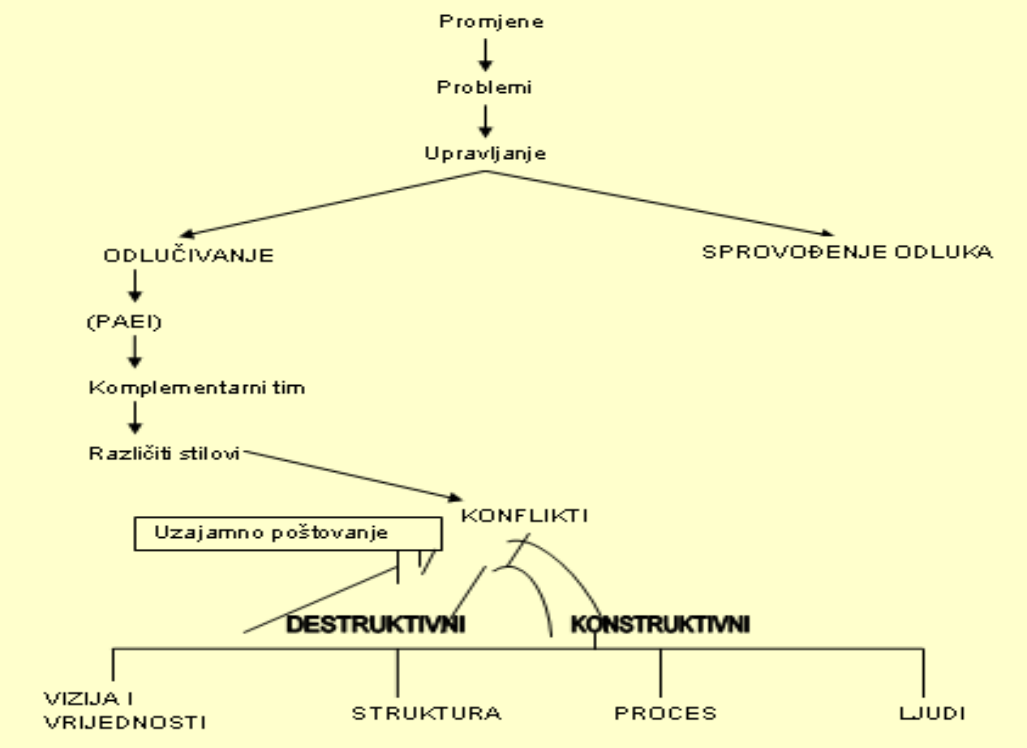

Slika 3: Proces odlučivanja prema Adžesovoj metodologiji.
Izvor: Dr. Dževad Šehić, "Strateški menadžment", Sarajevo 2002.godine, (str.49);

5. TIMOVI I TIMSKI RAD

Pod timom se podrazumijeva poseban oblik formalne organizacije zajedničkog rada manjeg ili većeg broja ljudi, koje povezuju postavljeni zadaci i ciljevi, planirani poslovi i isti ili približno isti motivi i interesi.

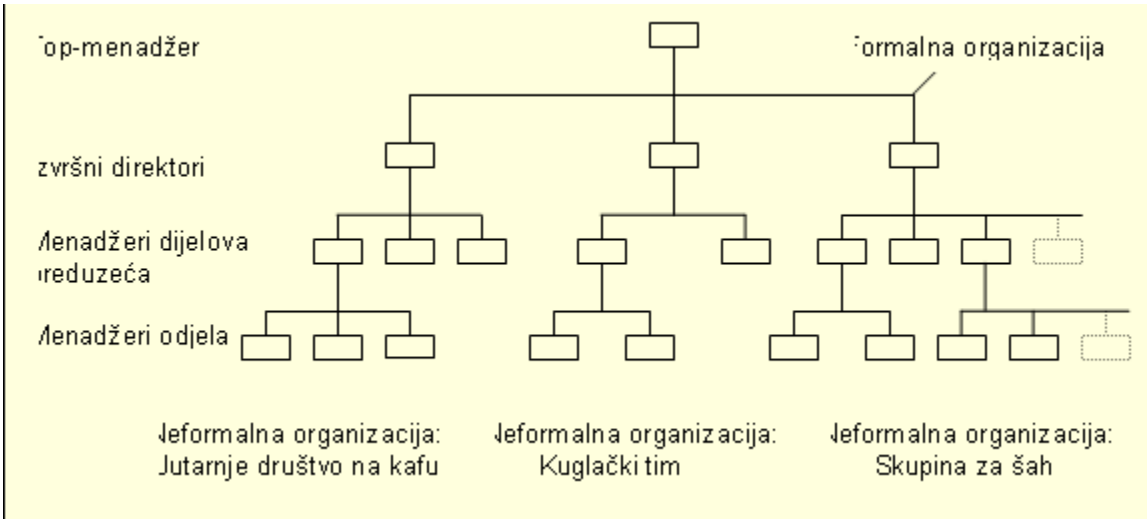

Slika 4: Formalna i neformalna organizacija.
Izvor: Dr. Aziz Šunje, "Top-menadžer", Sarajevo 2003.godine, (str.206).

ZAKLJUČAK

Na kraju možemo reći da poslovanje nije ništa bez ljudi koji u njemu učestvuju, koji rade kao jedna cjelina na ostvarenju zajedničkog cilja ako među njima postoji uzajamno poštovanje i povjerenje.Ovdje bi posebno istakla važnost timskog rada i način komunikacije kao bitnom faktoru za donošenjem zajedničkih i provodljivih odluka, a sve s ciljem realizacije postavljenog zadatka.

Za mene timski rad znači shvatanje osobe sa kojom radiš, uviđanje njegovih pozitivnih i negativnih strana, dopunjavanje jednih prema drugima jer niko nezna sve.
Svaka osoba je pristupačna, ne bojati se nečije pameti i ne podcjenjivati svoju, uvažiti mišljenje okoline i živjeti sa okolinom je nešto za šta se treba potruditi.Ako imamo tim koji je svjestan zajedništva stvari idu mnogo lakše.Pokušamo li prenijeti pozitivnu energiju na ljude i stvoriti okruženje u kojem smo dobro došli, moramo imati pozitivne efekte koje nam se vraćaju. Mada živimo u vremenu kada svi pokušavaju da izvuku korist za sebe, to je normalno i tim stvarima se ne treba opterećivati. Bolje je da težimo da imamo isto ili više.Svaki čovjek je važan, ali postupak prema njemu u neprirodnom načinu komuniciranja može kod njega izazvati osjećaj nevažnosti, ili čak izazvati kompleks niže vrijednosti, što ga eliminiše kao progresivnog člana privrednog društva.Timski rad je neizbježan jer nemoguće je da nešto stalno sami radimo. Komuniciranje sa ljudima kao i život, rad nije moguć pa ga treba poznavat.
Radeći u timu ili ako ga vodimo mnogo lakše stižemo do cilja, izuzetak ako želimo da sve beneficije pripadnu nama ali tada nemamo šta tražit od ljudi.Pojedinačno putovanje je korisno u onoj mjeri u kojoj ono doprinosi zajedničkom putovanju ka postavljenim ciljevima.

Literatura

1. Dr. Aziz Šunje: "Top-menadžer", Sarajevo 2003.godine.
2. Abraham Maslow: "Psihologija u menadžmentu", Staylos, Novi Sad, 2004.godine.
3. Dr. Dževad Šehić, "Strateški menadžment", Sarajevo 2002.godine
4. Daglas McGregor: "The human side of enterprise", 1960.godine.
5. Isak Adižes: "Stilovi dobrog i lošeg upravljanja", Graph Style, Novi Sad, 2004. god.
6. Dr. Imšir Imširović, "Menadžment i menadžer", Tuzla 2002.godine.
7. Piter Drucker: "Moj pogled na menadžment", Staylos, Novi Sad, 2003.godine.

Upotreba Veštačke Inteligencije U Predviđanju I Sanaciji Poplava

Prof. Dr. Mirsad Nukovic
ECPD, Univerzitet Ujedinjenih Nacija, Beograd, Univerzitet u Travniku

Prof. Aladin Tokalic
Direktor, Tehnicka Skola, Novi Pazar

MSc. Izet Mulic
ECPD, Beograd

Sazetak

Veštačka inteligencija (VI) ima sve značajniju ulogu u zaštiti od poplava. Koristeći velike količine podataka kao što su meteorološki uslovi, nivo reka, padavine i satelitski snimci, VI može da predvidi rizik od poplava sa velikom preciznošću. U procesu predviđanja, algoritmi analiziraju istorijske i trenutne podatke i prave modele koji omogućavaju rano upozoravanje stanovništva. Na taj način se smanjuje materijalna šteta i povećava bezbednost ljudi. Kada do poplava dođe, VI pomaže u sanaciji kroz optimizaciju evakuacije, planiranje spasilačkih akcija i efikasno raspoređivanje resursa. Takođe se koristi za analizu štete i bržu obnovu pogođenih područja. Zahvaljujući VI tehnologijama, upravljanje poplavama postaje brže, preciznije i efikasnije.

Kljucne reci polave, vestacka inteligencija, tehnika, predvidjanje, sanacija

Use Of Artificial Intelligence in Flood Prediction and Remedy

Abstract

Artificial intelligence (AI) plays an increasingly important role in flood protection. Using large amounts of data such as meteorological conditions, river levels, rainfall and satellite imagery, VI can predict flood risk with high accuracy. In the forecasting process, algorithms analyse historical and current data and build models that enable early warning of the population. In this way, material damage is reduced, and people's safety is increased. When floods occur, VI helps in rehabilitation through optimisation of evacuation, planning of rescue actions and efficient deployment of resources. It is also used for damage analysis and faster restoration of affected areas. Thanks to VI technologies, flood management becomes faster, more precise and more efficient.

Keywords: flood, artificial intelligence, technique, forecasting, remediation

Sistem brana i inteligentnih upozorenja

Holandija je poznata po svojim naprednim sistemima za kontrolu poplava. Osim velikih brana i digova, zemlja koristi veštačku inteligenciju i modeliranje vode za predviđanje rizika. Satelitski i meteo podaci se koriste za prognoziranje potencijalnih poplava. Rano upozoravanje šalje se stanovništvu i spasilačkim službama. Inteligentne brane se po potrebi podižu ili spuštaju na osnovu prognoza. Ovo omogućava prevenciju štete i brzu reakciju čak i pri iznenadnim poplavama.Ako hoćeš, mogu napraviti još 2–3 kratka primera iz sveta (npr. Japan, SAD, Indija) koje se mogu staviti na isti slajd kao „inspiracija za VI u upravljanju poplavama.

Uvod

Poplave ugrožavaju građane širom sveta, te spadaju u najrazornije prirodne katastrofe koje odnose živote. Do nedavno su nasipi i praćenje vodostaja reka bili osnovne mere zaštite, a sada je tu **nova tehnologija**.

Kanadska kompanija Ecopia AI još od 2013. godine radi na građenju „**digitalnog blizanca planete Zemlje**“, a cilj je da korisnici bolje razumeju probleme koji pogađaju oblasti u kojima žive. U te probleme spadaju i poplave i druge prirodne nepogode, pa bi AI mape jednog dana mogle da pomognu u ublažavanju posledica poplava, cunamija, te drugih nepogoda.
U pravljenju ovih mapa se koristi veštačka inteligencija, a upotrebljavaju se i snimci iz vazduha, te meteorološki i drugi podaci. Na kartama se ukazuje na najugroženije delove naselja, te infrastrukturu koji sprečava da voda otiče prirodnim putem. Izgleda da bi nove tehnologije mogle da ublaže posledice gradnje na područjima koja su podložna poplavama, što bi na kraju moglo da smanji štetu i sačuva živote.

Rana upozorenja za sve inicijative: Revolucionizacija sistema za upozorenje o katastrofama

Sa sve većom snagom i učestalošću ekstremnih vremenskih događaja, ključno je osigurati da svi imaju pristup sistemima ranog upozorenja. Pomoću alatki koje koriste veštačku inteligenciju, meteorolozi mogu dramatično da poboljšaju predviđanja ekstremnih događaja po izuzetno smanjenom trošku.
U saradnji sa inicijativom Ujedinjenih nacija za rana upozorenja za sve, Microsoft radi na boljem razumevanju stanovništva koje je najviše izloženo riziku od ekstremnih vremenskih pojava i drugih pretnji, često zbog klimatskih promena. Ove zajednice se suočavaju sa velikim rizicima, uključujući jake oluje, toplotne talase, poplave, produžene suše i porast nivoa mora. Koristeći satelitske slike visoke rezolucije u kombinaciji sa tehnologijama zasnovanim na veštačkoj inteligenciji, vladini lideri mogu precizno da odrede domove koji su podložni ekstremnom vremenskom razaranju u oblastima visokog rizika i pruže brži odgovor i oporavak u slučaju katastrofe.

Napredak u razvoju veštačke inteligencije je ogroman. Velike tehnološke kompanije stalno predstavljaju nove jezičke modele veštačke inteligencije. Međutim, za pravu inovaciju modelima nedostaje ključni faktor.

Inovacije kroz maštanje i sanjarenje. To bi bilo lepo, zar ne? Ali upravo je sanjarenje od velikog značaja kako bi ljudi uopšte mogli da budu inovativni, kaže stručnjak za informacione sisteme Viktor Majer-Šenberger. I upravo je to razlog, kaže on, zbog kojeg veštačka inteligencija ne može da parira čoveku.

„Mi ljudi možemo da zamislimo stvari koje još ne postoje", kaže Majer-Šenberger, istraživač sa Univerziteta Oksford. Veštačka inteligencija doduše vežba uz pomoć ogromne količine podataka, ali to su podaci iz prošlosti. Oni samo odražavaju ono što iz prošlosti možemo da naučimo za sadašnjost:

„Veštačka inteligencija može da nam olakša pristup spoznajama koje proističu iz prikupljenih podataka, ali ne izmišlja ništa novo.

Ako su dakle sadašnjost ili budućnost sasvim drugačiji od prošlosti, onda nam veštačka inteligencija ne pomaže u pronalaženju pravih rešenja. Da su ljudi u vreme Henrija Forda bili pitani šta bi želeli, većina bi verovatno odgovorila: „bržeg konja“, dakle rešenje koje se temelji na

iskustvima iz prošlosti. Razvoj automobila sa motorom sa unutrašnjim sagorevanjem, međutim, bio je inovacija koja se nije logično izrodila iz prošlosti.

Živimo u ne baš inovativnim vremenima…

Veštačka inteligencija je alat za analizu velikih količina podataka, alat koji pomaže u poboljšanju efikasnosti, posebno u vremenima ekonomske stabilnosti.

Ali mi danas ne živimo u stabilnim vremenima. Izazovi koje donose klimatske promene zahtevaju nešto više – a to su inovacije. Upravo u ovom periodu, međutim, došlo je do usporavanja inovacione snage i brzine, To se dešava uprkos brzom napretku u oblasti veštačke inteligencije.

Da se rast produktivnosti u SAD usporio, primetili su i Ufuk Akcigit sa Univerziteta u Čikagu i Sina T. Ates iz Federalnih rezervi. Prema rečima ova dva naučnika, inovaciona dinamika u američkim kompanijama smanjila se od osamdesetih, a još primetnije od dvehiljaditih godina.

Oni to pripisuju nedovoljnoj konkurenciji između vodećih kompanija i njihovih konkurenata. Takođe, ističu da se znanje ne deli dovoljno.

Podaci kao sirovina za inovacije

Kada je reč o deljenju znanja, prvenstveno se radi o podacima. Velike količine podataka sve se bolje analiziraju uz pomoć veštačke inteligencije.

Prema podacima Saveznog udruženja nemačke industrije (BDI), sve se više podataka prikuplja. Od 2012. do 2022. prema navodima BDI, volumen generisanih podataka se povećao deset puta. Do 2025. on bi trebalo da se utrostruči.

I tu na scenu stupaju veliki digitalni koncerni kao što su „Gugl“, „Amazon“ ili „Meta“. Kao pioniri u svom sektoru, oni prikupljaju ogromne količine podataka, uz pomoć tih podataka postaju efikasniji, ali istovremeno te podatke drže „pod ključem”.

„Velike digitalne koncerne bije glas da su digitalni pioniri, ali oni zapravo usporavaju procese inovacija i napretka, zato što podatke čuvaju za sebe", naglašava Majer-Šenberger. Druge kompanije, ali i institucije, naučne ustanove ili civilno društvo imaju ograničen ili gotovo nikakav pristup tim podacima.

Strukture oligopola

A kada se dogodi da neke druge kompanije iznedre inovacije, onda ih često veliki igrači jednostavno „progutaju", kako bi konkurenciju i dalje držali na distanci.

Politika mora da ponudi rešenje

Ako se politika pobrine za slobodan pristup podacima, dolazimo do resenja.

„Ne postoji pravo vlasništva nad podacima", Pravo vezano uz intelektualno vlasništvo, autorska prava ili patentno pravo su raspoloživa prava, prava koja su vezana uz neka određena dela, dela koja su proizvedena kao rezultat ljudskog razmišljanja, dodaje stručnjak. Međutim, ne može se utemeljiti pravo svojine nad podacima.

EU je napravila korak u pravom smeru sa *Zakonom o digitalnim uslugama* i *Zakonom o digitalnim tržištima*. Međutim, ističe da se na nacionalnom nivou može učiniti još više.
Da bi se podstakle inovacije, potrebno je i promeniti strukturu obrazovnog sistema.

Potrebno je da sledeće generacije imaju motivaciju da sanjare, da sanjaju, ali sa određenim ciljem:

„Ne radi se o tome da se napamet nauči neka pesma iz 19. veka, već o tome da se svet posmatra drugačijim očima", kaže Majer-Šenberger. „Ne trebaju nam marljivi mravi, već su nam potrebni neugodni mislioci koji razmišljaju izvan okvira."

Dakle ljudi koji na probleme ne gledaju samo na konvencionalan način, već iz neobičnih uglova i perspektiva, spremni na eksperimentisanje i sa neobičnim rešenjima .

Evo kako veštačka inteligencija može da predvidi poplave u Srbiji!

Veštačka inteligencija pomaže preciznije predviđanje poplava i vodnog bilansa

Koliko vode protiče kroz reku nakon jake kiše? Kako zemljište reaguje na periode suše? I šta se dešava u regionima u kojima postoji vrlo malo mernih podataka?

Istraživački tim sa bečkog BOKU-Univerziteta u aktuelnom izdanju stručnog časopisa „Springer Nature“ pokazuje kako veštačka inteligencija (VI) može da pomogne da se preciznije predvide poplave i vodni bilans, čak i tamo gde gotovo da nema mernih stanica.

Hidrološki modeli su neophodni za predviđanje poplava i upravljanje vodnim resursima. Međutim, njihova tačnost u velikoj meri zavisi od toga koliko su parametri modela prilagođeni konkretnim područjima. To predstavlja poseban izazov u regionima gde je dostupno vrlo malo mernih podataka.

Istraživački tim sa Instituta za hidrologiju i vodoprivredu BOKU-Univerziteta, zajedno sa startapom „Baseflow AI solutions“, razvio je nov pristup koji koristi veštačku inteligenciju za automatsko i transparentno određivanje tih parametara.

VI uči iz postojećih podataka i samostalno razvija formule koje opisuju kako karakteristike jednog slivnog područja, kao što su sastav zemljišta, vegetacija ili topografija, utiču na ponašanje oticanja vode.

Praktična primenljivost metode testirana je na 162 nemačka rečna sliva sa različitim hidrološkim i fizičko-geografskim uslovima.

„Posebno je važno to što naša metoda funkcioniše i tamo gde gotovo da nema mernih podataka. Time se otvaraju nove mogućnosti za održivo upravljanje vodnim resursima u uslovima klimatskih promena.

Izvori
https://www.microsoft.com/sr-latn
Rts.rs Netokracija.rs

Ulaganje U Zlato Kao Instrument Očuvanja Vrijednosti Kapitala I Diverzifikacije Portfolija

Mr. Stevan Gajević

Fakultet Za Ekonomiju I Biznis Podgorica
E-mail: gajevic.stevan@gmail.com

Apstrakt

Ovaj rad analizira istorijsku, ekonomsku i savremenu investicionu ulogu zlata, sa posebnim osvrtom na njegov značaj u očuvanju realne vrijednosti kapitala i diverzifikaciji investicionog portfolija. Polazeći od višemilenijumske monetarne tradicije zlata, rad razmatra transformaciju njegove funkcije u savremenom finansijskom sistemu, u kojem zlato više ne predstavlja formalni monetarni standard, ali zadržava važnu ulogu strateške rezerve i investicione aktive. Posebna pažnja posvećena je savremenim oblicima ulaganja u zlato, prvenstveno kroz investicione poluge i zlatnike, kao i standardima kvaliteta i međunarodne prihvatljivosti koje definiše London Bullion Market Association (LBMA). U radu su primijenjene istorijska, deskriptivna, komparativna i analitička metoda, uz sintezu relevantne literature, institucionalnih izvještaja i tržišnih podataka. Rezultati istraživanja ukazuju da zlato zadržava stabilnu ulogu instrumenta očuvanja vrijednosti kapitala, naročito u uslovima inflacije, monetarne ekspanzije i povećane geopolitičke neizvjesnosti. Poseban značaj ima rast interesovanja za fizičko investiciono zlato među institucionalnim investitorima, ali i među širim slojevima stanovništva. Zaključuje se da zlato, uprkos razvoju savremenih finansijskih instrumenata, ostaje jedan od ključnih elemenata stabilnosti investicionih portfolija i važan instrument zaštite kapitala u savremenom globalnom ekonomskom sistemu.

Abstract

This paper analyzes the historical, economic, and contemporary investment role of gold, with particular emphasis on its function in preserving the real value of capital and diversifying investment portfolios. Starting from the millennia-long monetary tradition of gold, the study examines the transformation of its role within the modern financial system, where gold no longer functions as an official monetary standard but continues to serve as a strategic reserve asset and an important investment instrument. Particular attention is devoted to contemporary forms of gold investment, primarily bullion bars and investment coins, as well as to quality and market standards defined by the London Bullion Market Association (LBMA). The research employs historical, descriptive, comparative, and analytical methods, combining relevant literature, institutional reports, and market data. The findings indicate that gold continues to play a significant role as a store of value, particularly in periods of inflation, monetary expansion, and increased geopolitical uncertainty. A notable trend is the growing demand for physical investment gold not only among institutional investors but also among individual savers. The paper concludes that, despite the development of modern financial instruments, gold remains a key element of portfolio stability and an important instrument for capital protection in the contemporary global economic system.

Ključne riječi

Investiciono zlato; plemeniti metali; diverzifikacija portfolija; monetarna istorija; inflacija; zlatni standard; investicione poluge i zlatnici; finansijska stabilnost.

JEL klasifikacija

E31 – Inflacija
E42 – Monetarni sistemi i standardi
G11 – Upravljanje portfoliom
G15 – Međunarodna finansijska tržišta
N20 – Finansijska istorija

1. Ciljevi i hipoteze rada

Cilj ovog rada jeste analiza uloge zlata kao investicionog instrumenta i sredstva očuvanja realne vrijednosti kapitala i imovine u savremenom finansijskom sistemu. Posebna pažnja posvećena je istorijskoj evoluciji zlata kao monetarnog metala, savremenim oblicima ulaganja u zlato, kao i njegovoj ulozi u diverzifikaciji investicionog portfolija.
Rad nastoji da sagleda na koji način makroekonomski faktori, poput inflacije, monetarne ekspanzije i geopolitičkih kriza, utiču na potražnju za zlatom i njegovu cijenu na globalnom tržištu. Takođe se razmatra značaj zlata u strategijama upravljanja imovinom i njegov potencijal kao zaštitnog instrumenta u periodima ekonomske nestabilnosti.
Može se reći da zlato u savremenom ekonomskom sistemu predstavlja svojevrsnu vezu između istorijskih monetarnih tradicija i savremenih finansijskih tržišta. U vremenu izražene makroekonomske neizvjesnosti, rastućih javnih dugova i sve češćih geopolitičkih kriza, interesovanje investitora za zlato ponovo dobija na značaju. Upravo zbog toga analiza njegove investicione uloge ne predstavlja samo pitanje finansijske strategije pojedinaca i institucija, već i šire razumijevanje stabilnosti i otpornosti savremenog ekonomskog sistema.

Rad polazi od sljedećih hipoteza:

H1: Zlato predstavlja efikasan instrument očuvanja realne vrijednosti kapitala u uslovima inflacije i monetarne nestabilnosti.
H2: Uključivanje zlata u investicioni portfolio doprinosi diverzifikaciji i smanjenju ukupnog investicionog rizika.
H3: Dugoročna potražnja za zlatom zavisi od globalnih makroekonomskih faktora, monetarne politike centralnih banaka i geopolitičkih rizika.

1.2. Uvod

Kupovina zlata kao način očuvanja vrijednosti lične imovine nije nova pojava u savremenom ekonomskom sistemu. Naprotiv, u periodima finansijskih kriza, monetarne nestabilnosti i rastuće inflacije interesovanje za plemenite metale značajno raste. Zlato se kroz istoriju pokazalo kao jedan od najpouzdanijih instrumenata očuvanja vrijednosti kapitala, upravo zbog svoje ograničene ponude i univerzalne prihvaćenosti u međunarodnoj trgovini i finansijama .
Iako savremeni monetarni sistemi više nisu direktno vezani za zlato, ovaj plemeniti metal i dalje ima značajnu ulogu u globalnom finansijskom sistemu. Centralne banke širom svijeta i dalje drže značajne rezerve zlata kao dio svojih monetarnih rezervi, dok investitori zlato sve češće koriste kao zaštitu od inflacije, valutnih rizika i geopolitičkih poremećaja.
Savremeni investicioni pristupi omogućavaju različite načine ulaganja u zlato – od tradicionalnog fizičkog zlata u obliku poluga i kovanica do finansijskih instrumenata poput ETF fondova, zlatnih certifikata i derivata. Ova transformacija tržišta zlata doprinijela je njegovoj većoj dostupnosti i integraciji u savremene investicione strategije.
Ovaj rad predstavlja proširenu i dopunjenu analizu prethodnog istraživanja o ulozi zlata kao sredstva očuvanja vrijednosti kapitala. Poseban akcenat stavljen je na savremene investicione trendove, dinamiku globalnog tržišta zlata i njegovu ulogu u diver
Nakon 2020. godine, usljed pandemijske krize, snažne monetarne ekspanzije i naglog rasta inflacije usled veoma turbulentnog geopolitičkog perioda, kod investitora ali i građana, povjerenje u stabilnost fiat valuta ponovo je postalo predmet ozbiljnih ekonomskih rasprava. Centralne banke širom svijeta primijenile su izuzetno ekspanzivne monetarne politike, što je dovelo do povećanja novčane mase i dodatno pojačalo interesovanje investitora za realnu imovinu poput zlata. U

takvom okruženju zlato ponovo dobija na značaju kao univerzalno priznato sredstvo očuvanja vrijednosti, posebno u periodima kada stabilnost nacionalnih valuta postaje sve neizvjesnija.

3. Istorijska uloga zlata u monetarnim sistemima

Zlato ima dugu i bogatu istoriju u monetarnim sistemima ljudske civilizacije. Njegova upotreba kao sredstva razmjene potiče iz drevnih civilizacija Bliskog istoka, Egipta i Grčke. Zbog svojih fizičkih karakteristika, poput otpornosti na koroziju, visoke gustine, trajnosti i relativne rijetkosti, zlato je veoma rano postalo univerzalni simbol bogatstva i stabilnosti. Upravo ove osobine omogućile su da se zlato kroz istoriju nametne kao jedan od najvažnijih monetarnih metala.
U antičkom svijetu zlato je korišćeno kao novac, u različitim oblicima – kao zlatni prah, poluge ili kovani novac. Prve standardizovane zlatne kovanice pojavile su se u Maloj Aziji u VII vijeku prije nove ere, u oblasti Lidije kod prema Herodotu poznatog kranja Kreza, odakle se praksa kovanja novca ubrzo proširila na grčke gradove-države i druge mediteranske civilizacije. Ove kovanice omogućile su standardizaciju vrijednosti i značajno olakšale trgovinu između različitih regiona. U antičkim ekonomijama zlato je često korišćeno za veće transakcije i međunarodnu trgovinu, dok su srebro i bronza služili za svakodnevni promet.
Rimsko carstvo dodatno je razvilo monetarni sistem zasnovan na plemenitim metalima. U tom sistemu kako naglašava Krramer postojala je kombinacija zlatnog, srebrnog i bronzanog novca, pri čemu je zlato predstavljalo najvišu monetarnu vrijednost i bilo korišćeno za veće transakcije i državne finansije. Iako je zlato imalo važnu ulogu u monetarnom sistemu, srebro je zbog svoje dostupnosti bilo dominantno u svakodnevnoj trgovini.
Tokom srednjeg vijeka dolazi do promjene monetarne strukture evropskih ekonomija. Nakon pada Zapadnog rimskog carstva dolazi do relativne nestašice zlata u Evropi, što dovodi do toga da srebro postaje dominantni monetarni metal. Većina srednjovjekovnih monetarnih sistema bila je zasnovana upravo na srebrnom novcu, dok je zlato imalo znatno manju ulogu u svakodnevnoj cirkulaciji. Srebrni novac bio je pogodan za trgovinu i poreske obaveze, dok je zlato ostalo rezervisano za međunarodnu trgovinu i državne riznice.
Situacija se postepeno mijenja tokom kasnog srednjeg vijeka i ranog novog vijeka. Razvoj trgovine između Evrope, Afrike i Bliskog istoka, kao i povećani dotok zlata iz zapadne Afrike, doprinose postepenom vraćanju zlata u monetarni sistem evropskih država. Poseban značaj ima i period velikih geografskih otkrića nakon 15. vijeka, kada dolazi do masovnog priliva plemenitih metala iz američkih rudnika. Rudnici u Meksiku i Peruu postaju glavni izvor zlata i srebra za evropske ekonomije, čime se značajno povećava količina plemenitih metala u opticaju.
Ovaj priliv zlata i srebra imao je duboke ekonomske posljedice. Povećanje monetarne mase dovelo je do dugotrajnog rasta cijena u evropskim ekonomijama, fenomena koji se često naziva „revolucija cijena“. Istovremeno, povećana dostupnost plemenitih metala omogućila je snažan razvoj međunarodne trgovine i finansijskih institucija. Kako ističe Vilar, kretanje zlata i srebra kroz globalne trgovačke mreže postaje ključni element razvoja svjetske ekonomije i formiranja prvog globalnog monetarnog sistema .
Tokom 18. i naročito 19. vijeka dolazi do uspostavljanja tzv. klasičnog zlatnog standarda. U tom sistemu vrijednost nacionalnih valuta bila je direktno vezana za određenu količinu zlata. Centralne banke garantovale su zamjenjivost papirnog novca za zlato po unaprijed definisanom kursu, čime je obezbjeđivana relativna stabilnost valuta i međunarodnih finansijskih odnosa. Zlatni standard omogućavao je stabilne devizne kurseve i olakšavao međunarodnu trgovinu, zbog čega je postao dominantan monetarni sistem u većini razvijenih ekonomija krajem 19. i početkom 20. vijeka.
Bretton Woods sistem i kraj zlatnog standarda

Nakon Drugog svjetskog rata međunarodni monetarni poredak reorganizovan je kroz Bretton Woods sporazum iz 1944. godine. Ovim sporazumom uspostavljen je sistem u kojem je američki dolar postao centralna svjetska rezervna valuta i jedina valuta direktno vezana za zlato. Prema ovom sistemu, jedna unca zlata bila je definisana po cijeni od 35 američkih dolara, dok su ostale valute održavale stabilan kurs prema dolaru.
Ovakav monetarni sistem omogućio je relativnu stabilnost međunarodnih finansijskih odnosa tokom prvih decenija nakon Drugog svjetskog rata. Međutim, rastući budžetski deficit Sjedinjenih Američkih Država, povećana emisija dolara i sve veća neravnoteža u međunarodnoj trgovini postepeno su doveli u pitanje održivost sistema.
Konačno, 1971. godine predsjednik Sjedinjenih Američkih Država Richard Nixon donosi odluku o ukidanju konvertibilnosti dolara u zlato, čime je praktično okončan Bretton Woods sistem i formalno završena era međunarodnog zlatnog standarda.

Početak ere investicionog zlata

Iako je zlato nakon 1971. godine izgubilo formalnu monetarnu funkciju u međunarodnom finansijskom sistemu, njegov značaj nije nestao. Naprotiv, u narednim decenijama zlato sve više dobija ulogu investicione aktive i sredstva očuvanja vrijednosti kapitala.
U tom periodu dolazi do razvoja tržišta investicionog zlata i masovne proizvodnje modernih investicionih zlatnika i zlatnih poluga. Državne kovnice širom svijeta počinju da emituju investicione zlatnike namijenjene investitorima, među kojima su najpoznatiji Krugerrand, Canadian Maple Leaf, American Eagle i Wiener Philharmoniker.
Ovi zlatnici postaju važan instrument ulaganja u plemenite metale i predstavljaju jedan od ključnih oblika fizičkog investicionog zlata u savremenom finansijskom sistemu.

3.1. Savremeni oblici ulaganja u zlato

U savremenom finansijskom sistemu ulaganje u zlato najčešće se realizuje kroz dva osnovna oblika fizičkog investicionog proizvoda: zlatne poluge i investicione zlatnike. Iako postoji i širok spektar tzv. papirnih oblika ulaganja u zlato, kao što su ETF fondovi, derivati, certifikati i akcije rudarskih kompanija, fizičko zlato i dalje zauzima posebno mjesto među investitorima zbog činjenice da predstavlja realnu, materijalnu aktivu bez kreditnog rizika emitenta. Upravo u tome leži njegova posebna privlačnost u vremenima monetarne nestabilnosti, inflacije i pada povjerenja u fiat valute, kada investitor ne traži samo tržišnu izloženost cijeni zlata, već i direktno vlasništvo nad samim metalom .
Za razliku od većine finansijskih instrumenata, fizičko investiciono zlato nije istovremeno i nečija obaveza. Ono ne zavisi od solventnosti banke, fonda, države ili druge institucije, što ga čini posebnim oblikom imovine u portfoliju. U tom smislu, savremeno tržište zlata predstavlja spoj drevne monetarne tradicije i visoko standardizovanog globalnog sistema trgovine, u kojem se povjerenje ne gradi samo na istorijskoj ulozi zlata, već i na strogo definisanim pravilima čistoće, težine, porijekla i međunarodne prihvatljivosti.
Zlatne poluge kao osnovni oblik fizičkog investicionog zlata
Zlatne poluge predstavljaju najčistiji i najjednostavniji oblik ulaganja u fizičko zlato. Njihova osnovna prednost ogleda se u tome što kod većih gramaža nose nižu premiju u odnosu na spot cijenu zlata nego investicioni zlatnici, pa su posebno pogodne za investitore koji žele da sa što manjim relativnim troškom pretvore dio kapitala u plemeniti metal. Na tržištu se poluge proizvode

u širokom rasponu težina, od vrlo malih komada namijenjenih malim ulagačima do velikih standardnih barskih formi koje služe za institucionalnu trgovinu.
U maloprodaji su najčešće zastupljene poluge od 1 g, 2 g, 5 g, 10 g, 20 g, 31,1 g, 50 g, 100 g, 250 g, 500 g i 1000 g, odnosno 1 kilograma. Najmanje poluge, poput onih od 1 do 10 grama, odgovaraju pojedincima koji zlato kupuju postepeno, kao oblik lične štednje ili zaštite od inflacije. One omogućavaju ulazak u tržište sa relativno malim iznosima, ali zbog troška proizvodnje, pakovanja i distribucije obično imaju veću premiju po gramu. Nasuprot tome, poluge od 50 g, 100 g, 250 g i 1 kg znatno su efikasnije sa aspekta cijene po gramu i često ih biraju ozbiljniji individualni investitori, porodični štedni portfoliji, ali i manja preduzeća koja dio likvidnih rezervi žele držati u fizičkom zlatu.
Veće poluge, posebno kilogramske (pa i veće), često kupuju imućniji pojedinci, privatni investitori, trgovci plemenitim metalima, kompanije koje posluju u međunarodnom okruženju, kao i subjekti koji žele dio slobodne likvidnosti pretvoriti u imovinu nezavisnu od bankarskog sistema. Sa druge strane, institucionalni akteri, uključujući velike trgovce, centralne banke i članice međunarodnog bullion tržišta, koriste znatno veće standardne barske forme. U profesionalnoj veleprodaji najvažniji su tzv. Good Delivery bars, čija se težina kreće oko 400 trojanskih unci, odnosno približno 12,4 kg. Takve poluge, koje zovemo monetarne, nisu namijenjene maloprodajnim kupcima, već služe za poravnanja na velikom međunarodnom tržištu zlata.
Po tehnološkom postupku izrade investicione poluge se najčešće dijele na livene i kovane, odnosno presovane. Livene poluge su tipično veće, jednostavnijeg izgleda, sa nešto nižim troškovima proizvodnje, pa su česte kod većih gramaža. Presovane poluge imaju pravilniji izgled, estetski su dotjeranije i najčešće se koriste kod manjih maloprodajnih formata. Male poluge se često prodaju u originalnom zaštitnom pakovanju sa sertifikatom, serijskim brojem i podacima o rafineriji, finoći i težini. Takvo pakovanje ima praktičnu važnost jer povećava povjerenje kupca i olakšava kasniju prodaju.

Ko danas proizvodi investicione zlatne poluge

Savremeno tržište investicionih poluga zasniva se na velikim, međunarodno priznatim rafinerijama i kovnicama koje svojim ugledom i sertifikacijom garantuju prihvatljivost proizvoda. Među najpoznatijim proizvođačima zlatnih poluga danas se ubrajaju švajcarske rafinerije Valcambi, PAMP i Argor-Heraeus, njemački Heraeus, belgijski Umicore, južnoafrički Rand Refinery, australski Perth Mint, te više drugih renomiranih proizvođača koji posluju na međunarodnom bullion tržištu. Kod investitora je presudan kriterijum upravo reputacija proizvođača, jer ona utiče na likvidnost i lakoću preprodaje.
U praksi nije dovoljno da poluga sadrži određenu količinu zlata; podjednako je važno da tržište prepoznaje proizvođača i da vjeruje njegovoj kontroli kvaliteta. Zato su poluge poznatih rafinerija u pravilu likvidnije, lakše se otkupljuju i nose manji diskont pri prodaji. Investitori zato često ne kupuju „samo zlato“, već kupuju i tržišno povjerenje ugrađeno u ime proizvođača, serijski broj, prateću dokumentaciju i međunarodno priznati standard.

LBMA standard kao temelj povjerenja na tržištu zlata

Za savremeno tržište fizičkog zlata posebno je važan standard koji postavlja London Bullion Market Association, odnosno LBMA. U najširem smislu, LBMA predstavlja ključnu instituciju međunarodnog tržišta plemenitih metala kada je riječ o standardizaciji kvaliteta, prihvatljivosti i reputacije rafinerija. Kada investitor kupuje polugu proizvođača koji se nalazi na LBMA listi ili

posluje prema tom standardu, on zapravo kupuje proizvod koji je uključen u globalno priznati sistem tržišnog povjerenja.
Najpoznatiji segment ovog sistema jeste tzv. Good Delivery standard. On se prije svega odnosi na velike barske poluge namijenjene profesionalnom tržištu, ali njegov značaj daleko prevazilazi samu veleprodaju, jer upravo taj standard određuje ko se smatra vrhunskim i međunarodno prihvatljivim proizvođačem zlata. Good Delivery standard ne podrazumijeva samo minimalnu finoću metala, već i čitav niz tehničkih i institucionalnih uslova: tačno definisan raspon težine, precizno označavanje poluge, prepoznatljiv pečat rafinerije, jedinstveni serijski broj, godište proizvodnje, jasno utvrđenu čistoću, kao i stroge procedure kontrole kvaliteta i odgovornog porijekla metala.
Za zlato se u profesionalnom prometu standardno traži visoka finoća, najčešće 995/1000 ili više kod velikih Good Delivery poluga, dok maloprodajne investicione poluge često imaju finoću 999,9/1000. Iako mali investitor najčešće ne kupuje Good Delivery polugu od oko 400 trojanskih unci, važnost LBMA standarda za njega je i dalje ogromna. Razlog je jednostavan: isti proizvođači koji ispunjavaju najviše međunarodne kriterijume obično proizvode i male maloprodajne poluge, pa se reputacija profesionalnog tržišta prenosi na segment namijenjen pojedincima.
LBMA standard je važan i zbog toga što ne uređuje samo fizičke karakteristike proizvoda, već i institucionalni integritet tržišta. Posljednjih godina sve veći značaj imaju zahtjevi koji se odnose na porijeklo zlata, sprječavanje finansiranja sukoba, sprečavanje pranja novca i usklađenost sa pravilima odgovornog snabdijevanja. Time se tržište zlata udaljava od nekadašnjeg neformalnog modela trgovine i postaje dio savremenog sistema globalne finansijske i regulatorne kontrole. Za investitora to znači dodatnu sigurnost: kvalitet zlata se ne procjenjuje samo prema boji, sjaju ili masi, već kroz institucijski potvrđen lanac povjerenja.
Drugim riječima, LBMA standard obavlja istu funkciju koju su nekada obavljale najuglednije državne kovnice: garantuje da proizvod zaista sadrži deklarisanu količinu i kvalitet metala i da će kao takav biti prihvaćen na međunarodnom tržištu. U savremenim uslovima, kada se zlato kupuje radi očuvanja vrijednosti, mogućnost brze i nesporne prodaje gotovo je jednako važna kao i sama čistoća metala. Upravo zato LBMA standard predstavlja jednu od najvažnijih institucionalnih osnova savremenog tržišta investicionog zlata. Slična logika standardizacije kvaliteta i tržišne prihvatljivosti već je istaknuta i u radu o srebru, gdje je naglašeno da standardizacija omogućava da metal proizveden u različitim državama bude ravnopravno prihvaćen u globalnoj trgovini.

Investicioni zlatnici: istorijsko nasljeđe i savremena forma

Pored poluga, drugi temeljni oblik fizičkog ulaganja u zlato predstavljaju investicioni zlatnici. Oni imaju dvostruku privlačnost: sa jedne strane sadrže standardizovanu količinu zlata i služe kao investicioni proizvod, a sa druge strane nose simboličku, istorijsku i estetsku dimenziju koja ih čini posebno privlačnim pojedinačnim kupcima. Za razliku od numizmatičkih kovanica, čija vrijednost može zavisiti od rijetkosti, očuvanosti i kolekcionarske potražnje, investicioni zlatnici se prije svega vrednuju prema količini čistog zlata koju sadrže i prema svojoj međunarodnoj prepoznatljivosti.
Istorijski posmatrano, savremeni investicioni zlatnik naslanja se na tradiciju zlatnog novca 19. i ranog 20. vijeka. U doba klasičnog zlatnog standarda i kasnijih nacionalnih monetarnih sistema, mnoge zlatne kovanice bile su kovane u standardu 900/1000, odnosno 90% zlata i 10% bakra ili drugog legirajućeg metala. Takva finoća bila je praktična jer je čistom zlatu davala veću tvrdoću i otpornost na habanje u realnom opticaju. To je posebno važno zato što su zlatne kovanice tada zaista kružile kao novac, pa su morale biti dovoljno izdržljive. Kemmerer u istorijskom prikazu

zlatnog standarda navodi upravo ovakav tip standarda za američki zlatni novac, gdje je zlatni dolar bio definisan kao 0,900 fine .

Ovaj standard devetnaestog vijeka i danas je važan jer su mnogi klasični zlatnici, poput britanskog sovereigna, francuskih 20 franaka ili američkih istorijskih zlatnika, ostali prisutni na investicionom tržištu i u savremenom prometu fizičkog zlata. Oni se i dalje kupuju i prodaju kao investicioni proizvodi, iako su nastali u monetarnim sistemima koji više ne postoje. Zbog toga se može reći da tržište fizičkog zlata danas u sebi objedinjuje dva sloja istorije: stari sloj monetarnog zlata u obliku istorijskih kovanica i novi sloj savremenih bullion zlatnika visoke finoće.

Zašto su savremeni zlatnici najčešće od jedne trojanske unce

Savremeni bullion zlatnici najčešće se proizvode u težini od jedne trojanske unce, odnosno 31,1035 grama, jer je trojanska unca kroz istoriju postala osnovna međunarodna mjera za trgovinu plemenitim metalima. Korišćenje jedne unce ima više praktičnih prednosti. Prije svega, takva kovanica je dovoljno velika da bude investiciono efikasna, a istovremeno dovoljno mala da bude pristupačna širokom krugu kupaca. Pored toga, budući da se spot cijena zlata na međunarodnom tržištu tradicionalno izražava po trojanskoj unci, investitoru je veoma lako da prati odnos između tržišne cijene i maloprodajne ponude.

Uz standardnu kovanicu od jedne unce, većina renomiranih kovnica nudi i manje frakcije, najčešće 1/2, 1/4 i 1/10 unce, a kod pojedinih serija i dodatne formate. Ove manje denominacije pogodne su za kupce koji žele postepeno ulaganje ili veću fleksibilnost pri eventualnoj kasnijoj prodaji. Međutim, kao i kod malih poluga, niže težine po pravilu nose višu premiju po gramu, pa veći investitori češće preferiraju punu uncu ili poluge srednjih gramaža.

Najpoznatiji savremeni investicioni zlatnici i njihove finoće

Među najpoznatijim savremenim investicionim zlatnicima posebno mjesto zauzimaju južnoafrički Krugerrand, kanadski Maple Leaf, austrijski Wiener Philharmoniker, britanska Britannia, američki American Eagle, australijski Kangaroo i kineska Panda. Iako svi oni predstavljaju međunarodno prepoznatljive bullion proizvode, među njima postoje razlike u finoći, masi, estetskom identitetu i tržišnoj tradiciji.

Krugerrand ima posebno istorijsko mjesto jer se često smatra prvim modernim masovno plasiranim investicionim zlatnikom. Njegova finoća je 916,7/1000, odnosno 22 karata, ali sadrži punu jednu trojansku uncu čistog zlata; razlika do ukupne mase odnosi se na dodatne metale, najčešće bakar, koji kovanici daju veću čvrstoću i prepoznatljivu blago crvenkastu nijansu. American Eagle funkcioniše po sličnoj logici: i on sadrži jednu uncu čistog zlata, ali ukupna masa kovanice je nešto veća zbog legure.

Nasuprot tome, Maple Leaf, Wiener Philharmoniker, Britannia u savremenoj verziji, kao i australijski Kangaroo, u pravilu se izrađuju u vrlo visokoj finoći, najčešće 999,9/1000. To ih čini posebno privlačnim investitorima koji preferiraju što veću nominalnu čistoću metala. Na tržištu postoji i dodatna segmentacija između zlatnika koji više naglašavaju otpornost i tradiciju 22-karatnog standarda i onih koji se oslanjaju na savremeni ideal maksimalne finoće.

Sa investicionog stanovišta, razlike u finoći između 916,7 i 999,9 nijesu presudne ukoliko kovanica sadrži tačno deklarisanu količinu čistog zlata i ako je široko priznata na tržištu. Mnogo su važniji likvidnost, reputacija kovnice i rasprostranjenost na sekundarnom tržištu. U praksi se zato najlakše trguju upravo oni zlatnici koji su globalno poznati, koji imaju dugu istoriju i koje trgovci bez teškoća otkupljuju.

Kako se investicioni zlatnici i poluge kupuju

Kupovina investicionog zlata danas se najčešće odvija preko specijalizovanih trgovaca plemenitim metalima, ovlašćenih distributera, renomiranih kovnica, banaka u pojedinim zemljama i specijalizovanih internet platformi sa fizičkom isporukom. Kod kupovine je od presudnog značaja da prodavac bude reputabilan, da izdaje urednu dokumentaciju i da nudi proizvode međunarodno priznatih proizvođača. Investitori pri kupovini obično obraćaju pažnju na nekoliko ključnih elemenata: premiju iznad spot cijene, troškove isporuke ili skladištenja, uslove kasnijeg otkupa, reputaciju trgovca, originalno pakovanje i dokaz o autentičnosti.
Kod poluga je posebno važno da proizvod dolazi u neoštećenom originalnom pakovanju kada je riječ o manjim formatima, jer to olakšava dalju prodaju. Kod zlatnika je važno da nisu ozbiljno oštećeni i da potiču iz redovnog investicionog, a ne sumnjivog sekundarnog toka. Ozbiljni trgovci obično nude i otkup proizvoda koje sami prodaju, što investitoru znatno smanjuje rizik nelikvidnosti.

Kupovina investicionog zlata u Evropskoj uniji

Za investitore u evropskom prostoru posebno je važan poreski i regulatorni tretman investicionog zlata. U većini zemalja Evropske unije investiciono zlato uživa povoljniji poreski status od većine drugih roba, što predstavlja jednu od njegovih važnih tržišnih prednosti. U radu o srebru već je naglašeno da je investiciono zlato u većini zemalja EU oslobođeno poreza na dodatu vrijednost, za razliku od srebra koje je najčešće oporezovano po punoj stopi PDV-a . Upravo ta razlika čini zlato znatno konkurentnijim za individualne investitore, naročito kada kupuju fizički metal radi dugoročne štednje.
U evropskoj praksi investicionim zlatom se obično smatraju zlatne poluge određene finoće i standardizacije, kao i zlatnici koji ispunjavaju propisane uslove u pogledu finoće, godine kovanja i tržišne funkcije. To praktično znači da tipični bullion zlatnici i standardne investicione poluge renomiranih proizvođača uživaju povoljan poreski tretman, dok nakit i većina kolekcionarskih proizvoda ne spadaju u tu kategoriju. U ranijim tekstovima o fizičkom zlatu već je naglašena upravo ta razlika između investicionog zlata i nakita, kao i činjenica da se u evropskom prostoru investiciono zlato tretira bliže novcu nego luksuznoj robi .
Za kupce iz regiona praktično je važno i pitanje mjesta kupovine. U starijem tekstu o fizičkom zlatu istaknuto je da je kupovina u pojedinim državama EU jednostavnija i pravno jasnija, te da investitori često razmatraju i opciju čuvanja zlata u sefovima u državi kupovine, umjesto fizičkog prenosa preko granice . To je i danas relevantna tema, jer kod fizičkog zlata logistika, bezbjednost i dokazivo porijeklo mogu biti jednako važni kao sama nabavna cijena.

Poluge ili kovanice: investiciona logika izbora

Izbor između poluga i zlatnika zavisi od cilja ulaganja. Poluge su, po pravilu, racionalniji izbor za investitore koji žele maksimalnu efikasnost uloženog kapitala i što nižu premiju po gramu, naročito kod većih iznosa. Kovanice su pogodnije za one koji žele veću djeljivost, lakšu preprodaju manjih iznosa i proizvod koji je na tržištu široko prepoznatljiv i psihološki privlačan. Mnogi individualni investitori zato kombinuju oba oblika: veći dio ulaganja drže u polugama, a dio u zlatnicima radi fleksibilnosti i lakše buduće likvidacije.
Može se zaključiti da savremeno tržište fizičkog investicionog zlata počiva na tri stuba: standardizaciji, povjerenju i likvidnosti. Standardizacija obezbjeđuje da investitor zna šta kupuje; povjerenje garantuju renomirani proizvođači i međunarodni standardi poput LBMA; a likvidnost omogućava da se zlato, kada je potrebno, može relativno lako prodati ili zamijeniti. U tom smislu,

zlatne poluge i investicioni zlatnici nijesu samo oblici fizičkog metala, već institucionalno oblikovani proizvodi savremenog finansijskog sistema, nastali na spoju istorijskog iskustva i globalne tržišne prakse.

3.2. Prednosti i rizici ulaganja u fizičko zlato

Ulaganje u fizičko zlato ima dugu tradiciju i često se posmatra kao jedan od najstabilnijih načina očuvanja vrijednosti imovine. Jedna od najvećih prednosti ovog oblika ulaganja jeste činjenica da zlato predstavlja realnu materijalnu imovinu koja ne zavisi od solventnosti finansijskih institucija, banaka ili država. Za razliku od akcija, obveznica ili bankarskih depozita, fizičko zlato ne predstavlja ničiju obavezu i ne nosi kreditni rizik emitenta. Upravo zbog toga investitori ga često nazivaju „sigurnim utočištem“ u periodima ekonomske nestabilnosti.

Još jedna važna prednost zlata jeste njegova sposobnost da očuva kupovnu moć kroz duži vremenski period. Istorijski posmatrano, zlato je kroz različite epohe zadržalo relativno stabilnu realnu vrijednost, čak i u uslovima visokih inflatornih pritisaka ili monetarnih kriza. U vremenima kada vrijednost papirnog novca slabi, interesovanje za zlato obično raste, jer investitori traže imovinu koja nije direktno vezana za monetarnu politiku centralnih banaka. Upravo u takvim periodima zlato često preuzima ulogu zaštitnog instrumenta u investicionim portfolijima.

Fizičko zlato takođe ima važnu ulogu u diverzifikaciji portfolija. Njegova cijena se često kreće nezavisno od kretanja akcija, obveznica ili drugih finansijskih instrumenata, što znači da može pomoći u smanjenju ukupnog investicionog rizika. U kriznim periodima finansijskih tržišta, kada vrijednost mnogih drugih investicionih instrumenata opada, zlato nerijetko zadržava ili čak povećava svoju vrijednost, čime doprinosi stabilnosti ukupnog portfolija.

Pored toga, fizičko zlato je globalno priznato sredstvo čuvanja vrijednosti i veoma likvidna imovina. Investicioni zlatnici i standardizovane poluge renomiranih proizvođača mogu se relativno lako prodati u gotovo svakoj državi svijeta. Upravo ta međunarodna prihvaćenost čini zlato specifičnim oblikom imovine koji nije ograničen nacionalnim finansijskim sistemima.

Međutim, ulaganje u fizičko zlato nosi i određene rizike i ograničenja koje investitori moraju imati u vidu. Za razliku od akcija ili obveznica, zlato ne donosi redovan prihod u vidu dividendi ili kamata. Njegova investiciona vrijednost zasniva se prvenstveno na očuvanju kapitala i eventualnom rastu tržišne cijene. Zbog toga se zlato često smatra dugoročnim oblikom zaštite vrijednosti, a ne instrumentom za ostvarivanje kratkoročnog prinosa.

Još jedan aspekt koji investitori moraju uzeti u obzir jeste trošak skladištenja i zaštite fizičkog zlata. Veće količine zlata zahtijevaju adekvatno čuvanje, najčešće u bankarskim sefovima ili specijalizovanim skladištima, što može generisati dodatne troškove. Takođe postoji i logistički aspekt transporta i osiguranja, naročito kod većih investicija.

Na kraju, iako se zlato često smatra stabilnim oblikom imovine, njegova tržišna cijena ipak može biti podložna kratkoročnim oscilacijama. Na cijenu zlata utiču brojni faktori, uključujući kretanje kamatnih stopa, monetarnu politiku centralnih banaka, inflaciju, geopolitiku i kretanje američkog dolara. Zbog toga je važno da investitori posmatraju zlato kao dio šire investicione strategije, a ne kao jedini oblik ulaganja.

Uprkos navedenim rizicima, fizičko zlato i dalje zauzima posebno mjesto u savremenim investicionim portfolijima. Njegova kombinacija istorijske pouzdanosti, međunarodne likvidnosti i relativne otpornosti na monetarne krize čini ga jednim od najvažnijih instrumenata očuvanja vrijednosti kapitala u dugom roku. Za mnoge investitore zlato ne predstavlja samo investiciju, već i oblik finansijske sigurnosti u svijetu koji karakterišu česte ekonomske i monetarne promjene.

4. Faktori koji utiču na cijenu zlata

Cijena zlata na globalnom tržištu formira se pod uticajem velikog broja ekonomskih, monetarnih i geopolitičkih faktora. Za razliku od mnogih drugih roba čija cijena prvenstveno zavisi od industrijske potražnje, zlato ima specifičan status finansijske aktive i monetarnog metala, pa se njegovo kretanje često povezuje sa širim ekonomskim kretanjima i očekivanjima investitora. Upravo zbog toga promjene u globalnom finansijskom okruženju često imaju snažan uticaj na kretanje cijene zlata.

Jedan od najvažnijih faktora koji utiču na cijenu zlata jeste inflacija. Kada stopa inflacije raste i kupovna moć papirnog novca slabi, investitori često traže alternativne oblike očuvanja vrijednosti kapitala. U takvim okolnostima zlato postaje privlačna investiciona opcija, jer se tradicionalno posmatra kao zaštita od inflacije. Rast inflacije često je praćen povećanom potražnjom za zlatom, što može dovesti do rasta njegove tržišne cijene.

Monetarna politika centralnih banaka takođe ima značajan uticaj na tržište zlata. Ekspanzivne monetarne politike, koje uključuju povećanje novčane mase i niske kamatne stope, često podstiču rast cijene zlata. U takvom okruženju investitori traže imovinu koja može zaštititi vrijednost kapitala od potencijalnog obezvređivanja valuta.

Kamatne stope predstavljaju još jedan važan faktor. Kada su kamatne stope visoke, finansijski instrumenti koji donose kamatu, poput obveznica ili depozita, postaju atraktivniji investitorima, što može smanjiti interesovanje za zlato. Nasuprot tome, u periodima niskih kamatnih stopa zlato postaje relativno konkurentnija investicija, jer trošak propuštenog prinosa postaje manji.

Geopolitičke krize i politička nestabilnost takođe imaju snažan uticaj na cijenu zlata. U periodima međunarodnih sukoba, ekonomskih sankcija ili globalnih finansijskih kriza investitori često traže sigurnu imovinu koja može zaštititi kapital od tržišnih šokova. U takvim situacijama zlato tradicionalno dobija na značaju, jer se smatra univerzalno prihvaćenim sredstvom očuvanja vrijednosti.

Ponuda i tražnja na tržištu plemenitih metala takođe igraju važnu ulogu u formiranju cijene zlata. Na strani ponude važan faktor predstavlja globalna proizvodnja zlata iz rudnika, kao i količina zlata koja dolazi na tržište kroz reciklažu. Na strani tražnje značajnu ulogu imaju investitori, industrijska potražnja, tržište nakita, kao i kupovina zlata od strane centralnih banaka.

Posebno značajan faktor u savremenom finansijskom sistemu jeste kretanje američkog dolara. Budući da se zlato na međunarodnim tržištima najčešće kotira u američkim dolarima, promjene u vrijednosti dolara često utiču na cijenu zlata. Slabljenje dolara obično čini zlato jeftinijim za investitore koji koriste druge valute, što može povećati globalnu potražnju i dovesti do rasta cijene zlata.

U savremenim uslovima važnu ulogu ima i investiciona potražnja, posebno kroz ETF fondove i kupovinu fizičkog zlata. Kada investitori povećavaju svoje izloženosti zlatu kroz ove instrumente, dolazi do povećane potražnje koja može značajno uticati na kretanje cijene na tržištu.

Svi ovi faktori zajedno čine tržište zlata složenim i dinamičnim sistemom u kojem se cijena formira kao rezultat međusobnog djelovanja ekonomskih, monetarnih i političkih okolnosti. Upravo zbog takve kompleksnosti, zlato ostaje jedan od najzanimljivijih i najpraćenijih instrumenata na globalnim finansijskim tržištima.

5. Uloga zlata u diverzifikaciji portfolija

U savremenoj teoriji upravljanja portfolijom zlato zauzima posebno mjesto kao instrument diverzifikacije investicija. Za razliku od mnogih drugih finansijskih instrumenata, kretanje cijene zlata često nije direktno povezano sa kretanjem akcija, obveznica ili drugih oblika finansijske

imovine. Upravo zbog te relativne nezavisnosti, uključivanje zlata u investicioni portfolio može doprinijeti smanjenju ukupnog investicionog rizika.
U periodima finansijskih kriza ili naglih poremećaja na tržištima kapitala često dolazi do pada vrijednosti tradicionalnih investicionih instrumenata. U takvim okolnostima zlato nerijetko zadržava svoju vrijednost ili čak bilježi rast cijene, jer investitori traže stabilnu i sigurnu imovinu. Zbog toga se zlato često smatra važnim zaštitnim elementom portfolija.
Pored institucionalnih investitora, posljednjih godina sve veći interes za zlato pokazuju i individualni investitori, koji dio svoje štednje nastoje zaštititi kroz kupovinu fizičkog zlata u obliku poluga i investicionih kovanica. Takav pristup dodatno potvrđuje njegovu ulogu kao sredstva očuvanja vrijednosti i stabilnosti u savremenim ekonomskim uslovima.

6. Zaključak

Zlato kroz istoriju zauzima jedinstveno mjesto u monetarnim i finansijskim sistemima ljudskog društva. Od antičkih civilizacija, preko zlatnog standarda, pa sve do savremenog finansijskog sistema zasnovanog na fiat valutama, zlato je ostalo simbol stabilnosti, povjerenja i dugoročne vrijednosti.
Savremena ekonomska kretanja, naročito nakon globalnih kriza u posljednjim decenijama, ponovo su skrenula pažnju investitora na zlato kao važan instrument očuvanja vrijednosti kapitala. U uslovima povećane inflacije, monetarne ekspanzije i geopolitičkih neizvjesnosti, zlato ponovo dobija na značaju ne samo među institucionalnim investitorima već i među širim slojevima stanovništva. Posebno je primjetan rast interesovanja za fizičko zlato u obliku investicionih poluga i zlatnika, koji su zahvaljujući visokom stepenu standardizacije i međunarodnoj prihvaćenosti postali dostupni velikom broju pojedinačnih ulagača. Upravo ova dostupnost doprinosi ponovnom jačanju uloge zlata kao ličnog oblika finansijske sigurnosti.
Može se zaključiti da živimo u periodu u kojem zlato ponovo dobija centralno mjesto u razmišljanjima o očuvanju vrijednosti kapitala. Zbog toga je vrlo vjerovatno da će savremeno vrijeme u ekonomskoj istoriji ostati zapamćeno kao period ponovnog uspona zlata i njegovog povratka u fokus kako investitora, tako i šire javnosti.

Literatura (HARVARD Stil)

KNJIGE

1. Vilar, P. (1976). *Zlato i novac u povijesti 1450–1920*. Zagreb: Naprijed.
2. Kemmerer, E.W. (2009). *Gold and the Gold Standard: The Story of Gold Money – Past, Present and Future*. Auburn: Ludwig von Mises Institute.
3. Bernstein, P.L. (2000). *The Power of Gold: The History of an Obsession*. New York: Wiley.
4. Ferguson, N. (2009). *The Ascent of Money: A Financial History of the World*. London: Penguin Books.
5. Mishkin, F.S. (2016). *The Economics of Money, Banking and Financial Markets*. Boston: Pearson.
6. Lovrinović, I. (2016). *Monetarna politika*. Zagreb: Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Naučni Članci

1. Baur, D.G. and Lucey, B.M. (2010). Is gold a hedge or a safe haven? *The Financial Review*, 45(2), pp.217–229.

2. Erb, C.B. and Harvey, C.R. (2013). The golden dilemma. *Financial Analysts Journal*, 69(4), pp.10–42.
3. Baur, D.G. and McDermott, T.K. (2010). Is gold a safe haven? *Journal of Banking and Finance*, 34(8), pp.1886–1898.
4. Reboredo, J.C. (2013). Is gold a hedge or safe haven against oil price movements? *Resources Policy*, 38(2), pp.130–137.
5. Vukmirica, V. (2019). Finansijska tržišta i investicioni rizici. *Montenegrin Journal of Economics*, 15(2), str.55–73.

Web Publikacije / Izvještaji

1. World Gold Council (2024). *Gold Demand Trends*. London.
2. London Bullion Market Association – LBMA (2024). *Good Delivery Rules for Gold and Silver Bars*. London.
3. World Bank (2023). *Commodity Markets Outlook*. Washington, DC.
4. Centralna banka Crne Gore (2024). *Godišnji izvještaj o finansijskoj stabilnosti*. Podgorica.
5. Narodna banka Srbije (2023). *Izvještaj o inflaciji*. Beograd.
6. Gajević, S. (2020). *Ulaganje u zlato – štednja ili investicija*. Podgorica.

Inflacija I Njen Uticaj Na Ekonomsku Stabilnost I Životni Standard

Dr.sc. Mileta Brajković

Univerzitet Mediteran Podgorica, Fakultet Za Ekonomiju I Biznis (FEB), Crna Gora
ORCID ID: 0009-0004-0954-3359
E-mail: brajkovicmileta@gmail.com

Apstrakt

Inflacija predstavlja jedan od najkompleksnijih makroekonomskih fenomena savremenog doba, čije se posljedice reflektuju na sve segmente privrednog sistema i društva u cjelini. Cilj ovog rada je detaljna analiza prirode inflacije, njenih uzroka i mehanizama putem kojih narušava ekonomsku stabilnost države i direktno obezvređuje životni standard građana. Rad polazi od teorijskog razmatranja monetarnih i ne-monetarnih uzroka rasta opšteg nivoa cijena, klasifikujući inflaciju prema njenom intenzitetu i porijeklu. Poseban fokus stavljen je na mehanizme transmisije inflatornih šokova na realni sektor – smanjenje kupovne moći, redistribuciju dohotka i pad sklonosti ka investiranju usljed cjenovne neizvjesnosti. Kroz analizu empirijskih i teorijskih modela, rad dokazuje da hronična inflacija djeluje kao regresivni porez, koji najviše pogađa slojeve stanovništva sa fiksnim dohocima. U konačnici, rad se bavi i adekvatnim mjerama monetarne i fiskalne politike u cilju suzbijanja inflatornih pritisaka i očuvanja makroekonomske ravnoteže.

1. Uvod

Očuvanje cjenovne stabilnosti predstavlja jedan od fundamentalnih ciljeva svake moderne makroekonomske politike, uz postizanje pune zaposlenosti i kontinuiranog privrednog rasta. Ipak, ekonomska istorija pokazuje da je stabilnost cijena prije izuzetak nego pravilo, te da se globalne i nacionalne ekonomije ciklično suočavaju sa problemom rasta opšteg nivoa cijena, odnosno inflacijom. Kao složen multidimenzionalni fenomen, inflacija ne predstavlja samo monetarni problem, već i dubok socio-ekonomski poremećaj koji direktno zadire u tkivo društva, mijenjajući obrasce potrošnje, štednje i investiranja. Problem istraživanja u ovom seminarskom radu fokusiran je na rasvjetljavanje uzročno-posljedičnih veza između inflatornih kretanja, narušavanja makroekonomske stabilnosti i erozije životnog standarda stanovništva. Iako blaga inflacija može djelovati stimulativno na privrednu aktivnost smanjujući realni teret dugova i podstičući potrošnju, prelazak inflacije u višu brzinu nosi sa sobom razorne posljedice. Povećanje cijena osnovnih životnih namirnica, energenata i usluga smanjuje realnu kupovnu moć novca, što znači da građani za istu količinu nominalnog dohotka mogu pribaviti znatno manju količinu dobara. Ovaj fenomen posebno pogađa radničku klasu i penzionere, čiji se dohoci ne usklađuju dovoljno brzo sa rastom cijena na tržištu.

Predmet rada je, stoga, detaljna dekonstrukcija inflacije kroz prizmu njenih uzroka (inflacija tražnje i troškovna inflacija), sa posebnim osvrtom na to kako neizvjesnost koju ona stvara parališe ekonomske tokove. Ekonomska stabilnost podrazumijeva ambijent u kojem preduzeća i pojedinci mogu dugoročno planirati svoje aktivnosti. U uslovima visoke inflacije, vremenski horizont planiranja se drastično sužava, kapital bježi iz produktivnih investicija u spekulativne poduhvate, a povjerenje u nacionalnu valutu drastično opada.

Metodološki okvir rada oslanja se na metode deskripcije, analize, sinteze, kao i na komparativnu metodu. Literatura korištena za izradu rada obuhvata relevantne univerzitetske udžbenike, naučne članke i izvještaje međunarodnih finansijskih institucija.

Struktura rada je logički podijeljena u nekoliko cjelina. Nakon uvoda, drugo poglavlje definiše pojam inflacije kroz istorijski i teorijski kontekst. Treće poglavlje se bavi vrstama i uzrocima inflacije. Četvrto poglavlje detaljno elaborira uticaj inflacije na ekonomsku stabilnost (investicije, kamatne stope, devizni kurs), dok je peto poglavlje rezervisano za analizu posljedica po životni standard građana. Šesto poglavlje analizira mjere stabilizacione politike, nakon čega slijedi zaključak.

2. Pojmovno Određenje I Teorijski Okvir Inflacije

U najširem smislu, inflacija se definiše kao kontinuirani i opšti rast cijena roba i usluga u jednoj ekonomiji tokom određenog vremenskog perioda. Važno je naglasiti riječ "opšti" – jednokratni skok cijene jednog proizvoda (na primjer, usljed loše poljoprivredne sezone) ne predstavlja inflaciju. Inflacija nastupa tek kada dolazi do sinhronizovanog rasta nivoa cijena koji obuhvata većinu dobara na tržištu, što kao matematičku i logičku posljedicu ima pad vrijednosti novca (Mankiw, 2020). Obrnuto posmatrano, inflacija je proces u kojem novac gubi svoju kupovnu moć.

Da bi se kvantifikovala, inflacija se najčešće mjeri Indeksom potrošačkih cijena (CPI – *Consumer Price Index*). Ovaj indeks mjeri promjenu troškova standardne "potrošačke korpe" dobara i usluga koju kupuje prosječno domaćinstvo. Pored CPI-a, makroekonomisti često koriste i deflator BDP-a (Bruto domaćeg proizvoda), koji mjeri promjene cijena svih finalnih dobara i usluga proizvedenih unutar granica jedne države, pružajući tako širu sliku inflatornih pritisaka u kompletnoj privredi, a ne samo u domenu krajnje potrošnje (Blanchard, 2017).

U ekonomskoj teoriji, debata o prirodi inflacije traje decenijama. Klasična i neoklasična ekonomska škola, a kasnije i monetaristi, inflaciju objašnjavaju prevashodno kroz prizmu količine novca u opticaju. Milton Fridman (Milton Friedman), dobitnik Nobelove nagrade i osnivač monetarizma, iznio je čuvenu tezu da je "inflacija svuda i uvijek monetarni fenomen" u smislu da je ona isključivo rezultat bržeg rasta količine novca u odnosu na rast proizvodnje (Friedman, 1970). Ovaj pristup se oslanja na Fišerovu kvantitativnu jednačinu novca:

$$\mathbf{M \times V = P \times Q}$$

gdje je M količina novca u opticaju, V brzina obrta novca, P opšti nivo cijena, a Q realni autput (količina proizvedenih dobara). Pod pretpostavkom da su brzina obrta novca (V) i realni autput (Q) u kratkom roku relativno stabilni, svako prekomjerno povećanje novčane mase (M) od strane centralne banke mora rezultirati srazmjernim povećanjem nivoa cijena (P).

Sa druge strane, kejnzijanska ekonomska škola (nazvana po Džonu Majnardu Kejnzu) odbacuje strogo monetarističko tumačenje. Kejnzijanci smatraju da inflacija nije isključivo posljedica štampanja novca, već da do nje dolazi kada agregatna tražnja premaši raspoloživi kapacitet privrede da proizvede ta dobra (agregatnu ponudu). Prema ovom shvatanju, dok god privreda ima neiskorištene kapacitete i visoku nezaposlenost, povećanje novčane mase i agregatne tražnje rezultiraće rastom proizvodnje i zaposlenosti, a ne rastom cijena. Inflacija nastupa tek kada se privreda približi granici pune zaposlenosti (Samuelson & Nordhaus, 2010).

Moderna ekonomska misao danas prihvata sintezu oba pristupa. U kratkom roku, šokovi na strani ponude (npr. rast cijena nafte) i promjene u agregatnoj tražnji diktiraju inflatorna kretanja, dok se u dugom roku inflacija nesumnjivo vezuje za ekspanzivnu monetarnu politiku. Neophodno je

razumjeti oba ova okvira kako bi se adekvatno sagledao razorni uticaj koji otrgnuta inflacija ima na stabilnost jednog sistema.

3. Vrste I Uzroci Inflacije

Da bi se razumio uticaj inflacije na privredni život, neophodno je napraviti njenu klasifikaciju. Ekonomska teorija najčešće klasifikuje inflaciju prema dva osnovna kriterijuma: prema intenzitetu (brzini rasta cijena) i prema uzroku nastanka.

3.1. Klasifikacija inflacije prema intenzitetu

Na osnovu stope po kojoj cijene rastu, razlikujemo tri osnovna oblika inflacije:

1. **Puzajuća (blaga) inflacija:** Karakteriše se jednocifrenom godišnjom stopom rasta cijena (najčešće od 1% do 3%, ponekad i do 5%). U ovakvom ambijentu, cijene rastu sporo i predvidljivo. Građani zadržavaju povjerenje u novac jer njegova vrijednost ne opada drastično iz mjeseca u mjesec. Štaviše, većina modernih centralnih banaka (poput Evropske centralne banke ili Federalnih rezervi SAD-a) cilja upravo ovakvu inflaciju (tzv. *inflation targeting* na nivou od oko 2%), jer se smatra da blagi rast cijena podmazuje ekonomske zupčanike, podstiče potrošnju (jer građani znaju da će dobra sutra biti skuplja pa ne odlažu kupovinu) i omogućava lakše prilagođavanje realnih plata na tržištu rada (Mishkin, 2016).

2. **Galopirajuća inflacija:** Kada inflacija pređe u dvocifrene ili trocifrene stope na godišnjem nivou (npr. 20%, 50% ili 150%), govorimo o galopirajućoj inflaciji. U ovom stadijumu, novac ubrzano gubi svoju ulogu čuvara vrijednosti. Privredni subjekti nastoje da kapital iz novčanog oblika što prije prebace u realna dobra (nekretnine, zlato, stranu čvrstu valutu). Finansijska tržišta atrofiraju, dugoročno ugovaranje postaje nemoguće, a ekonomska stabilnost je ozbiljno ugrožena. Istorijski primjeri obuhvataju mnoge zemlje Latinske Amerike tokom 1980-ih godina (Krugman & Obstfeld, 2009).

3. **Hiperinflacija:** Predstavlja najekstremniji i najdestruktivniji oblik inflacije. Iako ne postoji univerzalno prihvaćena matematička granica, ekonomista Filip Kejgan (Phillip Cagan) definisao je hiperinflaciju kao stanje u kojem cijene rastu više od 50% mjesečno. U hiperinflaciji, privredni sistem kolabira, cijene se mijenjaju po nekoliko puta u toku dana, a novac gubi svaku funkciju i ekonomija se često vraća na naturalnu razmjenu (trampu). Najpoznatiji istorijski primjeri su Vajmarska Njemačka (1923), Savezna Republika Jugoslavija (1993) i noviji primjer Zimbabvea (2008), gdje je inflacija dostizala bilionske procente.

3.2. Klasifikacija inflacije prema uzrocima

Analiza uzroka inflacije od ključnog je značaja za kreiranje terapije za njeno suzbijanje. U zavisnosti od toga na kojoj strani tržišta nastaje poremećaj, izdvajaju se:

A. Inflacija tražnje (Demand-pull inflation)

Ovaj tip inflacije nastaje kada agregatna tražnja za robama i uslugama prevaziđe proizvodne mogućnosti društva u datom trenutku. Popularna i slikovita definicija opisuje ovu situaciju kao stanje u kojem "previše novca juri premalo roba". Uzroci naglog rasta agregatne tražnje mogu biti brojni: ekspanzivna monetarna politika (povećanje mase novca u opticaju), prekomjerna državna potrošnja (budžetski deficit finansiran zaduživanjem), rast investicija ili iznenadni skok izvoza. Kada privreda funkcioniše blizu pune zaposlenosti kapaciteta, proizvođači ne mogu brzo povećati

proizvodnju kako bi zadovoljili pojačanu tražnju. Jedini način da se tržište uravnoteži jeste rast cijena. U ovakvom scenariju, potrošači se nadmeću za ograničenu količinu dobara, gurajući cijene nagore (Burda & Wyplosz, 2013).

B. Troškovna inflacija (Cost-push inflation)

Za razliku od inflacije tražnje koja nastaje na strani kupaca, troškovna inflacija generiše se na strani ponude. Nastaje usljed naglog povećanja troškova proizvodnje u privredi, što prisiljava proizvođače da preliju te troškove na krajnje potrošače kroz više cijene, kako bi zadržali svoje profitne marže. Klasični okidači troškovne inflacije su šokovi na tržištu energenata (npr. naftni šokovi 1970-ih kada je OPEC smanjio proizvodnju nafte), drastičan rast cijena sirovina na globalnim berzama ili pritisci sindikata za rast najamnina iznad rasta produktivnosti rada.

Troškovna inflacija je izuzetno opasna jer često rezultira fenomenom poznatim kao **stagflacija** – situacijom u kojoj ekonomija istovremeno trpi pad proizvodnje (stagnaciju) i rast nivoa cijena (inflaciju). Borba protiv stagflacije je makroekonomski košmar, jer mjere za obuzdavanje inflacije (restriktivna monetarna politika) dodatno guše privredni rast i povećavaju nezaposlenost.

C. Strukturna inflacija

Ova teorija se razvila prvenstveno kroz analizu privreda zemalja u razvoju. Prema ovom shvatanju, inflacija nije uzrokovana ni viškom tražnje ni kratkoročnim rastom troškova, već dubokim strukturnim disproporcijama i nefleksibilnostima u privredi. Usko grla u infrastrukturi, neadekvatna poljoprivredna proizvodnja, zavisnost od uvoza energenata i monopolizovana tržišta onemogućavaju ponudu da adekvatno odgovori na rastuće potrebe društva, što rezultira hroničnim inflatornim pritiscima koji se ne mogu iskorijeniti pukim smanjenjem novčane mase, bez prethodnih bolnih strukturnih reformi.

4. Uticaj Inflacije Na Ekonomsku Stabilnost

Ekonomska stabilnost podrazumijeva ravnotežno stanje u kojem privredni sistem bilježi održiv rast, nisku nezaposlenost i odsustvo drastičnih oscilacija u opštem nivou cijena. U takvom okruženju, privredni subjekti mogu sa visokim stepenom pouzdanosti donositi dugoročne odluke. Ulazak ekonomije u zonu visoke i nepredvidive inflacije djeluje kao snažan destabilizujući faktor koji razara same temelje tržišnog mehanizma. Narušavanje ekonomske stabilnosti usljed inflatornih pritisaka nije samo manifestacija rasta cijena, već predstavlja duboku strukturnu krizu koja se reflektuje kroz tri ključna kanala: alokaciju resursa i investicije, finansijska tržišta i kamatne stope, te spoljnotrgovinsku konkurentnost i devizni kurs.

4.1. Inflacija, investiciona klima i alokacija resursa

Da bi se razumio razorni efekat inflacije na realni sektor, neophodno je poći od fundamentalne uloge koju cijene imaju u tržišnoj ekonomiji. Prema austrijskoj ekonomskoj školi, a posebno prema radovima Fridriha Hajeka (Friedrich Hayek), cijene nisu samo računovodstvene kategorije, već esencijalni informacioni signali koji proizvođačima i potrošačima govore o relativnoj rijetkosti dobara. Kada u ekonomiji vlada stabilnost, rast cijene određenog proizvoda signalizira proizvođaču da je tražnja za tim proizvodom porasla, što mu daje podsticaj da investira u proširenje kapaciteta i zapošljavanje novih radnika.

Međutim, u uslovima visoke inflacije, ovaj prenos informacija je teško kompromitovan. Inflacija stvara takozvani "informacioni šum". Preduzetnik koji uoči rast cijene svog proizvoda više ne može sa sigurnošću da odredi da li je taj rast posljedica stvarne promjene u preferencijama

potrošača (što bi zahtijevalo nove investicije) ili je naprosto riječ o nominalnom rastu koji prati opštu inflaciju u državi. Ova konfuzija dovodi do pogrešne alokacije resursa (engl. *malinvestment*). Kapital se usmjerava u projekte koji u realnim uslovima nisu isplativi, dok se propuštaju prilike za produktivna ulaganja.

Pored distorzije cjenovnih signala, inflacija drastično skraćuje vremenski horizont planiranja. Ulaganja u istraživanje, razvoj i nove tehnologije zahtijevaju godine, a nerijetko i decenije da bi se ostvario povrat na uložena sredstva. Kada preduzeća ne mogu predvidjeti koliki će biti njihovi troškovi inputa, cijene energenata ili troškovi rada za tri ili pet godina, ona odustaju od dugoročnih, kapitalno intenzivnih investicija. Umjesto toga, kapital se seli iz produktivne sfere u sferu spekulacija. Privredni subjekti nastoje da zaštite svoju imovinu kupovinom čvrstih valuta, zlata, nekretnina ili zaliha roba. Ovaj fenomen pretvaranja obrtnog kapitala u neproduktivnu imovinu dovodi do pada ukupne produktivnosti privrede, usporavanja privrednog rasta i tehnološkog zaostajanja.

Makroekonomska teorija prepoznaje i specifične mikroekonomske troškove inflacije koji dodatno opterećuju privredu. Prvi su "troškovi jelovnika" (engl. *menu costs*), koji predstavljaju realne troškove koje preduzeća snose usljed stalnog ažuriranja cijena (štampanje novih cjenovnika, reprogramiranje softvera, obavještavanje klijenata). Drugi su "troškovi đonova" (engl. *shoe-leather costs*), koji se odnose na vrijeme i resurse koje privredni subjekti gube nastojeći da optimizuju svoje novčane zalihe, češće odlazeći u banku kako bi gotovinu pretvorili u kamatonosnu imovinu prije nego što izgubi vrijednost (Mankiw, 2020). Iako na prvi pogled marginalni, u uslovima visoke inflacije ovi troškovi postaju ogromno makroekonomsko opterećenje.

4.2. Efekti na finansijska tržišta i kamatne stope

Finansijski sistem predstavlja krvotok svake moderne ekonomije, a njegova primarna funkcija je kanalisanje viška sredstava od suficitarnih sektora (štediša) ka deficitarnim sektorima (investitorima). Inflacija unosi teške poremećaje u mehanizam finansijskog posredovanja, prije svega kroz uticaj na kamatne stope.

Da bi se analizirao ovaj mehanizam, ključno je napraviti razliku između nominalne i realne kamatne stope. Nominalna kamatna stopa je ona koja je ugovorena sa bankom, dok realna kamatna stopa predstavlja nominalnu stopu korigovanu za stopu inflacije. Odnos između ove tri varijable matematički je definisan kroz poznati Fišerov efekat (prema ekonomisti Irvingu Fišeru):

$$\mathbf{i = r + \pi^e}$$

gdje je i nominalna kamatna stopa, r realna kamatna stopa, a π^e očekivana stopa inflacije (Mishkin, 2016).

Kada kreditori (banke) formiraju cijenu kredita, oni u nominalnu kamatnu stopu ugrađuju svoja očekivanja o budućoj inflaciji kako bi zaštitili realnu vrijednost glavnice koja im se vraća. Problem nastaje kada je inflacija nepredvidiva. Ukoliko stvarna inflacija nadmaši očekivanu, ostvaruje se pad realne kamatne stope, što znači da banke gube dio svog kapitala jer im se vraća novac manje kupovne moći. Svjesne tog rizika, finansijske institucije u uslovima nestabilnosti reaguju ugrađivanjem enormnih "premija na rizik" u nominalne kamatne stope. Posljedica je drastično poskupljenje kredita.

Kada nominalne kamatne stope naglo porastu, zaduživanje postaje nepristupačno za većinu privrednih subjekata. Preduzeća gube pristup spoljnim izvorima finansiranja, što zaustavlja poslovnu ekspanziju i neminovno dovodi do usporavanja privredne aktivnosti. Dodatno, na strani štednje, ukoliko kamatne stope na depozite ne prate stopu inflacije, realna kamatna stopa postaje negativna. Građani gube motivaciju za štednjom u bankama, povlače svoje depozite i bježe u alternativne oblike čuvanja vrijednosti. Ovaj proces, poznat kao dezintermedijacija, ostavlja banke bez kreditnog potencijala, čime se paraliza finansijskog sistema zaokružuje.

4.3. Inflacija, konkurentnost i devizni kurs

Treći kritični kanal kroz koji inflacija razara makroekonomsku stabilnost jeste domen međunarodnih ekonomskih odnosa. U otvorenoj ekonomiji, nacionalna privreda je neraskidivo povezana sa globalnim tržištem putem uvoza, izvoza i kretanja kapitala. Razlika između stope inflacije u domaćoj privredi i stopa inflacije njenih najvažnijih spoljnotrgovinskih partnera direktno determiniše međunarodnu konkurentnost.

Ukoliko zemlja bilježi stopu inflacije koja je znatno viša od one u zemljama sa kojima trguje, njeni izvozni proizvodi na međunarodnom tržištu postaju relativno skuplji, čime se smanjuje cjenovna konkurentnost domaćih preduzeća na inostranim tržištima. Istovremeno, posmatrano iz ugla domaćih potrošača, inostrana roba postaje relativno jeftinija u odnosu na domaće supstitute. Ovaj disparitet neminovno vodi do rasta uvoza i pada izvoza, što rezultira pogoršanjem spoljnotrgovinskog bilansa i produbljivanjem deficita tekućeg računa platnog bilansa (Krugman & Obstfeld, 2009).

Ovakva neravnoteža stvara snažne pritiske na devizno tržište. Prema teoriji pariteta kupovne moći (engl. *Purchasing Power Parity - PPP*), dugoročni kurs valute jedne zemlje u odnosu na drugu valutu determinisan je odnosom njihovih nivoa cijena. Viša inflacija u domaćoj privredi logično vodi ka slabljenju povjerenja u nacionalnu valutu i pritisku za njenu depresijaciju (u sistemu fluktuirajućeg kursa) ili devalvaciju (u sistemu fiksnog kursa). Pad vrijednosti domaće valute može privremeno olakšati izvoz, ali on sa sobom donosi izuzetno opasan povratni efekat – takozvanu uvezenu inflaciju. Kako valuta slabi, cijene svih uvoznih proizvoda (posebno ključnih sirovina, nafte i tehnologije) izražene u domaćem novcu mehanički rastu. Taj rast troškova inputa domaći proizvođači ponovo prelivaju na konačne potrošače, čime se formira fatalni krug u kojem se inflacija i depresijacija valute međusobno hrane i ubrzavaju. Zemlje koje upadnu u ovu spiralu često završe u ozbiljnim dužničkim krizama, posebno ukoliko je veliki dio njihovog javnog ili privatnog duga nominovan u stranoj valuti.

5. Uticaj Inflacije Na Životni Standard Stanovništva

Životni standard predstavlja mjerilo materijalnog blagostanja, komfora i raspoloživog dohotka kojim raspolažu pojedinci i domaćinstva u određenoj društvenoj zajednici. Iako se ekonomska teorija često bavi inflacijom kroz prizmu agregatnih veličina i makroekonomskih modela, najteže i najopipljivije posljedice rasta cijena padaju na pleća građana. Da bi se kvantifikovao sociološki i ekonomski teret inflacije, američki ekonomista Artur Okun (Arthur Okun) kreirao je takozvani "indeks bijede" (engl. *Misery index*), koji predstavlja prosti zbir stope inflacije i stope nezaposlenosti, naglašavajući da su ova dva fenomena glavni uzročnici degradacije životnog standarda.

Inflacija se često definiše kao "regresivni porez bez zakonskog osnova". U klasičnom fiskalnom sistemu, poresko opterećenje bi trebalo da bude progresivno – oni koji zarađuju više, plaćaju veći procenat poreza. Međutim, inflacija djeluje u potpuno suprotnom smjeru. Ona je "slijepi" mehanizam koji asimetrično pogađa različite slojeve društva, vršeći nasilnu i nepravednu redistribuciju nacionalnog bogatstva i time drastično produbljujući socijalne nejednakosti (Stiglitz, 2015).

5.1. Erozija kupovne moći i redistribucija dohotka

Glavni mehanizam kroz koji inflacija obara životni standard jeste erozija kupovne moći novca. Kupovna moć ne označava nominalni iznos novčanica koje pojedinac posjeduje, već količinu realnih dobara i usluga koje za taj novac može razmijeniti na tržištu. Ukoliko opšti nivo cijena poraste za 10%, a nominalna plata zaposlenog ostane nepromijenjena, njegova realna plata (i njegov životni standard) efektivno je opala za 10%. On mora donijeti bolne odluke o tome kojih se dobara mora odreći kako bi uravnotežio svoj kućni budžet. Međutim, efekat inflacije nije isti za sve kategorije stanovništva, zbog čega govorimo o asimetričnim distributivnim efektima:

1. Stanovništvo sa fiksnim dohocima naspram onih sa varijabilnim dohocima
Najveći gubitnici u uslovima inflacije su društvene grupe čiji se dohoci ne usklađuju (ne indeksiraju) sa rastom troškova života, ili se to usklađivanje vrši sa velikim zakašnjenjem. Tu na prvom mjestu spadaju penzioneri, primaoci socijalne pomoći, zaposleni u javnom sektoru i lica sa striktno fiksnim najamninama. Njihovi nominalni dohoci ostaju "zaključani", dok cijene na policama svakodnevno rastu. Sa druge strane, vlasnici kapitala, akcionari i lica sa fleksibilnim izvorima zarade (poput slobodnih profesija ili preduzetnika) imaju mogućnost da kroz prilagođavanje cijena svojih usluga ili prinosa na kapital zaštite svoju realnu kupovnu moć, pa čak i da iz inflatornog perioda izađu bogatiji.

Ova asimetrija dodatno je pogoršana strukturom potrošnje. Prema Engelovom zakonu, domaćinstva sa nižim dohotkom troše znatno veći procenat svog budžeta na osnovne životne potrebe (hrana, komunalije, energenti). U periodima inflatornih šokova (posebno troškovne inflacije), upravo cijene ovih egzistencijalnih dobara bilježe najbrži i najstrmiji rast. Slijedom navedenog, efektivna stopa inflacije s kojom se suočava siromašno domaćinstvo nerijetko je znatno viša od zvanične stope CPI inflacije, što ih direktno gura ispod granice siromaštva.

2. Redistribucija bogatstva između povjerilaca i dužnika - Jedan od najizraženijih mehanizama preraspodjele bogatstva usljed neočekivane inflacije odvija se na relaciji povjerilac-dužnik. Inflacija ide na ruku dužnicima na štetu povjerilaca. Ukoliko pojedinac ili preduzeće uzme fiksni zajam prije izbijanja inflacije, sa svakim skokom opšteg nivoa cijena, realna vrijednost njihovog duga se topi. Dužnik vraća nominalni iznos novca koji je ugovoren, ali taj novac u trenutku vraćanja ima drastično manju kupovnu moć od onog koji je prvobitno pozajmljen. Obrnuto, kreditori (zajmodavci, uključujući tu i obične građane koji novac drže na štednim knjižicama) pretrpiće snažan pad realne vrijednosti svoje finansijske imovine. Ovaj proces destimuliše pošteno zarađivanje i štednju, a nagrađuje zaduživanje i spekulativne aktivnosti, što iz ugla društvenog blagostanja i moralnog hazarda predstavlja razoran presedan.

Značajno je naglasiti i koncept "inflatornog poreza" (seigniorage) koji država nameće građanima. Kada država štampa novac kako bi finansirala svoj budžetski deficit, ona zapravo ubacuje novu količinu novca u opticaj bez adekvatnog pokrića u realnoj proizvodnji. Ta nova emisija novca obezvređuje sav već postojeći novac u rukama građana. Iako građani nisu fizički platili porez kroz

uplatnicu, država im je putem inflacije konfiskovala dio njihove kupovne moći i preusmjerila je na sebe, čime je direktno umanjila njihov raspoloživi dohodak i osiromašila ih.

5.2. Tržište rada i spirala cijena i najamnina

Pored direktnog umanjenja kupovne moći, inflacija generiše ozbiljne potrese na tržištu rada, mijenjajući odnos između poslodavaca i zaposlenih. U ranim fazama inflatornog ciklusa, može se stvoriti privid ekonomskog prosperiteta, poznat u literaturi kao "novčana iluzija" (engl. *money illusion*). Radnici vide da im nominalne plate rastu i osjećaju se bogatijim, ne shvatajući odmah da cijene dobara rastu brže od njihovih primanja. Međutim, kako inflacija postaje očigledna, novčana iluzija nestaje, a sindikati i radnici počinju da zahtijevaju usklađivanje (indeksaciju) svojih najamnina sa novim troškovima života.

Ovaj proces pokreće jedan od najopasnijih makroekonomskih fenomena – **spiralu cijena i najamnina** (engl. *wage-price spiral*). Mehanizam je sljedeći: radnici pod pritiskom visokih troškova života uspijevaju da izbore veće nominalne plate. Za poslodavce, rast plata predstavlja dramatičan skok troškova proizvodnje. Da bi sačuvali svoju profitnu maržu, poslodavci prevaljuju te nove troškove na tržište kroz dodatno povećanje cijena svojih finalnih proizvoda. To novo povećanje cijena ponovo obara realne plate radnika, koji ubrzo ispostavljaju nove zahtjeve za povišicama, čime se ciklus beskonačno ponavlja (Blanchard, 2017).

U ovom iscrpljujućem makroekonomskom nadmetanju, životni standard gotovo uvijek strada, jer se prilagođavanje plata u pravilu dešava *post festum* – nakon što su cijene već porasle. Taj vremenski razmak, poznat kao "zastoj plata" (engl. *wage lag*), predstavlja period u kojem domaćinstva kontinuirano gube supstancu i smanjuju nivo potrošnje, preusmjeravajući svoj budžet isključivo na egzistencijalna dobra.

5.3. Psihološki efekti i socijalna neizvjesnost

Konačno, ne smije se zanemariti ni psihološka i sociološka dimenzija inflacije. Dugotrajna visoka inflacija razara povjerenje građana u ekonomske i političke institucije sistema. Racionalno planiranje budućnosti – poput štednje za obrazovanje djece, kupovinu stana ili obezbjeđivanje dodatnih sredstava za penzionerske dane – postaje apsurdno u sistemu u kojem novac gubi funkciju čuvara vrijednosti.

Umjesto produktivnog ponašanja, građani pribjegavaju defanzivnim strategijama, stvara se panika na tržištu i vještačke nestašice usljed gomilanja osnovnih životnih namirnica (tzv. *hoarding*). Rast osjećaja socijalne nepravde, jer bogatiji slojevi društva lakše štite svoj kapital na međunarodnim finansijskim tržištima, dovodi do rasta socijalnih tenzija, štrajkova i političke nestabilnosti. Stoga, stabilnost cijena nije samo ekonomska kategorija, već i temelj socijalnog mira i ugovora između države i njenih građana.

6. Mjere Stabilizacione Politike Za Suzbijanje Inflacije

Suzbijanje visoke inflacije zahtijeva hirurški preciznu, restriktivnu i često bolnu makroekonomsku terapiju. Obuzdavanje rasta opšteg nivoa cijena nemoguće je bez sinhronizovanog djelovanja nosilaca monetarne i fiskalne politike. Osnovni cilj ovih mjera je "hlađenje" prekomjerne agregatne tražnje i apsorbovanje viška novčane mase iz privrednog sistema. Cijena koja se na kratak rok mora platiti za uspostavljanje cjenovne stabilnosti najčešće se ogleda u usporavanju privrednog rasta i privremenom rastu nezaposlenosti, što je u teoriji opisano kroz Filipsovu krivu.

6.1. Restriktivna monetarna politika

Centralna banka predstavlja prvu liniju odbrane u borbi protiv inflacije. Da bi smanjila količinu novca u opticaju i poskupila zaduživanje, centralna banka implementira set instrumenata restriktivne monetarne politike:

1. **Povećanje referentne kamatne stope:** Ovo je najefikasniji instrument modernih centralnih banaka. Podizanjem stope po kojoj centralna banka pozajmljuje novac komercijalnim bankama (npr. eskontne stope), automatski dolazi do rasta kamatnih stopa na cjelokupnom finansijskom tržištu. Krediti za privredu i stanovništvo postaju skuplji, čime se direktno smanjuje investiciona i lična potrošnja, a samim tim opada i pritisak na rast cijena (Mishkin, 2016).

2. **Operacije na otvorenom tržištu:** Centralna banka vrši prodaju državnih obveznica i drugih hartija od vrijednosti komercijalnim bankama i javnosti. Kupovinom ovih obveznica, banke povlače svoj likvidni novac iz opticaja i predaju ga centralnoj banci. Na taj način se efektivno "usisava" višak novca iz privrede, što obara inflatorna očekivanja.

3. **Povećanje stope obaveznih rezervi:** Zakonska obaveza banaka je da dio svojih depozita drže na računu centralne banke kao rezervu. Povećanjem ovog procenta, centralna banka direktno smanjuje kreditni potencijal komercijalnih banaka. Banke imaju manje raspoloživog novca za plasiranje u vidu kredita, čime se zaustavlja proces multiplikacije novca i smanjuje novčana masa (Mankiw, 2020).

6.2. Restriktivna fiskalna politika

Koliko god monetarna politika bila odlučna, ona ne može sama suzbiti inflaciju ukoliko je država i dalje generator viška tražnje. Fiskalna politika, koja je u nadležnosti Vlade (Ministarstva finansija), mora djelovati komplementarno kroz konsolidaciju javnih finansija.

Osnovni mehanizam restriktivne fiskalne politike podrazumijeva smanjenje budžetskog deficita (ili stvaranje budžetskog suficita). Ovo se postiže oštrim rezanjem javne potrošnje (smanjenje državnih investicija, zamrzavanje zapošljavanja u javnom sektoru, racionalizacija socijalnih transfera) i/ili povećanjem poreskih opterećenja. Veći porezi (npr. porez na dohodak ili porez na dodatu vrijednost) direktno smanjuju raspoloživi dohodak građana i preduzeća, čime se obara nivo njihove potrošnje i investicija (Samuelson & Nordhaus, 2010). Takođe, država mora apsolutno prekinuti praksu "monetizacije duga" – odnosno, finansiranja svojih deficita direktnim zaduživanjem kod centralne banke (štampanjem primarnog novca).

6.3. Politika dohodaka i strukturne reforme

U situacijama kada inflacija poprimi galopirajući karakter, čisto monetarne i fiskalne mjere mogu biti nedovoljne, te se privremeno uvodi politika kontrole dohodaka i cijena. Država može zamrznuti cijene osnovnih životnih namirnica i zabraniti rast nominalnih najamnina u određenom vremenskom periodu. Iako ova mjera može kratkoročno oboriti inflatorna očekivanja i presjeći spiralu cijena i plata, u dugom roku je izuzetno štetna jer stvara crno tržište i destimuliše proizvodnju.

Stoga su dugoročna rješenja usmjerena na strukturne reforme na strani ponude (engl. *supply-side policies*). To podrazumijeva razbijanje monopola na tržištu, podsticanje slobodne konkurencije, deregulaciju tržišta rada, te ulaganje u energetsku nezavisnost i infrastrukturu. Otklanjanjem

"uskih grla" u proizvodnji, privreda postaje sposobna da na povećanu tražnju odgovori većom količinom proizvoda, a ne isključivo višim cijenama.

7. Zaključak

Inflacija predstavlja jedan od najtežih i najkompleksnijih makroekonomskih disbalansa s kojima se moderni privredni sistemi suočavaju. Analiza sprovedena u ovom seminarskom radu nedvosmisleno potvrđuje da rast opšteg nivoa cijena nije izolovan monetarni fenomen koji ostaje zatvoren u bilansima centralnih banaka, već je to agresivan proces sa dubokim implikacijama na cjelokupan tok privrednog i društvenog života.

Kroz prizmu ekonomske stabilnosti, dokazano je da inflacija iznad blagih, kontrolisanih okvira, razara same temelje tržišne ekonomije. Njena primarna destruktivna moć leži u ometanju cjenovnog mehanizma i stvaranju enormne neizvjesnosti. U takvom okruženju, preduzeća napuštaju dugoročne proizvodne investicije neophodne za rast i razvoj, usmjeravajući kapital u spekulativne tokove. Finansijska tržišta trpe ozbiljnu atrofiju zbog skoka kamatnih stopa i nemogućnosti realne valorizacije kapitala, dok na međunarodnom planu domaća privreda gubi konkurentnost usljed pritisaka na devizni kurs valute.

Sa stanovišta životnog standarda, inflacija se potvrdila kao regresivni, "slijepi porez" koji pogađa najranjivije slojeve društva. Smanjenje kupovne moći novca drastično narušava kvalitet života onih sa fiksnim primanjima, primoravajući domaćinstva da se odreknu dugoročne potrošnje u korist pukog egzistencijalnog opstanka. Preraspodjela nacionalnog bogatstva odvija se mimo svakog pravnog i moralnog osnova – na relaciji od povjerilaca ka dužnicima, te od stanovništva sa niskim dohocima ka vlasnicima krupnog kapitala, čime se kreiraju opasne socijalne napetosti.

Rješavanje problema inflacije nikada nije bezbolno. Primjena adekvatnih mjera stabilizacione politike – prije svega restriktivne monetarne i fiskalne politike – zahtijeva odlučnost institucija i spremnost društva na kratkoročna odricanja. Povlačenje viška novca iz opticaja i hlađenje tražnje neminovno vode usporavanju privrednog rasta i potencijalnom rastu nezaposlenosti, ali ta "terapija" predstavlja jedini validan put ka oporavku. Centralne banke moraju očuvati svoju nezavisnost kako bi mogle izdržati političke pritiske, dok fiskalna politika mora biti odgovorna i usmjerena ka dugoročnoj ravnoteži javnih finansija. U konačnici, održavanje niske i stabilne inflacije osnovni je preduslov ne samo za kontinuirani privredni rast, već i za socijalnu pravdu i očuvanje egzistencijalnog dostojanstva svakog građanina.

1 Literatura

[1] Blanchard, O. (2017). *Macroeconomics* (7th ed.). Pearson Education.

[2] Burda, M., & Wyplosz, C. (2013). *Macroeconomics: A European Text* (6th ed.). Oxford University Press.

[3] Friedman, M. (1970). *The Counter-Revolution in Monetary Theory*. Institute of Economic Affairs.

[4] Krugman, P. R., & Obstfeld, M. (2009). *International Economics: Theory and Policy* (8th ed.). Pearson Addison-Wesley.

[5] Mankiw, N. G. (2020). *Macroeconomics* (10th ed.). Worth Publishers.

[6] Mishkin, F. S. (2016). *The Economics of Money, Banking, and Financial Markets* (11th ed.). Pearson.

[7] Samuelson, P. A., & Nordhaus, W. D. (2010). *Economics* (19th ed.). McGraw-Hill Education.

[8] Stiglitz, J. E. (2015). *The Price of Inequality: How Today's Divided Society Endangers Our Future*. W. W. Norton & Company.

Muminovićeva „Filozofija Ideologije“ U Europskom Krugu Mišljenja

Akademik Dr. Šefket Krcić

„Osnovicu ideologije čine kako nemoć uma da odgovori na neke vlastita pitanja tako i nesposobnost psihe da to prihvati i kada je shvatila. Inače je posve irelevantno hoćemo li to nazvati srećom ili pak prokletstvom, jer nesreća je za um što hoće i ono što se ne podaje njegovim moćima, a sreća psihe da ne mora uvijek znati kada će nastupiti ono što je spoznala (smrt). Slutnje što ga odvlače neizmjernosti prisiljavaju um da iznalazi imaginarna rješenja kada mu nedostaju prava koja bi pratila odgovarajuća zadovoljstva...

Rasim Muminović

Abstract

Autor u ovoj studiji se razmatra više aspekata Muminovićeve kritičke filozofije. Riječ je o analizi opusa jednog od najkompleksnijih, uz Muhića, Balića, Šarčevića i Filipovića, bošnjačkih i balkanskih mislilaca XX stoljeća. U fokusu istraživačkog postupka, pisac je posebno usmjerio pažnju na Muminovićev epistemološko-dijalektički i kritičko-konstruktivni metod u filozofiji. Zatim, razmatrao je njegovo etičko gledište kao ljudsko bivstvovanje, što predstavlja u biti jedno osobeno razumijevanje filozofije ideologije i moderniteta. U tom kontesktu, Muminović se predstavlja, kao veoma egzistencijalan mislilac, koji svojim djelima promišlja dijalektiku mišljenja, posebno povezuje recepciju Blohovih principa nade do aktualne kritike totalitarizma, što je predmet njegovog životnog djela „Zarobljeni um.“ Upravo, Muminovićeva kritika totalitarnih režima, omogućava modernom čitatelju, da prepozna recidive neostaljinizma i neofašizma u današnjem svijetu. Upravo ova dimenzija Muminovićevog kritičko-filozofskog diskursa, mu daje takvo visoko mjesto, ne samo u bošnjačkoj već i u europskoj filozofskoj misli, pa možemo slobodno konstatovati, da je riječ o jednom od posljednjih velikih europskih filozofa (koji je rođen u Sandžaku, a svoju afirmaciju je postigao kao profesor filozofije i etike na Sarajevskom univerzitetu). Ključni aspekti Muminovićeve kritičke filozofije se ogledaju kroz poimanje uvođenja u filozofsko mišljenje, razumijevanje etičkih fenomena, kritika ideologije (posebno staljinske), te filozofije praksisa i drugih. Zato svijet Muminovićeve filozofije, privlači pažnju mnogih istraživača, jer je po svojoj prirodi ne samo kritička, već idejno originalna, čime su mu ukazana posebna priznanja, osamdesetoih godina XX stoljeća, kako od kolega iz beogradskog, tako i zagrebačkog filozofskog kruga. Na ovaj način, autor nastoji da otvori filozofski sistem dr Rasima Muminovića i predstavi ga širem krugu kolega i drugih čitatelja.

Ključne riječi: filozofija; um; etika; aksiologija; kultura; fenomenologija; idealizam; ideologija; totalitarizam; staljinizam; moderni građanski svijet; kritika; ethos; ljudsko bistvovanje

UMJESTO PROLAGOMENE

Značajna obljetnica
Slovo O Filozofu I Etičaru
Dr. Rasimu Muminoviću

Na dan Planete Zemlje, 22.aprila, 1935. u Trijebinama kod Sjenice je rodjen filozof dr. Rasim Muminović (1935. - 2012.). naš i europski filozof etičke orijentacije, čije djelo je više poštovano u svijetu, nego u matičnoj zemlji.

Dovoljan razlog da se prisjetimo njegovog časnog imena i velikog djela.

Na svijet je ovaj filozof došao u prekrasnom mjestu Trijebine kraj šeher Sjenice, nedaleko od živopisne doline rijeke i jezera Uvac, od časnih roditelja Himza ef i majke Haruše hanume. Životni put ovog istaknutog filozofa je jedino moguće opisati u jednoj kompleksnoj romansiranoj biografiji. U mladosti životni put je da studira i da se bavi filozofijom. Takva su bila vremena da

je mladi Rasim , nakon završene osnovne škole u zavičaju, uspio u teškim vremenima završiti tri srednje škole(Gazi Husrefbegovu medresu, Gimnaziju i Učiteljsku školu). Studije filozofije i njemačkog jezika je završio , kao student generacije, kod eminentnih profesora medju kojima su bili Foht, Supek, Grlić, Sutlić Tanović, Šarčević, Filipović, Petrović, Pavićević i drugi. Magistarske studije je završio na Filozofskom fakultetu , Univerziteta u Beogradu. Doktorsku disertaciju je odbranio na Filozofskom fakultetu , Sveučilišta u Zagrebu " Filozofija Ernesta Bloha -;gnoseološki- ontološki temelju" (1970). Ovog dogadjaja se jako dobro sjeća čuveni hrvatski filozof akademik dr. Lino VELJAK, koji nam je svjedočio: "Te 1970.g. bio sam student prve godine filozofije u Zagrebu. Prof. R. Muminović je briljantno odbranio disertaciju. Svojim ekspozeom i sjajnim promišljenim izlaganjem , odgovarjući na brojna pitanje, čijim odgovorima je daleko nadmašio članove elitne Komisije,što je bilo presudno da filozof dr. Rasim Muminović bude član Korčulanske ljetne škole i Redakcije europskog časopisa "Praxis", koji su pokrenuli velika imena JUGOSLOVENSKE i europske filozofije, koji se prvi otvoreno kritički odnio prema društveno- političkoj stvarnosti. Ovaj dogadjaj je bio presudan da Muminović sklopi veliko filozofski prijateljstvo sa legendarnim filozofom Ernestom Blohom..." Bio je stipendista Fondacije " Aleksandar von Humboldt". Prof. Muminović je predavao filozofske discipline: Uvod u filozofiju, Etiku i Historiju filozofije na Filozofskom i Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Sarajevu. Bio je uz Gaja Petrovića, Ferida Muhića, Slobodana Tomoviča i Mladina Životića, uvodničar na Kongresu jugoslovenskih filozofa, Herceg Novi 1988.g. Svoje radove je, pored Praxisa objavljivao u časopisima: Pregled, Život, Dijalog, Nase teme, Dijalektika, Filozofija, Univerzitetska misao, Izraz, Odjek itd.

Pored brojnih studija, eseja i rasprava zasebno je objavio slijedeća djela: Filozofija Ernesta Bloha (1973), Ljudskost i povijesnosti (1978), Filozofija i praksa (1981), "Ognjen Prica - Svijest, život i partija" (1982), Ethos i ljudsko bivstvovanje (1989), Srbizam i sreadalaštvo Bošnjaka (1994), Fenomenologija srpske genocidne svijesti, (1995), Staljinizam i apsurdu jednoumlja (1997), Uvod u filizofiju (1998), Zarobljeni um (2000), Filozofija ideologije (u 3 Toma, 2000.) , Hadzic Murad i Sandzak (2003), Filozofija i kritika društva (2009), Filozofija i društvena dogadjanja (2010).

Literatura o Muminoviču:

Akad dr. Predmet Krcić:

" Kritički aspekti Muminovićeve filozofije" , Univerzitetska misao, Novi Pazar 2014. Dr. Š. Krcić: Tranzicija ideja u Muminovićem opusu, časopis " Tranzicija" (urednik Acc.dr. Kadrija Hodzić na engleskom jeziku, . Tuzla - Zagreb) i drugi prilozi..

Muminović je preselio na Ahiret 24. oktobra 2012. , a ukopan je dva dana kasnije na Mezarju u Sarajevu. Komemoracija o filozofu dr. R. Muminoviću je održana na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, a omaž u Centru za kulturu u Sjenici.

Na koncu, filozof R. Muminović je za života pridavao veliku važnost prirodi i zdravim stilovima života.To ga je obavezivati dan rodjenja. U svojim radovima i javnim nastupima je veliku važnost pridavao rješavanju golemog Sandzačkog pitanja. Bio je predsjednik Udruženja filozofa Bosne i Hercegovine i član Predsjedništva Saveza filozofskih društava Jugoslavije.

Bio je jedan od osnivača i član Udruženja pisaca Sandzaka, Matice Bošnjaka, Kulturnog društva Bošnjaka " Preporod", Vijeća Bošnjačkih intelektualaca ". i drugih institucija. Zacijelo, Niemcima kao narodu, koji su dali najvrijedna djela iz oblasti filozofije, potrebno će biti da prodje tri stoljeća da neki od filozofa nadmasi podvig Muminović a koji je ostvario u trotomnom djelu "Filozofija ideologija". Zatim, akademik dr. Vladimir Premec i većina europskih filozofa su mišljenja da je Muminović svojom knjigom " Ethos i ljudsko bivstvovanje," napisao najbolje djelo iz oblasti etike od Aristotela do danas. Imajući u vidu značaj Mumonovičevog filozofskog opusa, neophodno bi

bilo da Akademija nauka i Univerzitet u Sarajevu štampaju izabrana filozofska djela u deset tomova. Dok u putu iz Zavičaja putujem za Novi Pazar, javio mi se sandžački intelektualac iz emigracije prof. Ujkan EMINOVIĆ, koji mi je prenio sažete Muminovićeve upute za javno djelovanje u Sandtaku, u teškom vaktu 1990.godine kada sam sudjelovao u formiranju Sandzačkog pokreta, koja su mi pomogli u teškom vaktu da shvatim okruženje i da formiram javne stavove, kojih se drzim i nakon 35 godina od tog vakta . Gradjanska ativististkinja Indira Balija Kuburovic istice na pasivnost lokalne samouprave u Sjenici. Treba da im netko sa strane predici činjenice o filozofu.dr. Muminivicu i znacaju njegovog epohalnog djela, s druge strane, oni toliko pasivno postupaju da beznacajnim stvarima pridaju vaznost, umjesto da se ponose s Muminovicivim.svjetskim.dometima. Interesantno je zapažanje jednog pasioniranog i poštovaoca Muminovićevog filozofskog opusa iz Beograda. Filozof dr. Rasim MUMINOVIĆ , Bio je vrhunski intelektualac i filozov ali nazalost u Sjenickom kraju malo o njemu znaju. U to selo Trijebine mozda je imala 1 kuca Muminovica, imala je 1 kuca u selu Ursule i Cetanovice. Nisu brojna familija, a moguce da su rod sa Ljajicima.
Advokat Gvozden Otović
Iz Beograda, rodom iz Sjenice.
Na Medjunarodnoj znanstvenoj konferenciji u Tuzli 10. aprila 2025.g. Osnovan je. Institut humanističkih znanosti "Dr. Rasim Muminović*. Za genarlnog tajnika je imenovan mladi etičara Bosne mr. Mensur Pavica a za menadžera Instituta mr. Asmir Mujanović iz Tuzle.te dr. Dzenis Šacirivić , dr. Selman Selhanović i dr. Edis Hadzić za znanstvene istraživače.. Na taj način će ova institucija oživjeti sjećanje na ovog velikog filozofa, etičara i čovjeka.
Valja čitatelje podsjetiti, da su na dan Planete zemlje rodjeni filozofi I Imanuel Kant i Lenjin.
Neka je vječni rahmet plemenitoj filozofskoj duši dr. Rasima Muminovića, neponovljivig i glasovitog intelektualca Bosne i Sandzaka

Kritički Pogled Na Vrhunsko Muminovićevo

Djelo **Filozofija Ideologije**

Djelo *„Filozofija ideologije“*[23] je ne samo posljednje objavljena knjiga za života Rasima Muminovića, već i njegovo životno trotomno djelo, kojim se ovaj mislilac vinuo visoko u tokove europske filozofije. Ovo djelo je došlo nakon sjajnih Muminovićevih djela: *„Filozofija Ernesta Bloha“, Ethos i ljudsko bivstvovanje“, „Ljudskost i povijesnost“, „Zarobljeni um“* i drugih spisa. Kao takvo, ova trilogija zaslužuje stručnu analizu u vidu preglednog ogleda. To bi bio naš pristup idejama u dijalogu sa Muminovićevom filozofijom. Filozof Muminović, iako se u svojim raspravama razvijajući vlastitu filozofije ideologije, nije konkretno poziva na Marksa i Bloha, ipak njihove kritičke i humanističko-utopijske ideje su prisutne u njegovom mišljenju. U tom pravcu ideologija se javlja kao otuđena svijest u Muminovićevom mišljenju, prema kojem on iskazuje kritičke opservacije, upućujući na praktičnu bit čovjeka i njegov način življenja u utuđenom svijetu. U tom kontekstu, prema Muminoviću čovjek, odnosno individua, se otuđuje u raznim ideologijskim oblicima, prije svega, u svijetu religije, prava, ekonomije, i prije svega, filozofije. On britko kritičkim jezikom, ukazuje na dehumanizirane oblike koje se usljed pogrešne i tendenciozne pogrešne politike, manifestuju u suvremenom društvu i koje vladaju kao tajne sile, životom svakog čovjeka. U poimanju filozofije ideologije, filozof R. Muminović je otišao daleko dalje od svih do sad zapaženih interpreta ove vrste promišljanja svijeta. Prema njemu, cjelokupna duhovna nadgradnja jednog sistema mišljenja i vladanja, ide kroz razne oblike ideologije, kao političke doktrine ili političkog nadzora, koje nameću pokreti

[23] Rasim Muminović: „***Filozofija ideologije***“ (Biblioteka „*Duh i vrijeme*“, El-Kalem, Sarajevo, 2000., str. 534. Ovo djelo je izašlo zahvaljujući zauzimanju filozofa i šefa kuće Muhameda Mrahorovića.

partije. U takvom vrtlogu ideja, Muminović je izgradio jednu logičku argumentaciju, različitih mišljenja, kojom on naziva put ka otriježnjenje od ideologije, a koje se manifestuju usljed manifestovanja različitih interesa unutar jednog naroda ili države. U tom domenu, ovaj originalni filozof je pokazo, ne samo širinu svojih meditativnih opservacije, već i bogato iskustvo koje je namjenio promišljanju statusa svog bošnjačkog naroda, kao i njegovu zaštitu od potencijalnih agresora, koji su uvijek bili nošeni megolomanskim ideologijskim projektima, kako bi potisnuli jedni druge.

Kritička dimenzija filozofije ideologije

Ovim prijekornim Platonovim riječima, često se znao filozof Muminović obraćati na značajnim filozofskim konferencijama, kada je želio malo bliže objasniti svoju viziju i političku poziciju, koja uvijek je bila nezavisna i bez ikakve želje, da se tom oblašću praktično bavi. Platon ga je u tom kontekstu izuzetno motivirao i usmjerio, njegovu kreativnu filozofsku energiju, na tumačenju sumraka ideologije, kao i uopće sumraka politike i njenih protagonista, tzv. političara, bolje reći, politikanata. U ovom kontekstu, kada raspravljamo i želimo pristupiti tumačenju njegovog životnog djela, u kojem se najviše unio nakon zaustavljanja agresiju na Bosnu i Hercegovinu, koje je on smatrao svojevrsno postideologijsko vrijeme, gdje nije ni malo bio zadovoljan po modarstvu i šminkanju društvenih odnosa, o navodnom osvajanju slobode za individue. Alternativa se po ovom mislocu uvijek nazirana na filozofskom planu, da je moguća da čovjek postane čovjek iz domena Spinozine misli, da je čovjek najpotrebniji čovjeku, ali tako nešto u Bosni i na Balkanu, nisu mogli ni međunarodni faktori, a ni domaći velikodostojnici da shvate i da pristupe, da Europa, kako bi se izrazio Anri Levi, treba nešto da nauči od Bosne. Riječ je o jedinstvenom djelu iz domena **etike** i **suvremene analize totaliteta ideologija,** koje porobljavaju ljudsku svijest i omogućavaju raznim diktatorskim režimima da manipuliraju širokim narodnim masama, čijim glasovima dolaze na vlast i dobijaju funkcije, a zatim se zbog svojih ambicija i funkcija distanciraju od svojih birača i svog naroda, kojih je birao. Takve izazove manipuliranja, Muminović je nazvao „pervertiarnom sviješću“, koja zaslužuje da se o njoj posebno socio-politički raspravlja.

Fenomen ideologije predstavlja jedan od ključnih problema promišljanja i kritičko-analitičkog istraživanja filozofa dr. R. Muminovića. On je, ne samo u svom trotomnom djelu „***Filozofija ideologije***“, već i u brojnim svojim javnim istupanjima, objasnio stručnoj i široj kulturnoj javnosti potrebu raskrinkavanja neprihvatljive ideologije, koja se skriva pod maskom filozofije i suvremene kulture. Na taj način, rahmetli filozof Muminović je bez distance reagirao na mnoge fenomene, koji su dolazili naručeni iz Beograda, Zagreba ili Podgorice, kao zvanični stavovi prema Bosni i Hercegovini i Bošnjacima, uopće. Nažalost, ne samo obična javnost, što nije bila kvalificirana, da shvati te „naručene“ poruke, već nije ni znala i aktualna politička garnitura Bosne i Hercegovine, kao suvremene države, kako bi izgradila i plasirala stav u javnosti prema brojnim ideologijskim podvalama i uputama, koje su predstavljale u vertiru u ratu, a posebno za vrijeme rata, kada je i nastao fundamentalni sadržaj negovog životnog djela „Filozofija ideologije“, koja je došla kao snaga duha intervencije u stvarima filozofskog života u zemlji Bosni i Hercegovini. Na taj način, filozof Mumminoviće je svoja istupanja na brojnim tribinama Bosne i Hercegovine, zatim na turskim univerzitetima, njemačkim univerzitetima i drugim institucijama osudio velikosrpsku, velikohrvatsku i velikocrnogorsku ideologijsku pretennziju prema Bosni i Hercegovini. On je to radio kao duboko svjesni pojedinac, po osjećaju svoje odgovornosti i na taj način skretao pažnju na krugovima Bosne i Hercegovine koji su imali monopolo za razvijanje i tumačenje teorijske pravno-političke misli. U tom smislu, filozof Muminović kao da nije imao u Bosni sugovornika, koji je znao da komentira, odnosno interpretira njegove briljantne stavove koji su vodili saznanju

progresivnog filozofskog mišljenja, a koji su prezentirani krajnje umjerenim erističko-dijaloškim tonom. Filozof Muminović je, koliko je nama poznato, uvijek imao jasnu poziciju da prepozna ideologijske pretenzije Beograda, Zagreba i Podgorice, prema službenom Sarajevu, odnosno Bosni i Hercegovini. Svi njegovi stavovi su bili nedvosmisleno formulirani na logičan i cjelishodan način, u cilju izgradnje jedne ideologijsko-filozofske platforme. Bezbeli, filozof R. Muminović, iako je živio i djelovao kao individua, veoma usamljeno, ipak je razumio vrijeme i situaciju u kojoj su se našli Bošnjaci i uopće, država Bosna i Hercegovina i regija Sandžak, mnogo dublje od svoje generacije, pa čak i onih starijih. On ih je uvijek upućivao i pozivao da ne griješe i da ne brzopleto ne potpisuju razne dokumente, koji su vodili novoj opsadi i podjeli Bosne i Hercegovine. Zacijelo, on je imao značajan krug svojih poštovalaca, ali ne i istomišljenika. U biti, njemu nisu bili potrebni sugovornici, kao istomišljenici, već oni koji misle svojom glavom, a ne kao organi vlasti, koji skupljaju istomišljenike, pa im se stranke raspradaju „kao kule od karata“. Na taj način je Muminović svojom filozofijom ideologije, brinuo, kako za slobodu ljudska prava Bosne i Hercegovine, tako i za brigu razvoj filozofije kao strukovne djelatnosti u ovoj zemlji, o kojoj je nadahnjivao poznate europske filozofe, među kojima su bili prije drugih, jedan Ernest Bloh, Gerhard Šmidt, Leferv, Garodi, Manhajm, Fink, Habermas i drugi. Od sarajevskog kruga filozofa, on se uz Filipovića, Ferida Muhića i Fuada Muhića (1942-1992), najviše uzdigao po kritici aktuelnog režima, kao i dogmatskih društvenih sustema koji su prijethodili raspadu bivše Jugoslavije. Riječ je o jednom od najopsežnijih fiozofskih djela u novijoj literaturi. Nažalost, filozof ne može uvijek računati da svoje djelo objavi kad ga napiše, jer to ovisi od političkih struktura i od njihove “dobre volje”, prema projektima koji prave filozofi, koji su za njih uvijek “sumnjivi”. Takav je slučaj i sa epohalnim djelom profesora Muminovića, koje zaslužuje posebnu pažnju i analizu, jer je u njemu dao jedan uzoran pregled ideja koje su lansirale razne ideologije, kao raširenI sistem ubjeđenja i načina mišljenja i kategorija, koje pružaju bitne ideje za programe političkog i društvenog djelovanja.

Pogled na prvi tom „Filozofije ideologije“, ao pervertirane svijesti

Gore citirana misao, kao moto i putokaz ideja, upućuje nas u promišljanje **prvog toma** „**Filozofije ideologije**“, čiji podnaslov glasi ***„Ideologijsko otriježnjavanje“***, filozof Rasim Muminović je posvetio svom profesoru dr. **Gerhadu Schmidtu** sa Univerziteta u Bonu (Njemačka). koji mu je bio mentor prilikom svojih specijalističkih sudija u Njemačkoj, kao izraz zahvalnosti, i prema Fondaciji (zadužbini) Aleksandar Von Fumboldt, zatim prema Ernesu Blohu, zbog čega je i sam, uz Bosnu, Njemačku znao nazvati svojom drugom duhovnom domovinom. Ovo djelo, pored Predgovora i bibliografije, kao i Pogovora na engleskom, koji je napisao za ovu priliku njegov kolega i prijatelj prof. dr. **Halim Mulaibrahimović**, profesor političke filozofije (sa Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, a u prijevodu prof. dr. **Murata Dizdarevića**), sadrži sljedeće temate: **Prolegomena - A. Kritičko zasnivanje** (*1. Buđenje i konsekvence podjela*), **B. Povijestna odgovornost** (*1. Prirodnost, iskustvo i ideologija, 2. Diktatura, pravda i njihovo opravdanje, 3. Zasjenjeni ideali, revolucionarnost i voluntarizam, 4. Kontingencija, odluke i humanum, 5. Priroda, povijest i čovjek, 6. Životnost, sloboda i nada*); **Prvi dio: Utopis i logos svijeta – A. Onto-antropologičnost zbivanja** (*Uvođenje*), **B. Logos i spermatikos, C. Utopos i ideo-logos, D. Utopijska svijest i jurisprudencija, E. Utopijski aesthesis; Drugi dio – Ideologija – smjernice i stranputice**: **Pristup, A. Topos i smjernica ideologije** (*1. Magičnost prostora, 2. Pogled na svijet, Methodes u svijet i svijest, 4. Horizont i pogled na svijet*), **B. Stranputice i nalaženja** (*1. Antinomičnost ideologije, 2. Ideološka svijest i praksa, 3. Priroda ideološkog i utopijskog*), **C. Etimologija i praksa ideologije**; **Treći dio – Politika i javnost – A. Zagonetni ZOON politikon** (*1. Umnost i državništvo, 2. Pravo i pravda, 3. Vrsta i pravo, 4.*

Autoritet i vlast), **B. Obzor političkih javnosti** (*1. Slobodna volja, 2, Politika, 3. Alinijenatni politicum*), **C. Javnost, D. Poredak i sloboda**, **Četvrti dio – Kritičko prosuđivanje i izricanje – A. Kritika, B. Kritičnost vlastitosti, C. Spoznajnost istine, D. Slobodatnost, E. Jezik i mišljenje; Peti dio – Filozofija, toreancija i humanum – A. Filozofsko iskustvo, B. Kritička prijelomnost filozofije** (*1. Teškoće prijelaza, 2. Zbilja i filozofija, 3. Tolerancija i kritika, 4. Promjenljivi humanizam*) i na kraju **Logos povijesti**.

Prema filozofu Rasimu Muminoviću, suptilnost i aksiologijska osjetljivost od ideologijske problematike, tražile su putokaze za široka i cjelovita promišljanja svijeta, a posebno razotkrivanje i razobličavanje (kroz sučeljavanja) dijalektičkih tenedncija datosti i tananijeg razumijevanja društvnog bića. On je mišljenja, da je ideologija prvenstveno preventirana svijest, koja je dovedena u vezu sa kritičkom tradicijom svjetskog, a posebno europskog humanizma, koji se nosio posebno u tragičnom stoljeću sukobljavanja, (20. vijeku) sa najreakcionarnijim ideologijama i najbarbardskim pokretima u svijetu. U tom smislu, ključni problemi ove Muminovićeve kultne knjige, nadovezuje na misaone tokove njegovih ranijih publikovanih djela iz oblasti filozofije, prije svega, na djela ***„Ljudskost i povijesnost", „Ethos i ljudsko bivstvovanje***" i posebno ***„Zarobljeni um***", kao i na druge, bezbeli, publikacije iz filozofije, u kojima je intenzivno produbljivao svoje shvatanje svijeta i čovjeka u njemu.

Ključni sadržaji drugog toma „Filozofije ideologije"

Filozof Muminović, **drugi tom** svoje „**Filozofije ideologije**"[24], objelodao je kroz tumačenje i analizu destruktivnih ideologija XX stoljeća. Ovaj tom, koji je po svom sadržaju najobimniji (ima oko 600 stranica), autor je posvetio svojoj sestri mr. **Fatimi Muminović Polesić**, koja je najdublje razumjela njegovu filozofsku samoću i imanentno osjećanje svijeta.

Muminović u drugom tomu svoje „**Filozofije ideologije**", pored **Predgovora,** zatim opsežne bibliografije i revijalne aktualnosti, kao **Pogovora**, koji je isto tako sačinio prof. dr. **Halim Mulaibrahimović** (profesor Fakulteta političkih nauka, izvrsno preveo na engleski dr. **Murat Dizdarević**), obradio kroz sljedeće krugove promišljanje svijeta. **Uvod** (1. Upitnost prirode, 2. Kontroverze o ljudskoj prirodi, 3. Iracionalizacija rata); **Prvi dio – Reprezantativne destruktivne ideologije 20. stoljeća** (Aroma krize); **I. Fašizam** (*1. Približavanje, 2. Društvene pertubacije, 3 Zajednica i jedinka, 4. Država i fašizam, 5. Sisem i ideologija, 6. Moralnost i politika*); **II. Nacizam** (*1. Revanšizam, 2. Organizacija i vlast, 3. Logorska zla, 4. Nacistička ideologija i psihologija, 5. Umjesto zaključka*); **III. Staljinizam** (*1. K problemu, 2. Revolucija i vlast, 3. Staljin, 4. Staljin i partijsko rukovodstvo, 5. Procesi i nesnalaženja, 6. Stradalništvo seljaštva, 7. Vojska i vlast, 8. Intelektulaci i marksizam, 9. Apsurdi satrapskog sistem*); **Odmjeravanje, Drugi dio – Sub-ideologije i stradalništvo Bošnjaka** (*Umjesto uvoda*); **IV. Velikosrbizam** (*1. K pojmu, 2. Srpska vlast, 3. Korupcija i politika, 4. Četništvo i njegova destruktivnost, 5. Partizani i četnici, 6. Velikosprksa ideologija, 7. Srpski despotizam*); **Dometi izopačene svijesti; V. Velikokroatizam** (*1. K problemu, 2. Konstituiranje ustaške organizacije, 3. Ustaška aktivnost, 4. Ideologijska mistifikacija*); **Tragičnost ljudskog dijeljenja; VI. Stradalništvo Bošnjaka** (*1. Uvod, 2. Bosna, 3. Patareni, 4. Autonomaštvo, 5. Duh kulture, 6. K duhu tradicije, 7. Traganje i stradanje, 8. Mladi muslimani*), **Treći dio – Sloboda i socijalistički voluntarizam** (*1. Na putu ka zavičaju*); **Antinomičnost slobode** (*1. Teškoće razumijevanje slobode, 2. Tvorevine slobode i neslobode, 3. Humanum i sloboda drugih*); **VII: Birokratska svijest i politika** (*1. Birokracija i politika, 2. Partija i degradacija ličnosti, 3. Birokracija i iracionalne moći, 4. Nacionalna svijest i demokracija, 5. Sistem i predstavljanje, Historija i birokacija, 7. Intelektualci*).

Fundamentalni problemi trećeg toma Filozofije ideologije"

[24] Rasim Muminović: „***Filozofija ideologije***" (Biblioteka „*Duh i vrijeme*", El-Kalem, Sarajevo, 2000., str. 572. djelo je izašlo zahvaljujući zauzimanju filozofa i šefa kuće Muhameda Mrahorovića.

U trećem tomu „**Filozofija ideologije**“[25], koja isto tako naosi podnaslov Ideologijsko otriježnjavanje, filozof Muminović, raspravlja o izazovima novog milenija. Ovo je posljenje za života objavljeno djelo filozofa Muminovića i posvećeno je **žrtvama Srebrenice**. U ovom djelu, autor je, pored Predgovora i Pristupa, obradio sljedeće teme: *Tehnika, rad i svijest, Tehnika i kapitalistička era,* **I. Svijet, priroda i društvo –** *Filozofija i svijet, Filozofija vizija svijeta, Priroda i znanost, Spoznaja prirode i etike, Svijet i društvo, Karakter društvene zakonitosti, Svijet i povijest;* **II. Ekologija, tehnika i civilizacija –** *Ekologija i čovjek, Filozofsko određenje čovjeka, Historijska spoznaja, Mjera i normativnost života, Civilizacijski kosmos;* **III. Ideologija i kritika –** *Antinomičnost ideologije, Determinacija i frustracije, Marginalije o ideologiji i destrukciji, Tolerancija i kritika, Fantomi zarobljenog uma, Hegemonističnost jedne ideologije, Ideolopokloničkі korijeni, Zavičajnost i Bošnjaci;* **IV. Trakiga, ethos i umjestnost –** *Tragika civilizacija, Odbrana dostojanstva, Sloboda, sigurnost i rat, Tiraniziranje uma i dostojanstva, Moralna hipokrizija svijeta, Nacionalizam kao negacija umjetnosti, „Kraj“ povijesti i filozofija*.

Za Muminovića, ideologija je bila i ostala konceptualna shema sa praktičnim progoniteljskom primjenom. U tom smislu, ona je dobila dva značenja: filozofski i peorativni, tj. onaj pogrdni. Ideologija druge osobe može se smatrati za pojavu koja iskrivljuje i prerušava stvarni *status quo* (lažana svijest). Prema tome, obećanja da se politička filozofija i moral mogu osloboditi ideologije obično su, prema profesoru Mimovinoviću, uzaludna, pošto navodno pročišćeni i čisti programi ovise, primjera radi, od određenih shvatanja ljudske prirode, onoga što se smatra za ljudski napredak i uvjeta na kojima su utemeljeni.

Konkretno, kada je filozofija ideologije u pitanju, ovdje se profesor Muminović kreće kroz polje ne samo kritičkog duha već i daljeg razvijanja zadaće anticipirajuće funkcije svijesti koja otkriva jedno intezivno stajalište za samopoštovanje. Prema njemu, ni danas nisu ujednačena mišljenja o tome da li je ideologija pripada metodi mišljenja, kritici znanosti ili pak čini gonoseološku, antropološki ili aksiološku problematiku. Jednostavnija su u tome da ljudska spoznaja, nastajanje i djelovanje, podliježu pretežno ideologjskom determinizmu, te da ideološki karakter mišljenja prolazi iz različitih slojeva realnog, iz neralne analize fenomena, odnosno iz nedostatka slijeda tačnog mišljenja. U tom konceptu, filozofija ideologije se kreće, ako shvatimo ideju paradigmatičnim modelom našeg poimanja svijeta, ideali su tada određene praslike toga poimanja, zapravo, ideje prema kojima se ravnjaju naša shvaćanja života, htijenje i djelovanje te rang vrednovanja. S druge strane, dok su ideje mnogoznačne, uprakos vezanosti za djelovanje, ideali su posve određeni i jasni, srasli sa našim prosuđivanjem i moralnim habitusom. Zato **Muminović upućuje na kritičko mišljenje**, gdje se čovjekov svijet reflektuje kroz susrete počev od čovjeka lišenog osjetila i logičkog zaključivanja, pa sve do susreta svijeta snova. Jasno, u spoljašnjim odnosima ideologija ima primat u formiranju budućnosti čovjeka i ona se nameće u novom vremenu kao novo srednovjekovlje koje se fundira u društvu koje je ispunjenom strahu i upućuje na zabrinutost. Upravo ta zabrinutost je prisutna u glavama filozofa kako da spase filozofiju od sve razarajuće ideologije, koja se manifestira kroz ideologiju sve prisutnijeg globalizma. No, s druge strane, kreacija filozifje i uopće kreacije duha ne treba da zabrinjava filozofiju koja se i danas u vremenu razvoja tehnike i informacionih tehnologija uvijek pita za sebe i otvara nove puteve mišljenja. U tom pravcu, mnogo novina, u cilju ne samo emancipacije, već i otriježenjenja čovjeka nosi sa sobom Muminovićevo trotomno djelo “**Filozofija ideologije**.” *Prvi tom: O ideologiji i trezvenosti, Drugi tom: O destruktivnim ideologijama XX stoljeća i Treći tom: O izazovima novog milenija Filozofija ideologije* – autor kritički tematizira militarističku tehniku,

[25] Rasim Muminović: „***Filozofija ideologije***“ (Biblioteka „*Duh i vrijeme*“, El-Kalem, Sarajevo, 2010., str. 460. Ovo djelo je izašlo zahvaljujući zauzimanju izdavača Selima Jarkoča, kao i urednika dr. Mustafe Prljače i Mehmedalije Hadžića.

gdje je suptilnom filozofskom analizom došao do spoznaje, da se duhovno stanje svijeta nalazi u teškoj krizi, a kao dokaze ona vodi interkontitentalne ratove pomoću raketa i atomskih bombi. Takvu ideologiju, netko ako ne prihvati ili mora da šuti, ili će biti u protivu života gonjen. Zato je Europska unija pokrenula više inicijativa u vezi konkretne suradnje sa Amerikom koja demonstrira prvorazrednu moć i silu. U Muminovićevom sistemu mišljenja, filozofija se javlja kao centralni kritički oblik teorijske djelatnosti, koji prožima cjelokupnu društvenu svijest i u biti, predstavlja najcjeloviti pogled na dunjaluk/svijet. Karakter filozofskom metoda mišljenja uvjeten je stepenom znanstvenih znanja i ljudske praktičnosti, ali dominirajući interesima određenih ili vladajućih krugova mišljenja u jednom društvu. Filozofija i ideologija se prožimaju kao najopšti i najaprakstratniji o cjelini čovjeka društva i svijeta, koji prožima cjelokupnu društvenu svijest i doprinosi stvaranju općeg svetonazora na postavljena pitanja. Dakle, filozofija se manifestira u biti kao metod/način mišljenja i promišljanja stvarnosti u cjelini, kao oblik teorijske aktivnosti, koja teži da zahvati cjelinu stvari i utvrdi ono što je opće, zajedničko, što važi za sve postojeće. U tom smislu, ona može i treba da bude oslonac drugim znanostima za njihov razvoj. Zato su i prisutni različiti filozofski pristupi o bjektivnoj znanosti o kojima i filozof Muminović.

Filozof Muminović ukazuje na sam **problem i smisao ideologije**, kao obliku društvene svijesti, kojem pripadaju različita značenja, i koja se uglavnom mogu svjesti na **šire i uže značenje** ovisno o problematike i konteksta o kojem se raspravlja. Jasno, po širem znanječu, ideologija predstavlja ukupnost društvene svijesti određenih društvenih grupa i društvenih zajednica, a po užem značenju ideologija je specifična društvena pojava u kompleksnoj društvenoj svijesti manje ili više netačna, iluzorna, ograničena, nepotpuna, kriva ili „iskrivljena“ svijest. Zato, Muminović nastoji da filozofski promišlja značenje ideologijem iz razloga što je dosadašnje proučavanje ovog fenomena društvene svijeti nedovoljno određeno, s jedne, ili je sinonim drugih termina (klasna svijest, nacionalna svijest, idejna nadgradnja i tsl.), s druge strane. Dalje, uže značenje ideologije ima u vidu problematiku čija se sadržina odnosi na specifičnu pojavu u društvenoj svijesti, tako da ovo značenje mnogo više raspravljeno i prisutno u socilogijskim razmatranjima zapadnih eksperata.

Zacijelo, ideologija nastoje u onim društveno-historijskim okolnostima kada se određeni interesi i iseali ne mogu tumačiti, uz pomoć religijskih sadržaja. To je onaj period, kada snažnije dolazi do izražaja politička djelatnosti potreba okupljanja ideolističkih istomišljenika raznih buržoaskih ili socijalističkih grupa. S druge strane, ideologija kao društvena svijet je izvog političke djelatnosti i njene kreativnosti koja se uzdiže kao djelatnost i postaje sredstvo pomoću kojeg se održava političko jedinstvo ideologijskih istomišljenika na jasno formuliranom i idejno-političkom programu. Bez sumnje, prema vodećih teoretičara, ideologija je skup poimanja i idejnim opredeljenja jedne drupštvene grupe o svim značajnim grupama i života rada i razvoja što u biti predstavlja pogled na dunjaluk – svijet druptvene grupe u kojima su ugrađeni njeni ciljevi želje i interesi. Dalje prema Muminoviću, ideologija je put odnosno filozofija ideolofije, koja se u njgovom sistemu mišljenja pojavljuje, kao klasna – slojna svijest, jednog elitnog dijekla naroda kojim hoće da izađe iz stanja „*Zarobljenog uma*“[26]. Ideološka vladajuća uvjerenja i opredjeljenja se uzdižu uz pomoć vladajućih grupacija iznad društva, zajednice, zbog toga se ideologijska svijest, jednom stranom uvijek pojavljuje kao svijest koja odgovara realnoj stvarnosti, a ona se kao takva manifestira kao „iskrivljena“, što znači netačna svijest, koja vuče društvenom regresu, involuciji, tj. nazadovanju. U toj razvojnosti i protivurijčnosti ideologijskih fenomena u odnosu elementata poglrešnosti i istinitosti ideologijske svijetsti, uvijek će biti u različitim ideologijama i društvenim sistemima, jer je uvijek zavistan od nosilaca ideoloških funkcija i njihovih tahnih

[26] Rasim Muminović: “Zarobljeni um”, Harfo-graf, Tuzla, 2000.

kabina vladanja. Od toga će ovisti da li će ideologijska svijest da li će se u kojoj mjeri pojaviti kao osamostaljena – otuđena svijest, odnosno kada će se obraziti da je nešto drugo ne svijest o posojećoj praksi, a kada će se pojavljivati kao svijest koja ide naprijed, tj. ka društvenom progresu, budućnostu. Sa tog stanovišta, mišljenje je Muminović, prema odnosu istine i zablude u sebi, može da bude manje-više progresivna znanstveno utemeljena, da teži konzerviranju postojećeg stanja (status QU), ili pak da bude prevashodno retrogradnog karaktera, koja vodi involuciji stanja. Koja će od voih mogućnosti doći do izražaja ovisi ne samo od karaktera i smisla ideologije, već od realnog društvenog-političkog položaja ideologije, odnosno, da li je on na vlasti ili je u položaju pretendenta na vlast, da li je u vazi kada je vlast sigurna, učvrćena ili je u fazi kada je ona raznim pojavama poljuljana, nestabilna, na silaznoj liniji. U tom kontekstu, Muminovićevo filozofsko iskustvo i politički diskurs potvrđuju da svaka društvena grupacija koja se učvrsti na vlasti teži da je očovjekovječi ili da je što više produži, tako da njena ideologija prestaje da bude društveno progresivna, jer sve više postaje neosjetljiva za stvarne potrebe društva. To su neke paradigme i pretpostavke uvjeta za pobjedu nove ideologije, koja sve više postaje društveno situirana i da ne osjeća istinske potrebe društva u cjelini. U tom cilju, istraživači izgrađuju mehanizme, kako da dođe do nove ideologije i da se izađe iz stranja zarobljenog uma, koji ne daje garancije za društvenu stabilnost i progres. U svakom slučaju, Muminović je svjestan da čistih ideologija nema, ali se ovom problematikom on pozabavio da bi objasnio teško stanje naroda kojem pripada, kao i da ukaže na putokaze kako da se zaštiti od razarajućeg utjecaja stranih ideologija, koji posebno u negativnom prdznaku djeluju na dalji statut emancipacije Bošnjaka u Bosni i Hercegovini, u Sandžaku i na Balkanu. Otuda i svakodenvna broba sve društveno-političke grupacije, smatra Muminović, za svoju „čistu ideoligiju“ za odbacivanje svih onih elemenata, koji otežavajuže djeluju na ideologijske ciljeve. U tom pravcu njegovo surptostavljanje vladajućoj velikosrpskoj ideologiji na Balkanu sa drugim ideologijama su od egzistencijalnom značaja za opstanak Bošnjaka kao autohtonog narodna na Balkanu. Ta borba je vrlo žestoka, ali je svakako riječ o jačanju društveno-političkoj moći određene pozicije vladajućih struktura u zemljama bivše Jugoslavije. Danas u uvjetima razvopja političkog pluralizma, najčešće raspravljamo o ideologijama različitih političkih grupacija / stranaka. Pri tome, treba imati u vidu činjenicu da političke partije u biti teže da izražavaju ne samo interese i ciljeve svoga članstva, već interese i ciljeve širih društvenih slojeva, pa i narodna i nacija u cjelini. Od uspjeha u tom smislu, ovisi koja će politička stranka zadobiti povjerenje birača na slobodnim demokratskim izborima.

Kada govorimo o ideologiji značajno je spomenuti da razmatranja odnosa ideologije i drugih oblika drupštvenih svijesti polazi u njihovu međusobnu povezanost i spreplitanost, koji omogućava ljudima da lakše prepoznaju tokove kojima društvo ide, jer ideologija zapaženo utječe na ostale oblike društvene svijesti, s jedne, ali trpi njihov međusobni utjecaj, s druge strane. Zbog toga govorimo o ideologizaciji raznih oblika društvene svijesti, kao što je paradigma ideologijzacija znanosti, ideologizacija kulture, ideoligizacija umjetnosti, itd., ali između ideoloških i primjera radi, znanstvenih stavova se mora praviti praviti bitna represtancija. Razlika je u tom što ideologijski stavovi figuriraju kao nesigurni i još uvijek nedokazani za razliku od znanstvenih koji se baziraju na argumentima i dokazima, odnosno na istinama, naravno na relevantnim istitinama, jer su sva znanja pa i koliko istinita toliko i znanstvena relativna znanja. U daljem tokovima promišljanja filozofije ideologije, Muminović je mišljenja da dejsvo ideologije na stanje drupštvene svijesti pa i na znanost, može biti pozitivno ili negativno, ali je najčešće negativno, jer je idologija, po svojoj prirodi, teži da infiltira, u sve oblike društvene svijesti i društvene strukture života i rada da dominira i arbitira u društvu jednog vremena. Takav je bio slučaj i sa prevaziđenom komunističkom ideologijom. U druge oblike odeologije spadaju sjedeće funkcije, to su: ***integrativna, mobilizatorska i usmjeravajuća***. Njihova suština se ogleda u

zbližavanju, povezivanju i objedinjavanju određenih političkih grupa ili partija. U takvom postupku, postiže se oformljena svijest pripadnosti društvenoj strukturi, gdje pojedinci smatraju da je položaj u društvu istovremeno od istorijskog značaja kao i za budućnost. Naravno, to nisu svi elementi koje navodi Muminović u svom trotomnom djelu „Filozofija ideologije“, gdje iscrpno prezentira stanje u novom milenijuma sa mogućnošću usmjeravnja društva i njegovih socijalnih demokratskih vrijednosti.

Ustvari, autor ispituje stanovište tiranske ideologije, tj. neprestanu borbu između **dobra i zla**, što je ključni **etički problem**, od Sokratovog vemena do danas, odnosno, ukazuje na sve elemente nasilja, posebno historijskog nasilja nad narodom. Prema njemu, tiranska ideologija vlada i zavodi red preko širenja straha na planeti. On konstatuje, da naš um tu daljinu borbe ne može dosegnuti, pogotovo kretanje nebeskog tijela asteroida, kao i brzinu kosmičkih planeta koji bi trebali da spriječe sudar ovog tijela sa zemljom. Ukoliko do toga dođe, prema ovom autoru, neizbježan je smak svijeta. Promišljajići ovdje na margini ovog jedinstvenog djela, slobodni smo konstatovati, da nam je školstvo danas i shvaćanje uopće filozofije, da će proći i dva stoljeća, da se pojavi neki novi znanstvenik ili filozof poput Ničea i Hajdegera, koji bi nadmašio Muminovićevo promišljanje svijeta.

Naravno, kada raspravljamo o Muminovićevom fundamentalnom djelo o filozofije ideologije, na ovako malom prostoru, mi ne možemo biti zadovoljni takvim pristupom, jer potrebna je čitava jedna knjiga ili velika studija, da se objasni ovo djelo, što smo u ovom kontekstu očekivali od našeg najuglednijeg filozofa dr. Ferida Muhića, koji bi sa svim svojim vizijama znao da objasni Muminovićevu filozofsku poziciju. Međutim, smatramo, da nikad nije kasno, i vjerujemo da će uvaženi F. Muhić i drugi agilni bošnjački filozofi, obratiti malo veću pažnju na ovo djelo, poput njemačkih filozofa, koji svoje najozbiljnije diskusije, posvjećuju Hajdegerovom djelu „*Bitak i vrijeme*“. U tom smislu, živimo sa uvjerenjem, da takvo djelo, kao što je „*Filozofija ideologije*“, koje je u najtežem vremenu cinizma i netolerancije napisao ovaj autor, nadam se na ćete mi povjerovati, da takvo djelo nisu mogli napisati ni jedan, tako čuveni **Noam A. Čomski** (1928, USA), niti jedan **Irgen Habermas** (1929, Njemačka), kao najveći živeći umovi na svijetu danas. Ako u ovu hipotezu autora, ne vjerujete, uporedite gledišta ovih mislilaca, pa će vam biti jasno da je Muminović daleko iznad njihovih filozofskih gledišta.

Sumrak ideologije, Muminović je sagledao dalekosežno i smatramo, da ovo djelo treba svaki ozbiljni intelektualac da prouči, kako bi shvatio, ne samo sadašnjost, već i budućnost na surovim balkanskim prostorima.

Završni osvrt na „Filozofiju ideolgoije“

Muminović je u fokusu svoje originalne filozofske misije svijeta razvio ideje, koje su značajne, kako za Bosnu, tako i Zapadnu Europu u svojim brojnim raspravama i diskusijama, on se kritički odnosi prema fašizizaciji i staljinizizaciji suvremenog društva. Prema tome, njegovo djelo treba poimati, kao istinsko otriježnjenje od prisustva destruktivnih ideologija, koje nažalost egzistiraju uprkos kritičkim aspektima humanističke filozofije.

Kad pažljivo pogledamo u strukturu i sadržaje ovog vrhunskog i kultnog djela, možemop konstatoivati, da poslije pojavljivanja Kantovske filozofske trilogije prije skoro dva i pol stoljeća, *„Kritike čistog uma“, „Kritike praktičnog uma“* i *„Kritike moći suđenja“*, ovo je prvi takav poduhvat, kojim je vraćeno dostojanstvo i ugled filozofiji, ne samo u Bosni i Hercegovini, već i u Europi. Međutim, taj Muminovićev etički i kritički aspekt, viđenja suvremene filozofije društva, doživio je pravu dramu i opstrukciju od strane pojedinih kolega, zbog pogrešnog shvaćenog rivaliteta. U tom pravcu, ovo djelo je doživjelo, izuzetan prijem kod pojedinih mislilaca, kako u Bosni i Hercegovini, tako i Sandžaku i Njamčkoj. O tome postoji i kolegijalna rasprava nedavno u Sjenici (u povodu obilježavanja stogodišnje Sjeničke konferencije 1917-2017), sa eminentnim

filozofom akademikom Feridom Muhićem, koji danas slovi za jednog ne samo bošnjački, već europskih svjetskih filozofa, a koji se vrlo precizno izrazio o Muminovićevom djelu „Filozofija ideologije“, da je ono najsvjetliji izraz bošnjačke filozofske duhovnosti i da je ovo djelo na samom vrhu u suvremenoj filozofiji. U tom pravcu, on je prijedložio da se ime filozofa Rasima Muminovića, treba dostojanstveno sačuvati i otvoriti sa njegovim imenom filozofsko-etičke dijaloge, upravo u Sjenici, gdje je rođen ovaj mislilac. Nadam se, da će ove riječi znati da realiziraju zvaničnici grada Sjenice. Nažalost, bez obzira na visoku Muminovićevu kotiranost u bošnjačkoj kulturi i filozofiji, kao i njegovog prisustva u tokovima europske filozofije, a posebno za vrijeme kreativnih kritičkih diskusija u periodu djelovanja „**Korčulanske ljetnje filozofske škole**“ (1964-1974), gdje je ovaj filozof bio u društvu eminentnih europskih filozofa, prije svega Bloha, Leferva, Akselosa, G. Petrovića i drugih, nikada se nije otvorila jedna široka kolegijalna rasprava o njegovom djelu, a posebno o kritičkom preispitivanju trotomne „*Filozofije ideologije*“. Na taj način, ovo je jedan o prvih priloga koji se direktno tiču poimanja ovog segmenta Muminoviće filozofije.

Prilog filozofskoj kritici staljinizma[27]

Da kritika **staljinskog fenomena**, kao totalitarizma, nije završena svjedoči i ova knjiga bošnjačkog filozofa dr. **Rasima Muminovića** (Sjenica 1935), redovnog profesora Sarajevskog univerziteta autora značajnih djela i studija. U studiji “**Staljinizam ili apsurdi jednoumlja”** Muminović nastavlja i dalje razvija humanističku kritiku staljinizma koju su u Bosni posebno radili akademik dr. **Muhamed Filipović** (1929), **dr. Fuad Muhić** (1944-1991) i akademik dr. **Enver Halilović** (1954).

Da podsjetimo, nakon prve javne političke kritike Staljinove teorije i prakse 1948. godine, od strane KPJ, javila se čitava plejada filozofa bivše Jugoslavije koji su sa stanovništva humanizma kritizirali staljinski dijamat. Ovdje ćemo navesti neke od tih imena: dr Mihailo Marković, dr Gajo Petrović, dr Predrag Vranički, dr Andrija Krešić, dr Bogdan Šešić, dr Milan Kangrga, dr Vjekoslav Mikecin, dr Miloje Petrović, Zagorka Radulović i drugi. Od evropskih filozofa, koji su se posebno istakli kao kritičari staljnizma su: Herbert Markuze, Ernest Bloh, Đerđ Lukač, Karel Kosik, Lešek Kolakovski, Anri Lefevr, Rože Garodi, Žan Pol Sartr, Gremši i drugi.

Sa raspadom bivše Jugoslavije (1991) i njenog anahranog nacional-komunističkog režima, staljinski fenomen, kao totalitarističko jednoumlje fizičkog i psihičkog porobljavanja čovjeka i društva, nije propao, bolje reći nije otišao u zaborav. Na te najmračnije godine civilizacije (uz Hitlerov nacizam) Staljinova dominacija nakon smrti Lenjina (1924), pa sve do njegove (Staljinove) smrti 1953. godine i još preciznije do XX kongresa Sveruske boljševičke KP 1956. godine (kada se N. Hruščov oglasio svojim tajnim kritičkim referatom) podsjeća i kritički opominje dr Rasim Muminović svojim opsežnim istraživanjem “Filozofija ideologije”, u kojem je “staljinizam” jedno od ključnih poglavlja tumačenja i šireg elaboriranja destruktivnih ideologija, koje, nažalost, žive i u našem vremenu.

Za razliku od spomenutih kritika staljinizma filozof Muminović, ide dalje u svojim stručnim i komparativnom analizama. U tom kontekstu, autor fenomen staljinizma sagledava u konstelaciji svijeta s jasnim ciljem da se definira međunarodna uloga Rusije, koja mijenja režime i nazive, a ne i reakcionarnu politiku prema određenim narodima i državama. Jasno, staljinizam je bio i ostao izričito kao fenomen pravoslavnog socijalizma, jer se kao takav, u cjelosti oslanjao na ortodoksnom katehezisu. Zato Muminović takvu destruktivnu ideologiju staljinističkog fenomena, a pravom uspoređuje se srpskim despotizmom u bivšoj Jugoslaviji kao i sa fenomenu “istrijebljenje poturica” (1711). Sve te ideologije su se na najgrubljiji način sublimirale u praktičističkoj

[27] Rasim Muminović: “*Staljinizam ili apsurd jednoumlja*”, Filozofski fakultet, Tuzla 1998.

političkoj i ratnoj ideologiji Aleksandra Rankovića i Slobodana Miloševića, a koja je izražena na projektu "Velike Srbije", gdje je najveće i najkrvavije konsekvence podnijela država Bosna i Hercegovina i njen većinski narod Bošnjaci, samo zato što pripadaju muslimanskom povjesnom krugu.

Autor je ponaprije analizirao fašističku ideologiju inspiriranu rimskim imperijalizmom, koja nije bila dovoljno znanstveno-funkcionalna, a onda izložio analizi nacizam koji je pošao od vrha značajnog dostignuća u antropologiji i sociologiji pa je mogao ugraditi i koncepte filozofi o koje su naročito moćno razvili Osvald Spengler ("Propast Zapada") i Fridrih Niče, svojim cjelokupnom filozofijom. Ovaj posljednji isticanjem IMBREMENSA (nadčovjeka) bio je recipiran kao preteća nacionalističke - rasističke teorije o ljudskoj vrsti, koja je u biti nacizma.

I konačno, treća destruktivna reprezentativna ideologija je staljinizam, koji je građen na pogrešnoj recepciji Marxove misli i ogromnog prostranstva ruskog svijeta, koji je mogao biti obuhvaćen samo pod uvjetom da se stvori totalitarni sistem i iznađu odgovarajuće snage koje bi ga održavale, što je Staljin ostvario. Pa smo tako umjesto socijalizma dobili PREMIJERU PAKLA na planeti Zemlji.

Kao anex tim destruktivnim oblicima ljudske aktivnosti javljaju se dva oblika, a to su: 1) Velikosrbizam i 2) Velikokroatizam. Subideologije su zato što nemaju ni približne pretpostavke za ideološko utemeljenje, a pretendiraju prvenestveno na posljednje istine. One se utemeljuju na suludnoj i apsurdnoj grabežnosti svih nosilaca koji time ispoljavaju najprimitivniji egocentrični grabežni poriv i iskazuju iskonsku poremećenost svojih nosilaca. Dakle, fenomen poremećenosti, koju autor objašnjava pervertiranom sviješću, a koja posebno, kada je u pitanju velikosrbizam kritički analizira prateći njegovu genezu, čak, kroz sedam vijekova. On pritom dolazi do otkrića svojevrsnih deformiteta te, inače, totalno deformirane mitomanske svijesti i u tom smislu ističe tribolno ruralnu, mitsko-manijekalnu, guslarsko-imanigiranu, tifusarsko-dogmatsku i pervertiranu formu svijesti, koja se reprezentativno etablira u ideološkoj svijesti velikosrbizma. Autor na taj način dovodi destruktivnu staljinsku ideologiju se destruktivnim ideologijama danas.

Muminovića studija o staljinizmu relevantnom argumentacijom i činjenicima dokazuje kako je ova destruktivna ideologija na najvulgarniji način kompromitirala humanističke ideje socijalizma. U svoj toj svirepoj igri krvi i tla najviše posljedica, pored intelektualaca doživjele su obmanute mase, zbog čega je stradalo više od deset miliona nedužnih ljudi (po raznim kazamatima i koncentracionim logorima) kao i brojna materijalna dobra. Na osnovu gnusnih laži Staljinova klika je na najbrutalniji način likvidirala brojne intelektualce, pisce i mislioce. Mnogi su se dali u bjekstvo i našli azil, poput **Solženjicina** i drugih, u inozemstvu. Autor slikovito pokazuje stanje i imenuje ga "zemaljskim paklom" i manipuliranjem masama, kao dominacijom nad čovjekom. U takvoj konstalaciji ponižavanja, staljinizam je čovjeka sveo na puko sredstvo revolucije. Otuda, prema Muminoviću s pravom E. Bloh, imenuje odnosno određuje staljinizam, kao promijenjeni vozni red revolucije!

Autor upućuje na Marxovo mišljenje revolucije, kao i na radikalne dogmatske promjene koje su demostrirali Lenjin i posebno Staljin. On brojnim filozofskom argumentacijom izvodi dokaze nastanka i održavanja staljinističke destrukcije i udaljavanje od autentične Marxove slike svijeta.

Pored instruktivnog predgovora i uvoda profesor R. Muminović, ne samo filozofski, već i politikološko-sociologijski baca kritičko svjetlo na staljinski totalitarizam, ukazujući pritom na brojne ekonomske i socijalne posljedice. Dalje, on analizira probleme revolucije i vlasti, zatim Staljinovu paranoidnu psihu, partijsko rukovodstvo, razne procese i nesnalaženja, stradalništvo seljaka, vojsku i rat, odnos intelektualaca prema marksizmu te apsurde satrapskog sistema i druge teme.

Jasno, konfrotaciju fašizma, nacizma i staljinizma, autor poima, kao njihovo jedinstvo dato u jednoj riječi "totalitarizam". Naravno, iz svega ovoga se mogu obrazlagati sve tedencije, kao i predočavanje pred širom javnosti nepoznato o jednoj totalnoj diktaturi i despotiji vlasti.

Stoga je Muminović, u svojim istraživanjima i meditiranjima na koncu XX stoljeća, još jednom, skrenuo pažnju na staljinistički totalitarni fenomen, na jednu svojevrsnu monstruoznu ideologiju, koja je gušila i suzbija osnovna svojstva ljudima prava čovjeka i naroda. Zacijelo, radi se o jednoj vrlo teškoj temi, međutim, nezaobilaznoj ako želimo stvariti društvo slobodnih ljudi. Da ne idemo daleko, bez obzira što će netko reći "Staljinizam je mrtav"! S druge strane, bez obzira na promjene koje su se dogodile, kao i agresiju koju je Bosna i Hercegovina i njeni nedužni građani doživjeli u periodu 1992-1995, kao i na sva zbivanja i našem okruženju uvjeravaju nas da je totalitarizam ukorinjen u svijesti ljudi, da je, kao takav, postao uobičajeni način ponašanja, pokazivanja moći i dominacije. O tome svjedoče postojanja raznih društava iz kojih je odsutna tolerancija, nepoštivanje drukčijeg mišljenja, jedino demonstriranje sile i straha. Sama agresija i ratno stanje potenciraju politiku totalitarizma, pa smo stoga uvijek u opasnosti od prisustva staljinizma, kao kriterija i kao načina vladanja. O tome najilustrativnije govore primjeri postkomunističkih režima zemalja bivše Jugoslavije, zemalja bivšeg SSSR-a i drugih evropskih država. To je, kako autor kaže "*... spoj autoritarnog nacionalizma, mitskog iracionalizma, militantnog antikomunizma i antisemitizma. U staljinizmu je, međutim, kardinalni sukob humanističke vizije budućnosti ljudskog roda i uvjeta koji nameće genije zla - putem monopolističke partije i diktatorskih formi terora. Kao takav, staljinizam On ostvaruje teror pomoću partijskog državnog aparata i njihove izrazite birokracije gušenjem političkih sloboda, osamostaljivanjem tajne policije, što je bilo moguće u uvjetima nerazvijenog proleterijata, niskog obrazovanja i kulturnog stupnja naroda, tradicije političkog apsolutizma, kapitalističkog okruženja, nasrtaje na sistem iznutra i spolja, monolitnosti i militarizacije partije koja širi kult ličnosti i njegovu harizmatičku slavu."*

Bez sumnje, ovom studijom, filozof R. Muminović je konstruktivno na djelu pokazao svoju široku informiranost i upućenost u tokove moderne filozofske i političke misli. Njegova humanistička kritika staljinističkog fenomena, koja je ujedno i kritika iracionalizma i nacizma na svim meridijanima gdje niču, predstavlja dragocjen prilog kritičkog rasvjetljivanja totalitarističkih društava. Ujedno, Muminićeva kritika staljinizma na koncizam i filozofski način prikazuje apsurdnost i drugih ideologija, poput fašizma i nacizma. Zato je ova knjiga veoma dragocjena, ne samo za studente, već prvenstveno za mlade političare i novinare. Njihovo upoznavanje sa sadržajem ove kritičko istraživačke studije pomoći će istinskom prakticiranju, posebno u pospješivanju demokracije kao istinskom stanju humanih odnosa među ljudima i, prije svega, otklanjanju onih negativnih naboja koji su smetnja demokratskom i kulturnom upravljanju i ljudskom življenju. Najzad, Muminovićeva knjiga "Staljinizam ili apsurdi jednoumlja", se može promatrati s jedne široke ponorame ideja koje su bile zastupljene i reprezentativnim destruktivnim ideologijama XIX i XX stoljeća - pri čemu je, najprije, došlo do izražaja problema divljosti u ljudskoj prirodi, što je autor odvelo u razmišljanje barbarstva prisutnog mentaliteta. Pošto je završio sa prirodom, koja je ostala svakako, autor se okrenuo da traži analogne oblike i sadržaje i misaonim tokovima dva ranija stoljeća i došao do krize znanosti, koja je pratila tehnologiju, a ovoga uvukla čovječanstvo u krvave ratove koji su predstavili planetu kao pozornicu budućeg ljudskog stradalništva.

Polazeći od tih realnih faktora preobrazne nauke u tehniku, autor se odlučio da proanilizira one reprezentativne destruktivne ideologije, koja su čovječanstvo uvukla u dva krvava svjetska rata. Zato ovaj izdavački poduhvat treba pozdraviti jer u cjelosti predstavlja dragocjen doprinos razvoju filozofijske kritike staljinizma na bosanskim prostorima i šire. Zacijelo, ova studija omogućava

kako studentima, tako i drugim čitateljima da prepoznaju staljinske negativne tendencije koje se i danas u društvu balkanskih naroda na različite načine ispoljavaju.

Prilog
KRONOLOGIJA zivota i stvaralaštva Prof dr. Rasima Muminovića (1935-2012)

- **1935.** – 22. aprila, na Dan planete Zemlje, rodio se u Trebinjama (Sjenica) u Sandžaku. Roditelji: Hifzo ef. imam i majka Hajruša, rođena Biberović, sin dr. **Mirza Muminović**, istaknuti medicinski ekspert (Sarajevo), sestra dr. **Fatima Mumimović – Pelesić,** književnica i profesorica Univerziteta (Sarajevo), brat **Šahman Muminović** (Novi Pazar). Prema izjavama suvremenika i zemljaka, kao dijete iz sandžačkog sela, odrastao je u siromaštvu, ali mu to nije bila prepreka da se svojom upornošću, talentom i ambicijama školuje i da za vrijeme školovanja sam zarađuje, studira i da postane velika ličnost europske filozofije.
- **Obrazovanje**: 1941. započeo osnovno obrazovanje, koji je završio u rodnom mjestu. Pohađao Gimnaziju u Sjenici, potom, Gazi Husrev-begovu Medresu i Učiteljsku školu u Sarajevu, kako bi upisao studije filozofije.
- **1956**. – Upisuje studije filozofije i njemačkog jezika na Univerzitetu u Sarajevu.
- **1960**. – Diplomirao je sa najvećim ocjenama studije Filozofije i njemačkog jezika, na Filozofskom fakultetu u Sarajevu.
- **1961**. – Upisao je magistarske studije na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, iz oblasti etike.
- **1964**. – Magistrirao je iz oblasti etike, mentor prof. dr. Vuko Pavićević, na temi: „*Odnos Marxa prema povijesti*“.
- **1964. –** Angažiran je za predavača iz oblasti filozofije na Filozofskom fakultetu u Sarajevu.
- **Iste godine,** na Korčulanskoj Ljetnjoj filozofskoj školi, upoznaje se sa istaknutim njemačkim filozofom Ernestom Blohom (1895-1980), sa kojim će ostati u kolegijalni i prijateljskim odnosima do kraja života.
- **1970.** – Na Zagrebačkom sveučilištu, Filozofskom fakultetu, pod mentorstvom dr. **Gaja Petrovića**, odbranio je doktorsku diseraciju „Filozofija Ernesa Bloha“.
- **1971.** – U Beogradu objavljuje djelo „**Filozofija Ernesta Bloha**“.
- Iste godine dobija simpendiju Aleksander von Humboldt – Sthifunga, namijenjenu naročito odabranim filozofskim poslenicima, koji su naklonjeni struci i humanističkim znanostima. Zahvaljujući ovoj stipemnriji, dr. Muminović će više godina kod istaknutog njemačkog prof. dr. Gegarda Sthmida. Ta simpendija će trajati sve do 1973.
- **1975.** – Objavio je djelo „*Filozofija i praksa*“ u Sarajevu.
- **1976.** – Objavljuje djelo „*Ljudskost i povijesnost*“ (Sarajevo).
- **1978.** – Objavljuje ponovo djelo „*Ljudskost i povijesnost*“ i surađuje sa brojnim časopisima u regionu.
- **1982.** – Objavio monografiju u Zagrebu o filozofskim vidicima Ognjena Price.
- **1984.** – **1992.** – Bio je predsjednik Udruženja filozofa i sociologa Bosne i Hercegovine, i istovremeno bio član Predsjedništva Savjeza filozofskih društava Jugoslavije.

- **1988.** – Od 1-8. maja bio je sudionik i jedan uvodničara od Prvog Kongresa jugoslovenskih filozofa, koji je održan u Herceg Novom.
- **1988.** – 9. septembra sa dr. Š. Krcićem i drugim stvaraocima osniva kulturnu manifestaciju Književni susreti Avdo Međedović, na Obrovu.
- **1989.** – Dana, 30. juna sudjelovao je sa grupom bošnjačkih pisaca u osnivanja Udruženja pisaca Sandžaka, sa sjedištem u Novom Pazaru.
- **1990. –** Značajno doprinosi utemeljenju i razvoju boščnjačkog pokreta u Bosni i Hercegovini i Sandžaku, govoreći na brojnim tribinama, izlažući svoje briljantne besjede.
- **1990.** – Sudjeluje u osnivanju kulturnog drštva Bošnjaka Preporod za BiH i Sandžak i Vijeća bošnjačkih intelektulaca u Sarajevu.
- **1991.** – Bio je jedan od osnivača Matice Bošnjaka – Društvo za kulturu, znanost i umjetnost Sandžaka u Novom Pazaru.
- **1993-1994.** – Objavljuje niz djela u Ankari iz nacionalne bošnjačke problematike u Ankari.
- **1994.** – Boravi u Njemačkoj (na poziv Zijada Čolovića, šefa ureda za Sandžak i mr. Alage Derviševića, urednika „Preporodovih" izdanja 20 djela), i promovira svoja filozofska i politikološka djela.
- **1996.** – Objavljuje mu ista djela publicista Enver Čaušević i Alaga Dervišević u Sarajevu.
- **1997.** – U Sarajevu i Tuzli objavljuje „*Staljinizam i apsurdnost jednoumlja*".
- **1998.** – U Sarajevu objavljuje „*Uvod u filozofiju*" u izdanju „Logosa".
- **1999.** – U Tuzli objavljuje „*Ethos i ljudsko bivstvovanje*".
- **1999.** – Objavljuje u Tuzli djelo „*Zarobljeni um*".
- **2000.** – Počinje da objavljuje svoje životno djelo *„Filozofija ideologije*" (u tri toma), prva dva toma će izaći će izaći 2000., zahvaljući zauzimanju filozofa Muhameda Mrahorovića, a treći će čakati još 10 godina na objavljivanju.
- **2005.** – U Sarajevu je objavio djelo „*Hadži Murad i Sandžak*", koja će biti pomovirana na Internacionalnom univerzitetu u Novom Pazaru.
- **2006.** – Donijeta je odluka o objavljuju trećeg toma „*Filozofija ideologije*" u El-Kalem u Sarajevu, zahvaljujući angažmanu dr. Muhameda Mrahorovića, međutim, i ovaj datum se prolangirao, zato što Mrahorović nije više bio direktor ove izdavačke kuće.
- **2010.** - U izdavačkoj kući „El-Kalem" objavljuje treći tom „*Filozofija ideologije.*"
- **2012. – 24. oktobra –** Preminuo u Sarajevu u 77-oj godini. U njegovoj rukopisnoj ostavštini, ostala su mnoga nezavršena esejistička i monografska djela, koja čekaju Redakciju i objavljivanje.

Regulativa i Njen Značaj za Funkcionisanje Finasijskih Sistema

Mr. Rade Bojović

Fakultet Za Ekonomiju I Biznis Podgorica

Apstrakt

Finansijski sistemi predstavljaju jednu od osnovnih pretpostavki funkcionisanja savremene privrede, jer omogućavaju mobilizaciju kapitala, prenos sredstava između ekonomskih subjekata, upravljanje rizicima i podršku investicionim procesima. Međutim, upravo zbog svoje složenosti, visoke međusobne povezanosti i osjetljivosti na poremećaje, finansijski sistemi ne mogu biti prepušteni isključivo tržišnim mehanizmima, već zahtijevaju jasno postavljen regulatorni okvir. Predmet ovog rada jeste analiza značaja finansijske regulative za funkcionisanje finansijskih sistema, sa posebnim osvrtom na teorijske osnove regulacije, izvore prava, forme i instrumente regulatornog djelovanja, regulatorne organe, kao i reforme Evropske unije u oblasti finansija. Posebna pažnja posvećena je evropskom regulatornom okviru, uključujući MiFID II, MAR, CRR i Solvency II, kao i stvaranju novih evropskih nadzornih tijela. Rad razmatra i pitanje samoregulacije i deregulacije, te kroz konkretne slučajeve manipulativnih praksi ukazuje na praktičnu važnost efikasnog nadzora u bankarstvu, na tržištu kapitala, u sektoru osiguranja i investicionih fondova. Zaključno se ukazuje da je finansijska regulativa jedan od ključnih uslova očuvanja stabilnosti, transparentnosti i održivog razvoja finansijskog sistema.

Ključne riječi: *finansijska regulacija, finansijski sistem, Evropska unija, regulatorni okvir, tržišne manipulacije*

JEL klasifikacija: G18, G28, K22, K42

1. Uvod

Finansijski sistem obuhvata skup institucija, tržišta, instrumenata i pravila putem kojih se vrši prikupljanje, usmjeravanje i raspodjela finansijskih sredstava u ekonomiji. Njegova uloga nije ograničena samo na tehničko posredovanje između štediša i investitora, već podrazumijeva i održavanje likvidnosti, raspodjelu rizika, podršku proizvodnji i potrošnji, kao i očuvanje ukupne makroekonomske stabilnosti. Zbog toga se stanje finansijskog sistema neposredno odražava na stanje privrede u cjelini. Kada finansijski sistem funkcioniše stabilno, efikasno i transparentno, on podstiče investicije, povećava sigurnost ekonomskih tokova i jača povjerenje tržišnih učesnika. Kada je, međutim, opterećen zloupotrebama, prekomjernim rizicima ili slabim nadzorom, njegove slabosti se vrlo brzo prenose na realni sektor. (EBA, 2023; ECB, 2024).

Upravo iz tih razloga pitanje regulative zauzima centralno mjesto u proučavanju finansijskih sistema. Regulativa ne predstavlja samo skup pravnih normi kojima se ograničava ponašanje tržišnih aktera, već i institucionalni mehanizam kojim se obezbjeđuje ravnoteža između slobode poslovanja i zaštite javnog interesa. U uslovima savremenih finansijskih tokova, koje karakterišu globalna povezanost, složeni finansijski instrumenti i ubrzana digitalizacija, potreba za jasnim pravilima, nadzorom i pravovremenom regulatornom intervencijom postaje još izraženija. Posebno je značajno to što finansijsko tržište ne funkcioniše pod pretpostavkom potpune informisanosti i potpune racionalnosti, pa se bez adekvatne regulative povećava prostor za manipulacije, sukobe interesa, asimetriju informacija i sistemske poremećaje. (European Commission, 2021).

Savremena rasprava o finansijskoj regulaciji dodatno je intenzivirana nakon globalne finansijske krize, koja je pokazala da deregulacija i nedovoljna koordinacija nadzornih tijela mogu proizvesti ozbiljne posljedice ne samo za finansijske institucije, već i za države, privredu i građane. Evropska unija je upravo nakon tih iskustava pristupila snažnijem normativnom i institucionalnom uređenju finansijskog sektora, stvarajući kompleksniji i povezaniji regulatorni okvir. U tom kontekstu, cilj ovog rada jeste da objasni zbog čega je finansijska regulativa neophodna, na kojim teorijskim osnovama počiva, kojim se pravnim izvorima i instrumentima ostvaruje, kako su organizovana regulatorna tijela i na koji način evropske reforme utiču na zemlje kandidate i države regiona. (ECB, 2024).

2. Istorijski razvoj finansijske regulacije

Istorijski razvoj finansijske regulacije pokazuje da odnos između države i finansijskog tržišta nikada nije bio statičan, već je zavisio od širih ekonomskih okolnosti, dominantnih ekonomskih ideja i iskustava sa krizama. U ranim fazama razvoja finansijskih tržišta regulacija je bila ograničena, jer su i sami finansijski odnosi bili jednostavniji, obim tržišnih transakcija manji, a institucionalna struktura manje razuđena. Tada se smatralo da će opšta pravila trgovačkog i obligacionog prava, uz tržišnu disciplinu i reputaciju učesnika, biti dovoljna za održavanje osnovnog reda u finansijskim odnosima. Međutim, sa razvojem modernog bankarstva, rastom tržišta kapitala i pojavom složenijih finansijskih instrumenata, postalo je očigledno da opšti pravni okvir više nije dovoljan za kontrolu finansijskih rizika. (ECB, 2024).

Poseban značaj u istoriji finansijske regulacije ima iskustvo velikih finansijskih kriza. Svaka ozbiljnija kriza pokazivala je da finansijska tržišta, ukoliko ostanu bez adekvatne kontrole, mogu proizvesti poremećaje koji prevazilaze pojedinačne institucije i pogađaju čitavu ekonomiju. Zbog toga su periodi nakon kriza gotovo po pravilu bili obilježeni jačanjem regulatornog okvira. Nasuprot tome, u fazama ekonomskog rasta i liberalizacije dolazilo je do ublažavanja regulatornih ograničenja, pod obrazloženjem da tržište može efikasnije raspoređivati resurse ako mu se ostavi više slobode. Tako se istorija finansijske regulacije može posmatrati kao kretanje između dva pola: strože kontrole radi očuvanja stabilnosti i deregulacije radi podsticanja tržišne efikasnosti. (Stigler, 1971; Peltzman, 1976)

U savremenom evropskom kontekstu posebno je značajan period nakon globalne finansijske krize, kada je postalo jasno da fragmentisan regulatorni pristup više nije dovoljan za finansijski prostor koji funkcioniše kao jedinstveno tržište. Kriza je pokazala da problemi u jednom dijelu sistema mogu vrlo brzo prerasti u prekograničnu nestabilnost, zbog čega je Evropska unija započela opsežne regulatorne reforme, jačanje prudencijalnih standarda i stvaranje novih nadzornih institucija. Time istorijski razvoj regulacije dobija novu dimenziju: regulativa više nije samo nacionalni instrument, već i nadnacionalni mehanizam očuvanja finansijske stabilnosti. (ECB, 2024).

3. Teorijske osnove finansijske regulacije

Teorijsko utemeljenje finansijske regulacije polazi od pitanja zbog čega je uopšte potrebno da država ili nadležne institucije intervenišu u sferi koja je u osnovi tržišna. Najraširenije objašnjenje pruža teorija javnog interesa, prema kojoj regulacija postoji da bi ispravila tržišne neuspjehe i zaštitila šire društvene interese. U finansijskom sektoru ovi tržišni neuspjesi su

naročito izraženi. Finansijske institucije raspolažu znatno većim obimom informacija od svojih klijenata, investitori često nemaju dovoljno znanja da procijene složene proizvode, a ponašanje jedne institucije može proizvesti negativne posljedice za ostatak sistema. U takvim okolnostima regulacija se pojavljuje kao nužan korektiv tržišta. (Stiglitz, 2002).

Pored teorije javnog interesa, značajno mjesto zauzimaju i teorije koje kritički posmatraju sam regulatorni proces. Teorija zarobljavanja regulacije ukazuje na mogućnost da regulatorna tijela, umjesto da štite javni interes, postanu previše bliska subjektima koje nadziru. U finansijskom sektoru je ova opasnost naročito naglašena zbog visoke koncentracije kapitala, stručne asimetrije između regulatora i velikih finansijskih institucija, kao i snažnog uticaja finansijske industrije na javne politike. Teorija privatnog interesa ide korak dalje i sugeriše da se regulativa ponekad oblikuje tako da prvenstveno koristi snažnim tržišnim akterima, a ne opštem interesu društva. (Stigler, 1971; Peltzman, 1976).

Zbog toga savremeni pristupi finansijskoj regulaciji ne polaze samo od potrebe da se reguliše tržište, već i od potrebe da se uredi i sam regulatorni proces. Naglasak se stavlja na nezavisnost regulatornih organa, transparentnost odlučivanja, stručnost, odgovornost i institucionalnu koordinaciju. Drugim riječima, nije dovoljno imati pravila; potrebno je imati i regulatorne institucije koje su u stanju da ta pravila tumače i sprovode na način koji zaista štiti stabilnost i pravičnost finansijskog sistema. (EBA, 2023; ESMA, 2024).

4. Razlozi i potreba za finansijskom regulacijom

Potreba za finansijskom regulacijom proizilazi iz posebne prirode finansijskih tržišta i finansijskih institucija. Za razliku od brojnih drugih tržišta, finansijsko tržište počiva na povjerenju, informacijama i očekivanjima. Ukoliko se naruši vjerodostojnost informacija ili povjerenje u stabilnost institucija, posljedice mogu biti brze i dalekosežne. Jedan od osnovnih razloga za regulaciju jeste asimetrija informacija. Banke, investiciona društva, fondovi i osiguravači gotovo uvijek raspolažu većim znanjem o proizvodima koje nude od korisnika tih proizvoda. Ta informacijska neravnoteža može dovesti do zloupotreba, obmanjujućeg predstavljanja rizika ili sklapanja poslova koji nijesu u najboljem interesu klijenata. (Stiglitz, 2002).

Drugi važan razlog za regulaciju jeste sistemski rizik. Finansijske institucije nijesu izolovane, već su povezane mrežom uzajamnih obaveza, tržišnih očekivanja i platnih tokova. To znači da problemi jedne velike ili umrežene institucije mogu izazvati lančanu reakciju u ostatku sistema. Upravo zato regulacija ne štiti samo pojedinačne korisnike finansijskih usluga, već i stabilnost cijelog ekonomskog poretka. U tom smislu razvijeni su mikroprudencijalni i makroprudencijalni pristupi: prvi su usmjereni na sigurnost pojedinačnih institucija, a drugi na otpornost sistema u cjelini. (ECB, 2024).

Pored toga, finansijska regulacija je potrebna radi zaštite investitora, deponenata i osiguranika, očuvanja transparentnosti tržišta i sprečavanja manipulativnih praksi. Bez jasnih pravila o objavljivanju informacija, licenciranju, kapitalnim zahtjevima, ponašanju tržišnih posrednika i nadzoru nad njihovim radom, povećava se prostor za prevare, sukobe interesa i neodgovorno upravljanje rizicima. Regulativa zato nije suprotnost tržištu, već pretpostavka njegovog održivog funkcionisanja. (European Commission, 2021; EBA, 2023).

5. Izvori prava i pravni okvir finansijske regulacije

Pravni okvir finansijske regulacije zasniva se na više nivoa pravnih izvora. U nacionalnim pravnim sistemima polaznu osnovu čine ustavni principi, zakoni iz oblasti bankarstva, tržišta kapitala, osiguranja, investicionih fondova, sprečavanja pranja novca i zaštite potrošača finansijskih usluga. Ovi zakoni određuju osnovna pravila poslovanja finansijskih institucija, njihove nadležnosti, uslove osnivanja i rada, obaveze prema klijentima, kao i ovlašćenja nadzornih organa. Podzakonski akti potom detaljnije uređuju tehnička pitanja, izvještavanje, metodologije obračuna, prudencijalne pokazatelje i druga operativna pravila bez kojih zakon ne bi mogao biti djelotvorno primijenjen.

U okviru Evropske unije pravni okvir finansijske regulacije dobija dodatnu složenost, jer ga čine uredbe, direktive, delegirani i implementacioni akti, smjernice i tehnički standardi. Uredbe imaju neposredno dejstvo i primjenjuju se direktno u državama članicama, dok direktive obavezuju u pogledu cilja, ali ostavljaju državama izbor forme i metode prenosa u nacionalno pravo. Ovakva kombinacija instrumenata omogućava da se u određenim oblastima obezbijedi visok stepen harmonizacije, a da se istovremeno ostavi prostor za prilagođavanje nacionalnim pravnim sistemima. (European Union, 2014a; EIOPA, 2024).

Pored formalnih propisa, značajnu ulogu imaju i sudska praksa i interpretativni akti nadzornih tijela. U evropskom kontekstu, praksa Suda Evropske unije doprinosi ujednačenom tumačenju finansijskog prava, dok evropska nadzorna tijela kroz smjernice, preporuke i tehničke standarde dodatno razrađuju sadržaj regulatornih pravila. Na taj način pravni okvir finansijske regulacije postaje ne samo normativni skup akata, već živi sistem pravila, tumačenja i nadzorne prakse. (EIOPA, 2024; ESMA, 2024).

6. Forme i instrumenti finansijske regulacije

Finansijska regulacija se u praksi ne ostvaruje samo kroz zabrane i dozvole, već kroz čitav spektar formi i instrumenata koji zajedno čine regulatorni mehanizam. Jedna od osnovnih formi jeste prudencijalna regulacija, čiji je cilj očuvanje sigurnosti i stabilnosti finansijskih institucija. U bankarstvu se ona najčešće izražava kroz kapitalne zahtjeve, standarde likvidnosti, ograničenja izloženosti rizicima i pravila o upravljanju. U osiguranju se prudencijalna dimenzija odnosi na solventnost, tehničke rezerve i sposobnost društva da odgovori na buduće obaveze prema osiguranicima. (European Union, 2013; European Union, 2009).

Druga važna forma jeste tržišna regulacija, koja je usmjerena na integritet tržišta i pravičnost među učesnicima. Ovdje posebno mjesto imaju pravila o objavljivanju informacija, sprečavanju zloupotrebe povlašćenih informacija, zabrani manipulacije tržištem i nadzoru nad investicionim posrednicima. Cilj takvih pravila jeste da tržišna cijena finansijskih instrumenata što vjernije odražava raspoložive informacije, a da nijedan učesnik ne stiče nepoštenu prednost. (European Commission, 2021; European Union, 2014b).

Od instrumenata finansijske regulacije posebno se izdvajaju licenciranje, supervizija, obavezno izvještavanje i sankcije. Licenciranje omogućava da na tržištu posluju samo subjekti koji ispunjavaju minimalne uslove stručnosti, kapitala i organizacije. Supervizija obezbjeđuje kontinuiranu kontrolu usklađenosti poslovanja sa propisima. Izvještavanje omogućava

regulatorima da raspolažu ažurnim informacijama o finansijskom stanju i rizičnim pozicijama institucija. Sankcije, konačno, pokazuju da regulatorni sistem nije deklarativan, već da posjeduje mehanizme prinude. Tek kombinacijom svih ovih elemenata regulacija dobija stvarni kapacitet da utiče na ponašanje finansijskih aktera. (EBA, 2023; EIOPA, 2024; ESMA, 2024).

7. Regulativa Evropske unije i regulatorne reforme

Regulatorni okvir Evropske unije u oblasti finansija razvijen je sa ciljem uspostavljanja stabilnog, transparentnog i integrisanog finansijskog tržišta. Poseban zamah ovom procesu dat je nakon globalne finansijske krize, koja je ukazala na nedostatke fragmentisanog nadzora i potrebu za jačom koordinacijom regulatornih tijela. (ECB, 2024).

U oblasti tržišta kapitala ključni pravni akt predstavlja Direktiva 2014/65/EU (MiFID II), kojom se uređuju investicione usluge, trgovanje finansijskim instrumentima i zaštita investitora. Ova direktiva ima za cilj povećanje transparentnosti tržišta i uvođenje strožijih standarda ponašanja investicionih posrednika, čime se smanjuje prostor za zloupotrebe i sukob interesa. (European Union, 2014a; European Commission, 2021).

Dodatno, Uredba (EU) br. 596/2014 o zloupotrebi tržišta (MAR) uspostavlja pravni okvir za sprečavanje insider trading-a i manipulacije tržištem. Njen značaj ogleda se u zaštiti integriteta tržišta i obezbjeđivanju ravnopravnog pristupa informacijama svim učesnicima. (European Union, 2014b).

U bankarskom sektoru posebno je značajna Uredba (EU) br. 575/2013 (CRR), koja propisuje prudencijalne zahtjeve za kreditne institucije, uključujući kapitalnu adekvatnost i upravljanje rizicima. Ovi standardi imaju za cilj povećanje otpornosti banaka na finansijske šokove i smanjenje sistemskog rizika. (European Union, 2013).

U sektoru osiguranja ključni regulatorni okvir predstavlja Direktiva 2009/138/EC (Solvency II), koja uvodi savremeni pristup procjeni rizika i solventnosti osiguravajućih društava, čime se jača zaštita osiguranika i stabilnost sektora. (European Union, 2009).

Pored normativnih akata, Evropska unija je uspostavila i Evropski sistem finansijskog nadzora, u okviru kojeg djeluju EBA, ESMA i EIOPA. Ova tijela doprinose ujednačenoj primjeni pravila i jačanju nadzorne koordinacije između država članica. (EBA, 2023; ESMA, 2024; EIOPA, 2024).

Za zemlje kandidate, uključujući države Zapadnog Balkana, evropska regulativa predstavlja obavezan okvir usklađivanja, ali i izazov u pogledu razvoja institucionalnih kapaciteta za njenu primjenu. U tom smislu, regulatorne reforme EU imaju ne samo pravni, već i razvojni značaj. (ECB, 2024).

8. Regulatorni organi u razvijenim zemljama i zemljama regiona

Djelotvornost finansijske regulative u praksi zavisi od institucija koje je sprovode. Zbog toga regulatorni organi predstavljaju neizostavan dio svakog finansijskog sistema. Njihov zadatak nije samo da nadziru poštovanje postojećih pravila, već i da identifikuju nove rizike, izdaju dozvole za rad, ocjenjuju finansijsku stabilnost institucija, donose sekundarne akte i izriču mjere kada dođe do povrede propisa. Drugim riječima, bez funkcionalnih regulatornih organa ni najkvalitetniji normativni okvir ne može proizvesti stvarne efekte. (EBA, 2023; ESMA, 2024).

U razvijenim zemljama mogu se uočiti različiti modeli regulatorne organizacije. U nekim državama postoji sektorski model, gdje bankarski sektor nadzire centralna banka ili posebna agencija, tržište kapitala komisija za hartije od vrijednosti, a sektor osiguranja zasebno nadzorno

tijelo. U drugim državama razvijen je integrisani model, u kojem jedno tijelo pokriva više segmenata finansijskog tržišta. Postoji i model funkcionalne podjele, gdje se jedna institucija bavi prudencijalnim nadzorom, a druga tržišnim ponašanjem i zaštitom korisnika. Bez obzira na institucionalni oblik, zajednička karakteristika razvijenih sistema jeste težnja ka stručnosti, nezavisnosti i koordinaciji regulatora. (EBA, 2023; ESMA, 2024; EIOPA, 2024).

U evropskom regulatornom prostoru dodatni nivo predstavljaju nadnacionalna tijela kao što su EBA, ESMA i EIOPA, koja doprinose ujednačenijoj primjeni pravila i jačanju supervizorske konvergencije. Time je posebno ublažen problem različitih regulatornih pristupa među državama članicama, što je ranije predstavljalo ozbiljnu slabost jedinstvenog tržišta. Ova tijela nijesu zamjena za nacionalne regulatore, već mehanizam njihovog povezivanja, usmjeravanja i usklađivanja sa zajedničkim evropskim standardima. (ESMA, 2024; EIOPA, 2024).

Kada je riječ o zemljama regiona, regulatorni okvir se u velikoj mjeri razvijao pod uticajem tranzicije, liberalizacije i evropskih integracija. U Crnoj Gori značajnu ulogu imaju centralna banka kao nosilac bankarskog nadzora, komisija za tržište kapitala i nadležna institucija za osiguranje. Slična sektorska podjela postoji i u Srbiji, dok Bosna i Hercegovina zbog svoje institucionalne složenosti pokazuje viši stepen regulatorne fragmentacije. Zajednički izazov za sve države regiona ogleda se u potrebi da, pored formalnog usklađivanja sa evropskim pravilima, razvijaju stvarne kapacitete za nadzor, stručni kadar i dosljedno sprovođenje propisa. Upravo tu se vidi da regulatorni organ nije samo administrativna institucija, već ključni garant povjerenja u finansijski sistem. (ECB, 2024).

9. Manipulativne prakse u finansijskom sistemu – empirijski primjeri

Manipulativne prakse predstavljaju ozbiljnu prijetnju stabilnosti finansijskih sistema, jer narušavaju povjerenje investitora i integritet tržišta. U oblasti tržišta kapitala najčešće se javljaju insider trading, širenje obmanjujućih informacija i manipulacija cijenama finansijskih instrumenata, čime se narušava princip ravnopravnosti učesnika. (European Union, 2014b).

Kao ilustrativan primjer može se navesti slučaj Bernarda Madoffa, koji je kroz Ponzi šemu godinama obmanjivao investitore. Ovaj slučaj ukazao je na ozbiljne propuste u nadzoru i pokazao da formalna regulativa nije dovoljna bez njene dosljedne primjene. (SEC, 2009).

U evropskom kontekstu značajan je slučaj Danske Bank, koji je otkrio slabosti u nadzoru nad prekograničnim finansijskim tokovima i potrebu jače regulatorne koordinacije. (Danske Bank, 2018).

Manipulativne prakse prisutne su i u bankarstvu, kroz prikrivanje rizika i neodgovorno kreditiranje, kao i u osiguranju i investicionim fondovima, kroz netransparentno upravljanje i sukob interesa. Ovi primjeri potvrđuju da efikasna regulacija mora obuhvatiti sve segmente finansijskog sistema i biti praćena snažnim nadzorom. (European Commission, 2021; EBA, 2023).

10. Samoregulacija i deregulacija

Razmatranje finansijske regulative nije potpuno ukoliko se ne sagledaju i pojmovi samoregulacije i deregulacije. Samoregulacija podrazumijeva situaciju u kojoj određeni tržišni učesnici, profesionalna udruženja, berze ili druga strukovna tijela sami uspostavljaju pravila ponašanja, standarde i procedure koje dopunjuju formalni pravni okvir. Prednost samoregulacije ogleda se u tome što tržišni akteri često dobro poznaju tehničke specifičnosti svog poslovanja i

mogu fleksibilnije reagovati na promjene nego što to čini zakonodavac. U praksi, samoregulacija može imati korisnu ulogu u razvijanju etičkih standarda i profesionalne discipline.

Međutim, samoregulacija ima jasna ograničenja. Njen osnovni problem jeste to što subjekti koji regulišu sebe istovremeno imaju interes da očuvaju profitabilnost i tržišni položaj, zbog čega ne mogu uvijek biti dovoljno objektivni kada treba sankcionisati nepravilnosti ili ograničiti profitabilne, ali rizične poslovne modele. Zbog toga samoregulacija može biti samo dopunski, a ne glavni mehanizam očuvanja stabilnosti finansijskog sistema. Efikasan sistem zahtijeva spoj profesionalnih standarda iznutra i nadzora izvana. (Stigler, 1971; Peltzman, 1976).

Deregulacija, sa druge strane, označava smanjenje ili ublažavanje regulatornih ograničenja radi podsticanja tržišne efikasnosti, inovacija i konkurencije. Ovaj pristup bio je posebno snažan tokom posljednjih decenija XX vijeka. Iako je doprinio dinamičnijem razvoju finansijskih tržišta, iskustvo kasnijih kriza pokazalo je da prekomjerna deregulacija može otvoriti prostor za nekontrolisano preuzimanje rizika i gomilanje slabosti koje se ispoljavaju tek u kriznim momentima. Zato savremeni pristup više ne polazi od pitanja da li je potrebna regulacija ili deregulacija, već od pitanja kako uspostaviti ravnotežu između kontrole i tržišne fleksibilnosti. (ECB, 2024).

11. Zaključak

Finansijska regulativa predstavlja jedan od ključnih uslova stabilnog, transparentnog i održivog funkcionisanja finansijskih sistema. Njena važnost proizilazi iz same prirode finansijskog tržišta, koje je obilježeno asimetrijom informacija, međusobnom povezanošću institucija, sklonošću ka sistemskom riziku i mogućnošću pojave različitih oblika manipulativnih praksi. Zbog toga regulativa ne može biti shvaćena kao puko administrativno ograničenje tržišta, već kao mehanizam zaštite javnog interesa, povjerenja i ukupne ekonomske stabilnosti.

Analiza teorijskih osnova regulacije pokazuje da intervencija u finansijskom sektoru nalazi opravdanje u potrebi ispravljanja tržišnih neuspjeha, ali i da sam regulatorni proces mora biti zaštićen od političkih i interesnih uticaja. Istovremeno, analiza istorijskog razvoja regulacije ukazuje da su finansijske krize uvijek iznova potvrđivale neophodnost regulatorne intervencije, naročito onda kada se tržište pretjerano oslanjalo na deregulaciju i samodisciplinu učesnika.

Poseban značaj u savremenom periodu ima regulatorni okvir Evropske unije, koji je nakon krize dodatno ojačan kroz akte kao što su MiFID II, MAR, CRR i Solvency II, kao i kroz jačanje nadzorne arhitekture putem EBA, ESMA i EIOPA. Ove reforme pokazuju da Evropska unija finansijsku regulativu gradi kao složen, međusobno povezan i institucionalno podržan sistem. Za zemlje kandidate i države regiona to predstavlja ne samo pravni zahtjev harmonizacije, već i potrebu izgradnje stvarnih institucionalnih i stručnih kapaciteta za sprovođenje tih pravila.

Na osnovu svega navedenog može se zaključiti da kvalitet finansijskog sistema u velikoj mjeri zavisi od kvaliteta njegove regulative. Uspješan regulatorni okvir mora biti dovoljno čvrst da ograniči zloupotrebe i očuva stabilnost, ali i dovoljno prilagodljiv da prati tehnološke i tržišne promjene. Upravo u toj ravnoteži između sigurnosti i efikasnosti nalazi se suštinski značaj regulative za funkcionisanje finansijskih sistema.

Literatura

1. Danske Bank (2018) *Report on the Non-Resident Portfolio at Danske Bank's Estonian Branch*. Copenhagen: Danske Bank. Dostupno na: https://danskebank.com/-/media/danske-bank-com/file-cloud/2018/9/report-on-the-non-resident-portfolio-at-danske-banks-estonian-branch.pdf (Datum pristupa: 20.03.2026.)
2. EBA (2023) *Mission, values and tasks*. Paris: European Banking Authority. Dostupno na: https://www.eba.europa.eu/about-us/mission-values-and-tasks (Datum pristupa: 20.03.2026.)
3. ECB (2024) *Financial integration and structure in the euro area / Banking union materials*. Frankfurt am Main: European Central Bank. Dostupno na: https://www.ecb.europa.eu/press/fie/html/ecb.fie202406~c4ca413e65.en.html (Datum pristupa: 20.03.2026.)
4. EIOPA (2024) *Mission and tasks* and *Overview of EIOPA's main legal instruments*. Frankfurt am Main: European Insurance and Occupational Pensions Authority. Dostupno na: https://www.eiopa.europa.eu/about/mission-and-tasks_en; https://www.eiopa.europa.eu/about/legal-framework-and-regulation/overview-eiopas-main-legal-instruments_en (Datum pristupa: 20.03.2026.)
5. ESMA (2024) *About ESMA* and *Governance Structure*. Paris: European Securities and Markets Authority. Dostupno na: https://www.esma.europa.eu/about-esma; https://www.esma.europa.eu/about-esma/governance-structure (Datum pristupa: 20.03.2026.)
6. European Commission (2021) *Better regulated and transparent financial markets*. Brussels: European Commission / EUR-Lex. Dostupno na: https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/better-regulated-and-transparent-financial-markets.html (Datum pristupa: 20.03.2026.)
7. European Union (2009) *Directive 2009/138/EC of the European Parliament and of the Council of 25 November 2009 on the taking-up and pursuit of the business of Insurance and Reinsurance (Solvency II)*. Official Journal of the European Union. Dostupno na: http://data.europa.eu/eli/dir/2009/138/oj (Datum pristupa: 20.03.2026.)
8. European Union (2013) *Regulation (EU) No 575/2013 of the European Parliament and of the Council of 26 June 2013 on prudential requirements for credit institutions and investment firms*. Official Journal of the European Union. Dostupno na: http://data.europa.eu/eli/reg/2013/575/oj (Datum pristupa: 20.03.2026.)
9. European Union (2014a) *Directive 2014/65/EU of the European Parliament and of the Council of 15 May 2014 on markets in financial instruments (MiFID II)*. Official Journal of the European Union. Dostupno na: https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/better-regulated-and-transparent-financial-markets.html; https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/markets-in-financial-instruments-mifid-and-investment-services.html (Datum pristupa: 20.03.2026.)
10. European Union (2014b) *Regulation (EU) No 596/2014 of the European Parliament and of the Council of 16 April 2014 on market abuse (MAR)*. Official Journal of the European Union. Dostupno na: http://data.europa.eu/eli/reg/2014/596/oj; https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/LSU/?uri=celex%3A32014R0596 (Datum pristupa: 20.03.2026.)
11. Peltzman, S. (1976) 'Toward a more general theory of regulation', *Journal of Law and Economics*, 19(2), pp. 211–240.
12. SEC (2009) *Investigation of Failure of the SEC to Uncover Bernard Madoff's Ponzi Scheme*. Washington, DC: U.S. Securities and Exchange Commission, Office of Inspector General. Dostupno na: https://www.sec.gov/files/oig-5090.pdf (Datum pristupa: 20.03.2026.)

13. Stigler, G.J. (1971) ‘The theory of economic regulation’, *The Bell Journal of Economics and Management Science,* 2(1), pp. 3–21.
14. Stiglitz, J.E. (2002) ‘Information and the change in the paradigm in economics’, *American Economic Review,* 92(3), pp. 460–501.

Uticaj Vještačke Intelegencije Na Tržište Rada

Nevena Brajković

Univerzitet Mediteran Podgorica, Fakultet za Ekonomiju I Biznis (FEB), Crna Gora
E-mail: brajkovicnevena10@gmail.com

Apstrakt

Četvrta industrijska revolucija, predvođena rapidnim razvojem vještačke inteligencije (VI), generiše tektonske promjene u strukturi globalnog tržišta rada. Za razliku od prethodnih tehnoloških talasa koji su primarno mehanizovali fizički rad i rutinske zadatke, vještačka inteligencija posjeduje kapacitet za supstituciju kognitivnih, analitičkih, pa čak i kreativnih procesa. Cilj ovog rada je sveobuhvatna ekonomska analiza mehanizama putem kojih VI transformiše tražnju za radnom snagom, mijenja prirodu radnih zadataka i utiče na distribuciju dohotka. Rad se oslanja na model zasnovan na radnim zadacima (Task-Based Approach) i analizira tenziju između efekta supstitucije (gubitka radnih mjesta) i efekta komplementarnosti (rasta produktivnosti i kreiranja novih zanimanja). Poseban fokus usmjeren je na fenomen polarizacije tržišta rada, gdje dolazi do rasta tražnje za visokokvalifikovanim stručnjacima i slabo plaćenim uslužnim radnicima, uz istovremenu eroziju zanimanja srednjeg nivoa vještina. Zaključci rada ukazuju da, iako VI vjerovatno neće dovesti do masovne dugoročne tehnološke nezaposlenosti, ona nesumnjivo stvara ozbiljne frikcione troškove, zahtijevajući radikalno redefinisanje obrazovnih sistema, politika prekvalifikacije i socijalne zaštite u cilju ublažavanja narastajućih ekonomskih nejednakosti.

1. UVOD

Ekonomska istorija čovječanstva obilježena je permanentnom tenzijom između tehnološkog progresa i strukture zaposlenosti. Svaka velika industrijska paradigma, počevši od parne mašine, preko elektrifikacije, pa sve do kompjuterizacije krajem dvadesetog vijeka, izazivala je snažne bojazni o masovnom gubitku radnih mjesta i osiromašenju radničke klase. Ipak, dugoročni makroekonomski podaci pokazuju da su tehnološke inovacije, uz kratkoročne bolne prilagodbe, u konačnici dovodile do rasta ukupne zaposlenosti, više produktivnosti i neuporedivo višeg životnog standarda. Problem istraživanja u ovom radu fokusiran je na jedinstvenu prirodu vještačke inteligencije kao tehnologije opšte namjene (General Purpose Technology - GPT), koja po prvi put u istoriji ne predstavlja samo ekstenziju ljudskih fizičkih kapaciteta, već ulazi u domen kognicije, donošenja odluka i prepoznavanja složenih obrazaca. Ovakav prodor u kognitivnu sferu znači da više nisu ugrožena samo manuelna i rutinska zanimanja u proizvodnji, već i čitav spektar visoko plaćenih uslužnih profesija – od pravne i finansijske analitike, preko medicinske dijagnostike, do programiranja i novinarstva.

Predmet rada predstavlja detaljna dekonstrukcija kanala transmisije putem kojih algoritamske tehnologije utiču na dinamiku zapošljavanja i visinu najamnina. Nastojaće se rasvijetliti složena interakcija između tehnologije i kapitala, pri čemu preduzeća donose investicione odluke o automatizaciji isključivo na bazi optimizacije graničnih troškova. S tim u vezi, biće analiziran fenomen polarizacije tržišta rada, koji označava nestajanje poslova koji zahtijevaju srednji nivo kvalifikacija, što direktno ugrožava srednju klasu kao stub ekonomske i socijalne stabilnosti svakog društva.

Metodološki okvir rada kombinuje teorijsku analizu makroekonomskih i mikroekonomskih modela tržišta rada sa pregledom najrelevantnijih empirijskih studija. Korišćena je metoda dedukcije, kako bi se od opštih teorija tehnološkog progresa došlo do specifičnih zaključaka o uticaju algoritama na radnike različitih obrazovnih profila.

Struktura rada logički prati eskalaciju kompleksnosti teme. Nakon uvoda, drugo poglavlje definiše pojam vještačke inteligencije kroz ekonomsku prizmu. Treće poglavlje postavlja neophodan teorijski okvir o odnosu tehnologije i zaposlenosti. Četvrto poglavlje elaborira specifične mehanizme supstitucije i komplementarnosti radne snage. Peto i šesto poglavlje bave se sektorskom analizom i fenomenom polarizacije, dok su finalna poglavlja rezervisana za analizu algoritamskog upravljanja radnicima, izazove javnih politika i opšti zaključak.

2. Pojmovno Određenje I Ekonomska Priroda Vještačke Inteligencije

Da bi se adekvatno razumio uticaj na tržište rada, vještačku inteligenciju je neophodno definisati ne samo kao informatički fenomen, već kao specifičnu ekonomsku varijablu. U najširem smislu, vještačka inteligencija obuhvata računarske sisteme dizajnirane da obavljaju zadatke koji tradicionalno zahtijevaju ljudsku inteligenciju – vizuelnu percepciju, prepoznavanje govora, donošenje odluka i prevođenje jezika (Russell & Norvig, 2016).

Sa ekonomske tačke gledišta, ključni iskorak koji donosi moderna VI, za razliku od ranih računarskih programa, leži u prelasku sa *deduktivnog* na *induktivni* pristup rješavanju problema. Softver razvijen tokom 1980-ih i 1990-ih godina funkcionisao je isključivo na bazi eksplicitnih "if-then" (ako-onda) pravila koja su programeri ručno unosili u kod. Prema Polanijevom paradoksu (nazvanom po filozofu Majklu Polaniju, koji je ustvrdio "da znamo više nego što možemo da objasnimo"), ljudi nisu u stanju da programiraju mašinu da obavlja zadatke čija su pravila implicitna i podsvjesna (npr. prepoznavanje lica ili vožnja automobila u gužvi). Mašinsko učenje (Machine Learning) probilo je tu barijeru. Mašine danas nisu eksplicitno programirane; one se treniraju na ogromnim setovima podataka (Big Data), samostalno prepoznaju obrasce i donose stohastička (vjerovatnosna) predviđanja (Agrawal, Gans, & Goldfarb, 2018).

Eminentni ekonomisti Erik Brinjolfson i Endru Mekafi (Brynjolfsson & McAfee, 2014) kategorizuju vještačku inteligenciju kao **Tehnologiju opšte namjene** (General Purpose Technology - GPT). U ekonomskoj teoriji, da bi se inovacija klasifikovala kao GPT, ona mora ispuniti tri rigorozna uslova:

1. Mora biti primjenjiva u gotovo svim sektorima privrede (pervazivnost).
2. Mora pokazivati kontinuirani rast efikasnosti i pad troškova tokom vremena.
3. Mora služiti kao platforma za generisanje niza novih, povezanih inovacija.

Vještačka inteligencija ispunjava sva tri uslova. Baš kao što je uvođenje električne energije izmijenilo samu arhitekturu fabrika i stvorilo stotine novih industrija, tako i VI ne predstavlja samo alat za optimizaciju postojećih procesa, već infrastrukturu koja iz temelja mijenja proizvodne funkcije preduzeća. Za tržište rada, ovo znači da posljedice neće biti lokalizovane na jedan uski sektor (kao što je to bio slučaj, na primjer, sa uvođenjem CNC mašina u metalskoj industriji), već će se kao makroekonomski šok preliti preko cjelokupne matrice zaposlenosti. Ekonomija predviđanja (Economics of Prediction) postavlja VI u funkciju drastičnog snižavanja troškova

predviđanja i obrade informacija, što znači da će radna snaga čiji se rad zasniva prevashodno na preuzimanju, obradi i rutinskoj analizi informacija biti pod ogromnim pritiskom algoritamske konkurencije.

3. Teorijski Okvir Tehnoloških Promjena I Zaposlenosti

Razumijevanje trenutnog šoka nemoguće je bez osvrta na teorijske modele koji opisuju interakciju kapitala i rada. Debata o "tehnološkoj nezaposlenosti" – terminu koji je tridesetih godina prošlog vijeka skovao Džon Majnard Kejnz (John Maynard Keynes) kako bi opisao nezaposlenost uzrokovanu bržim otkrivanjem načina za uštedu rada nego pronalaženjem novih upotreba za taj rad – predstavlja jednu od najstarijih polemika u ekonomskoj nauci.

3.1. Luditska zabluda i mehanizmi kompenzacije

Na samim počecima industrijske revolucije, radnici tekstilne industrije u Engleskoj, takozvani luditi, fizički su uništavali mehaničke razboje vjerujući da mašine trajno kradu njihova sredstva za život. Klasična i neoklasična ekonomska teorija ovaj strah naziva "luditskom zabludom" ili "zabludom o fiksnoj količini rada" (Lump-of-labor fallacy). Ova zabluda počiva na pretpostavci da u ekonomiji postoji fiksna, ograničena količina posla koju treba obaviti; ukoliko mašina preuzme dio tog posla, logično slijedi da za čovjeka ostaje manje mjesta.

Međutim, ekonomska teorija opšte ravnoteže dokazuje da tržišni mehanizam posjeduje ugrađene automatske stabilizatore, odnosno **kompenzacione mehanizme** koji dugoročno neutrališu gubitak radnih mjesta usljed automatizacije:

1. **Pad cijena i rast realnog dohotka:** Kada tehnologija (u ovom slučaju VI) smanji troškove proizvodnje, na konkurentnom tržištu to vodi ka padu cijena finalnih proizvoda. Potrošači, plaćajući manje za ta dobra, bilježe rast raspoloživog dohotka, koji potom troše na potpuno nova dobra i usluge, čime kreiraju tražnju i nova radna mjesta u drugim sektorima.

2. **Rast profita i nove investicije:** Ukoliko se pad troškova ne prelije na pad cijena, on se preliva u rast profita preduzeća. Ti profiti se, kroz finansijski sistem, reinvestiraju u proširenje kapaciteta ili razvoj novih industrija, što iziskuje angažovanje dodatne radne snage.

3. **Kreiranje novih proizvoda:** Nove tehnologije ne automatizuju samo stare proizvode, već stvaraju potpuno nove industrije koje do tada nisu postojale, apsorbujući pritom oslobođenu radnu snagu sa tržišta.

Na osnovu ovih mehanizama, tradicionalna teorija tvrdi da tehnologija mijenja *strukturu* zaposlenosti (pomerajući radnike iz poljoprivrede u industriju, a zatim iz industrije u usluge), ali dugoročno ne utiče na *ukupni nivo* zaposlenosti.

3.2. Model zasnovan na radnim zadacima (Task-Based Approach)

Iako su kompenzacioni mehanizmi validni, oni operišu u dugom roku i posmatraju radnika i mašinu isključivo kroz funkciju proizvodnje agregatnog nivoa. Kako bi se preciznije objasnilo kako VI trenutno djeluje na tržište rada, vodeći ekonomisti tržišta rada Daron Asemoglu i Paskval Restrepo (Acemoglu & Restrepo, 2018), razvili su tzv. "Pristup zasnovan na zadacima" (Task-based framework).

Ovaj teorijski iskorak fundamentalno mijenja način na koji posmatramo zaposlenje. Prema ovom modelu, pogrešno je govoriti o tome da VI "uništava posao". Posao (npr. ljekar, računovođa, arhitekta) zapravo predstavlja skup niza različitih **radnih zadataka** (tasks). Vještačka inteligencija se ne takmiči sa čovjekom na nivou cijelog posla, već na nivou specifičnih zadataka.

Asemoglu i Restrepo dokazuju da automatizacija djeluje kroz tri paralelna efekta:

1. **Efekat istiskivanja (Displacement effect):** Mašine i algoritmi preuzimaju obavljanje određenih zadataka koje su ranije obavljali ljudi (npr. VI algoritam preuzima zadatak pregledanja hiljada stranica pravnih ugovora kako bi pronašao anomalije). Radnici koji su obavljali te zadatke bivaju istisnuti, a njihova pregovaračka moć za visinu plate drastično opada.

2. **Efekat produktivnosti (Productivity effect):** Zamjenom ljudskog rada jeftinijim i bržim algoritmima, privreda postaje produktivnija. Troškovi padaju, podstičući ekspanziju proizvodnje koja stvara tražnju za radnicima u zadacima koji nisu automatizovani.

3. **Efekat ponovnog uključivanja (Reinstatement effect):** Ovo je najvažniji mehanizam za sprečavanje trajnog gubitka poslova. Nove tehnologije kreiraju potpuno nove, složenije radne zadatke za ljude. (Na primjer, pojava VI kreirala je potrebu za inženjerima za etičko usklađivanje algoritama, dizajnerima upita za generativne modele - tzv. *prompt engineers*, i analitičarima podataka).

Ključni nalaz ove teorije je sljedeći: budućnost tržišta rada u eri vještačke inteligencije zavisi od toga da li će "efekat ponovnog uključivanja" (kreiranje novih zadataka) biti dovoljno snažan i brz da nadjača "efekat istiskivanja" (zamjenu postojećih zadataka). Ukoliko VI bude korišćena isključivo kao takozvana "osrednja tehnologija" (So-so technology) – koja je tek toliko bolja od čovjeka da ga zamijeni i obori troškove, ali ne donosi radikalan rast produktivnosti niti kreira nove zadatke – posljedice po zaposlenost i nivo plata mogle bi biti dugoročno negativne i teže nego u prethodnim industrijskim revolucijama.

4. Mehanizmi Supstitucije I Komplementarnosti Radne Snage

Kako bi se precizno mapiralo koja će radna mjesta biti ugrožena, a koja unaprijeđena ekspanzijom vještačke inteligencije, ekonomska teorija se oslanja na analizu prirode samih radnih zadataka. Centralni teorijski model na ovom polju predstavlja ALM hipoteza, nazvana po ekonomistima Dejvidu Autoru, Frenku Leviju i Ričardu Murnejnu (Autor, Levy, & Murnane, 2003). Iako inicijalno razvijena za analizu uticaja kompjuterizacije, ova matrica predstavlja osnovu za razumijevanje današnjih algoritamskih šokova.

4.1. Granice automatizacije: Rutinski i nerutinski zadaci

ALM model klasifikuje sve radne zadatke u privredi prema dva ukrštena kriterijuma: prvo, da li su zadaci rutinski ili nerutinski, i drugo, da li su kognitivni ili manuelni. Rutinski zadaci su oni koji se mogu u potpunosti dekonstruisati na niz eksplicitnih, ponavljajućih koraka i pravila (algoritama). To znači da ih je relativno lako programirati. S druge strane, nerutinski zadaci zahtijevaju fleksibilnost, kreativnost, kompleksno rješavanje problema i socijalnu interakciju, što otežava njihovu tehnološku kodifikaciju.

Uvođenje vještačke inteligencije i mašinskog učenja transformisalo je ovu matricu na sljedeći način:

1. **Rutinski kognitivni zadaci:** Ovdje spadaju poslovi poput knjiženja, unosa podataka, osnovne pravne i finansijske analize, i obrade standardizovanih dokumenata. Ovi poslovi su prvi na udaru efekta supstitucije. Algoritmi zasnovani na prepoznavanju obrazaca ove zadatke obavljaju sa asimptotski nultim graničnim troškovima i bez grešaka, što ljudski rad u ovom segmentu čini ekonomski neisplativim i opsolentnim.

2. **Nerutinski kognitivni zadaci:** Riječ je o poslovima na vrhu ljestvice dohodaka – ljekari specijalisti, naučnici, viši menadžeri, inženjeri. Istorijski, računari nisu mogli zamijeniti ove poslove. Međutim, savremena VI polako prodire i u ovaj domen. Ipak, umjesto supstitucije, ovdje dominira **efekat komplementarnosti**. VI ne mijenja ljekara, već mu služi kao moćan analitički alat (npr. VI brže uočava anomalije na rendgenskom snimku), čime ljekar postaje produktivniji.

3. **Nerutinski manuelni zadaci:** Ovi zadaci obuhvataju poslove poput vodoinstalatera, njegovatelja, frizera ili građevinskih radnika na specifičnim terenima. Otpornost ovih poslova na automatizaciju objašnjava se fenomenom poznatim kao **Moravecov paradoks**. Hans Moravec, istraživač vještačke inteligencije, osamdesetih godina prošlog vijeka primijetio je da je za računar relativno lako postići nivo inteligencije odraslog čovjeka u testovima inteligencije ili igranju šaha, ali je zastrašujuće teško (i inženjerski preskupo) programirati robota koji bi imao senzomotornu vještinu jednogodišnjeg djeteta da prepozna i uhvati predmet u neuređenom prostoru. Posljedično, poslovi koji zahtijevaju finu motoriku u nepredvidivom okruženju ostaju čvrsto u domenu ljudskog rada.

4.2. Efekat "augmentacije" rada

Kritična greška u laičkim predviđanjima budućnosti tržišta rada leži u pretpostavci da VI donosi isključivo zamjenu (supstituciju) čovjeka mašinom. Ekonomska empirija, međutim, ukazuje na to da će najmasovnija primjena VI biti u formi augmentacije (proširenja i nadogradnje) ljudskih sposobnosti.

Ekonomista Džejms Besen (Bessen, 2015) dokazuje da uvođenje tehnologije na radno mjesto često povećava, a ne smanjuje tražnju za radnicima u toj profesiji, pod uslovom da tražnja za tim proizvodom ili uslugom ima visoku cjenovnu elastičnost. Paradigmatičan primjer predstavlja uvođenje bankomata (ATM) sedamdesetih godina. Iako su bankomati preuzeli osnovni zadatak isplate gotovine, broj zaposlenih bankarskih službenika u narednim decenijama je porastao. Bankomati su toliko smanjili troškove otvaranja i održavanja poslovnica da su banke počele otvarati znatno više filijala, a službenici su prekvalifikovani sa rutinskih zadataka isplate na nerutinske zadatke savjetovanja i prodaje kompleksnih finansijskih proizvoda. Sličan obrazac augmentacije danas se očekuje u interakciji radnika sa generativnim VI modelima. Radnik koji uspješno inkorporira VI u svoj radni proces višestruko povećava svoju graničnu produktivnost, što u teoriji vodi ka rastu njegove pregovaračke moći i više realne najamnine.

2 5. Fenomen Polarizacije Tržišta Rada

Najdublja makroekonomska posljedica interakcije radne snage i algoritamskih tehnologija ne očituje se u agregatnom rastu stope nezaposlenosti, već u dramatičnoj promjeni strukture dohodaka i poslova. Krajem 20. i početkom 21. vijeka, ekonomije razvijenog svijeta ušle su u fazu

takozvane **polarizacije tržišta rada**, procesa koji se ekspanzijom vještačke inteligencije dodatno ubrzava.

5.1. U-kriva zaposlenosti i erozija srednje klase

Polarizacija se grafički najčešće predstavlja kroz U-krivu promjene udjela zaposlenosti. Na jednoj strani krive (na vrhu dohodovne ljestvice) nalaze se visokokvalifikovani kognitivni poslovi (menadžeri, programeri, inženjeri) čiji broj i najamnine stabilno rastu jer su komplementarni sa tehnologijom. Na drugoj strani krive (na dnu dohodovne ljestvice) nalaze se niskokvalifikovani uslužni i manuelni poslovi (radnici u čistoći, obezbjeđenju, dostavljači, ugostiteljski radnici) čiji broj takođe raste zbog zaštite koju im pruža Moravecov paradoks i nemogućnosti jeftine robotske automatizacije.

Međutim, "sredina" ove krive drastično propada. Radna mjesta koja zahtijevaju srednji nivo vještina (engl. *middle-skill jobs*) – poput službenika u administraciji, bankarskih šalterskih radnika, knjigovođa, linijskih radnika u proizvodnji i operatera u pozivnim centrima – masovno nestaju usljed efekta istiskivanja i prelaska na algoritamsko upravljanje (Goos, Manning, & Salomons, 2014).

Ova strukturna promjena ima razorne sociološke i ekonomske posljedice. Istorijski gledano, radna mjesta srednjeg nivoa vještina bila su temelj formiranja i opstanka stabilne srednje klase. Ona su omogućavala radnicima sa srednjim stručnim obrazovanjem ostvarivanje dohotka dovoljnog za pristojan život i osiguranje egzistencije. Erozija ovih poslova (fenomen poznat kao *hollowing out of the middle class*) stvara tržište rada karakterisano ekstremima.

Kada administrativni radnik ili blagajnik izgubi posao usljed implementacije VI sistema, on u kratkom roku najčešće ne posjeduje ljudski kapital (specijalizovana znanja iz matematike, programiranja ili kompleksnog menadžmenta) da bi prešao na visoko plaćene kognitivne poslove na vrhu skale. Njegova jedina opcija postaje zapošljavanje na slabo plaćenim uslužnim poslovima na dnu ljestvice, koji ne zahtijevaju posebne kvalifikacije. Ovaj proces "klizanja naniže" uzrokuje ozbiljnu stagnaciju medijalne zarade i predstavlja jedan od glavnih uzroka rasta ekonomske nejednakosti unutar savremenih društava.

5.2. Asimetrija u pregovaračkoj moći i rast udjela kapitala

Pored polarizacije vještina, vještačka inteligencija produbljuje i funkcionalnu nejednakost dohotka – odnosno, raspodjelu stvorenog bogatstva između rada (plata radnika) i kapitala (profita vlasnika preduzeća). Vještačka inteligencija pripada kategoriji kapitalno intenzivnih tehnologija. Preduzeća koja prva usvoje i razviju moćne VI algoritme (tzv. "superstar preduzeća") ostvaruju ogromne monopolističke rente zasnovane na asimetriji informacija i posjedovanju podataka.

Budući da se algoritmi, za razliku od ljudi, mogu multiplicirati i primjenjivati na milione korisnika uz neznatne granične troškove (tzv. ekonomija obima bez zapošljavanja novih radnika), kompanije generišu stotine milijardi dolara prihoda uz samo djelić radne snage koju su zapošljavali industrijski giganti u prošlosti. Makroekonomska posljedica ovog fenomena je dugoročni pad udjela rada u bruto domaćem proizvodu (engl. *decline of the labor share of GDP*). Radnici gube pregovaračku moć jer je njihov rad, ukoliko nije vrhunski specijalizovan i visoko kognitivan, pod stalnom prijetnjom algoritamske supstitucije.

3 6. Sektorska Analiza: Rizici I Prilike U Eri Generativne VI

Prethodni talasi mehanizacije prvenstveno su opustošili plave kragne u industrijskom i poljoprivrednom sektoru. Međutim, jedinstvenost aktuelnog šoka vještačke inteligencije leži u tome što se on direktno obrušava na sektor usluga i takozvane "bijele kragne" – kancelarijske i intelektualne radnike.

Čuvena studija koju su 2013. godine sproveli istraživači sa Oksforda, Karl Benedikt Frej i Majkl Ozborn (Frey & Osborne, 2013), procijenila je da se 47% ukupnih radnih mjesta u SAD nalazi u visokom riziku od kompjuterizacije u narednih dvadeset godina. Iako je metodologija ove studije kasnije osporavana (jer su posmatrali cijela zanimanja, a ne pojedinačne zadatke), pravac njihovog predviđanja postao je jezivo precizan nakon pojave generativnih jezičkih modela (LLM) krajem 2022. godine.

Najnovija istraživanja koja su sproveli ekonomisti univerziteta u Pensilvaniji u saradnji sa kompanijom OpenAI (Eloundou et al., 2023), empirijski pokazuju da upravo radnici sa najvišim nivoom obrazovanja (fakultetske diplome) imaju najveću izloženost vještačkoj inteligenciji. Sektorska dinamika ilustruje nekoliko ključnih trendova:

1. **Pravne i administrativne usluge:** Pravni sektor doživljava ubrzanu automatizaciju faza predviđenih za prikupljanje i analizu podataka (tzv. *legal discovery*). Algoritmi za obradu prirodnog jezika (NLP) za nekoliko sekundi analiziraju hiljade stranica ugovora i sudske prakse, pronalazeći klauzule i anomalije. Ovaj proces direktno eliminiše potrebu za vojskama pravnih pripravnika i asistenata (paralegals), drastično smanjujući troškove advokatskih kancelarija, ali i zatvarajući tradicionalna "ulazna vrata" za mlade stručnjake u ovu profesiju.

2. **IT sektor i programiranje:** U naizgled paradoksalnom obratu, sami kreatori softvera su na udaru sopstvenih alata. Generativna VI danas posjeduje napredne sposobnosti pisanja, debagovanja i optimizacije koda (npr. GitHub Copilot). Iako to ne znači kraj za softverske inženjere na arhitektonskom nivou, potreba za "junior programerima" koji su ranije obavljali zadatke pisanja bazičnih linija koda biće drastično smanjena. Kodiranje prestaje da bude isključivo ljudski zadatak i postaje proces u kojem čovjek obavlja funkciju supervizora mašine koja programira samu sebe.

3. **Kreativne industrije i mediji:** Ranije se smatralo da je ljudska kreativnost – sinteza novih ideja, pisanje, grafički dizajn – neprikosnovena i imuna na matematiku. Ipak, generativni difuzioni modeli sposobni su da stvore originalne vizuelne sadržaje, dok jezički modeli kreiraju novinarske izvještaje, marketinške kopije i literarne tekstove na osnovu par parametara. U sektorima advertajzinga, prevodilaštva i novinarstva, efekat istiskivanja već uzima svoj danak kroz obaranje cijene ljudskog rada na ovim zadacima.

Sa druge strane, u proizvodnom sektoru i logistici, VI se implementira prevashodno kroz mašinski vid (Machine Vision) i prediktivno održavanje (Predictive Maintenance). Ovdje je uticaj na zaposlenost mješovit. Algoritmi smanjuju potrebu za radnicima u inspekciji kvaliteta proizvoda i vođenju inventara, ali se istovremeno kreira visoka potražnja za analitičarima lanaca snabdijevanja i inženjerima za upravljanje industrijskom robotikom, potvrđujući teoriju da tehnologija nagrađuje one koji posjeduju vještine potrebne da tehnologijom i upravljaju.

4 7. Algoritamski Menadžment I Platformska Ekonomija

Pored direktnog istiskivanja radnih mjesta, vještačka inteligencija transformiše i samu prirodu organizacije rada. Uvođenjem VI sistema u procese donošenja odluka unutar preduzeća, rađa se fenomen "algoritamskog menadžmenta" (engl. *Algorithmic Management*). Ova praksa podrazumijeva upotrebu algoritama mašinskog učenja i praćenja velikih baza podataka u realnom vremenu (Big Data) kako bi se radnici nadzirali, ocjenjivali, usmjeravali, pa čak i automatski otpuštali, bez direktne ljudske intervencije (Kellogg, Valentine, & Christin, 2020).

7.1. Gek-ekonomija i algoritamska kontrola

Najčistiji primjer primjene algoritamskog menadžmenta vidljiv je u tzv. "gig-ekonomiji" (ekonomiji tezgi), na platformama za prevoz putnika (npr. Uber) i dostavu hrane (npr. Glovo, Wolt). U tradicionalnim preduzećima, menadžment ljudi podrazumijeva i određeni stepen socijalnog ugovora, mentorstva i zaštite radnih prava. Na ovim platformama, jedini menadžer je kompleksni VI algoritam (poznat kao *black box* algoritam zbog svoje netransparentnosti).

Algoritam prati svaki korak radnika, optimizuje rute u mikrosekundama, dodjeljuje poslove na osnovu rejtinga klijenata i automatski sankcioniše odstupanja od zadatih normi. Za tržište rada, ovo nosi dvostruke ekonomske posljedice:

1. **Fleksibilnost vs. Prekarnost:** S jedne strane, platforme radnicima nude visok nivo fleksibilnosti, snižavaju barijere za ulazak na tržište i omogućavaju laku monetizaciju slobodnog vremena. S druge strane, algoritamsko upravljanje vodi potpunoj "komodifikaciji" rada. Radnici gube status zaposlenih (klasifikovani su kao nezavisni izvođači) i ostaju bez osnovnih mehanizama socijalne i zdravstvene zaštite, čime prelaze u sferu takozvanog "prekarijata" – društvene klase koja živi u stalnoj radnoj i egzistencijalnoj neizvjesnosti.

2. **Informativna asimetrija:** U odnosu rada i kapitala, platforma (kapital) posjeduje totalni monopol nad informacijama. Vozač ili dostavljač nema uvid u mehanizme formiranja cijene svog rada, niti u logiku algoritma koji mu dodjeljuje poslove. Ovakva ekstremna neravnoteža u pregovaračkoj moći pritiska cijenu ovakvog rada naniže i onemogućava efikasno sindikalno organizovanje.

7.2. "Božji pogled" u tradicionalnim preduzećima

Algoritamski menadžment više nije ograničen na gig-ekonomiju, već se ubrzano seli u korporativne kancelarije i proizvodne pogone ("taylorism on steroids"). Softveri podržani vještačkom inteligencijom prate sve, od broja otkucaja na tastaturi i vremena provedenog u aplikacijama, do tona glasa tokom video poziva radnika. Amazonova upotreba sistema koji automatski prate brzinu pakovanja robe i generišu opomene radnicima ukoliko padnu ispod norme, paradigmatičan je primjer rasta produktivnosti na štetu psihološkog blagostanja radnika. Iako iz mikroekonomskog ugla maksimizuje profit poslodavca, na makroekonomskom nivou ovakav pritisak dugoročno rezultira padom morala, profesionalnim sagorijevanjem (burnout) i potrebom za širom regulacijom tržišta rada.

5 8. Izazovi Za Makroekonomske Javne Politike

Razmjere poremećaja koje VI unosi u dinamiku zapošljavanja iziskuju hitan i radikalan odgovor na nivou državnih politika. Oslanjanje isključivo na *laissez-faire* mehanizme tržišta (vjerovanje da

će nevidljiva ruka sama sve uravnotežiti) može dovesti do katastrofalnih socijalnih potresa. Odgovor javnih politika mora biti usmjeren na tri glavna stuba: transformaciju obrazovanja, aktivne mjere prekvalifikacije i redefinisanje sistema socijalne sigurnosti.

8.1. Transformacija obrazovnog sistema i doživotno učenje

Tradicionalni sistem obrazovanja, postavljen još u eri Prve industrijske revolucije, baziran je na "prednjoj" isporuci znanja: učenje algoritamskih, ponavljajućih obrazaca i zapamćivanje podataka – upravo onog seta vještina u kojima nas VI trenutno prevazilazi. Nastavak produkcije stručnjaka čija se konkurentnost zasniva na rutinskom znanju predstavlja opasno gubljenje ljudskog kapitala. Fokus obrazovnih sistema mora se prebaciti na razvoj "vještina dvadeset i prvog vijeka": kritičkog razmišljanja, rješavanja kompleksnih problema u realnim (nerutinskim) situacijama, adaptabilnosti i emocionalne inteligencije. Kurikulumi moraju biti multidisciplinarni. Ekonomista koji ne razumije osnove mašinskog učenja biće jednako funkcionalno nepismen kao i programer koji ne razumije etičke i ekonomske posljedice koda koji piše. Dodatno, koncept linearne karijere (obrazovanje-rad-penzija) zamjenjuje se konceptom "doživotnog učenja" (Lifelong Learning). Pohađanje kratkih, specijalizovanih kurseva biće nužnost za zadržavanje relevantnosti na tržištu.

8.2. Mjere za prekvalifikaciju i redistribuciju dohotka

Problem efekta istiskivanja rješava se snažnim programima dokvalifikacije (Up-skilling) i prekvalifikacije (Re-skilling). Država, u saradnji sa korporativnim sektorom, mora sufinansirati troškove obuke za radnike čiji su poslovi srednjeg nivoa vještina uništeni. Ako se ovo ne uradi, društvo snosi dvostruki trošak: gubi poreske prihode od nezaposlenog lica, a istovremeno plaća visoku cijenu njegove socijalne pomoći.

Kao krajnji zaštitni mehanizam u scenariju dramatične tehnološke nezaposlenosti i pada udjela rada u BDP-u, u ekonomskim krugovima ponovo se razmatra koncept **Univerzalnog osnovnog dohotka** (Universal Basic Income - UBI). Ideja podrazumijeva da država svakom građaninu, bez obzira na njegov radni status, isplaćuje fiksni mjesečni iznos dovoljan za pokrivanje osnovnih egzistencijalnih potreba. Sredstva za finansiranje UBI-ja generisala bi se iz novih poreskih mehanizama – prvenstveno povećanjem poreza na korporativni kapital i uvođenjem "poreza na robote" ili tehnoloških poreza. Logika ovog prijedloga je očuvanje makroekonomske stabilnosti: ako preduzeća potpuno automatizuju proizvodnju, ko će imati dovoljno dohotka da kupi njihove proizvode? UBI služi kao mehanizam obezbjeđenja neophodne agregatne tražnje

9. Zaključak

Četvrta industrijska revolucija, determinisana usponom vještačke inteligencije, predstavlja jedan od najozbiljnijih makroekonomskih šokova u savremenoj istoriji tržišta rada. Ovaj seminarski rad potvrdio je tezu da vještačka inteligencija, kao tehnologija opšte namjene, ima kapacitet da fundamentalno promijeni prirodu proizvodnih funkcija unutar svih privrednih sektora. Iako neosnovani apokaliptični scenariji o potpunoj "budućnosti bez rada" nisu u skladu sa osnovnim ekonomskim mehanizmima, proces tranzicije koji je pred nama biće duboko bolan i ekonomski asimetričan.

Analiza zasnovana na "Task-Based" modelu (Asemoglu i Restrepo) i razgraničenju rutinskih od nerutinskih zadataka (Autorov model) jasno je demonstrirala da algoritmi ne uništavaju cijele profesije, već specifične zadatke unutar njih. Najsnažniji udar efekta supstitucije trpe radna mjesta srednjeg nivoa vještina u administrativnom, operativnom i bazičnom uslužnom sektoru. Rezultat ovog procesa je ubrzana polarizacija tržišta rada, pojava koja ozbiljno nagriza ekonomsku osnovu

srednje klase, smanjuje medijalne zarade i doprinosi opasnom rastu nejednakosti u raspodjeli dohotka između rada i kapitala.

S druge strane, generativna VI posjeduje i ogroman potencijal kroz efekat komplementarnosti i augmentacije rada. Radnici, prvenstveno oni visokokvalifikovani, koji uspiju da integrišu VI u svoje dnevne procese obrade informacija i analitike, ostvariće drastičan skok lične produktivnosti, a samim tim i najamnina. Tehnologija, u tom smislu, ne postavlja granice, već postavlja premiju na adaptabilnost. Radna mjesta i nove industrije koje će se kreirati kroz "efekat ponovnog uključivanja" (razvoj etike algoritama, napredni inženjering podataka, interakcija čovjek-mašina) kompenzovaće dio izgubljenih poslova, ali ti novi poslovi zahtijevaće potpuno drugačiji, visoko sofisticirani set kognitivnih vještina.

U konačnici, uticaj vještačke inteligencije na zaposlenost nije isključivo determinisan matematičkim mogućnostima samog koda, već i kvalitetom odgovora naših društvenih i ekonomskih institucija. Bez hitne reforme obrazovnog sistema – napuštanja memorijskog učenja u korist rješavanja kompleksnih nerutinskih problema – i bez odlučnih javnih politika usmjerenih na zaštitu prekarizovanih platformskih radnika, tranzicioni troškovi VI prevazići će njene ekonomske benefite. Tehnologija je oruđe koje se povinuje zakonima maksimizacije profita, a zadatak ekonomske nauke i države jeste da izgradi okvire unutar kojih će taj profit biti u funkciji, a ne na štetu, sveukupnog ljudskog prosperiteta i dostojanstva rada.

Literatura

1. Acemoglu, D., & Restrepo, P. (2018). The Race between Man and Machine: Implications of Technology for Growth, Factor Shares, and Employment. *American Economic Review*, 108(6), 1488-1542.
2. Agrawal, A., Gans, J., & Goldfarb, A. (2018). *Prediction Machines: The Simple Economics of Artificial Intelligence*. Harvard Business Review Press.
3. Autor, D. H., Levy, F., & Murnane, R. J. (2003). The Skill Content of Recent Technological Change: An Empirical Exploration. *The Quarterly Journal of Economics*, 118(4), 1279-1333.
4. Bessen, J. (2015). *Learning by Doing: The Real Connection between Innovation, Wages, and Wealth*. Yale University Press.
5. Brynjolfsson, E., & McAfee, A. (2014). *The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies*. W. W. Norton & Company.
6. Eloundou, T., Manning, S., Mishkin, P., & Rock, D. (2023). GPTs are GPTs: An Early Look at the Labor Market Impact Potential of Large Language Models. *arXiv preprint arXiv:2303.10130*.
7. Frey, C. B., & Osborne, M. A. (2013). The Future of Employment: How Susceptible Are Jobs to Computerisation? *Technological Forecasting and Social Change*, 114, 254-280.
8. Goos, M., Manning, A., & Salomons, A. (2014). Explaining Job Polarization: Routine-Biased Technological Change and Offshoring. *American Economic Review*, 104(8), 2509-2526.
9. Kellogg, K. C., Valentine, M. A., & Christin, A. (2020). Algorithms at Work: The New Contested Terrain of Control. *Academy of Management Annals*, 14(1), 366-410.
10. Russell, S. J., & Norvig, P. (2016). *Artificial Intelligence: A Modern Approach* (3rd ed.). Pearson Education.

Vlerësimi i Zbatimit të Sistemit të Menaxhimit të Cilësisë në Laboratorët Mjekësorë në Kosovë

Samir Lleshi
&
Besim Mustafa

Abstrakt

Cilësia e shërbimeve laboratorike është një komponent thelbësor i sistemit shëndetësor, pasi rezultatet laboratorike ndikojnë drejtpërdrejt në diagnozën dhe trajtimin e pacientëve. Në Kosovë, zbatimi i Sistemit të Menaxhimit të Cilësisë (SMC) në laboratorët mjekësorë paraqet sfida që lidhen me organizimin institucional, menaxhimin e proceseve dhe zhvillimin profesional të stafit. Qëllimi i këtij hulumtimi është të vlerësojë nivelin e zbatimit të Sistemit të Menaxhimit të Cilësisë në laboratorët mjekësorë në Kosovë dhe faktorët që ndikojnë në funksionimin e tij.

Studimi është realizuar përmes mbledhjes së të dhënave parësore nga 237 të anketuar që punojnë në laboratorë mjekësorë në Kosovë. Të dhënat janë analizuar duke përdorur metoda statistikore për të vlerësuar ndikimin e faktorëve organizativë dhe profesionalë në zbatimin e sistemit të menaxhimit të cilësisë.

Rezultatet tregojnë se niveli i organizimit dhe menaxhimit institucional ka ndikim pozitiv në zbatimin e SMC. Gjithashtu, raportimi i rregullt i proceseve, kushtet e punës dhe zhvillimi profesional i personelit ndikojnë në përmirësimin e cilësisë së shërbimeve laboratorike. Studimi thekson rëndësinë e forcimit të praktikave të menaxhimit të cilësisë për rritjen e besueshmërisë së rezultateve laboratorike në Kosovë.

Fjalë kyçe: laboratorët mjekësorë, sistemi i menaxhimit të cilësisë, organizimi dhe menaxhimi, zhvillimi i personelit.

1.Hyrje

Cilësia e shërbimeve laboratorike është thelbësore për funksionimin e sistemit shëndetësor, pasi rezultatet laboratorike ndikojnë drejtpërdrejt në diagnozën dhe trajtimin e pacientëve. Zbatimi i Sistemit të Menaxhimit të Cilësisë (SMC) ndihmon në sigurimin e saktësisë dhe besueshmërisë së rezultateve laboratorike. Megjithatë, në Kosovë implementimi i këtij sistemi përballet me sfida që lidhen me organizimin e laboratorëve, zhvillimin profesional të stafit dhe kushtet e punës. Mungesa e analizave empirike mbi këta faktorë e bën të vështirë vlerësimin e nivelit të zbatimit të SMC-së. Për këtë arsye, ky studim synon të analizojë nivelin e zbatimit të Sistemit të Menaxhimit të Cilësisë në laboratorët mjekësorë në Kosovë dhe të identifikojë faktorët organizativë dhe profesionalë që ndikojnë në cilësinë e shërbimeve laboratorike.
Rëndësia e cilësisë në funksionimin e laboratorëve të kujdesit shëndetësor njihet mirë në nivel global; më e rëndësishmja në vendet në zhvillim. Cilësia e dobët e rezultateve laboratorike mund të çojë në ndërhyrje të papërshtatshme, të ndikojë negativisht në besueshmërinë e laboratorit dhe gjithashtu mund të kërkojë veprime ligjore. Prandaj, është thelbësore të zhvillohet dhe zbatohet një politikë për cilësinë në laboratorët shëndetësorë.
Organizata Ndërkombëtare për Standardizim (ISO), ka zhvilluar sisteme cilësore për të vlerësuar aspekte të veçanta të shërbimeve shëndetësore. Shumica e laboratorëve mbështeten në Standardet Ndërkombëtare të Cilësisë të njohura si ISO/IEC/17025 për të gjitha llojet e laboratorëve të testimit dhe kalibrimit dhe më konkretisht ISO 15189 për laboratorët mjekësorë. Këto standarde janë mjaft gjithëpërfshirëse dhe shpesh kërkojnë shumë burime.

Cilësi nënkupton përmbushjen e standardeve. Standardet janë kërkesa të paracaktuara për një substancë ose shërbim të caktuar. Cilësia është e një rëndësie të madhe në laboratorët shëndetësorë. Rezultatet e besueshme të prodhuara nga një laborator përmirësojnë aftësinë vendimmarrëse të klinicistëve, si dhe të mjekëve të shëndetit publik. Pasojat e cilësisë së dobët mund të jenë serioze. Mund të çojë në veprim ose mosveprim të papërshtatshëm që çon në mbi trajtim, hetim të tepërt ose keqtrajtim, mungesë trajtimi ose hetime joadekuate.
Përgjigjet e vonuara ose jo optimale si rezultat i cilësisë së dobët të shërbimeve laboratorike mund të ndikojnë negativisht në besueshmërinë e laboratorit dhe gjithashtu mund të kërkojnë veprime ligjore. Cilësia sigurohet përmes një sistemi të përcaktuar mirë të cilësisë i cili është një pjesë e menaxhimit të përgjithshëm të cilësisë që synon të sigurojë qëndrueshmëri, riprodhueshmëri, gjurmë dhe efikasitet të produkteve ose shërbimeve. Prandaj, një sistem cilësie përkufizohet si struktura organizative dhe burimet e nevojshme për të zbatuar kërkesat e cilësisë.
Një sistem cilësie ka pesë elementët kryesorë të mëposhtëm: Menaxhimi dhe struktura organizative, Dokumentacioni, Monitorimi dhe Vlerësimi, Trajnimi, Standardet e cilësisë.
Përgjegjësia e përgjithshme për hartimin, zbatimin, mirëmbajtjen dhe përmirësimet në sistemet e cilësisë qëndron në menaxhimin e laboratorit. Cilësia është përgjegjësi e të gjithë anëtarëve të stafit të organizatës. Një dokument është një histori, qoftë në versionin e shtypur apo elektronik, të çdo informacioni ose udhëzimi, duke përfshirë deklaratat e politikave, manualet e cilësisë, procedurat, specifikimet, tabelat e kalibrimit, raportet, përshkrimet e punës, dokumentet me origjinë të jashtme si rregulloret, standardet dhe procedurat e ekzaminimit etj. Menaxhmenti i laboratorit zhvillon dhe zbaton tregues të cilësisë për të monitoruar dhe vlerësuar sistematikisht kontributin e laboratorit në kujdesin ndaj pacientit.
Kur programi identifikon mundësitë për përmirësim brenda sistemit, menaxhmenti laboratorit duhet të ndërmarrë hapat e duhur për të i adresuar ato. Menaxhimi i gabimeve duhet të zbatohet fuqishëm. Sistemi i cilësisë është po aq i mirë sa stafi që punon në të vërtetë për të. Sado i mirë të jetë sistemi i cilësisë në letër, nëse nuk mund të përkthehet në praktikë, cilësia nuk mund të arrihet. Trajnimi duhet të përfshijë gjithashtu një kuptim se pse cilësia është e rëndësishme. Trajnimi duhet të jetë i bazuar në kompetenca dhe duhet të pasohet nga kurse pas trajnimit për të ofruar mbështetje të vazhdueshme. Standardet e cilësisë janë pjesë përbërëse e sistemit të cilësisë. Këto synojnë të sigurojnë siguri dhe qëndrueshmëri. Këto duhet të ndiqen në mënyrë rigoroze për të përmbushur kërkesat rregullatore si dhe për të monitoruar funksionimin e laboratorit. Si standardet menaxheriale ashtu edhe ato teknike duhet të ndiqen për të siguruar cilësi. Këto duhet gjithashtu të jenë në përputhje me ligjet vendore.

2.Rishikimi i literaturës

Gjatë viteve të fundit, një sërë subjektesh kërkimore të sektorit publik kanë miratuar një proces cilësie për të përmirësuar organizimin e tyre. Në Francë, shoqata franceze e standardeve (AFNOR) rekomandon zyrtarisht miratimin e një procesi cilësie nga shkencëtarët (Gardoni, 2004). Megjithatë, zbatimi i një procesi cilësor në një organizatë publike mund të ndeshet me probleme specifike që nuk hasen në një organizatë private (Matei, 2014). Hulumtimi kërkon si rigorozitet ashtu edhe transparencë në krijimin e njohurive dhe përfshin specifika përsa i përket objektivave, burimeve dhe aftësive organizative që mund të jenë shumë të ndryshme nga ato të sektorit industrial në të cilin tradicionalisht është krijuar një proces cilësie.
Duke pasur parasysh këtë, është e qartë se zbatimi i një Sistemi të Menaxhimit të Cilësisë (SMC) brenda një organizate kërkimore publike nuk mund të kryhet në të njëjtën mënyrë si në industry (Gruening, 2011).

Është e qartë se sfidat specifike që mund të ndeshen në një laborator kërkimor duhet të adresohen nëpërmjet zgjidhjeve dhe veprimeve specifike për të siguruar suksesin e një SMC. Në literaturë, pak punime trajtojnë ndikimin e zbatimit të SMC në një laborator kërkimor.
Spencer dhe të tjerët (2014, fq.51) nënvizon avantazhet në vlerësimin e cilësisë të kërkimit cilësor për vlerësimet e programeve kërkimore. Cilësia e kërkimit shkencor shpesh është e pabarabartë dhe me mungesë të besueshmërisë, duke e bërë të vështirë bërjen e një pohimi ose parashikimi të sigurt, konkret në lidhje me provat për përmirësimin e praktikës ose të rezultateve të konsumatorëve (Spencer dhe të tjerët ,2011). Debati është pjesërisht edhe për shkak të mungesës së konsensusit mbi standardet specifike për vlerësimin e kërkimit cilësor (Edmondson dhe të tjerët, 2012) prezanton një kornizë për vlerësimin dhe promovimin e përshtatjes metodologjike si një kriter gjithëpërfshirës për sigurimin e cilësisë së kërkimit në terren.
Begley dhe të tjerët (2010, fq.15), Giesen dhe të tjerët (2011, fq.21), Bareilleet dhe të tjerët (2013, fq.29) tregojnë rëndësinë e një procesi të cilësisë në shkenca për përmirësimin e menaxhimit dhe besueshmërisë së kërkimit.
Në këtë punim, ne identifikojmë avantazhet e zbatimit të një SMC në një laborator të Institucioneve publike dhe private në Kosovë , misioni i të cilit është të nxjerrë dhe publikojë njohuri të fituara përmes rezultateve të besueshme, të trajnojë studiues, të ofrojë ekspertizë, të krijojë dhe të inovojë. Janë paraqitur shembuj praktikë për të demonstruar përfitimet dhe përmirësimet e arritura nga zbatimi i një SMC në një laborator kërkimor, si dhe sfidat e hasura dhe zgjidhjet e propozuara për tu marrë me to.
SMC-ja përbën një mjet me të cilin kontrollohen dhe drejtohen aktivitetet e njësisë. Laboratori ka zgjedhur të miratojë një qasje të integruar për menaxhimin e cilësisë që përfshin aspekte të lidhura me parandalimin dhe zhvillimin e qëndrueshëm.
Një stil menaxhimi pjesëmarrës u zgjodh nga Bordi Menaxhues për zbatimin e SMC-së (Amara, 2017) me synimin për të inkurajuar shkëmbimin ndërmjet ekipeve dhe ndërdisiplinore.
Në shtator 2013, Menaxheri i Cilësisë u emërua me një përmbledhje për të zbatuar dhe drejtuar një sistem cilësie të përbashkët për të gjitha ekipet e kërkimit laboratorik. Ai ka kompetenca të gjera të pavarura për ti mundësuar atij të përmbushë këtë përmbledhje, si dhe një buxhet operativ. Ai merr pjesë në mbledhjet mujore të komitetit drejtues për laboratorin, në të cilat, çdo çështje që lidhet me cilësinë dhe parandalimin mund të ngrihet nëse është e nevojshme. Rreziku ishte që menaxheri i cilësisë ta gjente veten duke e përballuar këtë detyrë të madhe i vetëm. Me mbështetjen e menaxherit të laboratorit, u krijua një rrjet cilësie me më shumë se 60 studiues të laboratorit: menaxherin e laboratorit, 16 drejtues të ekipit kërkimor, 16 përfaqësues të cilësisë (një për ekip) dhe 35 përfaqësues të pajisjeve dhe metrologjisë.
Përfaqësuesit e cilësisë takohen çdo dy muaj. Një letër qëllimi iu dërgua menaxherit të cilësisë, përfaqësuesve të cilësisë dhe përfaqësuesve të pajisjeve dhe metrologjisë. Për të ndihmuar menaxherin e cilësisë së laboratorit dhe përfaqësuesit e cilësisë për të vendosur procesin e cilësisë midis ekipeve kërkimore, menaxheri i cilësisë përdori mirë angazhimin e studentëve për përvojën e punës në laborator. Këshillat e mentorit të tyre, një specialist në menaxhimin e cilësisë dhe metrologjisë, bënë një rrugë të gjatë për të siguruar që zbatimi i SMC-së ishte i mundur me bashkëpunimin e të gjithë të interesuarve.
Ky bashkëpunim i ngushtë pati një sërë rrjedhash positive dhe janë trajtuar disa veprime, të tilla si harta e procesit , një manual cilësie dhe procedurat për kontrollin e dokumenteve dhe pajisjeve, të cilat të gjitha avancojnë formalizimin e proceseve dhe procedurave të funksionimit (Giesen, 2018). Për të siguruar besueshmërinë e rezultateve të kërkimit, është thelbësore që në fillim ti kushtohet vëmendje e duhur menaxhimit të burimeve njerëzore (Amara dhe të tjerët, 2016).

Kjo konsiston në identifikimin e funksioneve dhe aftësive të kërkuara (përsa i përket njohurive, shkathtësive dhe përvojës) dhe si rrjedhim nevojave për trajnim, mirëpritjen e rekrutëve të rinj dhe mbajtjen e të dhënave të trajnimit fillestar dhe të vazhdueshëm. Çdo dy vjet, në takimet e aktiviteteve që zhvillohen ndërmjet anëtarëve të stafit të menaxhuar nga INRA dhe drejtuesve të tyre të linjës, bëhet një rishikim I aktiviteteve të ndryshme, i perspektivave, i aftësive të fituara dhe që duhen zhvilluar, si dhe nevojave për trajnim. Kështu krijohet një program trajnimi për laboratorin dhe prioritetet përcaktohen në përputhje me udhëzimet e laboratorit. Është vënë re se trajnimi i stafit në cilësi dhe menaxhim duhet të zhvillohet pasi mungesa e kësaj po ngadalëson përparimin e laboratorit (Beckert, 2017).

3.Metodologjia e hulumtimit

Metoda e përdorur në këtë hulumtim është kuantitative, me anë të pytesorit. Popullatën e këtij studimi e përbejnë të punësuarit në sistemin shëndetësor të Kosovës, specifikisht në shërbimet që ofrojnë shërbime laboratorike.Teknika për përzgjedhje të mostrës së studimit është teknika e rastësishme statistikore, me qëllim të specifikave të sistemit shëndetësor në Kosovë.
Kjo teknikë statistikore na mundëson që përzgjedhja e mostrës nga popullacioni të jetë në bazë të nivelit të signifikancës (1%-5%) shkallë të gabimit në përzgjedhje. Ky studim miratoi teknika stratifikuese dhe të thjeshta të mostrimit të rastësishëm. Mostrimi i stratifikuar përcaktohet si teknikë e mostrimit ku popullsia e studimit vendoset në grupe të ndryshme bazuar në karakteristikat e ngjashme të anëtarëve të grupit. Mostrimi i thjeshtë i rastësishëm, nga ana tjetër, përkufizohet si një kampion që kryhet rastësisht brenda një popullsi studimi në mënyrë që t'i japë çdo anëtari mundësi të barabartë për t'u marrë kampion. Numri i mostrës është përcaktuar me shkallë statistikore, ku teknika e mostrës është mostra e statistikës Ficher (10-20% e popullacionit), numri i të punësuarve në shërbimi laboratorik është 1,642 të punësuar, sipas të dhënave të brendshme të Ministrisë së Shëndetësisë, pra mostra për plotësimin e pyetësorit është 246 të anketuar apo 15% e popullacionit. Në këtë studim subjekt i hulumtimit janë 246 pjesëmarrës të punësuarit në sistemin shëndetësor të Kosovës, specifikisht në shërbimet që ofrojnë shërbime laboratorike.Numri i mostrës është përcaktuar me shkallë statistikore, ku teknika e mostrës është mostra e statistikës Ficher (10-20% e popullacionit), numri i të punësuarve në shërbimin laboratorik është 1,642 të punësuar, sipas të dhënave të brendshme të Ministrisë së Shëndetësisë,konkretisht Odes se Infermiereve te Kosoves pra mostra për plotësimin e pyetësorit është 246 të anketuar apo 15% e popullacionit. Pyetësor të shpërdarë tek të anketuarit janë 246, mirëpo nga ky numër janë plotësuar 237 të anketuar, pra 9 kanë refuzuar plotësimin e pyetësorit.
Tek ky studim planifikohet të përdoret pyetësori me 7 pjesë. Pjesa e parë e pyetësorit përbëhet nga faktorët demografikë. Pjesa e dytë e pyetësorit është përbërë nga 10 pohime që lidhen me fushën e organizimit dhe menaxhimit të laboratorëve. Pjesa e tretë e pyetësorit është e përbërë nga 9 pohime që lidhen me fushën e personelit të laboratorëve. Pjesa e katërt e pyetësorit është e përbërë nga 8 pohime që lidhen me fushën e pajisjeve laboratorike të laboratorëve.
Pjesa e pestë e pyetësorit është e përbërë nga 6 pohime që lidhen me fushën e kushteve të punës së punonjësve në laboratorë. Pjesa e gjashtë e pyetësorit është e përbërë nga 6 pohime që lidhen me fushën e sigurimit të cilësisë së laboratorëve. Pjesa e shtatë e pyetësorit është e përbërë nga 5 pohime që lidhen me fushën e raportimit të laboratorëve. Pyetësori është ndërtuar sipas standardeve për SMC në laboratorë dhe është e mbështetur nëpunimin e Kusum dhe Silva (2005), ku hulumtimi është mbështetur nga OrganizataBotërore për Shëndetësi (WHO).
Hipotezat e hulumtimit janë:

H1: Organizimi dhe menaxhimi i laboratorëve mjekësor ka efekt pozitiv në Sistemin e Menaxhimit të Cilësisë (SMC).
H2: Zhvillimi i personelit të laboratorëve mjekësore ka ndikuar në rritjen e zbatimit të Sistemit të Menaxhimit të Cilësisë (SMC).
H3: Niveli i raportimit dhe kushtet e punës ka ndikuar në rritjen e zbatimit të Sistemit të Menaxhimit të Cilësisë (SMC).

4.Analiza statistikore

Në këtë pjesë do të bëhet testimi i hipotezave të ngritura në hulumtim. Për testimin e hipotezave do të përdoren teste statistikore parametrike, që i përgjigjen strukturës së të dhënave të pyetësorit, ku nga testimi statistikor "Boxplot", asnjëra nga 6 seksionet nuk ka pasur variabla devijuese nga vija mesatare e strukturës morfologjike të dhënave statistikore, prandaj me të dhënat e siguruara nga të anketuarit përmbushimin kriterin bazik të testimit të qëndrueshëm dhe mesatar të hipotezave të hulumtimit.

H1: Organizimi dhe menaxhimi i laboratorëve mjekësor ka efekt pozitiv në Sistemin e Menaxhimit të Cilësisë (SMC).

Për testimin e hipotezës së parë kemi përdorur teorin e fuzionimit të variablave nga dy seksionet. Variabla e parë e fuzionuar në një variabël të është organizimi dhe menaxhimi i laboratorit dhe variabla e dytë sistemi i menaxhimit të cilësisë (SMC).

Tabela 1. Ndërtimi i variablave të matshme

LLOJI I VARIABLIT	EMRI I VARIABLIT	PYETJET QË PËRFAQËSON VARIABLI	MËNYRA E VLERËSIMIT TË VARIABLIT
X_1	**Organizimi dhe menaxhimi i laboratorëve**	Grup-pyetjet e seksionit 1	Mesatare aritmetike nga pyetja 1-10
X_2	**Sistemi i menaxhimit të cilësisë**	Grup-pyetjet e seksionit 5	Mesatare aritmetike nga pyetja 1-6
X_3	**Personeli i laboratorëve mjekësore**	Grup-pyetjet e seksionit 2	Mesatare aritmetike nga pyetja 1-9
X_4	**Raportimi dhe kushtet e punës**	Grup-pyetjet e seksionit 4 dhe 6	Mesatare aritmetike nga pyetja 1-9 dhe 1-5

Për testimin e Hipotezës së parë do të përdorim testimin krahasues statistikor Independent Sample T Test.

Tabela 2.Testimi i hipotezës së parë

Group Statistics

	Sistemi_i_menaxhimit_te_cilesise	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean
Organizimi_dhe_menaxhimi_i_laboratorëve	1.00	109	1.0560	.06445	.00617
	2.00	6	2.3667	.05164	.02108

Independent Samples Test

		Levene's Test for Equality of Variances		t-test for Equality of Means						
									95% Confidence Interval of the Difference	
		F	Sig.	t	Df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	Std. Error Difference	Lower	Upper
Organizimi_dhe_menaxhimi_i_laboratorëve	Equal variances assumed	1.663	.200	-48.886	113	.000	-1.31070	.02681	-1.36382	-1.25758
	Equal variances not assumed			-59.667	5.892	.000	-1.31070	.02197	-1.36469	-1.25671

Rezultatet e analizës statistikore tregojnë që niveli i F-Testit është F=1.663 dhe niveli të shkallës së besueshmërisë 20.00%, pra që tregon së varianca është "Equal Variances Assumed", pra organizimi dhe menaxhimi i laboratorëve ka një efekt të rëndësishëm në sistemin e sigurimin të cilësisës ngase niveli i pranueshmërisës së H1 është T=-48.886 dhe nivel të gabimit 0%, që aprovon hipotezën H1 të hulumtimit.

H2: Zhvillimi i personelit të laboratorëve mjekësore ka ndikuar në rritjen e zbatimit të Sistemit të Menaxhimit të Cilësisë (SMC).

Për testimin e hipotezës H2 do të përdorim dy teste statistikore, Paired Sample Test dhe Bivarite Correlation.

Tabela 3.Testimi i hipotezës së dytë

Paired Samples Statistics

		Mean	N	Std. Deviation	Std. Error Mean
Pair 1	Sistemi_i_menaxhimit_te_cilesise	1.4402	237	.56774	.03688
	Personeli_i_laboratorëve_mjekesore	1.9058	237	.83945	.05453

Paired Samples Correlations

		N	Correlation	Sig.
Pair 1	Sistemi_i_menaxhimit_te_cilesise & Personeli_i_laboratorëve_mjekesore	237	.973	.000

Paired Samples Test

	Paired Differences	t	df	Sig. (2-tailed)

		Paired Differences						
					95% Confidence Interval of the Difference			
		Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean	Lower	Upper	t	df	Sig. (2-tailed)
Pair 1	Sistemi_i_menaxhimit_te_cilesise - Personeli_i_laboratorëveve_mjekesore	-.46554	.31497	.02046	-.50585	-.42523	-22.754	236	.000

Së pari niveli i lidhje korrelative tregon se lidhje ndërmjet dy variablave është pozitive, në aspektin statistikor është mjaftë i rëndësishëm, ngase tregon një rritje pozitive nga dy variablat testuese (R=0.972). Së dytë testi Paired Sample tregon që niveli i testit T, tregon që niveli i dallimit dhe rëndësisë statistikore është T=-22.754 dhe shkallë të gabimit signifikant sig.=0.00 apo 0% shkallë të gabimit të hipotezës H0, pra nga dy format e testimit aprovojmë hipotezën H2 të hulumtimit.

H3: Niveli i raportimit dhe kushtet e punës ka ndikuar në rritjen e zbatimit të Sistemit të Menaxhimit të Cilësisë (SMC).

Për testimin e hipotezës H3 do të përdorim dy teste statistikore, Paired Sample Test dhe Bivarite Correlation.

Tabela 4.Testimi i hipotezës së tretë

Paired Samples Statistics

		Mean	N	Std. Deviation	Std. Error Mean
Pair 1	Sistemi_i_menaxhimit_te_cilesise	1.4402	237	.56774	.03688
	Raportimi_dhe_kushtet_e_punes	1.7772	237	.94240	.06122

Paired Samples Correlations

		N	Correlation	Sig.
Pair 1	Sistemi_i_menaxhimit_te_cilesise & Raportimi_dhe_kushtet_e_punes	237	.979	.000

Paired Samples Test

	Paired Differences							
				95% Confidence Interval of the Difference				
	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean	Lower	Upper	t	df	Sig. (2-tailed)

Pair 1	Sistemi_i_menaxhimit_te_cilesise - Raportimi_dhe_kushtet_e_punes	-.33699	.40362	.02622	-.38864	-.28534	-12.854	236	.000

Së pari niveli i lidhje korrelative tregon se lidhje ndërmjet dy variablave është pozitive, në aspektin statistikor është mjaftë i rëndësishëm, ngase tregon një rritjet pozitive nga dy variablat testuese (R=0.979). Së dytë testi Paired Sample tregon që niveli i testit T, tregon që niveli i dallimit dhe rëndësisë statistikore është T=-12.854 dhe shkallë të gabimit signifikant sig.=0.00 apo 0% shkallë të gabimit të hipotezës H0, pra nga dy format e testimit aprovojmë hipotezën H3 të hulumtimit, duke pohuar që niveli i raportimi dhe kushtet e punës së laboratorëve kanë ndikuar në rritjen e sistemit të menaxhimit të cilësisë.

5.Diskutimi

Në analizën statistikore të zhvilluar për 6 seksionet e pyetësorit kemi arritur që të nxjerrim disa diskutime shkencore, që do të mund të zhvilloheshin edhe në të ardhmen. Në pjesën e seksionit për organizimin dhe menaxhimin e laboratorëve në Kosovë, të anketuarit theksojnë faktin që laboratorët në Kosovë kanë një strukturë mirë të organizuar, që ju ndihmon atyre të arrin objektivat e organizatës. Të anketuarit kanë pohuar se një pjesë e laboratorëve nuk kanë fare manual të menaxhimit të cilësisë, që do të ndikonte drejtpërdrejtë në kryerjen e detyrave dhe punëve specifike që kanë në organizimin e punëve të përditshme. Një element që është theksuar në këtë seksion ishte se menaxhmenti i laboratorit duhet të rishikojë sistemin e menaxhimit të cilësisë së laboratorit dhe të gjitha shërbimet e tij mjekësore të paktën një herë në dymbëdhjetë muaj, rezultatet e rishikimit do të inkorporohen në një plan që përfshin qëllimet, objektivat dhe planin e veprimit.
Në seksionin e personelit mjekësor të laboratorit rezultatet e analizës statistikore tregojnë se menaxhmenti i laboratorit duhet të ketë plan organizativ dhe politika të personelit. Një problematik që të anketuarit e kanë shprehur ishte se menaxhmenti i laboratorit duhet të stimulojë stafin për të ndjekur edukimin e vazhdushëm profesional, që do të ndikonte drejtpërdrejtë në arritjen e objektivave të politikës së stafit mjekësor.
Në krahasimi me hulumtimin e Kusum dhe Silva (2005) organizimi dhe zhvillimi i stafit në vendet e Azisë Jup-Perëndimore ishte në nivelin më të dobët, ku në bazë të statistikave të hulumtimit të kryer 85% e stafit nuk pajtohen fare që ka organzim dhe zhvillim të stafit në laboratorëvet e tyre. Mallapaty (2014) në rezultatet e hulumtimit e tregon se vlera e p=0.005 për sektorin privat të laboratorëve, ndërsa vlera e p=0.085 për sektorin publik të laboratorëve, për sa i përket vlerësimit të zbatimit të sistemit të menaxhimit të cilësisë, ku në krahasim me hulumtimin tonë këto vlera ishin ne vlera signifikante p=0.000.
Në seksionin e pajisjeve laboratorike të anketuarit nga analizat statistikore treguan se laboratorët janë mirë të pajisura me pjesën e pajisjeve laboratorike, mirëpo një element të rëndësishëm që është theksuar nga rezultate është fakti se pajisjet duhet të mirëmbahen rregullisht, në mënyrë që të garantohen kushtet e punës. Në seksionin e akomodimit dhe kushteve të punës të anketuarit kanë qenë të kënaqura me nivelin dhe përgjegjësin e nivelit menaxherial për ofrimin e kushteve të punës, mirëpo duhet të theksohet fakti që nga rezultatet e hulumtimit, duhet që stafi mjekësor i laboratorëve në Kosovë të ketë edhe kushte pune shtesë më të mira. Në seksionin e raportimit rezultatet kanë treguar që laboratorët në Kosovë kanë mekanzima për mbledhje dhe raportim efektiv të punës së tyre.

6.Konkluzione

Sot, në shumicën e vendeve më pak të zhvilluara, shërbimet laboratorike menaxhohen keq dhe nuk kanë staf. Në nivelin periferik dhe të mesëm, shërbimet laboratorike të shëndetit publik vuajnë më tej për shkak të paragjykimeve urbane të shpërndarjes së burimeve, theksit në programet e orientuara nga sëmundjet dhe kufizimeve të përgjithshme të burimeve. Ndërsa një numër projektesh të orientuara nga sëmundjet përfshijnë komponentë laboratorikë, kjo shpesh ka çuar në struktura paralele të menaxhimit dhe mbështetjes. Ai ka sjellë përmirësime të shërbimeve specifike të projektit, por me kalimin e kohës nuk arriti të sjellë përmirësime afatgjata dhe në të gjithë shërbimin. Përpjekjet gjithëpërfshirëse për përmirësimin e cilësisë në të gjithë rrjetin e laboratorëve të shëndetit publik janë të rralla.

Konkluzionet e përgjithshme të hulumtimit bazohen në analizën statistikore të zhvilluar në hulumtim. Analiza statistikore e variablave testuese të cilat janë ngritur dhe testuar në hulumtim, tregojnë që niveli i përgjithshëm i komponentëve të stafit të laboratorëve në Kosovë ka ndikuar në sigurimin e një sistemi të sigurt, por jo shumë të qëndrueshëm të menaxhimit të cilësisë. Rezultatet statistikore tregon që organizimi dhe menaxhimi i ka efekt pozitiv në sistemin e menaxhimit të cilësisë, mirëpo duhet rritur gadishmëri dhe vlerësimi i menaxhmentit tek niveli më i ulët i stafit të laboratorëve, në mënyrë që sistemi i menaxhimit të cilësisë mos të jetë vetëm mekanizëm teknik, por profesional, që do të ndikonte edhe në rritjen e cilësisë së shërbimeve për pacientët.

Konkluduam nga ky hulumtim që sistemi i menaxhimit të cilësisë në laboratorët mjekësor në Kosovë, ndikohen nga menaxhimi dhe organizimi i mirëfilltë i laboratorëveve, zhvillimi i vazhdueshëm profesional i stafit mjekësor dhe nga niveli i raportimit dhe kushteve të punës së stafit.

Referencat

1. Amara S, Dhahri J, Fredi N. 2016 Control chart limits based on true process capability with consideration of measurement system error. Int. J. Metrol. Qual. Eng. 7, 401.
2. Baker M. 2016 Quality time. It may not be sexy, but the quality process is becoming a crucial part of lab life. Nature. 529, 456–458.
3. Bareille R, Baudouin-Massot T, Carreno M, Fournier S, Lebret N, Remy-Jouet I, Giesen E. 2017 Preventive actions to avoid questionable research practices. Use of EERM (Ethical and Efficient Research Management) during arrival and departure of a co-worker. Int. J.Metrol.Qual.Eng. 8, 10.
4. Beckert S, Paim W. 2017 Critical analysis of the acceptance criteria used in measurement systems evaluation. Int. J. Metrol. Qual. Eng. 8, 23.
5. Begley C, Buchan A, Dirnagl U. 2015 Robust research: Institutions must do their part for reproducibility. Nature 525, 25–27 .
6. Belouafa S, Habti F, Benhar S, Belafkih B, Tayane S, Hamdouch S, Bennamara A, Abourriche A. 2017 Statistical tools and approaches to validate analytical methods: methodology and practical examples. Int. J. Metrol. Qual. Eng. 8, 9.
7. Beyer F. 1999 Language and strategies at work studied through the implementation of quality procedure standards. Sociol. Trav. 41, 235–54.
8. Edmondson A, Mcmanus S. 2007 Methodological fit in management field research. Acad. Manage.Rev. 32, 1246–1264.

9. EN ISO/IEC 17025. 2005 General Requirements for the Competence of Testing and CalibrationLaboratories.
10. Giesen E. 2015 Ethical and efficient research management: a new challenge for an old problem. Int. J.Metrol. Qual. Eng. 6, 406-8.
11. Giesen E. 2015 Quality management for robust and reliable research. Int. J. Metrol. Qual. Eng. 6, 407.
12. Gomah G. 2015 A traceable time interval measurement with a reduced uncertainty. Int. J. Metrol. Qual.Eng. 6, 301
13. Gruening G. 2001 Origin and theoretical basis of new public management. Int. Public Manag. J. 4, 1–25.
14. INRA Quality Mission. 2013 INRA Quality Guidelines for Research and Experimental Units. Version 2. INRA Sciences and impact, contact: qualite[at]inra.fr.
15. INRA, 2003 Quality Mission, INRA Quality Guidelines, Version 1.. INRA, contact:qualite[at]inra.fr.
16. ISO 10012. 2003 Measurement Management Systems–Requirements for Measurement Processes and Measuring Equipment.
17. ISO 10018. 2012 Quality Management–Guidelines on People Involvement and Competence.
18. ISO 14001:2015. 2015 Environmental Management Systems Requirements with Guidance for Use
19. ISO 9001. 2015 Quality Management Systems Requirements.
20. Jaime A, Gardoni D, Vinck A. 2004 Quality Management, Framework of Knowledge Capitalization at Research Organizations IAMOT. International Association for Management of Technology, USA.
21. Kosum M, Silva P. (2005) Quality Standards in Health Laboratories, World Health Organization, Regional Office for South-East Asia New Delhi.
22. Martin L, Baudassé Ch, Leménager N, Thévenon M. 2013 The metrological approach: a major key factor forthe accreditation and continuous improvement of the wood preservation laboratory of Cirad. Int.J.Metrol.Qual.Eng.4, 117–120.
23. Martin L, Thévenon M. 2014 Evaporation as an ageing procedure prior to wood preservative biological testing: when standardization needs metrology. Int. J. Metrol. Qual. Eng.5, 405.
24. Matei A, Antoni C. 2014 The new public management within the complexity model. Procedia Soc. Behav.Sci. 109, 1125–1129.
25. NF S96-900. 2011 Qualité des centres de ressources biologiques (CRB)-Système de management d'un CRB et qualité des ressources biologiques.
26. NF X50-553. 2014 Management des activités de recherché
27. Njoroge W. 2014 Assessment of the quality of medical laboratory service provision in Kenya. Doctor of Philosophy in the School of Medicine of Kenyatta University.
28. Pou J, Leblond L. (2015) Control of customer and supplierrisks by the guardband method. Int. J. Metrol. Qual. Eng. 6, 205.
29. Shavelson R, Towne L. 2002 Quality Research in Education. National Research Council, National Academy Press, Washington.
30. Spencer L, Ritchie J, Lewis J, Dillon L. 2003 Quality inQualitative Evaluation: A Framework for Assessing Research Evidence. National Centre for Social Research, London.

31. Wiederhold M, Greipel J, Ottone R, Schmitt R. 2016 Clustering of similar processes for the application of statistical proces control in small batch and job production. Int. J. Metrol. Qual. Eng. 7, 404.

Eksplorimi I Metodave të Përshtatjes së Mësimdhënies për të Përmbushur Nevojat e Ndryshme të të Nxënit të Nxënësve të Talentuar

Fatbardha Hoxha PhDc, Universiteti "Isa Boletini" në Mitrovicë
Arbesa Sumiqi, Universiteti "Isa Boletini" në Mitrovicë
Zana Jusufi, Universiteti "Isa Boletini" në Mitrovicë

Abstrakt

Qëllimi i këtij hulumtimi është t'i analizojë metodat e mësimdhënies që ndihmojnë në zhvillimin e nxënësve të talentuar, duke u fokusuar në nevojat e ndryshme individuale dhe në promovimin e një qasjeje gjithëpërfshirëse. Pyetje kërkimore të këtij hulumtimi janë: A kanë mësimdhënësët trajnime për të punuar me fëmijë të talentuar? Cilat janë metodat më të përshtatshme për të punuar me fëmijë të talentuar? Si duhet të bëhet vlerësimi i fëmijëve që janë identifikuar me talente të caktuara?

Hulumtimi përdor një qasje të përzier metodologjike (mixed-methods), ku përfshihen 13 mësimdhënëse nga shkolla "Abdullah Shabani" në Mitrovicë. Të dhënat janë mbledhur përmes pyetësorit të përpiluar nga Lenvik et al. (2023) me titull: "Adapted education for gifted students in Norway: A mixed methods study" dhe vlefshmëria e këtij pyetësori me anë të Cronbach Alpha është α=.786. Rezultatet tregojnë se mësimdhënësët e preferojnë mësimin e diferencuar dhe punën me grupe të vogla, por përballen me sfida për shkak të mungesës së trajnimeve dhe kushteve të papërshtatshme. Fatkeqësisht mësimdhënësit e përfshirë në hulumtim kanë pohuar se asnjëherë nuk kanë marrë pjesë në trajnime për punën me fëmijë të talentuar. Konkluzionet sugjerojnë përmirësimin e trajnimeve profesionale dhe të kushteve të punës për t'i mbështetur nxënësit e talentuar në mënyrë më efektive.

***Fjalë kyçe*:** metodat, mësimdhënia, nxënës të talentuar, mësimdhënës

1. Hyrje

Fëmijët e talentuar përfaqësojnë një grup unik individësh me aftësi të jashtëzakonshme në fusha të ndryshme, duke përfshirë intelektin, kreativitetin, artet apo aftësitë udhëheqëse (Almukhambetova et al., 2020). Ata zakonisht dallohen nga bashkëmoshatarët përmes një kombinimi të inteligjencës së lartë, kapacitetit të avancuar për të zgjidhur probleme dhe një kureshtjeje të thellë për të mësuar. Karakteristikat e tyre unike shpesh kërkojnë mjedise të posaçme edukative dhe mbështetje emocionale për ta zhvilluar plotësisht potencialin e tyre. Gjë shumë e rëndësishme për t'u theksuar është edhe eksperienca jetësore që u ofrohet fëmijëve në përgjithësi e që ua mundëson njohjen e vetvetes dhe të kuptuarit e talentit personal (Papadopoulos, 2021). Edukimi i fëmijëve të talentuar kërkon qasje që jo vetëm t'i kultivojnë aftësitë e tyre, por edhe t'i promovojnë motivimin dhe angazhimin e tyre afatgjatë (Almukhambetova et al., 2020).

Zhvillimi i talenteve dhe i aftësive të jashtëzakonshme të fëmijëve ka qenë një objektiv i rëndësishëm i arsimit për shumë vite dhe kjo ka kaluar përmes tri paradigmave: fëmija i dhënë, zhvillimi i talenteve dhe diferencimi i bazuar në nevoja (Nicholas et al., 2024). Derisa kërkesa për përshtatjen e mësimdhënies është rritur për t'i përmbushur nevojat e nxënësve të talentuar, shumë studiues janë të shqetësuar për përdorimin e metodave të përgjithshme dhe të ndara, që shpesh i dërgojnë këta nxënës në programe jashtë klasës, pa u mbështetur në përpjekjet e mësuesve për të krijuar mundësi të personalizuara brenda klasës së zakonshme (Nicholas et al., 2024). Edhe pse kërkimet i kanë vërtetuar përfitimet e diferencimit të mësimdhënies për nxënësit me aftësi të larta, ka një mungesë të angazhimit të mësuesve në këtë proces, për shkak të barrierave praktike dhe përfytyrimeve të gabuara mbi nevojat e këtyre nxënësve (Nicholas et al., 2024).

Vlen të theksohet që pasi që të bëhet identifikimi i procedurave dhe analiza e nevojës së nxënësit, duhet të përcaktohen planet mësimore dhe kurrikula që e mbështet nxënësin në fjalë. Qëllimi i kësaj ka të bëjë me vlerësimin e vazhdueshëm të zhvillimit të nxënësit dhe me vlerësimin e kualitetit të programit që implementohet me nxënësin (Siegle et al., 2025). Në këtë formë, përcjella e të arriturave dhe e zhvillimit të fëmijës është indikator direkt që planet e punës dhe dokumentet e tjera mbështetëse po e ndihmojnë zhvillimin e atij fëmije.

2. Rishikim i literaturës

2.1 Përgjegjësia e shkollës mbi zhvillimin e talenteve

Shkolla është institucioni i duhur për identifikimin e talenteve dhe zhvillimin e tyre në mënyrën e duhur, prandaj është shumë i rëndësishëm krijimi i politikave shkollore dhe krijimi i kurrikulave të përshtatshme. Prandaj, shkolla e ka obligim që të identifikojë qasje diverse, në përputhje me nevojat e fëmijëve dhe në rritjen e efikasitetit individual, mbështetur në talentin e fëmijës (Tirri & Margrain, 2023). Për sa i përket kurrikulës, është vërtetuar që fëmijët kanë talent implementimin e stileve specifike të punës sipas dhuntisë që ata posedojnë (Akdeniz & Alpan, 2021). Në kontekst më të ngushtë, gjithmonë është mësimdhënësi nga i cili në formë direkte dhe indirekte kërkohet identifikimi i dhuntisë apo i talentit te fëmijët e klasës që i mëson. Prandaj, mësimdhënësi, në momentin që e vëren talentin e nxënësve në fusha specifike, duhet të bashkëpunojë me profesionistët e shkollës për të ndihmuar në zhvillimin e mëtejmë të fëmijës (Shabani & Atanasoska, 2021). Një përgjegjësi tjetër që bie mbi mësimdhënësin është edhe motivimi. Metodat adekuate të motivimit nga ana e mësimdhënësit, në radhë të parë, ndikojnë në ngritjen e vetëbesimit të nxënësit, e pastaj në zhvillimin e talentit të tij (De Costa & Lubart, 2016).

Në një studim të bërë nga Karahan (2025), u nxor në pah nevoja për programe të diferencuara. Ai i shqyrtoi sistemet edukative dhe arsimore në vende si SHBA, Kina, Rusia, Mbretëria e Bashkuar, Gjermania, Franca, Finlanda, Japonia, Izraeli dhe Turqia, ku gjetjet e tij treguan se fëmijët e talentuar përfitojnë nga programe të përshtatura, ndërsa Mbretëria e Bashkuar, Rusia, Gjermania, Izraeli dhe Turqia kanë sisteme më të organizuara për identifikimin dhe vendosjen e tyre (Karahan, 2025). Në anën tjetër, studimi i Delgado-Valencia et al. (2025) thekson rëndësinë e identifikimit të procesit dhe përcaktimin e duhur të metodave të cilat i kanë prioritet aftësitë kognitive në përgjithësi, e pastaj talentet e tjera. Kjo na ndërlidhet me analizën e duhur të sistemit arsimor, metodave të punës dhe karakteristikave individuale të nxënësit (Shaheen, 2025). Qëllimi është gjithmonë tek identifikimi, përkatësisht përdorimi i metodave të cilat dërgojnë në identifikim të saktë të talentit. Prandaj, qëllimi i aplikimit të proceseve të caktuara që ndërlidhen me metodologjinë duhet doemos të ndërlidhet me identifikimin, si shtyllë e promovimit të zhvillimit të nxënësit (Zheng et al., 2025).

Fëmijët vijnë nga kultura dhe statute të ndryshme socialo-ekonomike. Prandaj, institucionet arsimore duhet t'i trajtojnë dhe të jenë të kujdesshëm me të gjithë fëmijët (Reynen-Woodward et al., 2023). Zakonisht, fëmijët të cilët vijnë nga familje me statuse të larta socialo-ekonomike kanë mundësi zhvillimi personal për shkak të ndihmës financiare që kanë nga familja. Në anën tjetër, fëmijët që vijnë nga familje me statut më të ulët social-ekonomik, praktikisht kanë edhe mundësi shumë më të ulëta të investimit dhe të zhvillimit të talentit që ata posedojnë. Përderisa shkolla ofron mundësi për të gjithë dhe në asnjë mënyrë nuk guxon të veprojë mbështetur në statutin social-ekonomik të nxënësve, atëherë gjithmonë fokusi i saj për të gjithë fëmijët duhet të jetë në këto pika: kompleksitet, autonomi, autenticitet dhe mbështetje (Brink, 2025).

2.2 Metodat e punës me fëmijë të talentuar

Përcaktimi i metodave me fëmijën që e ka një talent të caktuar, me qëllimin që ta promovojë dhe ta zhvillojë atë talent, është një proces delikat i cili kërkon analizë dhe vlerësim të duhur. Për përcaktimin e metodës gjithmonë duhet të merren në konsideratë edhe rrethanat e mbarëvajtjes së mësimit, ambienti dhe mjetet e nevojshme për fuqizimin e talentit të caktuar. Në grupe me fëmijë më të vegjël, përkatësisht me grupet parashkollore apo parafillore, mund të përdorim metoda në grupe, grupe të vogla, të mësuar një-nga-një, të mësuar individual e kështu me radhë (Mossberg & Lundqvist, 2025), gjë që në nivelin fillor të shkollimit kjo është më ndryshe.

Një metodë e rëndësishme për mbështetje është modeli i kurrikulës me derë rrotulluese, ku nxënësit mund ta shfaqin talentin e tyre në kohë të ndryshme dhe në fusha të ndryshme. Ky model e sheh talentin si diçka fluid, duke ofruar mundësi që nxënësit t'i tregojnë aftësitë e tyre kur ato shfaqen, pa i kufizuar mundësitë për zhvillim. Përveç kësaj, përdorimi i metodave gjithëpërfshirëse të identifikimit mund t'i ndihmojë mësuesit që ta njohin dhe ta mbështesin talentin që mund të jetë i fshehur për shkak të kushteve socio-ekonomike ose kulturore (Reynen-Woodward et al., 2023)

Në sistemin arsimor, identifikimi dhe angazhimi i nxënësve të talentuar nga sfondi dhe kultura të ndryshme mbetet një sfidë e rëndësishme. Strategjitë bashkëkohore e theksojnë rëndësinë e zhvillimit të një kurrikule të përgjegjshme ndaj kulturave, përdorimit të metodave gjithëpërfshirëse të vlerësimit dhe krijimit të një klime pozitive në klasë që e mbështet kreativitetin dhe angazhimin e nxënësve (Johnsen, 2024). Bashkëpunimi me familjet dhe komunitetet gjithashtu luan një rol kyç në sigurimin e barazisë dhe përfshirjes në edukimin e nxënësve të talentuar, ku, duke iu përgjigjur këtyre kërkesave, mësimdhënësit mund të ndihmojnë në zhvillimin e potencialit të plotë të çdo nxënësi (Johnsen, 2024).

Përdorimi i diferencimit të mësimdhënies dhe mbështetjes së nxënësve me aftësi të larta brenda klasave të zakonshme mund të sigurojë mundësi më të mira për zhvillimin e talenteve të nxënësve dhe të studentëve në nivele të ndryshme arsimore (Gubbins, et al., 2021).

Qëllimi i këtij studimi është t'i analizojë mënyrat dhe strategjitë e mësimdhënies që kontribuojnë në zhvillimin e nxënësve të talentuar, duke u fokusuar në nevojat e ndryshme individuale dhe në promovimin e një qasje gjithëpërfshirëse në edukim. Ky studim do të ndihmojë në identifikimin e praktikave më të mira për t'i mbështetur këta nxënës dhe do të kontribuojë në literaturën ekzistuese për mënyrën se si mund të përmirësohet mësimdhënia për t'i përmbushur nevojat e tyre.

3. Metodologjia

Ky hulumtim përdor një qasje të përzier (mixed-methods), duke oi kombinuar të dhënat kuantitative dhe kualitative për t'i eksploruar metodat e përshtatjes së mësimdhënies për nxënësit e talentuar.

Ky hulumtim është ndërtuar mbi këto pyetje hulumtuese:

1. A kanë mësimdhënësit trajnime për të punuar me fëmijë të talentuar?
2. Cilat janë metodat më të përshtatshme për të punuar me fëmijë të talentuar?
3. Si duhet të bëhet vlerësimi i fëmijëve që janë identifikuar me talente të caktuara?

3.1 Pjesëmarrësit

Popullata e këtij hulumtimi përfshin mësimdhënës të arsimit fillor në shkollën fillore "Abdullah Shabani" në Mitrovicë. Mostra përbëhet nga 13 mësimdhënës që punojnë në nivele të ndryshme

të arsimit fillor. Pjesëmarrësit janë përzgjedhur duke përdorur një strategji të përzgjedhjes së përshtatshme (purposive sampling), duke marrë në konsideratë përvojën e tyre me nxënës të talentuar. Karakteristikat demografike të pjesëmarrësve përfshijnë gjininë, moshën, vitet e përvojës, pjesëmarrjen në trajnime për nxënës të talentuar dhe përgatitja e fakultetit për punën me fëmijë të talentuar.
Të dhënat demografike për pjesëmarrësit në hulumtim janë prezantuar në tabelën në vijim. Nga të gjitha mësimdhënëset, asnjë nuk ka ndjekur trajnime për punën me fëmijët e talentuar.

Tabela 1.
Gjinia, mosha dhe eksperienca

Variablat		*Numri*	*Përqindja*
Gjinia	Femër	13	100.0
Mosha	26-34 vjeç	3	23.1
	35-44 vjeç	6	46.2
	45-54 vjeç	2	15.4
	mbi 55 vjeç	2	15.4
Eksperienca		16.62	8.84

3.2 Instrumenti

Në këtë hulumtim është aplikuar pyetësori si instrument për mbledhjen e të dhënave. Pyetësori është përpiluar nga Lenvik et al. (2023) dhe titullohet: "Adapted education for gifted students in Norway: A mixed methods study". Natyrisht, pjesa e parë e pyetësorit përmban pyetje demografike, ndërsa në pjesën tjetër të pyetësorit janë pyetjet që na orientojnë drejt qëllimit dhe objektivave të këtij hulumtimi. Për ta validuar pyetësorin në fjalë, është bërë edhe vlefshmëria e tij me anë të Cronbach Alpha, e cila ka dalë të jetë α=.786.

3.3 Procedura e mbledhjes së të dhënave

Procesi i mbledhjes është realizuar në shkollën përkatëse, ku janë përzgjedhur mësimdhënëset pjesëmarrëse. Fillimisht, secilit mësimdhënës i është dhënë një formular pajtimi për të siguruar miratimin e tyre për pjesëmarrje në hulumtim. Pyetësorët janë shpërndarë ditën e premte, më 19 dhjetor 2025. Mësimdhënësit e kanë pasur fundjavën në dispozicion për t'i plotësuar pyetësorët në kohën e tyre të lirë. Të dhënat janë mbledhur nga pjesëmarrësit të hënën, më 22 dhjetor 2025.

3.4 Procedura e analizimit të të dhënave

Të dhënat janë analizuar duke i përdorur dy qasje. Për pyetjet demografike është përdorur statistika përshkruese, duke i llogaritur frekuencat dhe përqindjet për secilin variabël me ndihmën e programit SPSS. Për pyetjet e hapura është përdorur analiza tematike për t'i identifikuar dhe kategorizuar temat kryesore që dalin nga përgjigjet.

3.5 Aspekti etik

Hulumtimi është realizuar duke i respektuar parimet etike të kërkimit shkencor. Pjesëmarrësit (mësimdhënësit) janë informuar plotësisht mbi qëllimin e hulumtimit dhe procesin e mbledhjes së të dhënave. Para se t'i plotësonin pyetësorët, ata e kanë nënshkruar një formular pajtimi, që

garanton miratimin e tyre të plotë për pjesëmarrje dhe konfirmimin se janë të informuar për natyrën anonime të pyetësorit dhe mënyrën e trajtimit të të dhënave. Pyetësorët janë anonim dhe asnjë informacion personal që mund t'i identifikojë individët nuk është mbledhur. Pjesëmarrësve u është dhënë mundësia për t'u tërhequr nga hulumtimi në çdo moment pa pasoja dhe të dhënat e mbledhura do të përdoren vetëm për qëllime kërkimore, duke e ruajtur konfidencialitetin e plotë të përgjigjeve të tyre.

4. Rezultate

Fillimisht duam të kuptojmë nëse mësimdhënësit të cilët kanë qenë pjesëmarrës në hulumtimin tonë janë të përgatitur për të punuar me studentët me talente të veçanta apo jo. Të dhënat e fituara janë paraqitur në Tabelën 2.

Tabela 2.

Përgatitja e mësimdhënësve për punë me fëmijë të talentuar

Variabla		*Numri*	*Përqindja*
A ju ka përgatitur fakulteti për punën me fëmijë të talentuar?	Po	2	15.4
	Jo	11	84.6

Të dhënat e mbledhura nga 13 mësuese tregojnë se shumica dërrmuese nuk ndihen të përgatitura nga fakulteti për të punuar me fëmijë të talentuar. Nga 13 pjesëmarrëse, vetëm 2 mësuese (15.4%) deklarojnë se fakulteti i ka përgatitur për këtë lloj pune, ndërsa 11 mësuese të tjera (84.6%) ndihen të papërgatitura. Kjo tregon një hendek të dukshëm midis asaj që ofron arsimi formal dhe nevojave praktike të mësueseve për të adresuar aftësitë dhe potencialin e nxënësve të talentuar. Analiza e kësaj situate sugjeron se programet universitare aktuale mund të mos përfshijnë module të mjaftueshme të fokusuar tek identifikimi i nxënësve të talentuar dhe zhvillimi i metodave të përshtatura të mësimdhënies për ta. Mësueset që ndihen të papërgatitura mund të hasin vështirësi në planifikimin e aktiviteteve sfiduese, përdorimin e metodave të diferencuara ose vlerësimin e potencialit të nxënësve jashtë nivelit standard të klasës.

Një tjetër pyetje me interes për t'u kuptuar ka qenë edhe ndjekja e trajnimeve nga ana e mësimdhënësve. Trajnimet janë pjesë shumë e rëndësishme që ndikojnë direkt në zhvillimin profesional të mësimdhënës. Të dhënat statistikore në lidhje me pjesëmarrjen e mësimdhënësve në trajnime janë paraqitur në Tabelën 3.

Tabela 3.

Pjesëmarrja e mësimdhënësve në trajnime

Përgjigje	*Frekuenca*	*Përqindja*
Jo	13	100.0
Po	0	0.00

Të dhënat mbi pjesëmarrjen e mësimdhënësve në trajnime e tregojnë një problem të rëndësishëm praktik. Nga 13 mësuese të anketuara, asnjë nuk ka marrë pjesë në trajnime të specializuara për punën me nxënës të talentuar. Ky rezultat tregon se mësueset nuk janë ekspozuar ndaj mjeteve dhe metodave të nevojshme për të përshtatur mësimdhënien në mënyrë që të përmbushin nevojat individuale dhe potencialin e nxënësve me aftësi të larta.

Po ashtu, për sa u përket pyetjeve të hapura, të cilat janë bërë me qëllim që të kemi një pasqyrim më të gjerë të pikëpamjes së mësimdhënësve në lidhje me metodat që ata po përdorin, ato janë prezantuar më poshtë.

Pyetja e parë është: Si mendoni, cilat metoda duhet t'i përdorë një mësimdhënës për nxënësit e talentuar? Mësimdhënësit e theksuan rëndësinë e metodave adekuate të punës, pasi që ato e sfidojnë në njërën anë, por edhe përshtaten me aftësitë individuale të nxënësve të talentuar. Nuk pohuan ndonjë metodë specifike e cila ka rezultuar të jetë efikase, si dhe theksuan se PIA dhe mësimi i diferencuar janë të preferuarat, duke përfshirë gjithashtu projekte dhe hulumtime jashtë programit.

Pyetja e dytë kishte të bënte me interpretimin e 2 metodave që mësimdhënësët i përdornin. Sipas mësimdhënëseve, ato i japin përparësi mësimit të diferencuar dhe punës me grupe të vogla si metoda për t'i mbështetur nxënësit e talentuar. Po ashtu, ato theksuan që për fëmijët e identifikuar me talente, herë pas here vijnë për monitorim të këtyre fëmijëve edhe ekspertë të fushës specifike. Një veprimtari e tillë është domethënëse për fëmijët e talentuar, pasi që u ndihmon në zhvillimin e tyre dhe përmirësimin e pikave specifike.

Pyetja e tretë ishte mbi mendimet e mësimdhënësve se si duhet të bëhet vlerësimi me notë për këta nxënës. Mësimdhënësët e përfshira në këtë hulumtim sugjeruan një qasje të diferencuar në vlerësim, që përfshinte teste të avancuara dhe rubrika specifike që i vlerësojnë aftësitë dhe angazhimin unik të nxënësve të talentuar.

Ndërsa pyetja e fundit për mësimdhënësët ishte se cilat janë sfidat që ato kanë në punën me fëmijët e talentuar. Ato i paraqitën si sfida të zakonshme numrin e madh i nxënësve në klasë dhe mungesën e kushteve. Gjithashtu, menaxhimi i detyrave shtesë dhe adresimi i pritshmërive të larta janë sfida kryesore që përballen mësimdhënësit kur punojnë me nxënës të talentuar.

5. Diskutim

Rezultatet tregojnë se asnjë nga mësimdhënësët pjesëmarrëse nuk ka ndjekur trajnime për punën me nxënës të talentuar dhe vetëm 15.4% ndihen të përgatitur nga fakulteti për këtë detyrë. Këto gjetje përputhen me studimet e Nicholas et al. (2024), të cilat e theksojnë mungesën e përgatitjes dhe të angazhimit të mësimdhënësve për shkak të barrierave praktike dhe mungesës së trajnimeve specifike. Mungesa e trajnimeve profesionale sugjeron se, edhe nëse disa mësuese ndihen të përgatitura nga fakulteti në një masë minimale, në praktikë ato nuk kanë mundësinë të zbatojnë metoda të avancuara të diferencimit të mësimdhënies. Kjo situatë ka pasoja të drejtpërdrejta mbi cilësinë e mësimdhënies dhe zhvillimin e nxënësve të talentuar, pasi ata mund të mos marrin mjaftueshëm sfida akademike, aktivitete kreative ose mbështetje të përshtatur sipas aftësive të tyre.

Mësimdhënësit preferojnë metoda si mësimi i diferencuar dhe puna në grupe të vogla, të cilat literaturat, si ato të Gubbins et al. (2021), i identifikojnë si mënyra efektive për ta zhvilluar potencialin e nxënësve të talentuar. Gjithashtu, përmendja e projekteve dhe e hulumtimeve e mbështet idenë e modelit të identifikimit dhe të zhvillimit të talenteve sipas Almukhambetova et al. (2020), që e promovojnë motivimin dhe angazhimin e tyre afatgjatë.

Në përmbledhje, mungesa e trajnimeve dhe e përgatitjes profesionale për mësimdhënësit e pengon zbatimin e metodave të përshtatura për nxënësit e talentuar. Sidoqoftë, metodat si mësimi i diferencuar dhe puna me grupe të vogla mbeten ndër më efektivet për mbështetjen e tyre. Si konkluzion, për ta përmirësuar situatën nevojitet fokus në trajnime profesionale, në kurrikula gjithëpërfshirëse dhe në përmirësimin e kushteve të punës për mësimdhënësit. Për më tepër, kjo situatë mund të ndikojë edhe në motivimin dhe efektivitetin e mësimdhënies, pasi mësueset që nuk

ndihen të pajisura me njohuri dhe aftësi të nevojshme mund ta shmangin ose të mos i adresojnë në mënyrë adekuate nevojat e nxënësve të talentuar. Nga ky rezultat del një nevojë e qartë për përforcim të trajnimeve profesionale, si dhe për integrimin e moduleve të specializuara mbi arsimin e nxënësve të talentuar brenda kurrikulës universitare.

Referencat

1. Akdeniz, H., & Bangir Alpan, G. (2020). *Analysis of gifted and talented students' creative problem solving styles. TALENT, 10*(1), 79 – 94. https://doi.org/10.46893/talent.758416
2. Almukhambetova, A., & Torrano, D. H. (2020). Gifted students' adjustment and underachievement in university: An exploration from the self-determination theory perspective. *Gifted Child Quarterly, 64*(2), 117 – 131. https://doi.org/10.1177/0016986220905525
3. Brink, H. (2025). *The complexity, autonomy, authenticity, and support (CAAS) framework for gifted students' needs in technology education: A systematic literature review. Roeper Review, 47*(2), 125–135. https://doi.org/10.1080/02783193.2025.2466514
4. Da Costa, M. P., & Lubart, T. I. (2016). Gifted and talented children: Heterogeneity and individual differences. *Anales de Psicología / Annals of Psychology, 32*(3), 662–671. https://doi.org/10.6018/analesps.32.3.259421
5. Delgado-Valencia, L., Delgado, B., Navarro-Soria, I., Torrecillas, M., Rosales-Gómez, M., Sánchez-Herrera, M. D. L. C., & Soto-Díaz, M. (2025). *The identification of giftedness in children: A systematic review. Education Sciences, 15*(8), 1012. https://doi.org/10.3390/educsci15081012
6. Gubbins, E. J., Siegle, D., Ottone-Cross, K., McCoach, D. B., Langley, S. D., Callahan, C. M., Caughey, M. (2021). Identifying and serving gifted and talented students: Are identification and services connected? *Gifted Child Quarterly, 65*(2), 115–131. https://doi.org/10.1177/0016986220988308
7. Johnsen, S. K. (2024). Identifying and engaging gifted students from diverse backgrounds and cultures. *Gifted Child Today, 47*(4), 237–238. https://doi.org/10.1177/10762175241267177
8. Karahan, T. F. (2025). *Gifted children: A study of identification and placement practices in different countries. Kafkasya Journal of Health Sciences, 2*(2), 65 – 71. https://doi.org/10.5281/zenodo.17999744
9. Lenvik, A., Jones, L. O., & Hesjedal, E. (2023). *Adapted education for gifted students in Norway: A mixed methods study. Education Sciences, 13*(8), 774. https://doi.org/10.3390/educsci13080774
10. Mossberg, F., & Lundqvist, J. (2025). *Giftedness and talent in inclusive preschools: A multiple-case study regarding identification, teaching, quality of interactions, and experiences of children. Journal of Pedagogical Research, 9*(5), 20–39. https://doi.org/10.33902/JPR.202534450
11. Nicholas, M., Skourdoumbis, A., & Bradbury, O. (2024). Meeting the needs and potentials of high-ability, high-performing, and gifted students via differentiation. *Gifted Child Quarterly, 68*(2), 154–172. https://doi.org/10.1177/00169862231222225
12. Papadopoulos, D. (2021). *Parenting the exceptional social-emotional needs of gifted and talented children: What do we know? Children, 8*(11), 953. https://doi.org/10.3390/children8110953
13. Reynen-Woodward, K., Round, P., & Subban, P. (2023). *Gifted, disadvantaged, unseen: A scoping study of giftedness, disadvantage and cultural difference in young adult learners.*

Social Sciences & Humanities Open, 7(1), Article 100477. https://doi.org/10.1016/j.ssaho.2023.100477

14. Shabani, Y., & Atanasoska, T. (2021). *The role of the teacher in identifying the talented and gifted children. Journal of Educational Sciences Theory and Practice, 16*(2), 70–80. https://doi.org/10.46763/JESPT21162070a
15. Shaheen, H. R. A. (2025*). The impact of early giftedness identification on long-term academic success: A cross-sectional study in King Abdullah II schools for excellence in Jordan. Frontiers in Education, 10,* 1594727. https://doi.org/10.3389/feduc.2025.1594727
16. Siegle, D., McCoach, D. B., Boldt, G. T., Hamilton, R., Gubbins, E. J., & Callahan, C. M. (2025). *What really happens in gifted and talented education?: A portrait of three states. Gifted Child Quarterly.* Advance online publication. https://doi.org/10.1177/00169862251370673
17. Tirri, K., & Margrain, V. (2023). Identifying and supporting giftedness and talent in schools—Introduction to a special collection of research. *Education Sciences, 13*(12), 1205. https://doi.org/10.3390/educsci13121205
18. Zheng, X., Yang, Z.-Q., Cao, J., & Cheng, J. (2025). *Predicting multi-type talented students in secondary school using semi-supervised machine learning*. *arXiv*, https://doi.org/10.48550/arXiv.2509.00863

Perceptimet e Mësimdhënësve në Lidhje me Ndikimin e Artit Në Formë Grupore në Zhvillimin Social të Nxënësve

Prof. Ass. Sarande Kika Bahtiri, University "Isa Boletini" in Mitrovica
Elvidona Mazhiqi, University "Isa Boletini" in Mitrovica
Elmedina Maloku, University "Isa Boletini" in Mitrovica

Abstrakt

Qëllimi i këtij studimi është të eksplorojë perceptimet e mësimdhënësve lidhur me ndikimin e aktiviteteve artistike në formë grupore mbi zhvillimin social të nxënësve. Mësimdhënësit luajnë një rol të pazëvendësueshëm në udhëzimin e nxënësve dhe në promovimin e rritjes së tyre sociale, duke krijuar mundësi për ndërveprim dhe bashkëpunim. Arti, veçanërisht kur realizohet në kontekste grupore, ofron një mjet ideal për t'i përmirësuar aftësitë sociale të nxënësve, duke përfshirë bashkëpunimin, empatinë, të kuptuarit e njëri-tjetrit, ndihmën e kështu me radhë.
Ky është një hulumtim sasior, ku për mbledhjen e të dhënave është përdorur pyetësori nga Supersurvey. (n.d.), i cili është validuar dhe Cronbach Alpha është α=.753. Pjesëmarrës në hulumtim janë 60 mësimdhënës të shkollave fillore në Mitrovicë. Për më tepër, rezultatet tregojnë se mësimdhënësit me kualifikime më të larta akademike e perceptojnë artin grupor si më efektiv në promovimin e zhvillimit social të nxënësve sesa mësimdhënësit me kualifikim akademik më të ulët. Mësimdhënëset femra raportuan perceptime më pozitive lidhur me krijimin e marrëdhënieve sociale dhe kuptimin reciprok midis nxënësve gjatë punës grupore në lëndën e artit te nxënësit. Si përfundim, rezultatet e theksojnë rëndësinë e integrimit të përvojave të strukturuara të artit grupor në mjediset arsimore për të mbështetur zhvillimin social holistik.

Fjalët kyçe: Perceptimet, mësimdhënës, arti grupor, zhvillimi social, nxënësve

1. Hyrje

Mësimdhënësit kanë rol të pazëvendësueshëm në orientimin dhe zhvillimin e nxënësve. Ata bartin përgjegjësi për zhvillimin adekuat social të nxënësve. Përgjegjësia e tyre bie mbi krijimin e mundësive të përshtatshme për zhvillimin social të nxënësve. Natyrisht, kemi forma të ndryshme të interpretimit të artit nga ana e mësimdhënësve, madje mbështetur në të dhënat që Haanstra et al. (2008) i ka prezantuar në hulumtimin e tij, mësimdhënësit kanë treguar prirje për të bërë ndërlidhjen mes artit dhe formave të tij të mësuara në klasë, me artin jashtë shkollës. Nga kjo nënkuptojmë që orientimin e të mësuarit të artit në formë individuale apo grupore e orienton vetë mësimdhënësi, por edhe përmbajtjen e tij arti dhe vlerat që i përcjell ai lloj i artit (Pitri et al., 2025).

Arti është mundësia ideale për të promovuar vlera të caktuara te nxënësit. Kur mësimdhënësi e bën planifikimin e realizimit të artit duke e përdorur punën grupore, ai realisht po i ndihmon nxënësit në krijimin e relacioneve sociale të cilat po vijnë nga një burim pune dinamike që është i përbërë nga dy variabla, mjedisi i të mësuarit dhe ndërveprimi social (Lauss & Helm, 2024). Mbështetur në të gjeturat e hulumtimit të realizuar nga Thuketana dhe Westhof (2018), kur nxënësit punojnë në grup gjatë lëndës së artit, te këta nxënës është vërejtur rritja e vetëbesimit në formë shumë më të shpejtë, në krahasim me nxënësit të cilët punojnë individualisht. Madje, edhe ne eksperimentin e bërë nga Vega-Ramirez et al. (2022) erdhën në përfundim që metoda grupore e realizimit të artit, përveç që ndikoi në disponim dhe humor më të mirë të pjesëmarrësve, ajo i ndihmoi ata që të njohin njëri-tjetrit dhe duke shkëmbyer idetë artistike, arritën të krijonin ide të reja konstruktive.

Kur realizohet lënda e artit me grupe, është gjithmonë shumë e rëndësishme përcaktimi i metodës dhe teknikës së punës, natyrisht në varësi të temës që do të shtjellohet apo punohet. Kur

flasim për zhvillimin social, natyrisht që qasja artistike duhet ta ketë metodën dhe teknikën e duhur, në mënyrë që të realizohet planifikimi i të mësuarit që mësimdhënësi ka bërë, por edhe përmbushja e rezultateve të të nxënit (Lee & Lee, 2021). Kështu, duhet të pohojmë se përfshirja e duhur e artit grupor ndikon në zhvillim dhe integrim të nxënësve (Arici, 2017). Sipas Coscun (2022), aktivitetet artistike, të çfarëdo formë, ndihmojnë në promovimin e prosociale te fëmijë, përfshirë: ndarjen e gjërave me njëri-tjetrin, bashkëpunimin dhe ndihmën nga njëri-tjetrit.

Prandaj, mbi këtë arsyetim, mund te themi që ata duhet të punojnë duke u mbështetur në metoda dhe teknika adekuate të cilat krijojnë mundësi të përshtatshme për nxënësit që të krijojnë raporte sociale të përshtatshme. Arti është një mundësi e mirë që fëmijët të afrohen më njëri-tjetrin dhe të ndihmojnë njëri-tjetrin në zhvillimin social të tyre. Me fjalë të tjera, mundësia e njohjes së nxënësve të ndryshëm, forcimi i aspektit social të nxënësve dhe zhvillimi i qëndrueshmërisë personale në raport me vetveten apo me të tjerët (Potocnik & Pavel, 2024). Prandaj, rëndësia e arteve kolektive apo të krijimi të mundësive që nxënësit të punojnë së bashku është fundamentale. Ani pse në këtë hulumtim jemi të fokusuar vetëm në aspektin social, duhet të theksojmë që përfitimi që kanë nxënësit nuk është vetëm në një fushë. Fëmijët përfitojnë edhe në aspektin emocional, fizik dhe akademik (May et al., 2015).

2. Rishikim i literaturës

2.1 Roli i artit në zhvillimin social të nxënësve

Duhet të pohohet fuqishëm se arti është një mundësi ideale për zhvillimin social të nxënësve, pasi që arti nënkupton mënyrën e lirshme të të mësuarit dhe ndërveprimit social. Në këtë kontekst, duhet të kemi të qartë që kemi të bëjmë me sjelljen dhe aftësitë sociale të nxënësve (Winner et al., 2013). Me fjalë të tjera, arti i ndihmon nxënësit që të fuqizojnë anën sociale të tyre nëpërmjet krijimit të qëndrueshmërisë, empatisë dhe kulturës (Smith, 2023). Prandaj, mësimdhënësit duhet t'u mësojnë nxënësve të tyre forma të ndryshme sociale, të cilat natyrisht që do të zgjasin gjatë gjithë jeteës. Mbështetur në hulumtimin e realizuar nga Lavric dhe Soponaru (2023), erdhën në përfundim që arti në grup mund të konsiderohet thjeshtë si një terapi, pasi që rezultatet e hulumtimit të tyre nxorën në pah që arti në grup ndikonte në uljen e ankthit dhe ngritjet e sjelljeve prosociale brenda grupit hulumtues, madje e njëjta gjë manifestohej edhe te fëmijët që kishin probleme neuro-psiki-motorike.

Në radhë të parë, arti ndërlidhet me talentin, ndërsa në radhë të dytë, arti ndërlidhet me mënyrën individuale të perceptimit të individit. Secili mund të perceptojmë apo të kuptojmë në një formë specifike, e cila është unike për secilin individ. Mbi këtë bazë, mësimdhënësi është i obliguar që t'i orientojnë dhe t'i përkrahë nxënësit e vet në lidhje me individualitetin e vet, shprehjen e atij individualiteti dhe ndërveprimin me të tjerët.

2.2 Arti grupor si mundësi e zhvillimit social të nxënësve

Përcaktimi i metodave të punës është një çështje e cila kërkon analizë dhe vlerësim të duhur të të gjithë indikatorëve të cilët janë të përfshirë në formë direkte apo indirekte në procesin e të mësuarit. Prandaj, natyrës së punës gjatë lëndës së artit, mësimdhënësi e ka për obligim që t'ia përshtatë të mësuarit dhe të kuptuarit e duhur nxënësve të vet. Në këtë formë kemi të bëjmë edhe me krijimin e besimit dhe me ndjenjën e sigurisë (Bryant & Suleman, 2024). Mirëpo, gjithmonë duhet të kenë në konsideratë edhe krijimin e mundësive të përshtatshme që nxënësit të përfshihen dhe të shoqërohen me njëri-tjetrin. Mësimdhënësit po ashtu duhet të kenë në konsideratë që nxënësve t'ua shpjegojnë që ndërveprimi, ndihma, bashkëpunimi janë vlera që secili individ duhet t'i ketë (Brouillette, 2010).

3. Metodologjia e hulumtimit

Metoda e këtij punimi kërkimor është sasiore, ndërsa instrumentet e përdorura gjenerojnë të dhëna ndër-sektoriale. Ky studim ka për qëllim të eksplorojë perspektivat e mësuesve mbi mënyrën se si aktivitetet artistike në formë grupore ndikojnë në zhvillimin social të nxënësve, duke përfshirë aftësitë e bashkëpunimit, komunikimit dhe integrimit në grup.

3.1 Pyetjet e hulumtimit

Pyetjet dhe hipotezat e këtij studimi janë si vijon:

Pyetja kërkimore 1: Si e perceptojnë mësuesit ndikimin e aktiviteteve artistike në formë grupore mbi zhvillimin social të nxënësve?

H1: Mësuesit me përvojë profesionale e perceptojnë artin në grup si një mjet më efektiv për rregullimin e zhvillimit social të nxënësve

3.2 Instrumenti

Pjesa e parë e pyetësorit mbledh informacion demografik, duke përfshirë gjininë e mësuesve, numrin e nxënësve që ata mësojnë, vitet e përvojës në mësimdhënie, vendbanimin, kualifikimet arsimore dhe niveli i klasës së nxënësve nën drejtimin e tyre. Gjithashtu, për të marrë të dhënat, në këtë punim është përdorur instrumenti nga Supersurvey. (n.d.), i cili ka sjellë të dhëna shumë të rëndësishme në lidhje me qëllimin dhe objektivat e këtij hulumtimi. Për të validuar pyetësorin në fjalë është bërë edhe vlefshmëria e tij me anë të Cronbach Alpha e cila ka dalë të jetë α=.753

3.3 Pjesëmarrësit

Në këtë hulumtim kanë marrë pjesë mësimdhënësit që japin mësim nga klasa e parë deri në të pestën. Pjesëmarrës të këtij hulumtimi janë 60 mësimdhënës të shkollave fillore të mesme të ulëta në Komunën e Mitrovicës, respektivisht nga shkollat: "Migjeni", "Abdullah Shabani" dhe "Nonda Bulka". Mbështetur në idenë që fëmija lind dhe zhvillohet me idenë për të bashkëvepruar me të tjerët, në çfarëdo forme, çoftë ndihmë apo nevojë dhe motivim i brendshëm, dhe arti është një fushë që mund të ndikojë në zhvillim dhe socializim të duhur, kemi bërë një integrim të të dyjave. Në anën tjetër, janë mësimdhënësit që e kanë mundësinë e madhe dhe në mënyrë direkte mund të ndikojnë në përmirësimin social të nxënësve.

Tabela 1. Të dhënat demografike të pjesëmarrësve

Gjinia	N	Niveli i Edukimit	N
Femër	54	Bachelor	43
Mashkull	6	Master	17
Përvoja e punës		Klasa në të cilën jepni mësim	
0 – 10	17	1	11
11 – 20	20	2	23
21 – 30	23	3	13
		4	6
Numri i nxënësve në klasë		5	7
0 – 15	2		
26 – 30	25		
31 e më tepër	33		

3.4 Konsiderata etike

Në këtë hulumtim është respektuar etika profesionale e hulumtimeve sociale. Fillimisht janë njoftuar mësimdhënësit për natyrën e pyetësorëve dhe u është shpjeguar që këta pyetësorë nuk do të përdoren edhe për hulumtime të tjera, por vetëm për këtë hulumtim. Anonimiteti është një element tjetër i cili është respektuar në mënyrë që pjesëmarrësit të ndihen të lirshëm për ta plotësuar pyetësorin. Të dhënat e mbledhura me anë të pyetësorëve janë ruajtur në një vend të besueshëm në mënyrë që mos të kenë qasje në ta personat të cilët janë të përshirë në këtë punim hulumtues.

4. Rezultatet

Fillimisht do të analizojmë përgjigjet të cilat na dërgojnë drejt perceptimeve të mësimdhënësve për rëndësinë e artit, rëndësinë e punës grupore në art, përfitimet sociale që nxënësit marrin nga arti e kështu me radhë. Me anë të t-test është analizuar perceptimi i mësimdhënësve, duke u bazuar në shkollimin që kanë këta mësimdhënës, nëse koha që nxënësit kalojnë në shkollë është solide për zhvillimin e kreativitetit të atyre nxënësve. Të dhënat numerike janë paraqitur në Tabelën 2.

Tabela 2. *Sipas shkollimit të mësimdhënësve, koha në shkollë ndikon në zhvillimin solid të kreativitetit të fëmijëve*

	N	Mean	SD	T	df	P
Bachelor	43	3.26	.75	5.243	58	.000
Master	17	4.29	.47			

Të dhënat nga t-test zbuluan që ka dallime signifikante në mes të shkollimit të mësimdhënësve dhe perceptimeve të tyre nëse koha në shkollë ndikon në zhvillimin solid të kreativitetit të nxënësve, t(58)=5.243, p=.000. Sidoqoftë, rezultatet desktiptive na tregojnë që pjesëmarrësit që e kanë të përfunduar nivelin Master (M=4.29, SD=0.47) raportuan perceptime më të larta mbi përfitimet që nxënësit mund të marrin në shkollë, në raport me mësimdhënësit që e kishin të kryer nivelin Bachelor të shkollimit, të cilët raportuan perceptim më të ulët (M=3.26, SD=0.75).

T-test analiza është përdorur edhe për të analizuar perceptimet e mësimdhënësve në baza gjinore, nëse ndarja e nxënësve nëpër grupet ndikon në krijimin e shoqërive të reja në mes të nxënësve dhe nëse grupet që krijohen për të realizuar art së bashku ndikojnë në të kuptuarit e nxënësve ndaj njëri-tjetrit. Të dhënat e dala nga t-test dhe statistika deskriptive janë paraqitur në Tabelën 3.

Tabela 3. *T-test mbi perceptimet e mësimdhënsve mbi krijimin e artit në grup te nxënësit*

	Gjinia	N	Mean	SD	T	df	P
Krijimin e raporteve shoqërore	Femër	54	4.70	.83	5.243	58	.000
	Mashkull	6	4.50	.54			
Krijimin e mundësisë për të kuptuar të tjerët	Femër	54	4.70	.83	5.243	58	.000
	Mashkull	6	4.50	.54			

Siç shihet nga tabela lart, rezultatet e t-testit tregojnë se ekziston një dallim statistikisht domethënës ndërmjet mësimdhënëseve femra dhe atyre meshkuj në perceptimet e tyre lidhur me krijimin e

raporteve shoqërore të nxënësve gjatë orës së artit dhe punës grupore, t(58) = 5.243, p=.001. Mirëpo, sa i përket statistikës deskriptive, të dhënat tregojnë se mësimdhënëset femra raportuan perceptime më të larta, M=4.70, SD=0.83, krahasuar me mësimdhënësit meshkuj, M=4.50, SD=0.54. Kjo tregon se femrat kanë perceptime më pozitive lidhur me krijimin e raporteve shoqërore.

Në anën tjetër, rezultatet e t-testit tregojnë se ekziston një dallim statistikisht domethënës ndërmjet mësimdhënëseve femra dhe atyre meshkuj në perceptimet e tyre lidhur me krijimin e mundësive për të kuptuar njëri-tjetrin gjatë orës së artit dhe punës grupore t(58)=5.243, p=.001. Sa i përket statistikës deskriptive, të dhënat tregojnë se mësimdhënëset femra raportuan perceptime më të larta, M=4.70, SD=0.83, në krahasim me mësimdhënësit meshkuj, M=4.50, SD=0.54. Megjithatë, duhet theksuar se numri i vogël i pjesëmarrësve meshkuj mund të ndikojë në interpretimin dhe përgjithësimin e këtyre rezultateve.

Është bërë edhe analiza mbi perceptimin e mësimdhënësve në raport me ndikimin e aktiviteteve artistike të nxënësve në krijimin e raporteve sociale dhe në të kuptuarit e njëri tjetrit. Për të nxjerrë të dhënat e nevojshme statistikore është aplikuar ANOVA, dhe janë paraqitur në Tabelën 4, ndërsa Tabela 5 i paraqet të dhënat deskriptive të së njëjtës analizë. Kjo analizë ndërlidhet me hipotezën e hulumtimit, e cila është vërtetuar.

Tabela 4. *Perceptimet e mësimdhënësve mbi ndikimin e aktiviteteve artistike te nxënësit*

	SS	df	MS	F	Sig.
Krijimin e raporteve shoqërore	24.733	7	3.533	12.89	.000
	14.250	52	.274		
Krijimin e mundësisë për të kuptuar të tjerët	10.983	7	1.569	67.99	.000
	1.200	52	.023		

Tabela 5. *Të dhënat deskriptive mbi perceptimet e mësimdhënësve mbi ndikimin e aktiviteteve artistike te nxënësit*

	Përvoja e punës	N	M	SD
Krijimin e raporteve shoqërore	0 – 10	17	4.65	.49
	11 – 20	20	4.45	1.11
	21 – 30	23	4.91	.41
Krijimin e mundësisë për të kuptuar të tjerët	0 – 10	17	4.65	.49
	11 – 20	20	4.75	.44
	21 – 30	23	4.74	.44

Analiza e ANOVA zbuloi lidhje të pranueshme statistikore në mes të perceptimeve të mësimdhënësve mbi ndikimin e aktiviteteve artistike te nxënësit dhe krijimit të raporteve, F(7,52)=12.89, p=.001. Shuma e katrorëve ndërmjet grupeve ishte 24.73 (MS=3.53), duke treguar një variabilitet të konsiderueshëm ndërmjet grupeve. Sidoqoftë, mbështetur në të dhënat deskriptive, mësimdhënësit me 21–30 vjet përvojë raportuan nivelin më të lartë të perceptimit, M=4.91, SD=0.42, në krahasim me mësimdhënësit me 0–10 vite përvojë, M=4.65, SD=0.49.

Po ashtu, u analizuan edhe perceptimet e mësimdhënësve mbi ndikimin e aktiviteteve te nxënësit dhe krijimin e mundësisë për të kuptuar të tjerët. Rezultatet treguan një efekt statistikisht të rëndësishëm, $F(7,52)=67.99$, $p<.001$, duke treguar se perceptimet ndryshojnë ndjeshëm ndërmjet grupeve. Sidoqoftë, mbështetur në të dhënat deskriptive, mësimdhënësit me 11–20 vjet përvojë pune raportuan perceptimin më të lartë, M=4.75, SD=.49), ndjekur nga ata me 21–30 vjet, M=4.74, SD=.44, dhe perceptimin më të ulët e patën mësimdhënësit me 0–10 vjet përvojë pune, M=4.65, SD=.49.

Një gjë tjetër më interes për t'u analizuar ka të bëjë me numrin e nxënësve në klasë dhe perceptimin e mësimdhënësve, mbështetur në atë numër të nxënëve në krijimin e grupeve të nxënësve të cilët do të mësojnë apo bëjnë art së bashku në mënyrë që të krijojnë shoqëri të reja dhe në të kuptuarit e njëri-tjetrit. Të dhënat janë analizuar përmes ANOVA dhe janë paraqitur në Tabelën 6, ndërsa të dhënat deskriptive janë vendosur në Tabelën 7.

Tabela 6. *T-test mbi perceptimet e mësimdhënësve për artin dhe numrin e nxënësve*

	SS	df	MS	F	Sig.
Krijimin e raporteve shoqërore	.763	2	.381	1.060	.308
	38.221	57	.671		
Krijimin e mundësisë për të kuptuar të tjerët	.198	2	.99	.833	.365
	11.985	57	.0210		

Tabela 7. *Të dhënat deskriptive mbi perceptimet e mësimdhënësve për artin dhe numrin e nxënësve*

	Numri i nxënësve	N	M	SD
Krijimin e raporteve shoqërore	0 – 15	2	5.00	.00
	26 – 30	25	4.56	1.12
	31 – më shumë	33	4.76	.50
Krijimin e mundësisë për të kuptuar të tjerët	0 – 15	2	5.00	.00
	26 – 30	25	4.67	.47
	31 – më shumë	33	4.73	.45

Rezultatet e analizës ANOVA tregojnë se nuk ekziston një dallim statistikisht domethënës ndërmjet grupeve bazuar në numrin e nxënësve sa u përket perceptimeve për krijimin e raporteve shoqërore gjatë punës së artit në grup $F(2, 57)=1.060$, $p=.308$. Mirëpo, mbështetur në analizën deskriptive, mësimdhënësit që punojnë me klasa me 0–15 nxënës kanë perceptim më të lartë për këtë gjë M=5.00, SD=0.00, në krahasim më mësimdhënësit që kanë raportuar se në klasën e tyre janë 26–30 nxënës, M=4.56, SD=1.12.

Po ashtu, rezultatet e analizës ANOVA tregojnë se nuk ekziston një dallim statistikisht domethënës ndërmjet grupeve që punojnë bashkërisht art, krahasuar me numrin e nxënësve sa i përket krijimit të mundësive për të kuptuar të tjerët, $F(2, 57)=0.833$, $p=.365$. Sidoqoftë, sa u përket të dhënave deskriptive, ato tregojnë se mësimdhënësit që punojnë me klasa me 0–15 nxënës kanë perceptim më të lartë M=5.00, SD=0.00), ndërkohë, pjesëmarrësit që punojnë me 26–30 nxënës raportuan perceptim më të ulët, M=4.67, SD=0.47.

5. Diskutime dhe Konkludime

Mbështetur në rezultatet e pranuara, mund të themi që përvoja e punës ndikon në perceptimet e mësimdhënësve mbi rolin e grupeve në krijimin e raporteve shoqërore. Sa më e madhe përvoja e punës, aq më i lartë perceptimi i mësimdhënësve mbi rëndësinë e artit në grup. Edhe hulumtimi i bërë nga Flint et al. (2024) erdhi në përfundim që sa më e gjatë të jetë përvoja e punës së mësimdhënësve, aq më pozitive do të jenë perceptimet e tyre. Kjo sugjeron se përvoja profesionale mund të ndikojë në mënyrën se si mësimdhënësit e vlerësojnë efektivitetin e punës në grup për ndërtimin e marrëdhënieve shoqërore. Po ashtu, rezultatet e këtij studimi tregojnë se niveli i shkollimit të mësimdhënësve luan një rol të rëndësishëm në formësimin e perceptimeve të tyre lidhur me ndikimin e kohës së kaluar në shkollë në zhvillimin e kreativitetit të nxënësve. Dallimet statistikisht domethënëse ndërmjet mësimdhënësve me nivel Bachelor dhe atyre me nivel Master sugjerojnë se mësimdhënësit me kualifikime më të larta akademike kanë një vlerësim më pozitiv për përfitimet sociale që nxënësit mund të marrin në shkollë në lëndën e artit.

Në anën tjetër, gjinia ka një ndikim të dukshëm në perceptimet e mësimdhënësve lidhur me rolin e artit në grup në zhvillimin social të fëmijëve. Mësimdhënëset femra raportuan perceptime më të larta se mësimdhënësit meshkuj, si në krijimin e raporteve shoqërore, ashtu edhe në krijimin e mundësive për të kuptuar të tjerët gjatë aktiviteteve artistike në grup. Kjo sugjeron se femrat mund të vlerësojnë më shumë ndikimin e artit në ndërtimin e aftësive sociale dhe empatike të fëmijëve. Edhe në hulumtimin e bërë nga Aslantas (2023), erdhi në përfundim që për sa i përket artit grupor, kemi dallime signifikante në mes të mësimdhënësve femra dhe meshkuj. Megjithatë, numri i vogël i pjesëmarrësve meshkuj mund të kufizojë përgjithësimin e këtyre rezultateve, duke nënvizuar nevojën për studime të mëtejshme me mostra më të balancuara gjinore.

Po ashtu, rezultatet tregojnë se numri i nxënësve në klasë nuk paraqet dallime statistikisht domethënëse në perceptimet e mësimdhënësve lidhur me rolin e artit në grup në krijimin dhe forcimin e raporteve shoqërore. Megjithatë, bazuar në vlerat mesatare, vërehet një prirje që klasat me më pak nxënës të shoqërohen me perceptime më pozitive, duke sugjeruar se sa më i vogël të jetë numri i nxënësve, aq më i favorshëm mund të jetë ndikimi i aktiviteteve artistike në grup në zhvillimin social të nxënësve. Kjo tregon se, edhe pse arti në grup është efektiv në klasa të madhësive të ndryshme, mjediset me më pak nxënës mund të krijojnë kushte më të mira për ndërveprim, bashkëpunim dhe ndërtimin e raporteve shoqërore.

Si konkludim, rezultatet sugjerojnë se mësimdhënësit e vlerësojnë lart rëndësinë e grupeve për njohjen dhe kuptimin e grupeve, me dallime minimale mes grupeve të përvojës.

Referencat

1. Arıcı, E. Y. (2017). *The impact of art education program on the social skills of preschool children. Journal of Education and Training Studies, 5*(5), 17–25. https://doi.org/10.11114/jets.v5i5.2231
2. Aslantas, S. (2023). A review of classroom teachers' perceptions of art and aesthetic field competency with respect to different variables in their classroom practices. *TAY Journal, 7*(4), 1046–1069. https://doi.org/10.29329/tayjournal.2023.610.14
3. Brouillette, L. (2010). *How the arts help children to create healthy social scripts: Exploring the perceptions of elementary teachers. Arts Education Policy Review, 111*(1), 16–24. https://doi.org/10.1080/10632910903228116

4. Bryant, D., & Suleman, F. (2025). Collaborative and side-by-side artmaking: reducing social isolation in refugee youth group art therapy. *International Journal of Art Therapy*, *30*(2), 67–79. https://doi.org/10.1080/17454832.2024.2417723
5. Coskun, L. (2022). *Early childhood preservice teachers' perceptions about art activities: A cross-cultural study. Journal of Innovative Research in Teacher Education, 3*(2), 128–143. https://doi.org/10.29329/jirte.2022.464.5
6. Flint, A., Rubie-Davies, C. M., & Peterson, E. (2024). *Teacher views of relationships between their teaching practices and beliefs, the school context, and student achievement*. *New Zealand Journal of Educational Studies, 59*(1), 157–173. https://doi.org/10.1007/s40841-024-00321-x
7. Haanstra, F., van Strien, E., & Wagenaar, H. (2008). *Teachers' and students' perceptions of good art lessons and good art teaching. International Journal of Education Through Art, 4*(1), 45–55. https://doi.org/10.1386/eta.4.1.45_1
8. Lauss, J., & Helm, C. (2025). *The role of the arts in the classroom: Does integration of the arts promote social relationships in the classroom? Education Sciences, 15*(1), 14. https://doi.org/10.3390/educsci15010014
9. Lavric, M. ., & Soponaru, C. (2023). Art Therapy and Social Emotional Development in Students with Special Educational Needs: Effects on Anxiety, Empathy, and Prosocial Behaviour. *Revista Romaneasca Pentru Educatie Multidimensionala*, *15*(1), 606-621. https://doi.org/10.18662/rrem/15.1/714
10. Lee, H., & Lee, M. J. (2021). *Visual art education and social-emotional learning of students in rural Kenya. International Journal of Educational Research, 108*, 101781. https://doi.org/10.1016/j.ijer.2021.101781
11. May, B. N., & Robinson, N. R. (2016). *Arts teachers' perceptions and attitudes on arts integration while participating in a statewide arts integration initiative*. *Journal of Music Teacher Education, 25*(3), 12–26. https://doi.org/10.1177/1057083714568567
12. Pitri, E., Fella, A., & Michaelidou, A. (2025). *Student–teachers' perceptions about folk art and their implications for teacher education. Frontiers in Education, 10*, 1560489. https://doi.org/10.3389/feduc.2025.1560489
13. Potocnik, R., & Pavel, J. R. (2024). *Visual arts teachers making art – a qualitative study of strengthening the emotional and social skills through visual arts activities*. *Cogent Education, 11*(1), 2372157. https://doi.org/10.1080/2331186X.2024.2372157
14. Smith, T. (2023). *The role of arts education in fostering social and emotional learning: Building resilience, empathy, and cultural competence. Journal of Arts, Society, and Education Studies*, 5(3), 146. https://doi.org/10.1080/13504622.2025.2588268
15. Supersurvey. (n.d.). *Art class interest survey*. Retrieved January 31, 2026, from https://www.supersurvey.com/LPE-art-class-interest
16. Thuketana, N. S., & Westhof, L. (2018). *Group work during visual art activities to reduce indecisiveness. South African Journal of Childhood Education,* 8(1), a447. https://doi.org/10.4102/sajce.V8i1.447
17. Vega-Ramirez, L., Vidaci, A., & Hederich-Martinez, C. (2022). *The effect of group work on expressive-artistic activities for the emotional regulation of university students*. *Education Sciences, 12*(11), 777. https://doi.org/10.3390/educsci12110777
18. Winner, E., Goldstein, T. R., & Vincent-Lancrin, S. (2013). *Art for art's sake? The impact of arts education*. OECD Publishing. https://doi.org/10.1787/9789264180789-en

Mospërputhja Në Mes të Kaluarës Dhe të Tashmes (Lashtësisë Dhe Modernizmit) në Veprën E Ismail Kadaresë

Merita Shefqet Abazi

Professor of Albanian Language and Literature, Poet, Author
Shkup, Maqedonia e Veriut
E-mail: merita_abazi@yahoo.com

Abstract

This paper explores the mismatch between the past and the present—antiquity and modernity—in Ismail Kadare's prose. Across key novels such as Who Brought Doruntina?, The File on H., The Monster, The General of the Dead Army, The Castle, The Three-Arched Bridge, Chronicle in Stone, Broken April and The Palace of Dreams, Kadare stages a persistent clash between inherited codes (myth, legend, oral epic, besa, the Kanun, family honour) and modern forces (institutions, rational inquiry, technology, war, and totalitarian surveillance). The analysis argues that, in Kadare, the past does not remain a closed chapter; it actively intrudes into the present, shaping collective psychology and often producing a sense of fatalism where the individual's agency is constrained. The closing image of Princess Argjiro crystallises this continuity of myth and resistance, showing how ancestral narratives continue to frame modern experience and identity.
Keywords: Kadare; antiquity; modernity; myth; Kanun; allegory; identity.

Ismail Kadare, një emër i njohur dhe shumë i vlerësuar ndërkombëtarisht, për veprat që i përqendrohen historisë, kulturës dhe psikologjisë së popullit tonë shqiptar, i dha letërsisë botërore vepra ku, me fjalën e shkruar dhe me stilin e tij të veçantë, e përshkroi realitetin me elemente të realizmit magjik dhe me alegori politike. Në veprat e Ismail Kadaresë, përplasja mes të shkuarës dhe të ardhmes rrëfehet në një pjesë të madhe të krijimtarisë së tij. Kjo përballje mes traditës dhe modernizmit jep një pasqyrë të ditëve të sotme të shtetit shqiptar dhe përpjekjeve të tij për të ndërtuar një të ardhme moderne.
Në shumë romane të tij, Ismail Kadareja tregon kontrastin mes normave të trashëguara, zakoneve të vjetra dhe dëshirave për një të ardhme më të mirë.

1. Lashtësia, mitologjia dhe thesari popullor

Duke nisur prej mitologjisë dhe këngëve popullore, baladave e motërzimeve të këngëve nëpër vise të ndryshme shqiptare, Kadareja nis e shkruan romane bazuar në baladën e Rozafatit, Baladën e Besës së Kostandinit të vogël me Doruntinën, e shumë elemente që i merr nga lashtësia dhe nga thesari i pasur popullor shqiptar.
Duke e përshkruar traditën e mbajtjes së fjalës së dhënë, çohet nga varri vëllai i vdekur dhe e sjell Doruntinën nënës së përmalluar. Pra, të lashtat dhe të mbinatyrshmet vazhdojnë të ndërhyjnë në jetën moderne. Ato janë besimet e lashta përballë arsyes së sotme; kjo është edhe një simbol i lidhjeve të forta familjare që sfidojnë edhe vdekjen. Besnikëria e Kostandinit ndaj fjalës së dhënë nënës e tregon rëndësinë e bashkësisë dhe respektit familjar në kulturën shqiptare moderne.

2. "Dosja H": moderniteti përballë zakoneve të lashta

Edhe në romanin "Dosja H", I. Kadare e rrëfen në një mënyrë aq të afërt e të bukur përplasjen mes modernitetit dhe lashtësisë përmes historisë së dy antropologëve amerikanë që udhëtojnë në malet e Shqipërisë për të studiuar traditat e këngëve epike. Ndërsa ata përdorin teknologjinë moderne

për të regjistruar dhe analizuar këngët, ata përballen me një shoqëri të mbërthyer thellë në zakonet e saj të lashta dhe me mosbesim ndaj çdo gjëje të re.
Derisa magnetofoni i regjistronte vargjet e këngëve popullore, lart në tavan, i mbështetur me vesh, agjenti dëgjon dhe raporton për "spiunët që po e vjedhin kulturën tonë dhe e shkatërrojnë". Ky kontrast mes shkencës moderne dhe kulturës tradicionale malësore ngre pyetje rreth vlerave që i rezistojnë kohës dhe ndikimit të modernitetit në zakonet e lashta.

3. "Përbindëshi": miti i Trojës dhe realiteti modern

"Përbindëshi" është një roman tjetër me shumë elemente të lashtësisë dhe modernes. Këtu Kadareja e përdor mitin e lashtë të Trojës për ta pasqyruar situatën moderne të Shqipërisë gjatë regjimit totalitar komunist, me qëllim të tregojë se, me frikë e manipulime, pushteti — "përbindëshi", si simbol i një regjimi që e mbante kontrollin e shtetit — ishte i aftë të shkatërronte e të shpërbënte çdo gjë që i pengonte.

4. "Gjenerali i ushtrisë së vdekur": e kaluara që s'pushon së ndikuari

Këto elemente i gjejmë edhe në romanin "Gjenerali i ushtrisë së vdekur". Romani është një paralajmërim se si lufta, që nga lashtësia e gjer në ditët e sotme, jo vetëm që shkatërron jetë, por edhe krijon një të kaluar të mbushur me të vdekur që vazhdojnë të ndikojnë mbi të gjallët.

5. "Kështjella": identiteti i lashtë përballë "modernitetit" të pushtimit

Sa më shumë t'i shikosh veprat e radhitura një nga një, kisha thënë disa fjalë për "Kështjellën" e I. Kadaresë. Në këtë roman, Kadare përshkruan një betejë mes shqiptarëve dhe osmanëve gjatë përpjekjeve të këtyre të fundit për të pushtuar Ballkanin. Romani është një përballje midis një qytetërimi të lashtë, të lidhur me kulturën e pavarur shqiptare, dhe modernitetit ushtarak e politik që përfaqësohet nga Perandoria Osmane.
Osmanët vijnë me teknika dhe teknologji të reja lufte, por ballafaqohen me rezistencën e shqiptarëve, që mbështeten në traditat e tyre të lashta. Ky kontrast pasqyron tensionin mes ruajtjes së identitetit kombëtar dhe nevojës për përshtatje ndaj forcave të reja që ndryshojnë botën.

6. "Ura me tri harqe": progresi dhe supersticioni

"Ura me tri harqe" (1978) paraqet një tjetër përballje midis së vjetrës dhe së resë, ku Kadare përdor ndërtimin e një ure për të simbolizuar ndryshimin që po ndodh në shoqëri. Vepra fokusohet te ndërtimi i një ure të madhe mbi një lumë, një projekt që përfaqëson progresin dhe modernitetin. Megjithatë, ky modernitet përplaset me frikën dhe besimet e lashta të fshatarëve, që besojnë se ura do të sjellë fatkeqësi dhe se është e nevojshme një flijim për ta mbajtur të qëndrueshme.
Konflikti mes supersticioneve të lashta dhe zhvillimeve të reja teknologjike dhe shoqërore është në qendër të romanit.

7. "Kronikë në gur": qyteti tradicional përballë modernitetit të luftës

"Kronikë në gur" (1971), megjithëse kryesisht përshkruan përvojën e një djali të vogël gjatë pushtimit italian dhe gjerman të Shqipërisë gjatë Luftës së Dytë Botërore, përmban një përplasje interesante mes botës së lashtë tradicionale dhe modernitetit të luftës. Qyteti i gurtë ku zhvillohen ngjarjet është një vend ku njerëzit janë ende të lidhur me mitet dhe traditat e tyre të lashta, por ku

zhvillimet moderne, përfshirë luftën dhe teknologjitë e saj shkatërruese, po ndryshojnë botën e tyre përgjithmonë.
Në këtë mënyrë, qyteti bëhet një mikrokozmos ku lashtësia dhe moderniteti ekzistojnë në tension të vazhdueshëm.

8. "Pallati i ëndrrave": kontroll modern dhe mistikë e lashtë

"Pallati i ëndrrave" (1981), edhe pse është një alegori më e gjerë politike, e shfaq përballjen mes lashtësisë dhe modernes përmes strukturës totalitare të Pallatit të Ëndrrave, një institucion që mbledh dhe analizon ëndrrat e qytetarëve për të parashikuar dhe kontrolluar të ardhmen. Ndërsa Pallati përfaqëson një sistem të errët dhe modern të mbikëqyrjes dhe kontrollit, Kadare ndërthur elemente të miteve dhe ëndrrave të lashta, duke sugjeruar se edhe në kohët moderne, e kaluara dhe mistika kanë një ndikim të thellë mbi shoqërinë dhe individët.

9. "Prilli i thyer": Kanuni përballë ligjit dhe kushtetutës

Do të përfundoj me disa fjalë për "Kështjellën" dhe "Prillin e thyer". Kontrasti në mes lashtësisë dhe modernes shihet edhe në veprat si "Kështjella" si dhe "Prilli i thyer", që përshkruajnë konfliktet e përgjakshme historike dhe ballafaqimin e shqiptarëve me pushtues të huaj ("Kështjella"), duke përforcuar temën e rezistencës dhe krenarisë kombëtare.
"Prilli i thyer", në veçanti, tregon se ligji i gjakmarrjes — Kanuni — mbizotëron në jetën sociale dhe private të njerëzve. Vepra shfaqet si një studim i thellë psikologjik dhe kulturor i ndikimit të këtyre zakoneve mbi jetën individuale dhe shoqërore. Kështu, gjakmarrja përplaset me të sotmen: me ligjin dhe kushtetutën.

Përfundim (me Princeshën Argjiro)

Princesha Argjiro, edhe pse princin ia vrau tradhtisht shoku i tij, mbeti besnike. Me djalin në djep u ngjit në kullën e lartë dhe e vrau me shtizë tradhtarin që i kishte hapur dyert e kështjellës vetëm për përfitim; ai kishte marrë shumë lira e flori. Ajo nuk u dorëzua as kur ra ushtari i fundit: atëherë u hodh poshtë me gjithë djepin. Miti thotë se djali jetoi…
Kjo figurë e lashtë e qëndresës e përmbledh më së miri edhe vetë thelbin e kumtesës: te Kadareja, e kaluara nuk mbetet prapa si kujtim, por rri mbi të tashmen si mit, si zakon, si kod morali dhe si ndërgjegje. Ajo përplaset me modernitetin, e vë në provë arsyen dhe institucionet, dhe shpesh e shtyn njeriun drejt një fataliteti ku nuk e zgjedh plotësisht fatin e vet. Prandaj, përplasja e lashtësisë me modernen te Ismail Kadareja mbetet një nga mënyrat më të fuqishme për të kuptuar jo vetëm letërsinë e tij, por edhe historinë dhe psikologjinë tonë shoqërore.

Edukimi Si Faktor Në Ruajtjen E Identitetit Kulturor Dhe Gjuhësor Në Shoqëritë Myslimane Në Kohën E Globalizimit

Prof.Ass.Dr. Rexhep Suma

Fakulteti i Studimeve Islame, Prishtinë
E-mail: rexhepsuma05@gmail.com

Abstrakt

Në kohën e globalizimit, shoqëritë përballen me ndryshime të shumta kulturore, sociale dhe gjuhësore, të cilat ndikojnë drejtpërdrejt në identitetin e tyre kolektiv. Globalizimi ka sjellë mundësi të reja për komunikim, shkëmbim kulturor dhe zhvillim ekonomik, por njëkohësisht ka krijuar edhe sfida të konsiderueshme për ruajtjen e identitetit kulturor dhe gjuhësor të popujve. Në këtë kontekst, edukimi paraqitet si një nga faktorët më të rëndësishëm për ruajtjen dhe forcimin e këtij identiteti, veçanërisht në shoqëritë myslimane.

Ky punim synon të analizojë rolin e edukimit në ruajtjen e identitetit kulturor dhe gjuhësor në shoqëritë myslimane në kohën e globalizimit. Studimi trajton mënyrën se si institucionet arsimore, si shkollat, universitetet dhe institucionet fetare, kontribuojnë në transmetimin e vlerave kulturore, fetare dhe gjuhësore nga një brez në tjetrin. Në veçanti, theksohet rëndësia e edukimit islam në kultivimin e vetëdijes për identitetin dhe në ruajtjen e trashëgimisë shpirtërore dhe kulturore të komuniteteve myslimane.

Punimi gjithashtu analizon sfidat kryesore që globalizimi paraqet për identitetin kulturor dhe gjuhësor, si ndikimi i kulturave dominuese, përhapja e mediave globale dhe ndryshimet në stilin e jetës së brezave të rinj. Në këtë kuadër, edukimi konsiderohet një mjet thelbësor për të krijuar një ekuilibër midis hapjes ndaj botës dhe ruajtjes së vlerave tradicionale.

Përmes një qasjeje analitike dhe përshkruese, ky studim synon të tregojë se edukimi nuk është vetëm një proces i transmetimit të njohurive, por edhe një mekanizëm i rëndësishëm për ruajtjen e identitetit kulturor dhe gjuhësor. Në përfundim, punimi thekson se forcimi i sistemeve arsimore dhe integrimi i vlerave kulturore e fetare në procesin edukativ mund të kontribuojnë në ruajtjen e identitetit të shoqërive myslimane në një botë gjithnjë e më të globalizuar.

Fjalë kyçe: edukimi, identiteti kulturor, identiteti gjuhësor, globalizimi, shoqëritë Myslimane

I Hyrje

Ky punim shqyrton rolin e edukimit në ruajtjen dhe promovimin e identitetit kulturor dhe gjuhësor në shoqëritë myslimane në epokën e globalizimit. Përmes një qasjeje analitike dhe ndërdisiplinore, studimi argumenton se edukimi formal dhe joformal përbën mekanizmin kryesor për transmetimin e vlerave, traditave dhe gjuhës. Globalizimi, megjithëse sjell mundësi për zhvillim dhe ndërveprim kulturor, paraqet gjithashtu sfida serioze për homogjenizimin kulturor dhe dobësimin e identiteteve lokale. Punimi thekson nevojën për politika arsimore të integruara që harmonizojnë modernitetin me autenticitetin kulturor dhe fetar. Në epokën e globalizimit, shoqëritë myslimane përballen me transformime të thella sociale, kulturore dhe gjuhësore. Rritja e ndikimit të mediave globale, migracioni dhe teknologjia digjitale kanë krijuar një realitet të ri ku identiteti shpesh vihet në sfidë. Në këtë kontekst, edukimi shfaqet si një faktor kyç për ruajtjen dhe forcimin e identitetit kulturor dhe gjuhësor.Ky studim synon të analizojë mënyrat se si sistemi arsimor mund të kontribuojë në mbrojtjen e këtij identiteti, duke ruajtur njëkohësisht hapjen ndaj botës globale. Globalizimi ka transformuar mënyrën se si shoqëritë ndërveprojnë, duke krijuar një realitet të ri kulturor dhe gjuhësor. Në këtë kontekst, shoqëritë përballen me sfida të rëndësishme në ruajtjen e identitetit të tyre. Edukimi konsiderohet një nga instrumentet më të fuqishme për ruajtjen dhe zhvillimin e këtij identiteti.Siç thekson Anthony Giddens, globalizimi ndikon drejtpërdrejt në strukturat kulturore dhe identitare të shoqërive moderne.[28]

Metodologjia

[28] Anthony Giddens, *The Consequences of Modernity* (Stanford: Stanford University Press, 1990), 64.

Ky studim përdori një metodologji të rishikimit narrativ të literaturës për të eksploruar ndërthurjet ndërmjet edukimit si faktor në ruajtjen e identitetit kulturor dhe gjuhësor në shoqëritë myslimane dhe formimit të identitetit islam. Kjo qasje thekson një analizë të thelluar të burimeve të ndryshme, duke përdorur sintezë cilësore në vend të meta-analizës sasiore. Për të siguruar gjithëpërfshirje dhe rigorozitet akademik, procesi i mbledhjes së literaturës u hartua duke përdorur një strategji me shumë baza të dhënash dhe një grup të qartë kriteresh për përfshirje dhe përjashtim. Institucionet arsimore islame në mbarë botën po përballen me një presion në rritje për t'u modernizuar, duke ruajtur njëkohësisht vlerat kulturore dhe fetare. Ndryshimet në sferën ekonomike, politike dhe sociale kanë intensifikuar tensionet ndërmjet paradigmave laike dhe fetare të përfshira në sistemet arsimore[29],[30]. Në përgjigje të kësaj, institucione si pesantren dhe medrese kanë filluar të integrojnë strategji të reja pedagogjike dhe teknologji digjitale për të përmbushur kërkesat bashkëkohore.[31],[32] Për shembull, në Indonezi vërehet një prirje e qartë drejt adaptimit selektiv të elementeve globale, duke ruajtur në të njëjtën kohë vlerat themelore lokale[33]. Këto transformime tregojnë domosdoshmërinë e politikëbërjes së përgjegjshme që merr parasysh nuancat kulturore dhe ndryshimet gjeopolitike në formulimin e modeleve të edukimit islam [34]

Për më tepër, formimi i identitetit lehtësohet si përmes mësimdhënies formale, ashtu edhe përmes ndërveprimit informal ndërpersonal ndërmjet mësuesve dhe studentëve [35],[36] . Këto gjetje përforcojnë modelet ndërdisiplinore që përfshijnë dimensione sociologjike, teologjike dhe psikologjike të identitetit [37]. Megjithatë, evolucioni i vazhdueshëm i sistemeve globale të vlerave sugjeron se edhe këto modele duhet të përmirësohen vazhdimisht për të mbetur relevante. Institucionet duhet të zhvillojnë kurrikula adaptive që adresojnë si presionet e jashtme, ashtu edhe realitetet e brendshme pedagogjike.

II. Korniza teorike: identiteti dhe globalizimi

Globalizimi është shfaqur si një nga forcat më përcaktuese të shekullit të 21-të, duke formësuar ekonomitë, sistemet politike dhe shoqëritë në mbarë botën. Ndërsa ndikimet e tij ekonomike janë

[29] Achruh, A., & Sukirman, S. (2024). An analysis of Indonesian Islamic higher education institutions in the era of globalization. International Journal of Learning Teaching and Educational Research, 23(9), 78-102. https://doi.org/10.26803/ijlter.23.9.5

[30] Husna, A., Mahfuds, Y., Uthman, Y., & Aprilianto, A. (2023). Building a Muslim worldview through Islamic education in the middle of globalization. Nazhruna Jurnal Pendidikan Islam, 6(1), 46-59. https://doi.org/10.31538/nzh.v6i1.2622

[31] Rahman, K. and Emadi, A. (2018). Representations of islam and muslims in new zealand media. Pacific Journalism Review –Te Koakoa, 24(2), 166-188. https://doi.org/10.24135/pjr.v24i2.419

[32] Scott-Baumann, A., Guest, M., Naguib, S., Cheruvallil-Contractor, S., & Phoenix, A. (2020). Islam on Campus. https://doi.org/10.1093/oso/9780198846789.001.0001

[33] Salim, A., Suyuti, I., Prihantoro, W., Muqorrobin, A., & Nawangsasi, E. (2025). Integrating Javanese culture in Islamic education. Indonesian Journal of Islam and Muslim Societies, 14(2), 381-407. https://doi.org/10.18326/ijims.v14i2.381-40

[34] Tolchah, M. (2014). The political dimension of Indonesian Islamic education in the post-1998 reform period. Journal of Indonesian Islam, 8(2), 284. https://doi.org/10.15642/jiis.2014.8.2.284-298

[35] Achruh, A., & Sukirman, S. (2024). An analysis of Indonesian Islamic higher education institutions in the era of globalization. International Journal of Learning Teaching and Educational Research, 23(9), 78-102. https://doi.org/10.26803/ijlter.23.9.5

[36] Chaplin, C. (2018). Salafi activism and the promotion of a modern Muslim identity. South East Asia Research, 26(1), 3-20. https://doi.org/10.1177/0967828x17752414

[37] Samıer, E. (2020). Missing non-Western voices on social justice for education: A postcolonial perspective on traditions of humanistic marginalized communities. In Critical Human Rights, Citizenship, and Education (pp. 105-126). https://doi.org/10.1007/978-3-030-14625-2_45

studiuar gjerësisht, ndikimi i globalizimit në identitetin kulturor është një çështje më e nuancuar dhe më komplekse që vazhdon të gjenerojë debat të konsiderueshëm. Nga njëra anë, globalizimi ka nxitur nivele të paprecedenta të ndërlidhjes, duke u mundësuar kulturave të ndajnë praktikat, besimet dhe traditat e tyre përtej kufijve, duke rritur kështu ndërgjegjësimin kulturor global. Nga ana tjetër, globalizimi ka ngritur shqetësime lidhur me mundësinë e erozionit të kulturave lokale, pasi dominimi i mediave perëndimore, sistemeve ekonomike dhe praktikave kulturore rrezikon të mbulojë dhe, në disa raste, të zëvendësojë traditat kulturore autoktone.Identiteti kulturor dhe gjuhësor është një ndërtim kompleks që përfshin gjuhën, traditat, normat dhe besimet. Joshua Fishman argumenton se gjuha është elementi më i rëndësishëm në ruajtjen e identitetit kulturor. Andaj gjuha është një nga shtyllat kryesore të identitetit, dhe humbja e saj nënkupton dobësim të lidhjes së individit me kulturën dhe historinë e tij [38] Në kontekstin islam, identiteti është i lidhur ngushtë me fenë dhe traditën, siç e thekson Ibn Khalduni në analizën e tij mbi shoqëritë dhe civilizimet.[39]

Identiteti kulturor përkufizohet si një ndërtim social që përfshin vlerat, normat, traditat, besimet dhe praktikat që karakterizojnë një komunitet të caktuar. Ai nuk është statik, por dinamik dhe i ndërtuar në mënyrë të vazhdueshme përmes ndërveprimeve sociale.Identiteti gjuhësor, si komponent i identitetit kulturor, lidhet drejtpërdrejt me përdorimin dhe transmetimin e gjuhës amtare. Në kontekstin e shoqërive myslimane, identiteti nuk kufizohet vetëm në aspektin kulturor, por përfshin edhe dimensionin fetar. Ibn Khalduni thekson se kohezioni shoqëror (ʿasabiyyah) dhe sistemi i vlerave janë thelbësorë për qëndrueshmërinë e një shoqërie

Globalizimi, sipas studiuesve bashkëkohorë, krijon tension midis:universalizmit kulturor dhe ruajtjes së identiteteve locale

Meqenëse globalizimi krijon një kontekst të ri për kultivimin e aktorëve të rinj udhëheqës, sovraniteti vazhdon rrugëtimin e tij dinamik. [40] rgumenton se institucionet ndërkombëtare në epokën e globalizimit favorizojnë solidaritetin ndërkombëtar në dobi të kapitalistëve, më shumë sesa autoritetin e pavarur të shtetit. Ky rregullim i ri ekonomik/politik tenton të mbështesë zhvillimin e një klase kapitaliste transnacionale. Ky grup do të fitojë fuqi dominuese dhe do të shfrytëzojë burimet shoqërore, duke u bërë aktorët kryesorë që riformësojnë karakterin e sovranitetit shtetëror. Meqenëse qeveritë individuale nuk janë në gjendje të përballojnë sfida ndërkombëtare si ndotja, furnizimi me ujë dhe droga, ky mjedis kërkon krijimin e bashkëpunimit transnacional, i cili tejkalon juridiksionet territoriale. Ky transqeverisje tenton të shkëpusë lidhjen ndërmjet sovranitetit, territorialitetit dhe pushtetit politik.[41]

III. Roli i edukimit në ruajtjen e identitetit kulturor

Turizmi është një tjetër aspekt i globalizimit që luan një rol të rëndësishëm në formësimin e identitetit kulturor. Në shumë vende, turizmi shihet si njëkohësisht si një kërcënim dhe një mundësi për ruajtjen kulturore. Nga njëra anë, turizmi mund të çojë në komercializimin e traditave lokale, duke i shndërruar praktikat kulturore në shfaqje për përfitim ekonomik, në vend që të jenë shprehje autentike të identitetit. Nga ana tjetër, turizmi mund të krijojë një kërkesë për ruajtjen kulturore duke nxitur komunitetet lokale që të mbrojnë dhe të mirëmbajnë trashëgiminë e tyre kulturore për

[38] Joshua A. Fishman, *Reversing Language Shift* (Clevedon: Multilingual Matters, 1991), 17.
[39] Abd al-Raḥmān Ibn Khaldūn, *The Muqaddimah* (Beirut: Dār al-Fikr, 2004), 112.
[40] Robertson, S., Bonal, X., & Dale, R. (2006). GATS and the education service industry: The politics of scale and global reterritorialization. In H. Lauder, P. Brown, J. Dillabough, & A. Halsey (Eds.), *Education, globalization & social change* (pp. 228–246). Oxford: Oxford University Press.
[41] Held, D. (2006). Political globalization. In J. Krieger (Ed.), *Globalization and state power* (pp. 94–102). New York, NY : Pearson.

vizitorët [42]. Në Kosta Rikë, për shembull, të rinjtë raportuan ndjenja të përziera lidhur me ndikimin e turizmit në identitetin e tyre kulturor, duke vënë në dukje se, ndonëse ai kishte potencialin të komercializonte traditat lokale, gjithashtu ofronte një mjet për të ruajtur dhe mbrojtur praktikat e tyre kulturore për brezat e ardhshëm.[43].Edukimi luan rol kyç në:transmetimin e vlerave kulturore ,ruajtjen e traditive, ndërtimin e vetëdijes kolektive . Syed Muhammad Naquib Al-Attas thekson se edukimi në Islam nuk është vetëm transferim njohurish, por formim i karakterit dhe identitetit.[44] Studimet moderne tregojnë se institucionet arsimore, veçanërisht në shoqëritë myslimane, janë faktorë të rëndësishëm në ruajtjen e trashëgimisë kulturore.[45]

IV. Edukimi dhe ruajtja e identitetit gjuhësor

Gjuha është një nga elementët më të rëndësishëm të identitetit. Fishman argumenton se zhdukja e gjuhëve lokale është një nga pasojat më të mëdha të globalizimit.[46]Studimet tregojnë se: mësimi në gjuhën amtare rrit performancën akademike , forcon identitetin kulturor , ndihmon në ruajtjen e trashëgimisë.Një studim i fundit konkludon se edukimi në gjuhën amtare është faktor kyç për ruajtjen e identitetit në shoqëritë multikulturore.[47]

V. Globalizimi dhe sfidat për shoqëritë myslimane

Globalizimi sjell disa sfida kryesore: homogjenizim kulturor ,dominim i gjuhëve globale ,dobësim i traditave lokale John Esposito argumenton se shoqëritë myslimane përballen me një tension të vazhdueshëm midis modernitetit dhe traditës.[48]Një studim bashkëkohor tregon se globalizimi ndikon drejtpërdrejt në identitetin kulturor dhe gjuhësor të komuniteteve myslimane.[49]

VI . Roli i familjes dhe edukimit joformal

Familja është institucion kyç në ruajtjen e identitetit. Studimet tregojnë se edukimi fillon në familje dhe vazhdon në shkollë.[50]Në shoqëritë myslimane:familja transmeton gjuhën , ruan traditat , forcon identitetin fetar

VII. Strategjitë për ruajtjen e identitetit

Bazuar në literaturë, rekomandohen:

Në nivel arsimor integrimi i kulturës dhe fesë në kurrikula **,** promovimi i gjuhës amtare **,** edukimi shumëgjuhësor. **Në nivel shoqëror** forcimi i rolit të familjes **;**mbështetja e institucioneve fetare **Në nivel politik** politika për mbrojtjen e gjuhëve lokale **.** investime në edukim kulturor

VII Perspektivat e së ardhmes:

Mbijetesa e identitetit kulturor në një botë gjithnjë e më të globalizuar do të varet nga sa mirë shoqëritë mund të balancojnë integrimin global me diversitetin kulturor. Edhe pse një shkallë e

[42] Anglin, A. E. (2015). Voices from Costa Rica: exploring youth perceptions of tourism and the influence of tourism on identity formation and cultural change. Journal of Tourism and Cultural Change, 13(3), 191-207.
[43] Anglin, A. E. (2015). Voices from Costa Rica: exploring youth perceptions of tourism and the influence of tourism on identity formation and cultural change. Journal of Tourism and Cultural Change, 13(3), 191-207.
[44] Syed Muhammad Naquib Al-Attas, *Islam and Secularism* (Kuala Lumpur: ISTAC, 1993), 35.
[45] Akbar Yusgiantara, "Madrasahs as Stewards of Living Heritage," in *ICCL Proceedings* (2025).
[46] Fishman, *Reversing Language Shift*, 45.
[47] Sophia David-Jones, "Preserving Cultural Identity Through Mother Tongue Instruction," *IJELCS* 9, no. 4 (2024): 190
[48] John L. Esposito, *Islam and Modernity* (Oxford: Oxford University Press, 2001), 78.
[49] Neema Amani, "Cultural Identity in Multicultural Societies," *RIJRE* (2025).
[50] Mohammad K. Al Dwakat et al., "Educational Role of the Arab Family," *IJBS* 24, no. 3 (2023).

caktuar e përzierjes kulturore është e pashmangshme si rezultat i globalizimit, identiteti kulturor nuk ka nevojë të humbasë. Përkundrazi, ai mund të evoluojë përmes një procesi përshtatjeje dhe hibridizimi. Kulturat që arrijnë të integrojnë me sukses elemente globale pa humbur veçantinë e tyre kanë më shumë gjasa të zhvillohen dhe të lulëzojnë në epokën globale. Për të arritur këtë ekuilibër, strategjitë e ardhshme duhet të përqendrohen në praktika kulturore të qëndrueshme, duke siguruar që globalizimi të mos vijë në kurriz të veçantisë kulturore. [51]Programet e shkëmbimit kulturor, ku vendet dhe komunitetet ndajnë traditat e tyre mbi baza të barabarta, mund të nxisin mirëkuptimin e ndërsjellë dhe respektin për diversitetin kulturor. Për më tepër, bashkëpunimet ndërkombëtare në projekte kulturore mund të prezantojnë traditat lokale duke i lidhur ato me audienca globale, duke krijuar një ndërveprim dinamik ndërmjet identitetit lokal dhe ndikimit global.

IX Përfundime

Edukimi mbetet faktori më i fuqishëm për ruajtjen e identitetit kulturor dhe gjuhësor në shoqëritë myslimane. Globalizimi nuk duhet parë vetëm si kërcënim, por edhe si mundësi për zhvillim. Duke marrë parasysh sfidat e identifikuara, ndërhyrjet e synuara në nivel politik janë thelbësore. Këto përfshijnë rishikimin e kurrikulave kombëtare për të integruar vlerat kulturore, përmirësimin e trajnimit të mësuesve për një pedagogji të ndjeshme ndaj kulturës, si dhe investimin në infrastrukturë digjitale që përputhet me objektivat pedagogjike islame. Për më tepër, forcimi i bashkëpunimit ndërmjet institucioneve arsimore, komuniteteve dhe politikëbërësve mund të ndihmojë në ngushtimin e hendekut midis teorisë dhe praktikës.Hulumtimet e ardhshme duhet të eksplorojnë studime krahasuese midis konteksteve me shumicë myslimane dhe atyre me pakicë myslimane, për të kuptuar se si dinamika socio-politike lokale ndikon në formimin e identitetit islam. Gjithashtu, janë të nevojshme studime gjatësore që shqyrtojnë ndikimin afatgjatë të modeleve hibride arsimore në qëndrueshmërinë e identitetit.

Në përfundim, integrimi i inovacionit digjital, forcimi i sistemeve tradicionale arsimore dhe promovimi i reformave gjithëpërfshirëse në politika paraqiten si strategji kyçe për adresimin e krizës së identitetit në edukimin islam. Këto elemente, kur zbatohen së bashku, formojnë një përgjigje gjithëpërfshirëse ndaj nevojës urgjente për ruajtjen e identitetit në një botë gjithnjë e më të globalizuar. Sfida kryesore është krijimi i një ekuilibri ndërmjet ruajtjes së identitetit dhe integrimit në botën globale.

[51] Gerda Urbait,The Impact of Globalization on Cultural Identity Preservation or Erosion_.pdf, Euro-Global Journal of Linguistics and Language Education https://orcid.org/0009-0001-5471-6210 https://doi.org/10.69760/f9g3vn77,p.9.

Mbikëqyrja Ligjore e Qeverisjes Lokale në Kosovë: Ndërmjet Autonomisë Lokale dhe Kontrollit Qendror

PhD Candidate: Shkodran Rexhaj[1]
Universiteti i Evropës Juglindore (SEEU)
E-mail: sr32367@seeu.edu.mk

Prof. Dr. Zemri Elezi[2]
Universiteti i Evropës Juglindore (SEEU)
E-mail: z.elezi@seeu.edu.mk

Abstract

Local self-government is a fundamental pillar of democratic governance, bringing decision- making closer to citizens and improving public service delivery. At the same time, local autonomy must operate within the framework of legality and constitutional order. In this context, legal supervision by central authorities is essential to ensure that municipal acts comply with the law without undermining the autonomy guaranteed to local governments. This paper examines the system of legal supervision of local government in the Republic of Kosovo, focusing on the relationship between local autonomy and central oversight. It addresses the question of how central authorities can supervise the legality of municipal acts while respecting the constitutional principle of local self-government. The study analyzes the legal and institutional mechanisms of supervision, particularly the role of the Ministry of Local Government Administration and the administrative judiciary. Using a doctrinal legal analysis of constitutional and statutory provisions, combined with an assessment of institutional and judicial practice, the paper explores the normative framework governing local self-government in Kosovo, including the principles set out in the European Charter of Local Self-Government. It also identifies practical challenges, such as unclear limits of central intervention, institutional inefficiencies, administrative delays, and weaknesses in judicial protection. The paper argues that legal supervision is necessary to safeguard the rule of law, but it must remain limited to the control of legality and not develop into administrative domination. It concludes that clearer supervisory boundaries and more effective judicial protection are necessary to maintain a proper balance between decentralization and central control.

Keywords: local self-government, decentralization, local autonomy, legal supervision

Abstrakt

Vetëqeverisja lokale përbën një shtyllë themelore të qeverisjes demokratike, duke afruar vendimmarrjen më pranë qytetarëve dhe duke përmirësuar ofrimin e shërbimeve publike. Në të njëjtën kohë, autonomia lokale duhet të funksionojë brenda kornizës së ligjshmërisë dhe rendit kushtetues. Në këtë kontekst, mbikëqyrja ligjore nga autoritetet qendrore është thelbësore për të siguruar që aktet komunale të jenë në përputhje me ligjin, pa cenuar autonominë e garantuar të njësive të vetëqeverisjes lokale. Ky punim shqyrton sistemin e mbikëqyrjes ligjore të qeverisjes lokale në Republikën e Kosovës, duke u fokusuar në marrëdhënien ndërmjet autonomisë lokale dhe kontrollit qendror. Ai trajton çështjen se si autoritetet qendrore mund të mbikëqyrin ligjshmërinë e akteve komunale duke respektuar parimin kushtetues të vetëqeverisjes lokale. Studimi analizon mekanizmat juridikë dhe institucionalë të mbikëqyrjes, me theks të veçantë në rolin e Ministrisë së Administrimit të Pushtetit Lokal dhe të gjyqësorit administrativ. Duke përdorur analizë juridiko-doktrinare të dispozitave kushtetuese dhe ligjore, të kombinuar me një vlerësim të praktikës institucionale dhe gjyqësore, punimi shqyrton kornizën normative që rregullon vetëqeverisjen lokale në Kosovë, përfshirë parimet e Kartës Evropiane për Vetëqeverisjen Lokale. Gjithashtu, identifikon sfidat praktike, si kufijtë e paqartë të ndërhyrjes qendrore, joefikasitetet institucionale, vonesat administrative dhe dobësitë në mbrojtjen gjyqësore. Punimi argumenton se mbikëqyrja ligjore është e domosdoshme për të garantuar sundimin e ligjit, por ajo duhet të mbetet e kufizuar në kontrollin e ligjshmërisë dhe të mos shndërrohet në dominim administrativ. Në përfundim, theksohet se përcaktimi më i qartë i kufijve të mbikëqyrjes dhe forcimi i mbrojtjes gjyqësore janë të nevojshme për të ruajtur një balancë të qëndrueshme ndërmjet decentralizimit dhe kontrollit qendror.

Fjalë kyçe: vetëqeverisje lokale, decentralizim, autonomi lokale, mbikëqyrje ligjore, Kosova

Hyrje

Qeverisja lokale përbën një nga shtyllat themelore të funksionimit demokratik të shtetit, duke siguruar afërsinë e vendimmarrjes me qytetarin dhe rritjen e cilësisë së shërbimeve publike (Stoker, 1991). Autonomia lokale garanton të drejtën e komunave për të menaxhuar një pjesë të konsiderueshme të çështjeve publike në përputhje me interesin lokal dhe konsiderohet një element kyç i demokracisë territoriale (Loughlin, 2001).

Megjithatë, autonomia lokale nuk nënkupton pavarësi absolute. Ajo ushtrohet brenda kornizës së ligjshmërisë dhe rendit kushtetues, duke kërkuar ekzistencën e mekanizmave efektivë të mbikëqyrjes nga autoritetet qendrore (Sadushi, 2012). Në këtë kuadër, mbikëqyrja ligjore shërben për të garantuar përputhshmërinë e akteve komunale me ligjin dhe për të ruajtur unitetin juridik të shtetit.

Në Kosovë, raporti ndërmjet autonomisë lokale dhe kontrollit qendror paraqet një tension të vazhdueshëm institucional, ku ndërhyrja administrative shpesh kufizohet vështirë nga kontrolli i pastër i ligjshmërisë (Fazliu, 2015). Megjithëse literatura ekzistuese trajton aspektet normative të autonomisë lokale dhe të mbikëqyrjes administrative, mungon një analizë e thelluar e funksionimit praktik të këtij raporti në kontekstin institucional të Kosovës, veçanërisht në lidhje me kufijtë ndërmjet kontrollit të ligjshmërisë dhe ndërhyrjes administrative.

Në këtë kontekst, ky studim synon të analizojë marrëdhënien ndërmjet autonomisë lokale dhe kontrollit qendror në Kosovë, duke u fokusuar në mënyrën se si ushtrohet mbikëqyrja ligjore dhe nëse ajo respekton kufijtë e përcaktuar nga parimi i ligjshmërisë. Në mënyrë më specifike, studimi adreson pyetjen kërkimore: në çfarë mase sistemi aktual i mbikëqyrjes ligjore në Kosovë arrin të ruajë balancën ndërmjet autonomisë lokale dhe kontrollit qendror?

Kontributi i këtij punimi qëndron në ofrimin e një analize të integruar juridike dhe institucionale të mekanizmave të mbikëqyrjes në Kosovë, duke identifikuar sfidat praktike dhe duke vlerësuar nëse sistemi aktual garanton një balancë funksionale ndërmjet decentralizimit dhe kontrollit shtetëror. Në këtë mënyrë, studimi synon të kontribuojë në literaturën mbi qeverisjen lokale dhe të ofrojë një bazë analitike për përmirësimin e kuadrit institucional dhe juridik në këtë fushë.

Metodologjia

Ky studim mbështetet në një qasje cilësore, duke kombinuar analizën juridiko-doktrinare me vlerësimin institucional të praktikës së mbikëqyrjes ligjore në Republikën e Kosovës. Në thelb, studimi trajton Kosovën si një rast studimor (case study), duke analizuar në mënyrë sistematike kornizën kushtetuese dhe ligjore që rregullon vetëqeverisjen lokale dhe raportin e saj me autoritetet qendrore.

Analiza normative përfshin shqyrtimin e dispozitave të Kushtetutës, Ligjit për Vetëqeverisjen Lokale dhe akteve përkatëse nënligjore, në ndërveprim me standardet ndërkombëtare, veçanërisht Kartën Evropiane për Vetëqeverisjen Lokale. Kjo qasje mundëson identifikimin e kufijve formalë të mbikëqyrjes ligjore dhe të parimeve që duhet të udhëheqin ndërhyrjen e autoriteteve qendrore.

Në të njëjtën kohë, studimi integron një analizë të praktikës institucionale dhe gjyqësore, me qëllim vlerësimin e funksionimit real të mekanizmave të mbikëqyrjes dhe evidentimin e mospërputhjeve ndërmjet kornizës normative dhe zbatimit praktik. Për më tepër, përdoret metoda krahasuese përmes referencës ndaj modelit të Malit të Zi, në funksion të nxjerrjes në pah të dallimeve strukturore dhe funksionale në organizimin e kontrollit administrativ dhe gjyqësor.

Kjo qasje e integruar metodologjike synon të ofrojë një vlerësim kritik mbi efektivitetin e sistemit të mbikëqyrjes ligjore në Kosovë dhe të analizojë nëse ai garanton një balancë funksionale ndërmjet autonomisë lokale dhe kontrollit qendror.

Kuadri teorik

Autonomia lokale dhe decentralizimi

Autonomia lokale përkufizohet si e drejta dhe aftësia e autoriteteve lokale për të rregulluar dhe menaxhuar çështjet publike brenda kompetencave të tyre (Council of Europe, 1985). Në këtë kuptim, ajo nuk përfaqëson vetëm një kompetencë formale të njohur me ligj, por edhe një kapacitet real institucional për të ushtruar funksione publike në mënyrë të pavarur dhe efektive. Autonomia lokale lidhet ngushtë me parimin e vetëqeverisjes demokratike, pasi u mundëson komuniteteve lokale të ndikojnë drejtpërdrejt në vendimmarrje dhe të përshtasin politikat publike sipas nevojave specifike të territorit.

Sipas John Loughlin (2001), autonomia lokale përfaqëson një mekanizëm thelbësor për shpërndarjen e pushtetit dhe për kufizimin e centralizimit, duke kontribuar në ndërtimin e një sistemi të balancuar të qeverisjes. Në këtë kontekst, ajo shërben jo vetëm si instrument administrativ, por edhe si element strukturor i demokracisë territoriale, duke forcuar legjitimitetin e institucioneve publike dhe duke rritur përgjegjshmërinë e tyre ndaj qytetarëve.

Decentralizimi, sipas Dennis Rondinelli (1983), është procesi i transferimit të kompetencave dhe përgjegjësive nga niveli qendror në atë lokal, me qëllim rritjen e efikasitetit dhe përgjegjshmërisë së institucioneve publike. Ky proces përfshin jo vetëm delegimin e funksioneve administrative, por edhe transferimin e burimeve financiare dhe të kapaciteteve vendimmarrëse, duke krijuar kushte për një menaxhim më të mirë të politikave publike në nivel lokal.

Megjithatë, decentralizimi nuk garanton automatikisht autonominë lokale. Në praktikë, autonomia reale varet nga shkalla e kontrollit që autoritetet qendrore vazhdojnë të ushtrojnë mbi vendimmarrjen lokale. Nëse mekanizmat e mbikëqyrjes tejkalojnë kontrollin e ligjshmërisë dhe shtrihen në vlerësimin e përshtatshmërisë, ekziston rreziku që decentralizimi të mbetet formal dhe autonomia të kufizohet ndjeshëm. Për këtë arsye, raporti ndërmjet decentralizimit dhe autonomisë duhet të analizohet gjithmonë në kontekstin e balancës ndërmjet kompetencave lokale dhe mekanizmave të mbikëqyrjes qendrore.

Parimi i ligjshmërisë

Parimi i ligjshmërisë kërkon që çdo veprim i autoriteteve publike të jetë në përputhje me ligjin. Sipas Hans Kelsen (1961), vlefshmëria e një norme juridike buron nga një normë më e lartë, duke krijuar një hierarki normative që garanton rendin juridik. Në këtë kontekst, autonomia lokale nuk është absolute, por e kushtëzuar nga respektimi i ligjit (Sadushi, 2012).

Në praktikë, parimi i ligjshmërisë shërben si mekanizëm kontrolli dhe balancimi ndërmjet autonomisë lokale dhe autoritetit qendror. Ai siguron që njësitë e vetëqeverisjes lokale të ushtrojnë kompetencat e tyre brenda kufijve të përcaktuar nga rendi juridik, duke parandaluar tejkalimin e kompetencave dhe arbitraritetin në vendimmarrje. Në të njëjtën kohë, ky parim vendos kufij të qartë edhe për ndërhyrjen e autoriteteve qendrore, duke kërkuar që çdo formë mbikëqyrjeje të bazohet në ligj dhe të jetë proporcionale. Në këtë mënyrë, parimi i ligjshmërisë nuk funksionon vetëm si kufizim i autonomisë lokale, por edhe si garanci për mbrojtjen e saj nga ndërhyrjet e pajustifikuara, duke kontribuar në ruajtjen e balancës ndërmjet decentralizimit dhe kontrollit shtetëror.

Standardet evropiane

Karta Evropiane për Vetëqeverisjen Lokale përcakton se mbikëqyrja e autoriteteve lokale duhet të kufizohet në kontrollin e ligjshmërisë dhe të jetë proporcionale (Council of Europe, 1985). Ky standard synon të parandalojë ndërhyrjen arbitrare të autoriteteve qendrore.

Korniza ligjore në Kosovë

Korniza ligjore e vetëqeverisjes lokale në Kosovë bazohet në Kushtetutën e Republikës së Kosovës dhe në Ligjin Nr. 03/L-040 për Vetëqeverisjen Lokale. Kushtetuta garanton autonominë lokale dhe përcakton komunat si njësi bazë të organizimit territorial (Kushtetuta e Republikës së Kosovës, 2008).

Ligji për Vetëqeverisjen Lokale përcakton kompetencat komunale dhe dallon ndërmjet:

kompetencave vetanake,

kompetencave të deleguara.

Për kompetencat vetanake, kontrolli kufizohet vetëm në ligjshmëri, ndërsa për ato të deleguara mund të ushtrohet edhe kontroll i përshtatshmërisë (Ligji Nr. 03/L-040, 2008).

Megjithëse ky model është në përputhje me standardet evropiane, zbatimi praktik shpesh shoqërohet me paqartësi dhe tensione institucionale (Fazliu, 2015).

Mekanizmat e mbikëqyrjes ligjore

Mbikëqyrja ligjore nënkupton verifikimin e përputhshmërisë së akteve komunale me ligjin. Në Kosovë, kjo kompetencë ushtrohet kryesisht nga Ministria e Administrimit të Pushtetit Lokal (MAPL).

MAPL shqyrton aktet komunale dhe kërkon rishqyrtimin e tyre në rast të paligjshmërisë. Megjithatë, mungesa e efektit pezullues të menjëhershëm dhe kufizimet institucionale e reduktojnë efektivitetin e kësaj mbikëqyrjeje.

Kontrolli gjyqësor përbën mekanizmin përfundimtar për garantimin e ligjshmërisë. Sipas Mauro Cappelletti (1984), pa një kontroll gjyqësor efektiv, parimi i ligjshmërisë mbetet formal dhe jo substancial.

Sfidat praktike

Në praktikë, sistemi i mbikëqyrjes ligjore në Kosovë përballet me disa sfida kryesore:

paqartësi në kufijtë e ndërhyrjes së autoriteteve qendrore,

vonesa në procedurat administrative,

kapacitete të kufizuara institucionale,

dobësi në kontrollin gjyqësor.

Mungesa e një gjykate administrative të specializuar ndikon negativisht në efikasitetin e kontrollit gjyqësor dhe krijon pasiguri juridike në praktikë.

Perspektiva krahasuese: Mali i Zi

Sistemi i vetëqeverisjes lokale në Mal të Zi bazohet në Kushtetutën dhe Ligjin për Vetëqeverisjen Lokale, i cili garanton autonominë e komunave në përputhje me standardet evropiane.

Një element kyç është ekzistenca e një gjykate administrative të specializuar, e cila siguron kontroll të pavarur dhe efikas të ligjshmërisë së akteve administrative (OECD/SIGMA, 2017). Ky institucion kontribuon në ndarjen e qartë të funksioneve ndërmjet administratës dhe gjyqësorit.

Në krahasim me Kosovën, sistemi në Mal të Zi paraqet një nivel më të lartë të sigurisë juridike dhe koherence institucionale. Megjithatë, edhe ky sistem përballet me sfida në aspektin e efikasitetit administrativ dhe kapaciteteve institucionale.

Analiza kritike

Mbikëqyrja ligjore është një mekanizëm i domosdoshëm për garantimin e ligjshmërisë, por ajo duhet të mbetet e kufizuar në kontroll juridik. Në Kosovë, ekziston rreziku që mbikëqyrja të tejkalojë këtë kufi dhe të ndikojë në vendimmarrjen lokale. Ky rrezik shfaqet veçanërisht në situata kur kufiri ndërmjet kontrollit të ligjshmërisë dhe vlerësimit të përshtatshmërisë bëhet i paqartë, duke krijuar hapësirë për ndërhyrje që mund të cenojnë autonominë funksionale të komunave.

Në praktikë, mekanizmat e mbikëqyrjes administrative, të ushtruara nga niveli qendror, nuk kufizohen gjithmonë në verifikimin formal të ligjshmërisë, por në disa raste ndikojnë edhe në përmbajtjen e vendimmarrjes lokale. Kjo krijon një tension të vazhdueshëm institucional, ku autoritetet lokale mund të ndihen të kufizuara në ushtrimin e kompetencave të tyre, ndërsa autoritetet qendrore e justifikojnë ndërhyrjen në emër të garantimit të ligjshmërisë. Si rezultat, balanca ndërmjet autonomisë dhe kontrollit bëhet e brishtë dhe e varur nga interpretimi institucional i kompetencave.

Një faktor kyç që e përkeqëson këtë situatë është mungesa e një gjykate administrative të specializuar. Kjo mungesë e dobëson ndarjen ndërmjet funksionit administrativ dhe atij gjyqësor, duke krijuar një sistem hibrid dhe jo plotësisht funksional. Në një sistem të tillë, kontrolli gjyqësor nuk arrin gjithmonë të sigurojë një mbikëqyrje të shpejtë, të njëtrajtshme dhe profesionale mbi veprimtarinë administrative, gjë që rrit pasigurinë juridike dhe mund të çojë në mospërputhje në praktikë.

Për më tepër, mungesa e një mekanizmi gjyqësor të specializuar kufizon mundësinë për të zhvilluar një jurisprudencë të qëndrueshme në fushën e mbikëqyrjes së qeverisjes lokale. Kjo ndikon negativisht në qartësimin e standardeve të ligjshmërisë dhe në përcaktimin e kufijve të ndërhyrjes së autoriteteve qendrore. Si pasojë, sistemi aktual mbetet i ekspozuar ndaj interpretimeve të ndryshme dhe potencialisht ndaj ndikimeve politike.

Nga kjo perspektivë, mund të argumentohet se sfida kryesore nuk qëndron vetëm në ekzistencën e mekanizmave të mbikëqyrjes, por në mënyrën se si këta mekanizma funksionojnë në praktikë dhe nëse ata respektojnë parimin e proporcionalitetit dhe kufizimit të ndërhyrjes. Një sistem efektiv i mbikëqyrjes ligjore duhet të garantojë një ndarje të qartë ndërmjet kontrollit administrativ dhe atij gjyqësor, duke siguruar që autonomia lokale të mos mbetet vetëm një koncept formal, por një realitet funksional brenda rendit juridik.

Përfundime

Mbikëqyrja ligjore është thelbësore për funksionimin e shtetit të së drejtës. Megjithatë, për të ruajtur balancën ndërmjet autonomisë lokale dhe kontrollit qendror, është e nevojshme: qartësimi i kufijve të ndërhyrjes; forcimi i kontrollit gjyqësor; krijimi i një gjykate administrative të specializuar; përmirësimi i kapaciteteve institucionale.

Vetëm përmes një sistemi të balancuar mund të sigurohet funksionimi efektiv i qeverisjes lokale dhe respektimi i parimeve demokratike.

Bibliografia

1. Bovens, M. (2007). Analysing and assessing accountability. European Law Journal. Cappelletti, M. (1984). Judicial review in the contemporary world. Bobbs-Merrill. Council of Europe. (1985). European Charter of Local Self-Government.
2. Fazliu, A. (2015). Qeverisja lokale dhe reforma administrative në Kosovë. Prishtinë. Kelsen, H. (1961). General Theory of Law and State. Harvard University Press.
3. Kushtetuta e Republikës së Kosovës. (2008).
4. Ligji Nr. 03/L-040 për Vetëqeverisjen Lokale. (2008).
5. Loughlin, J. (2001). Subnational democracy in the European Union. Oxford University Press. OECD/SIGMA. (2017). Public administration reforms in Montenegro.

6. Rondinelli, D. (1983). Decentralization in developing countries. World Bank. Sadushi, S. (2012). E drejta administrative. Tiranë.
7. Stoker, G. (1991). The politics of local government. Macmillan.

Menaxhimi I Rreziqeve Në Turizëm Dhe Hoteleri

Faton Haziraj[1] Përparim Qahili[2] Faton Sherifi[3]

[1]University of Bitola "St. Kliment", Faculty of Tourism and Hospitality, Ohrid, North Macedonia,
E-mail: fatonhaziraj1978@gmail.com
[2]University of "Goce Dellchev" Faculty of Tourism and Business Logistics, Shtip, North Macedonia,
E-mail: perparim.qahili@gmail.com
[3]University "St. Cyril and Methodius", Institute of Geography, Faculty of Natural Mathematics, Skopje, North Macedonia,
E-mail: fatonsherifi80@gmail.com

Abstrakt

Ky punim trajton në mënyrë të detajuar menaxhimin e rreziqeve në departamentin e pritjes në hoteleri, duke analizuar në mënyrë sistematike rreziqet operacionale, financiare, teknologjike dhe ato që lidhen me sigurinë fizike dhe informacionin. Departamenti i recepsionit përfaqëson pikën kryesore të kontaktit ndërmjet hotelit dhe mysafirit, duke qenë faktori i parë dhe i fundit që ndikon në perceptimin e përgjithshëm të cilësisë së shërbimit. Për këtë arsye, çdo rrezik i menaxhuar në mënyrë joefikase në këtë sektor mund të ndikojë drejtpërdrejt në përvojën turistike, kënaqësinë e klientit dhe reputacionin e institucionit hotelier.

Studimi mbështetet në literaturën bashkëkohore të menaxhimit të turizmit, hotelerisë dhe sigurisë organizative, duke theksuar rëndësinë e identifikimit të hershëm të rreziqeve dhe zbatimit të mekanizmave parandaluese. Vëmendje e veçantë i kushtohet rolit të teknologjisë informative, sistemeve të menaxhimit të pronës (PMS), mbrojtjes së të dhënave personale, kontrollit të brendshëm financiar dhe procedurave standarde operative. Po ashtu, theksohet rëndësia e trajnimit të vazhdueshëm të stafit, komunikimit efektiv dhe planifikimit strategjik për të garantuar reagim të shpejtë dhe efikas ndaj situatave të papritura.

Rezultatet e analizës tregojnë se implementimi i një sistemi të integruar të menaxhimit të rrezikut ndikon pozitivisht në stabilitetin financiar të hotelit, rrit cilësinë e shërbimit dhe forcon besimin e klientëve. Në përfundim, punimi argumenton se menaxhimi proaktiv i rreziqeve përbën një element thelbësor për rritjen e konkurrueshmërisë dhe qëndrueshmërisë së bizneseve hoteliere në një treg gjithnjë e më dinamik dhe sfidues.

Fjalë kyqe: rreziqe, shërbimet, anulimet, pritje

Hyrje

Rreziku përfaqëson një element të pandashëm të jetës së përditshme dhe të çdo aktiviteti njerëzor. Çdo vendim që merret, pavarësisht nivelit të tij, përfshin një shkallë të caktuar pasigurie dhe mundësi për pasoja të papritura. Në të njëjtën mënyrë funksionojnë edhe organizatat e biznesit, të cilat përballen vazhdimisht me faktorë të brendshëm dhe të jashtëm që mund të ndikojnë në arritjen e objektivave të tyre. Në industrinë e hotelerisë, kjo pasiguri është edhe më e theksuar, pasi hotelet operojnë në një mjedis dinamik dhe konkurrues, ku kërkesa ndryshon shpesh, konkurrenca rritet vazhdimisht, teknologjia zhvillohet me ritme të shpejta, ndërsa rregulloret ligjore dhe pritjet e mysafirëve bëhen gjithnjë e më komplekse. Në kushte të tilla, menaxhimi efektiv i riskut nuk është vetëm një funksion mbështetës, por një domosdoshmëri për operacione të qëndrueshme, për mbrojtjen e reputacionit dhe për ruajtjen e stabilitetit financiar të hotelit.

Objekti i këtij punimi është identifikimi, analizimi dhe trajtimi sistematik i rreziqeve më të zakonshme që lindin në punën e departamentit të pritjes në hotel. Departamenti i pritjes përfaqëson pikën kryesore të kontaktit ndërmjet hotelit dhe mysafirëve, duke qenë njëkohësisht një qendër operative dhe informative me ndikim të drejtpërdrejtë në përvojën e klientit. Objekti i hulumtimit fokusohet konkretisht në aktivitetet kryesore të këtij departamenti, si: menaxhimi i rezervimeve, procesi i regjistrimit (check-in) dhe largimit (check-out), faturimi dhe arkëtimi, operacionet e këmbimit valutor, shërbimet e regjistrimit dhe administrimit të të dhënave, ofrimi i informacionit

për mysafirët si dhe koordinimi me departamentet e tjera të hotelit. Secili prej këtyre proceseve përmban rreziqe të mundshme operative, financiare, ligjore dhe reputacionale.

Qëllimi i punimit është të identifikojë dhe të sistematizojë në mënyrë të strukturuar rreziqet që shfaqen në operacionet e pritjes së hotelit, si dhe të vlerësojë nivelin e rëndësisë së tyre nëpërmjet analizës së probabilitetit dhe ndikimit. Përmes këtij vlerësimi synohet të propozohen masa konkrete parandaluese dhe korrigjuese, të cilat do të kontribuojnë në zvogëlimin e mundësisë së ndodhjes së ngjarjeve të rrezikut dhe në minimizimin e pasojave të tyre. Në këtë mënyrë, punimi synon të ofrojë një qasje praktike dhe të zbatueshme për përmirësimin e kontrollit të brendshëm, rritjen e efikasitetit operacional dhe forcimin e qëndrueshmërisë së përgjithshme të hotelit.

Rreziqet që lidhen drejtpërdrejt me punën e pritjes

"Vendi i parë që has një mysafir kur hyn në një hotel është recepsioni. Duhet të jetë një vend i dekoruar në mënyrë të përsosur, me një recepsioniste gjithmonë të qeshur dhe të sjellshme që qëndron pas tij, e cila do të mirëpresë sinqerisht çdo mysafir." (Galičić V, Ivanović S, Lupić M, 2005, p. 162).

Puna në recepsion, për shkak të kompleksitetit të saj, përballet me rreziqe të shumta. Më poshtë është një analizë e rreziqeve që lidhen drejtpërdrejt me punën e departamentit të pritjes së hotelit, pra recepsionit.

Rreziku i mbirezervimit

"Kryerja e punës dhe detyrave të departamentit të pranimeve varet nga:

- Madhësia e hotelit
- Kategoria e hotelit
- Intensiteti i shfrytëzimit të kapacitetit
- lloji i hotelit." (Pavia, 2009)

Rezervimet e dyfishta, ose rezervimet e mbivendosura, janë një fenomen ku regjistrohen rezervime të shumëfishta për të njëjtën njësi akomodimi në të njëjtën datë. Kjo është një dukuri e zakonshme në hotele dhe kërkon menaxhim strategjik dhe të saktë për të shmangur pasojat negative në operacionet e hotelit.

Arsyet më të zakonshme për shfaqjen e këtij rreziku janë si më poshtë:

- gabim njerëzor. Mbivendosjet ndodhin më shpesh kur shumë persona menaxhojnë manualisht rezervimet pa një sistem të integruar rezervimesh
- Disponueshmëri e pakonsinkronizuar në të gjitha kanalet e shitjes. Ndodh kur një mysafir konfirmon një rezervim, por e njëjta njësi akomodimi mbetet e shënuar si e disponueshme në kanalet e tjera.
- Gabime në cilësimet e kalendarit të kanalit të shitjeve. Nëse disponueshmëria nuk përditësohet saktë sipas datës, periudha e rezervimit mbetet e hapur për rezervime të reja
- Komunikim i dobët me partnerët dhe bashkëpunëtorët e jashtëm. Hotelet bashkëpunojnë me agjencitë turistike dhe partnerë të tjerë, kështu që keqkuptimet dhe komunikimi i rrallë krijojnë lehtësisht rezervime të dyfishta.
- Ngatërresa e mysafirëve. Kjo është më pak e zakonshme, por ndodh kur mysafirët ngatërrojnë datat dhe mbërrijnë më herët ose më vonë se data e rezervimit.

Përgjegjësia për trajtimin e rrezikut të mbivendosjes së rezervimeve bie mbi menaxhmentin, në nivelin e pritjes, hotelit dhe shitjeve.

Rezervimet e mbivendosura shmangen nëpërmjet:

- Zgjidhje teknologjike. Përdorimi i një sistemi menaxhimi të objekteve dhe menaxheri i kanaleve
- Komunikim cilësor me partnerët e biznesit dhe mysafirët
- Sinkronizim manual i kalendarëve dhe datave të mbylljes manuale të kanaleve të shitjeve

Rreziku i humbjes së rezervimit

Një rezervim i humbur ndodh për shkak të gabimit njerëzor, kur një recepsionist ose shitës, pasi merr një rezervim, nuk e regjistron atë në sistemin e pritjes dhe një mysafir me një rezervim të konfirmuar mbërrin në hotel. Më shpesh, kjo ka të bëjë me rezervimet e bëra me telefon ose me email. Këto raste po bëhen më pak të zakonshme, pasi një pjesë e madhe e mysafirëve përdorin kanalet e rezervimit online.

Përgjegjësia u takon punonjësve në recepsion ose në shitje.

Ky rrezik zvogëlohet përmes:

- Futje direkte e rezervimit menjëherë pas marrjes. Shmang mbajtjen e shënimeve jashtë sistemit të pritjes
- Drejtimin e klientëve drejt kanaleve të shitjeve online

Rreziku i rezervimeve "mosparaqitje" dhe rezervimeve të anuluara

“Rezervimet e hoteleve krijojnë marrëdhënie të shumta kontraktuale midis hotelit dhe klientëve. Ato fillojnë në kohën e rezervimit dhe vazhdojnë deri në largimin e klientëve ose deri në fund të qëndrimit dhe pagesën e faturës. Për hotelin, rezervimet paraprake janë një detyrim i madh, si ligjërisht ashtu edhe komercialisht. Ato kërkojnë një sistem që do të mundësojë që rezervimet e dhomave të shndërrohen në të ardhura nga dhoma.” (Medlik, S., & Ingram, H., 2002, p. 92)

Rezervimet "Mosparaqitje" janë rezervime që nuk anulohen në kohë, ose mysafirët nuk paraqiten në hotel. Një numër i madh anulimesh çojnë në humbje të të ardhurave për shkak të dhomave të lira, veçanërisht në destinacionet ku qëndrimi mesatar është pesë ditë ose më shumë.

Anulimet dhe "mosparaqitjet" reduktohen nëpërmjet:

- Garanci nëpërmjet pagesës paraprake ose kartës së kreditit. Vizitori lë të dhënat e kartës ose paguan një pjesë paraprakisht. Kjo zvogëlon mundësinë e rezervimeve mashtruese dhe zvogëlon rrezikun e mosparaqitjes.
- Politikë anulimi e përcaktuar qartë. Politika duhet të jetë e qartë dhe e dukshme gjatë rezervimit. Hoteli përcakton afatet dhe shumat e pagesës në rast anulimi të vonë ose mosparaqitjes.
- Kontrollimi i rezervimeve të ardhshme pa garanci. Këto rezervime mbartin një rrezik të lartë. Nëse pranohen, regjistrohet një kontakt dhe mysafiri kontaktohet të paktën një ditë para mbërritjes për rikonfirmim.
- Lista e çmimeve “e pakthyeshme”. Vizitori paguan për të gjithë qëndrimin në momentin e rezervimit. Nuk ka rimbursime për anulime ose ndryshime. Çmimet janë më të ulëta se standardet dhe hoteli ofron të ardhura të sigurta.

Rreziku i mungesës ose tepricës së parave të gatshme

Meqenëse recepsioni është vendi ku bëhet pagesa për shërbimet gjatë qëndrimit dhe paratë e gatshme janë një nga metodat e pagesës, gabimet në llogaritje mund të ndodhin për shkak të shpejtësisë dhe mungesës së përqendrimit. Gabime të tilla krijojnë një mungesë ose tepricë në arkë.

Një mungesë do të thotë një humbje për hotelin ose, në shumicën e rasteve, një detyrim financiar për punonjësin i cili duhet ta kompensojë atë nga fondet personale. Një tepricë ndodh kur një mysafiri i jepet kusur i gabuar. Kjo krijon pakënaqësi dhe ndikon në reputacionin e hotelit. Mungesat dhe tepricat trajtohen gjithashtu si shkelje më të rënda tatimore, me gjoba të larta, të cilat e përkeqësojnë drejtpërdrejt rezultatin financiar. (Atkinson, H., Jones, P., & Harris, P. , 2012)

Stafi i pritjes dhe menaxheri i pritjes janë përgjegjës.

Ky rrezik zvogëlohet përmes:

- Pajisje moderne për arkë dhe POS, ose softuer cilësor dhe të lehtë për t'u përdorur për pritje
- Kontroll i shpeshtë i xhiros dhe bilancit të arkës përmes numërimit manual

Rreziku i lidhur me punën e shkëmbimit

Shumica e hoteleve ofrojnë shërbime të këmbimit valutor, të cilat më shpesh kryhen nga recepsionistët në recepsion.

Për ekzekutim efikas, është thelbësore që kartëmonedhat të jenë të përshtatshme, në qarkullim dhe të padëmtuara. Rreziku i kartëmonedhave të falsifikuara dhe të dëmtuara zvogëlohet nga:

- Pajisje të përshtatshme. Detektorë dhe skanerë UV për kontrollin e kartëmonedhave të dyshimta
- Njohuri dhe njohje e kartëmonedhave nga recepsionistët
- Monitoroni rregullisht njoftimet nga banka me të cilën hoteli ka një marrëveshje. Këto njoftime shpesh përfshijnë ndryshime në qarkullim, tërheqje valutore dhe paralajmërime për seri të dyshimta.

Përgjegjësia bie mbi recepsionistët dhe menaxherin e pritjes.

Rreziku i gabimit gjatë rezervimit të shërbimeve dhe faturimit

Për shkak të ngarkesës së shtuar të punës, mungesës së stafit ose organizimit të dobët personal, gabimet shpesh ndodhin gjatë rezervimit të shërbimeve. Nëse ato nuk vërehen dhe nuk korrigjohen në kohë, ato krijojnë probleme me faturimin. Shembuj tipikë janë rezervimet e dyfishta, rezervimi i shërbimeve që një vizitor nuk i ka përdorur, mosrezervimi i shërbimeve të përdorura, çmimet e pasakta e të ngjashme.

Pasojat përfshijnë një mysafir të pakënaqur, reputacion të dëmtuar, bllokime administrative dhe humbje financiare.

Menaxherët dhe punonjësit e pritjes janë përgjegjës. Fokusi duhet të jetë në organizimin e punës:

- Numër i mjaftueshëm punonjësish në turn, me njohuri dhe aftësi të përshtatshme
- Është praktikë e mirë të kontrolloni rezervimet dhe llogaritë një ditë para se një mysafir të largohet, gjatë një periudhe kur ka pak mysafirë dhe detyrimet e regjistrimit janë përfunduar. Është më e përshtatshme gjatë turnit të natës, kur ka më shumë kohë për të kontrolluar.

Rreziku i dezinformimit

Recepsionisti duhet të jetë i gatshëm në çdo kohë për t'iu përgjigjur pyetjeve në lidhje me mjediset e hotelit, si dhe zonën përreth, destinacionin, transportin lokal dhe rajonal, etj. Mungesa e informacionit dhe injoranca janë joprofesionale dhe dëmtojnë reputacionin e hotelit. Ato çojnë në probleme që rrisin pakënaqësinë e mysafirëve.

Hoteli duhet të ketë një plan rekrutimi cilësor, me një numër dhe profil të përcaktuar qartë të stafit sipas nevojave të biznesit. Përzgjedhja duhet të sigurojë një përputhje midis karakteristikave të kandidatit dhe kërkesave të punës, si dhe midis kandidatit dhe organizatës. Është e rëndësishme që përzgjedhja të udhëhiqet nga njerëz kompetentë, siç është një menaxher, psikolog ose specialist i Burimeve Njerëzore. Përzgjedhja e mirë zvogëlon kostot e zgjedhjes së gabuar, përshpejton hyrjen në punë, zvogëlon numrin e gabimeve, lehtëson integrimin në ekip dhe rrit kënaqësinë në punë. (Hayes, D. K., & Ninemeier, J. D., 2009)

Dy kritere themelore për të punuar në recepsion janë ekspertiza dhe motivimi.

Përveç përzgjedhjes së stafit të duhur, është i nevojshëm edhe investimi i vazhdueshëm në punonjësit ekzistues. Menaxhimi i njohurive duhet të përqendrohet në qëllimet e organizatës, siç janë efikasiteti, konkurrueshmëria, inovacioni, ndarja e njohurive dhe përmirësimi i vazhdueshëm. Ai zvogëlon punën e panevojshme, shkurton kohën e përshtatjes së punonjësve të rinj dhe ndihmon organizatën të përshtatet me një mjedis dhe tregje në ndryshim.

Arsimi sjell produktivitet më të lartë, inovacion, cilësi më të mirë shërbimi dhe avantazh konkurrues. Menaxhimi i mirë luan një rol kyç, nëpërmjet vendimeve, stilit të lidershipit, strategjive, kulturës së punës dhe përvojës së mysafirëve. Aftësi të rëndësishme janë lidershipi, komunikimi, hapja ndaj ndryshimeve, orientimi drejt detajeve dhe menaxhimi financiar.

Rreziku në komunikimin me një mysafir të pakënaqur

Në turizëm dhe mikpritje, pakënaqësia e mysafirëve shpesh manifestohet përmes ankesave dhe pakënaqësive. Për mysafirin, çdo ankesë është e rëndësishme. Punonjësi duhet të njohë procedurën dhe rregullat e hotelit që vendosin kufij gjatë zgjidhjes së saj. Në të njëjtën kohë, nevojat e mysafirëve kërkojnë fleksibilitet. Qëllimi është një ekuilibër midis të dyjave.

Për një zgjidhje të suksesshme, ju nevojiten:

- Burimet materiale. Procedurat, stafi, struktura
- Burime të paprekshme. Qëndrimi, aftësitë, përgatitja

Një ankesë verbale përmes një bisede personale është mënyra më e mirë për të identifikuar shpejt një problem, pasi ofron nivelin më të lartë të kontrollit. Rregulli është që ankesa duhet të zgjidhet menjëherë. Kjo i jep mysafirit kuptim dhe zvogëlon mundësinë e pakënaqësisë së mëtejshme dhe një ankese me shkrim.

Rreziku i pakënaqësisë nuk eliminohet plotësisht, por zvogëlohet përmes menaxhimit të ankesave. Bëhet një dallim midis menaxhimit të drejtpërdrejtë dhe të tërthortë.

Menaxhimi i drejtpërdrejtë përfshin:

- Inkurajimi i mysafirëve për të shprehur një ankesë, me parakushte të përshtatshme emocionale
- Pranimi i një ankese, me mirënjohje dhe bisedë profesionale, me teknika të tilla si dëgjimi aktiv dhe verbalizimi i ndjenjave
- Zgjidhja e ankesave përmes modeleve të rikuperimit të shërbimit, me tre lloje kompensimi
- Monetare. Rimbursimi ose ulja e shumës
- Materiall. Ndërrim dhome, riparime
- I paprekshëm. Kërkesë faljeje, shpjegim

Menaxhimi indirekt përfshin:

- Analiza e ankesave
- Kontrolli i procesit
- Raportimi
- Duke përdorur informacionin nga ankesat për menaxhimin operativ dhe strategjik

Rreziku i komunikimit të dobët me departamentet e tjera

Komunikimi në biznes është një proces i vetëdijshëm dhe i organizuar i transmetimit të mesazheve të biznesit. Ai bazohet në informacion të rëndësishëm për organizatën. Informacioni duhet të jetë i konceptuar qartë, i dobishëm, i saktë, në kohë, i plotë dhe i rëndësishëm.

Komunikimi i dobët midis departamenteve krijon keqkuptime, gabime dhe konflikte. Kjo zvogëlon produktivitetin dhe rrezikon suksesin. Komunikimi i mirë rrit bashkëpunimin, besimin dhe transparencën. Ai gjithashtu ndikon në cilësinë e shërbimit dhe kënaqësinë e klientëve.

Rreziku zvogëlohet kur menaxherët e njohin rëndësinë e komunikimit, vendosin rregulla dhe japin shembullin personal. Seminaret, edukimi dhe punëtoritë e përbashkëta përmirësojnë komunikimin e brendshëm dhe krijojnë një bazë për bashkëpunim më të mirë.

Rreziku i humbjes së sendit të një mysafiri

Një nga përgjegjësitë e departamentit të pritjes është të kujdeset për sendet personale të mysafirëve, siç janë dokumentet, bagazhet dhe sendet e tjera. Një situatë veçanërisht stresuese është kur, pas largimit nga hoteli, një dokument personal lihet në recepsion.

Me të mbërritur, një mysafir paraqet një dokument për të verifikuar rezervimin dhe për t'u identifikuar në sistem. Problemi lind gjatë orareve të ngarkuara kur stafi përdor praktika joefikase dhe e ruan dokumentin për futjen e të dhënave të mëvonshme. Kjo çon në rreziqe të tilla si keqrenditja, harrimi i një dokumenti në banak ose në skaner, gjë që krijon shqetësime për mysafirët dhe stafin.

Masa më e mirë është të mos ruhen dokumentet. Me një organizim të mirë dhe një numër të mjaftueshëm punonjësish, çdo recepsionist duhet ta kthejë menjëherë dokumentin pasi të ketë futur të dhënat. Një tjetër organizim efektiv është ndarja e detyrave. Një person flet me mysafirin dhe kontrollon rezervimin, një tjetër fut të dhënat.

Sendet e humbura dhe të gjetura shpesh trajtohen nga mirëmbajtja e hotelit, megjithëse mysafirët duhet të kontaktojnë së pari recepsionin. Kërkohen procedura të qarta, të dhëna, një përshkrim i detajuar i sendit dhe informacioni i kontaktit të mysafirit. Sendet e gjetura ruhen sipas afateve ligjore. Asnjë send nuk dërgohet në një adresë pa pëlqimin e mysafirit. Është e rëndësishme që i gjithë stafi të jetë në dijeni të rregullave për të parandaluar humbjen, përvetësimin e paligjshëm dhe abuzime të tjera.

Rreziku që lidhet me shërbimin e mirëmbajtjes së hotelit (dhomë e pastruar në mënyrë të pamjaftueshme, mungesë e artikujve të konsumueshëm)

Detyra më e rëndësishme e çdo hoteli është të ofrojë një dhomë të pastër dhe të rregullt për çdo mysafir të ri. Sot, mysafirët shpesh mbështeten në vlerësime kur zgjedhin akomodimin. Nëse vlerësimi i pastërtisë është i ulët dhe mbështetet nga komente negative, gjasat që një mysafir të mos e zgjedhë hotelin rriten.

Pasi një mysafir largohet, fillon procesi i pastrimit të shtëpisë. Pastrueset e shtëpisë hyjnë në dhoma dhe së pari kontrollojnë për mangësi teknike të pa raportuara. Nëse është e nevojshme, ata njoftojnë shërbimin teknik. Në dhomat që kërkojnë ndërhyrje të mëdha, ata nuk fillojnë punën derisa shërbimi teknik të ketë përfunduar pjesën e tij. Pastaj ata heqin çarçafët dhe peshqirët e përdorur, mbledhin mbeturinat, fshijnë me fshesë me korrent dhe pastrojnë dritaret, tavolinat, karriget, dollapët, shtretërit, dyshemetë, televizorët, banjot dhe tualetet. Pastaj ata kontrollojnë gjendjen e mini-barit, shtrojnë çarçafët e pastër dhe plotësojnë artikujt e tualetit të hotelit.

Kjo tregon se puna e pastrueseve është komplekse. Si në çdo punë, ndodhin gabime. Problemi është më i theksuar kur një mysafir, pasi regjistrohet dhe hyn në dhomë, vëren një mangësi. Këto janë një dysheme e ndotur, një kosh plehrash i pazbrazur, një banjo e pastruar në

mënyrë të pamjaftueshme e të ngjashme. Një mysafir kontakton pritjen dhe pritja duhet të koordinohet dhe të ofrojë shpejt një zgjidhje.

Një përgjigje e shpejtë nga recepsioni është thelbësore. Recepsioni kontakton menjëherë mirëmbajtjen. Mirëmbajtja inspekton dhomën dhe rregullon mangësitë. Në raste të caktuara, hoteli duhet të ofrojë edhe një zëvendësim dhome me një kërkim falje.

Ky rrezik zvogëlohet përmes:

- Organizim i mirë i punëve shtëpiake
- Kontroll dhe mbikëqyrje nga personi përgjegjës
- Praktikë e kontrollit të të gjitha dhomave përpara se ato të vihen në dispozicion të mysafirëve të rinj

Rreziku i pleshtave të shtratit

Shfaqja e pleqve të shtratit në një objekt është situata më e vështirë për çdo hotel. Ajo prish qëndrimin, krijon pakënaqësi të fortë dhe dëmton seriozisht reputacionin e hotelit.

Pleshtat shfaqen si rezultat i lëvizjes së mysafirëve nga vende të ndryshme të botës. Ndryshimet e shpeshta të destinacioneve, udhëtimet ajrore dhe lëvizja e ndarë e bagazheve nga pasagjerët lehtësojnë transmetimin pasiv. Pleshtat mbijetojnë për periudha të gjata pa ushqim, të fshehura në palosjet e bagazheve, rrobave ose në automjete (Galičić V, Ivanović S, Lupić M, 2005)

Pleshtat përhapen shpejt. Prandaj, hoteli duhet të reagojë menjëherë kur vihen re. Stafi i mirëmbajtjes kontribuon duke mbajtur hapësirën dhe sipërfaqet të pastra. Pasi një mysafir largohet, stafi kryen një inspektim të detajuar, veçanërisht të:

- Shtrat dhe çarçafë
- Dyshek
- Priza
- Fotografi
- Dollapë dhe sipërfaqe të tjera ku fshihen pleshtat e shtratit

Një parakusht është që stafi të mund t'i njohë pleshtat e shtratit dhe t'i dallojë ato nga insektet e tjera.

Hapat pas zbulimit të pleshtave në një dhomë:

1. Duke raportuar te eprori në familje ose në pritje. Nëse familja përcakton ngjarjen, ajo njofton kryefamiljarin. Nëse një mysafir raporton problemin në pritje, pritja njofton kryefamiljarin.
2. Raportim tek menaxhmenti i hotelit nga menaxherët e mirëmbajtjes dhe pritjes
3. Kontakt me shërbimin kompetent për masat DDD (dezinfektim, dezinsektim, deratizim)
4. Përgatitja e hapësirës para ndërhyrjes. Nëse është e mundur, heqja përgjithmonë e dyshekëve, qilimave, perdeve, çarçafëve etj.
5. Ndërhyrje dhe trajtim nga shërbimi
6. Duke kontrolluar dhomën përpara se ta vini përsëri në përdorim

Kur një mysafir raporton pleshtat e shtratit, recepsioni, me miratimin e menaxherit, e zhvendos mysafirin në një dhomë tjetër. Në situata të caktuara, hoteli ofron gjithashtu kompensim për të zvogëluar pakënaqësinë dhe për të mbrojtur reputacionin.

Ky rrezik nuk mund të eliminohet plotësisht. Një qasje serioze dhe e disiplinuar zbut pasojat. Personat përgjegjës janë menaxheri i hotelit dhe kryefamiljari.

Rreziku i teknologjisë dhe inovacionit

Kompanitë hoteliere që janë tashmë të njohura dhe të suksesshme ndonjëherë pësojnë humbje të papritura. Kjo ndodh kur ato nuk i ndjekin ndryshimet në tregun e turizmit dhe vazhdojnë të ofrojnë të njëjtat shërbime në të njëjtën mënyrë ndërsa tregu ndryshon. Nëse kompania nuk i kupton dhe nuk i ndjek ndryshimet, vlera e produktit turistik dhe përvoja turistike zvogëlohet (Ivanović, 2003)

Operacionet moderne të hoteleve varen shumë nga teknologjia e informacionit. Hotelet sot nuk mund të funksionojnë pa të.

Futja e teknologjisë së informacionit kontribuon në:

- Rritje e fitimit
- Cilësi më e lartë shërbimi
- Menaxhim më i thjeshtë
- Përdorim më i mirë i burimeve dhe kapaciteteve

Shembuj të zgjidhjeve moderne teknologjike në industrinë e mikpritjes:

- ***Rezervime online***. Vizitorët kontrollojnë disponueshmërinë, çmimet dhe ofertat, pastaj rezervojnë online. Kjo ndryshon mënyrën se si merret dhe rezervohet informacioni, dhe e drejton hotelin drejt një pranie të fortë online dhe sistemeve të shpejta të rezervimit.
- ***Marketing dixhital***. Rrjetet sociale, reklamat në Google, email-i dhe kanalet e tjera online zgjerojnë shtrirjen dhe mundësojnë synimin e segmenteve specifike.
- ***Automatizimi i proceseve***. Menaxhimi i inventarit, raportet, faturimi, etj. Automatizimi zvogëlon mundësinë e gabimeve njerëzore dhe rrit produktivitetin.
- ***Menaxhimi i mysafirëve***. Kartat çelës, regjistrimet dixhitale, dhomat inteligjente. Sistemet CRM për ndjekjen e reagimeve dhe përmirësimin e shërbimeve
- ***Menaxhimi i objekteve***. Sisteme ndriçimi, ajri i kondicionuar dhe ngrohja, duke synuar efikasitet më të mirë energjetik dhe kosto më të ulëta (Dumičić, 2019)

Futja dhe menaxhimi i inovacioneve dhe teknologjisë është përgjegjësi e menaxhmentit të hotelit. Iniciativa duhet të vijë nga menaxhmenti. Menaxhmenti duhet të njohë rrezikun e mosfutjes së teknologjisë.

Rrezik zjarri

Rreziku i zjarrit ekziston në çdo ndërtesë. Hotelet janë veçanërisht të rrezikshme, sepse ato presin një numër të madh njerëzish në situata të relaksuara. Vizitorët shpesh nuk janë të njohur me objektin dhe shpesh nuk flasin gjuhën e vendit ku po qëndrojnë. Statistikat tregojnë se shumica e zjarreve vijnë nga gabimet njerëzore. Shkaqet janë neglizhenca, pakujdesia ose injoranca gjatë trajtimit të pajisjeve të punës, ose gjatë mbrojtjes dhe mirëmbajtjes së strukturave, instalimeve dhe pajisjeve potencialisht të rrezikshme. Shkaqet keqdashëse janë shumë më të rralla. Zjarret shpesh ndodhin për shkak të instalimeve të gazit të dëmtuara, instalimeve elektrike dhe konsumatorëve të dëmtuar ose të mbingarkuar, pajisjeve me defekt, aksidenteve në kuzhinë ose pirjes së duhanit në zona të ndaluara. Edhe gabimet e vogla ndonjëherë shkaktojnë dëme të mëdha materiale dhe viktima njerëzore (Tursan, 2016).

Menaxhmenti i hotelit është përgjegjës për mbrojtjen e jetës dhe shëndetit të klientëve dhe stafit në rast zjarri ose shpërthimi. Ky është një detyrim moral dhe biznesi brenda kuadrit të shërbimit. Menaxhmenti duhet gjithashtu të sigurojë masa të reagimit të shpejtë në rast emergjence, si dhe mbrojtje nga efektet direkte dhe indirekte të zjarrit ose shpërthimit. Që zjarrfikësit të ndërhyjnë në mënyrë efektive, detajet e shpëtimit dhe shuarjes planifikohen paraprakisht.

Planifikimi kërkon ndihmë profesionale dhe marrëveshje bashkëpunimi, konsultime dhe marrëveshje të rregullta midis menaxhmentit të hotelit dhe departamentit më të afërt publik ose vullnetar të zjarrfikësve, me qëllim që të:

- Përcaktimin e zonave në hotel dhe zonën përreth me rrezik zjarri ose shpërthimi
- Sigurimin e aksesit të papenguar për automjetet dhe pajisjet e zjarrfikësve
- Ofrimi i informacionit mbi planin e objektit për zhvillimin e një plani ndërhyrjeje
- Caktimi i personave që do të takohen me zjarrfikësit, drejtimi i tyre në vendin e zjarrit dhe dhënia e informacionit në lidhje me mysafirët që nuk mund të evakuohen ose të shpëtojnë veten (Tursan, 2016).

Për të krijuar një sistem efektiv sigurie, hoteli duhet të integrojë dhe harmonizojë:

1. Sisteme sigurie teknike
2. Procedurat për trajtimin e situatave të krizave dhe aksidenteve
3. Mbikëqyrja e pajtueshmërisë me procedurat
4. Trajnimi i procedurave dhe edukimi i vazhdueshëm i punonjësve (Petar.S, 2010).

Planifikimi cilësor dhe zbatimi i suksesshëm kërkojnë menaxherë të sigurisë dhe mbrojtjes të trajnuar profesionalisht dhe personel të trajnuar mirë. Personeli duhet të kryejë detyrat në mënyrë operative me mbështetjen e sistemeve të integruara dhe pajisjeve në dispozicion, sipas masave të reagimit ndaj emergjencave të paraplanifikuara dhe të përgatitura mirë (Tursan, 2016).

Përfundimi

Objektivat e punimit janë arritur. Së pari, janë identifikuar rreziqet kryesore në punën e pritjes që lidhen me kontekstin hotelier në Kosovë. Së dyti, është zhvilluar një regjistër i strukturuar që përmban elementët e nevojshëm për menaxhimin e rrezikut, i cili lejon kontrollin e brendshëm, ndarjen e përgjegjësisë dhe monitorimin e zbatimit. Së treti, është siguruar përparësimi përmes renditjes, i cili është një kusht thelbësor për ndarjen racionale të burimeve në hotele me një numër të kufizuar punonjësish për turn dhe me kërkesa të larta për shpejtësi dhe saktësi. Së katërti, punimi ka ofruar një bazë për zbatim praktik në Hotel, sepse rreziqet përcaktohen në nivelin e proceseve specifike, dhe përgjegjësia ndahet sipas funksioneve.

Kontributi kryesor shkencor i punimit është se rreziqet nuk u trajtuan në mënyrë përshkruese, por u vendosën në një model menaxhimi që lidh objektivat e pritjes me ngjarjet e mundshme që i kërcënojnë ato. Në këtë mënyrë, punimi tregon se rreziqet operacionale janë një burim themelor i rreziqeve strategjike kur ato përsëriten dhe kur shkaktojnë akumulimin e përvojave negative dhe humbjeve financiare. Vlera praktike e punimit është se regjistri është i përdorshëm si një dokument i brendshëm për përditësim të rregullt, për trajnimin e stafit dhe për vendosjen e disiplinës në aktivitetet kryesore të pritjes, veçanërisht në menaxhimin e rezervimeve, saktësinë e informacionit dhe kontrollin financiar gjatë faturimit.

Së fundmi, dokumenti konfirmon se menaxhimi i suksesshëm i riskut në zonën e pritjes kërkon një qasje procesi, procedura të qarta, përgjegjësi të shpërndarë dhe monitorim të vazhdueshëm. Ky është një parakusht për shërbim të qëndrueshëm, klientë të kënaqur dhe konkurrueshmëri të qëndrueshme të Hotelit në tregun e turizmit në Kosovë.

Literatura

1. Atkinson, H., Jones, P., & Harris, P. . (2012). *Financial Management for Hospitality Decision Makers.* . Oxford: Butterworth-Heinemann.

2. Dumičić, M. (2019). *Linkages Between Fiscal Policy and Financial (In)Stability. Journal of Central Banking Theory and Practice, Vol. 8, No. 1, 97-109.*

3. Galičić V, Ivanović S, Lupić M. (2005). *Hotelska prodaja i recepcijsko poslovanje. Fakultet za turistički i hotelski menadžment. HUDDD. (20 June 2024). Kućna stjenica. . https://www.huddd.hr/web/index.php/informacije/kucna-stjenica.*

4. Hayes, D. K., & Ninemeier, J. D. (2009). *Human Resource Management in the Hospitality Industry.*

5. Ivanović, S. (2003). *Inovativni turistički proizvod u funkciji hotelske industrije.* Rijeka.

6. Medlik, S., & Ingram, H. (2002). *Hotelsko poslovanje. Golden marketing.*

7. Pavia, N. (2009). *Process management functions in hospitality. Faculty of Tourism and Hospitality Management.*

8. Petar.S, L. M. (2010). *Sigurnosne procedure u hotelima: Zadovoljenje minimuma zakonskih obveza ili omogućavanje maksimuma sigurnosti gosta.* Acta Turistica Nova.

9. Tursan, K. (2016). *Uzroci i prevencija požara u hotelima s primjerima iz prakse (Specijalistički diplomski stručni rad). Veleučilište u Karlovcu. .* https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:128:334361.

Perceptimet e Mësimdhënësve mbi Performancën dhe Zhvillimin e tyre Profesionale

Albana Sadiku, Universiteti "Isa Boletini" në Mitrovicë
Diellza Preteni, Universiteti i Prishtinës
Xhenete Hamza, Universiteti "Isa Boletini" në Mitrovicë

Abstrakt

Ky hulumtim i trajton perceptimet e mësimdhënësve mbi performancën dhe zhvillimin profesional të tyre, me qëllim të kuptuarit të mënyrës se si ata e vlerësojnë vetëperformancën, vetëbesimin dhe përfshirjen në zhvillim profesional. Qëllimi kryesor i studimit është të identifikojë faktorët që ndikojnë në perceptimin e performancës së mësimdhënësve dhe të analizojë rolin e gjinisë, përvojës profesionale dhe nivelin arsimor në këtë perceptim. Hulumtimi ka një qasje kualitative dhe mbledhja e të dhënave është bërë përmes pyetësorit, i cili titullohet: "Approaches to teachers' performance assessment for enhancing quality of education at universities" nga Luskova & Hudakova (2013), dhe i cili rezultoi me një Cronbach Alpha $\alpha = .764$, duke siguruar besueshmëri të mirë. Ndërkaq, pjesëmarrësit janë 52 mësimdhënës nga shkolla të ndryshme të Komunës së Mitrovicës. Rezultatet tregojnë se gjinia ndikon në disa aspekte të performancës, ku mësimdhënëset femra raportojnë perceptime më të larta për përdorimin e metodave inovative dhe autonominë në punë krahasuar me kolegët meshkuj. Përvoja profesionale dhe niveli arsimor nuk treguan ndikim statistikisht të rëndësishëm në perceptimet mbi përdorimin e metodave inovative apo përgatitjen e trajnimeve. Sidoqoftë, konkluzioni kryesor është se perceptimi i performancës profesionale është rezultat i kombinimit të vetëbesimit, angazhimit dhe kompetencave të zhvilluara gjatë karrierës, ndërsa institucionet edukative duhet të ofrojnë mbështetje dhe mundësi zhvillimi të vazhdueshëm për të gjithë mësimdhënësit.

Fjalë kyçe: perceptimet, mësimdhënësit, performanca, zhvillimi profesional

1. Hyrje

Çdo vend pune duhet t'u ofrojë punonjësve të vet kushte të përshtatshme dhe zhvillim profesional. Kushtet e përshtatshme lidhen në mënyrë direkte me motivimin e mësimdhënësve dhe me performancën e tyre. E njëjta duhet të ndodhë edhe nëpër shkolla. Shkolla e ka obligim që të krijojë politika të cilat e inkurajojnë zhvillimin e stafit të vet. Me fjalë të tjera, të krijojë mundësi strategjike dhe ngritje të vazhdueshme të kapaciteteve të cilat ndikojnë në performancë dhe në zhvillim profesional të mësimdhënësve (Ahmad et al., 2023). Është obligim i institucioneve edukative dhe arsimore që t'i përcjellin trendet botërore, të cilat kanë rezultuar pozitivisht në zhvillimin e mësimdhënësve. Kur shkolla kërkon që të implementohet një metodë e caktuar e punës, një teknikë apo një fushë të re, gjithsesi duhet që fillimisht të investojë në mësimdhënësit e saj, në mënyrë që ata të jenë të përgatitur për t'u ballafaquar me inovacionin (Negrin-Medina et al., 2022).

Mënyra më e mirë për t'i kuptuar nevojat e mësimdhënësve, natyrisht mbështetur në vetëperceptimet e tyre, është përmes vetëvlerësimit. Sipas Jaffurs (2017), mësimdhënësit të cilëve u është kërkuar vetëvlerësimi, por edhe në rastet kur u është bërë vlerësimi nga shkolla, kanë rezultuar me perfomancë më të kënaqshme pas realizmit të trajnimeve. Sidoqoftë, me kalimin e viteve në punën si mësimdhënës, ata do të jenë në gjendje që t'i përcaktojnë nevojat e veta dhe eventualisht ta bëjnë edhe planifikimin e zhvillimit të tyre profesional (Koellner et al., 2024). Prandaj, mësimdhënësit të cilët e shprehin nevojën dhe dëshirën për t'u zhvilluar në aspektin e tyre

profesional duhet të mbështeten nga shkolla dhe nga institucionet e tjera nën të cilat funksionojnë shkollat (Widayati et al., 2021).

Mësimdhënësit duhet t'i dinë kompetencat që duhet t'i kenë. Sipas hulumtimit të realizuar nga Tezcan (2023), mësimdhënësit të cilët kishin treguar interesim mbi "njohuritë profesionale" si kompetencë, kishin raportuar perceptim më të lartë të "shkathtësive profesionale dhe vlerave".

2. Rishikimi i literaturës

2.1 Rëndësia e performacës së mësimdhënësit

Një mësimdhënës i kënaqur me performancën e vet nënkupton një person i cili ka vetëvlerësim pozitiv për punën që ai bën. Vetëvlerësimi është gjithmonë i lidhur me motivimin dhe të dyja bashkë pastaj kontribuojnë në zhvillimin akademik të mësimdhënësit (Acosta-Gonzaga, 2023). Vetëvlerësimi konsiderohet si një teknikë shumë e fortë e cila i përmirëson të arriturat profesionale të mësimdhënësve dhe zhvillimin e tyre akademik (Ross & Bruce, 2007). Në anën tjetër, vetëvlerësimi është një mënyrë që mësimdhënësit t'i hulumtojnë njohuritë e tyre dhe t'i identifikojnë ato saktësisht. Kjo është një mënyrë ideale që mësimdhënësit t'i kuptojnë përparësitë dhe mangësitë e tyre profesionale (Quddus et al., 2019). Pas vetëvlerësimit, mësimdhënësit në mënyrë të qartë mund t'i përcaktojnë qëllimet për zhvillimin e njohurive për të cilat ata kanë nevojë (Karaman, 2024).

Në mënyrë që mësimdhënësit të zhvillohen, natyrisht që duhet ta kenë hapësirën e duhur profesionale dhe ndihmën nga menaxhmenti i intitusionit edukativ dhe arsimor në të cilin ata punojnë. Kur mbështetja institucionale nuk është e duhur, atëherë do të bien edhe motivimi, edhe planifikimi për zhvillimin personal profesional të mësimdhënësve (Safwan et al., 2025). Në këtë pikë është shumë e rëndësishme mbështetja e hapur institucionale dhe iniciativa e mësimdhënësve. Sipas hulumtimi të La Fevre (2014), në rastet kur bëhen hulumtime në mesin e mësimdhënësve për t'i gjetur rreziqet që i identifikojnë mësimdhënësit, gjithmonë është rreziku potencial që ata të ndihen të pafuqishëm dhe për këtë arsye mos t'i raportojnë rreziqet potenciale. Me fjalë të tjera, administrata në shkollë dhe politikat që i ndjek ajo janë një barierë për mësimdhënësit (Zengin, 2025).

2.2 Zhvillimi profesional i mësimdhënësve

Programet e zhvillimit akademik të mësimdhënësve duhet të jenë të vazhdueshme, natyrisht në varësi edhe nga nevojat e mësimdhënësve për t'u zhvilluar në domenin e caktuar profesional. Sipas hulumtimit të bërë nga Qadir et al. (2020), të cilët pohuan se përfshirja e mësimdhënësve në trajnimet për të cilat ata kishin nevojë, rezultoi në përformancë më të avancuar profesionale para nxënësve të tyre. Në anën tjetër, përshirja i bën mësimdhënësit ta kuptojmë dhe ta vlerësojnë performancën e tyre dhe eventualisht t'i ndryshojnë apo t'i plotësojnë njohuritë me të cilat operojnë (Li & Copur-Gencturk, 2024). Po ashtu, sipas Rowe dhe Sykes (1989), vetëp[erceptimi i mësimdhënësve ka dalë të ketë lidhje të pranueshme statistikisht me zhvillimin profesional te tyre. Kjo na ndërlidhet me komoditetin që mësimdhënësi kërkon.

Trajnimet profesionale janë një alternativë shumë e përshtatshme për zhvillimin profesional të mësimdhënësve. Përfshirja e mësimdhënësve në programe profesionale trajnuese, përveç që do t'i ndihmojë ata në aspektin profesional, gjithashtu do t'i ndihmojë që të vetëdijësohen për veprime të ndryshme dhe të përshtatshme në klasë (Cocca et al., 2018).

Në anën tjetër, punëtoritë janë një opcion shumë i përshtatshëm për zhvillimin profesional të mësimdhënësve. Sipas Ehlert & Sovigner (2024), përfshirja e mësimdhënësve në punëtori ka ndikuar që ata të zhvillohen profesionalisht, mirëpo punëtoritë që ishin më të shkurta rezultuan më

pozitivisht sesa ato që zgjatnin me javë. Prandaj, është shumë e rëndësishme se kur bëhen organizime të trajnimeve apo të punëtorive të caktuara të parashikohet edhe qëndrueshmëria dhe efikasiteti i tyre (Samundeeswari et al., 2024). Kur flasim për këto dy elemente karakteristike të punëtorive apo të trajnimeve, gjithmonë i referohemi edhe komoditetit apo formës më të përshtatshme që mësimdhënësit ndjejnë gjatë zhvillimit profesional të tyre. Me fjalë të tjera, për grupin e caktuar të mësimdhënësve, a është më e përshtatshme një punëtori më tradicionale e cila e ka një trajner, apo të jetë diçka më sfiduese (McChesney et al., 2024) në njërën anë, dhe vendi se ku do të mbahet (Salo et al., 2024) në anën tjetër.

Një gjë duhet të theksohet doemos, e ajo është teknologjia. Kjo nënkupton se mësimdhënësit janë një hap më para mundësisë së zhvillimit të tyre profesional. Janë një numër i madh i punëtorive dhe trajnimeve të cilat mund t'i ndjekin ata në mënyrë vullnetare. Zakonisht, mësimdhënësit presin që institucioni ku ata punojnë të organizojë trajnime, punëtori apo ligjërata të ndryshme të cilat do të ndikojnë në zhvillimin e tyre profesional.

3. Metodologjia e hulumtimit

Ky është një hulumtim kualitativ, i cili është përdorur për mbledhjen e të dhënave ndërsektorialë, ku ofron mundësi të analizimin të të dhënave përmes statistikës deskriptive dhe statistikës referenciale.

Qëllimi i këtij hulumtimi është që të kuptojmë se si mësimdhënësit e perceptojnë performancën dhe zhvillimin e tyre akademik, si dhe, përtej kësaj, të kuptohet ideologjia e tyre funksionale mbi zhvillimin e tyre.

3.1 Pyetjet dhe hipotezat

Ky hulumtim është ndërtuar mbi pyetje hulumtuese dhe hipoteza të cilat janë të orientuara nga qëllimi dhe objektivat e këtij hulumtimi. Ato janë:

Pyetja hulumtuese 1: Mbështetur në gjini, si e perceptojnë mësimdhënësit performancën e tyre në punë?

Hipoteza 1: Mësimdhënësit që kanë përvojë më të gjatë aplikojnë më shumë metoda inovative të punës, në krahasim me mësimdhënësit që kanë përvojë më të shkurtër.

Hipoteza 2: Mësimdhënësit që kanë shkollim më të lartë kanë qenë pjesë e përgatitjes së trajnimeve, për dallim nga mësimdhënësit që kanë shkollim më të ulët.

3.2 Instrumenti

Pyetësori është instrumenti i përdorur për këtë hulumtim, pasi që është konsideruar si instrumenti më i përshtatshëm për mbledhjen e të dhënave në raport me qëllimin e hulumtimi. Pyetësori në fjalë është huazuar nga Luskova & Hudakova (2013) dhe titullohet: *"Approaches to teachers' performance assessment for enhancing quality of education at universities".* Natyrisht, është bërë edhe analiza e vërtetueshmërisë së pyetësorit në fjalë, ku Cronbach Alpha ka dalë të jetë α=.764, nga 7 njësi të cilat janë përfshirë.

3.3 Pjesëmarrësit

Pjesëmarrës të këtij hulumtimi janë mësimdhënësit që japin mësim në shkollat fillore të mesme të ulëta dhe të larta. Mostra është marrë nga tri shkollat të Komunës së Mitrovicës, të cilat janë: "Andon Zako Çajupi", "Abdullah Shabani" dhe "Ismail Qemali". Gjithsej pyetësorit i janë përgjigjur 52 mësimdhënës. Të dhënat demografike, si: shkolla në të cilën punojnë, cilës klasë u japin mësim apo janë kujdestar të asaj klasë dhe numri i nxënësve në klasë janë paraqitur në Tabelën 1.

Tabela 1. *Shkolla, klasa që japin mësim dhe numri i nxënësve në klasë*

Shkolla ku punoni	N	Klasa ku jepni mësim	N
"Andon Zako Çajupi"	12	1	5
"Abdullah Shabani"	16	2	6
"Ismail Qemali"	24	3	7
		4	3
Numri i nxënësve në klasë		5	6
1 – 10	1	6	4
11 – 20	6	7	8
21 – 30	33	8	7
Më shumë se 30	12	9	6

Po ashtu, të dhënat e tjera të rëndësishme të cilat janë marrë nga pjesëmarrësit dhe janë paraqitur në Tabelën 2. janë: gjinia, niveli i shkollimit, rezultatet nëse mësimdhënësit kanë ndjekur trajnime për zhvillimin akademik dhe performancën e tyre, nëse ata kanë marrë pjesë ndonjëherë në përgatitjen e trajnimeve mbi zhvillimin akademik dhe përvoja e punës.

Tabela 2. *Gjinia, shkollimit, trajnimet dhe përvoja e punës*

Gjinia	N	Niveli i shkollimit	N
Femër	37	Shkollë e lartë	1
Mashkull	15	Bachelor	32
		Master	19
A keni ndjekur trajnime për performancë dhe zhvillim akademik			
Po	12	A keni përgatitur ndonjëherë trajnime	
Jo	40	Asnjëherë	29
		Një-dy herë	9
Përvoja e punës		Vazhdimisht	14
1 – 2 vjet	1		
3 – 4 vjet	7		
5 – 10	10		
Më shumë se 10 vjet	34		

3.4 Konsiderata etike

Në këtë hulumtim, konsiderata etika është respektuar në përpikëri. Fillimisht pjesëmarrësve u është shpjeguar qëllimi dhe rëndësia e hulumtimit. Pyetësorët ishin anonim dhe kjo gjë është bërë që pjesëmarrësit të ndihen rehat në lidhje me identitetin e tyre. Të dhënat janë ruajtur në një vend të sigurt në të cilin nuk kanë pasur qasje personat të cilët nuk kanë qenë kontributëdhënës në shkrimin e këtij hulumtimi.

4. Rezultatet

Performanca e mësimdhënësve në punë është padyshim një element motivues dhe inkurajues që i bënë ata ta mbajnë me dinjitet punën që bëjnë. Për t'iu përgjigjur pyetjes së parë hulumtuese, e cila ka të bëjë me gjininë e mësimdhënësve dhe perceptimin e tyre në punë, të dhënat nga ANOVA janë paraqitur në Tabelën 3, ndërsa të dhënat deskriptive në Tabelën 4.

Tabela 3. *Perceptimet e mësimdhënësve mbi performancën e tyre*

	SS	df	MS	F	Sig.
Përgatis materiale mësimore për nxënësit e mi në nivel profesional	1.833 42.090	1 50	1.83 .84	2.17	.146
Aplikoj forma dhe metoda të reja në procesin mësimor	2.433 23.009	1 50	2.43 .46	5.28	.026
Kam pavarësi dhe intuitë në kryerjen e detyrave të punës	1.914 18.144	1 50	1.91 .36	5.27	.026

Tabela 4. *Të dhënat deskriptive mbi perceptimet e mësimdhënësve për performancën e tyre*

	Gjinia	N	M	SD
Përgatis materiale mësimore për nxënësit e mi në nivel profesional	Femër Mashkull	37 15	4.08 3.67	.89 .97
Aplikoj forma dhe metoda të reja në procesin mësimor	Femër Mashkull	37 15	4.81 4.33	.39 1.01
Kam pavarësi dhe intuitë në kryerjen e detyrave të punës	Femër Mashkull	37 15	4.76 4.33	.43 .90

Sipas perceptimeve të mësimdhënësve lidhur me performancën e tyre profesionale në përgatitjen e materialeve mësimore, rezultatet e testit ANOVA tregojnë se dallimet sipas gjinisë nuk janë statistikisht të rëndësishme, $F(1, 50)=2.17$, $p=.146$. Sidoqoftë, bazuar në analizën deskriptive, mësimdhënësët femra raportuan perceptime pak më të larta të performancës profesionale të tyre, $M=4.08$, $SD=0.89$, krahasuar me mësimdhënësit meshkuj të cilët raportuan perceptim më të ulët, $M=3.67$, $SD=0.97$.

Në anën tjetër, mbështetur në perceptimet e mësimdhënësve lidhur me aplikimin e formave dhe metodave të reja në procesin mësimor, rezultatet e testit ANOVA tregojnë një dallim statistikisht të rëndësishëm ndërmjet grupeve, $F(1, 50)=5.28$, $p=.026$. Kjo sugjeron se variabla e shqyrtuar (gjinia) ka një ndikim të rëndësishëm në perceptimet e mësimdhënësve mbi përdorimin e strategjive inovative të mësimdhënies. Mirëpo, bazuar në analizën deskriptive, mësimdhënësët femra raportuan perceptime më të larta për aplikimin e formave dhe të metodave të reja, $M=4.81$, $SD=0.39$, krahasuar me mësimdhënësit meshkuj, $M=4.33$, $SD=1.01$.

Po ashtu, sipas perceptimeve të mësimdhënësve lidhur me pavarësinë dhe intuitën në kryerjen e detyrave të punës, rezultatet e testit ANOVA tregojnë ndryshime statistikisht të rëndësishme ndërmjet grupeve, $F(1, 50)=5.27$, $p=.026$. Kjo sugjeron se variabla e shqyrtuar, e cila është gjinia, ka një ndikim të rëndësishëm në perceptimet e mësimdhënësve mbi autonominë dhe aftësinë intuitive për të marrë vendime gjatë kryerjes së detyrave profesionale. Bazuar në analizën përshkruese, mësimdhënësët femra raportuan perceptime më të larta për pavarësinë dhe intuitën në kryerjen e detyrave të punës, $M=4.76$, $SD=0.43$, krahasuar me mësimdhënësit meshkuj, $M=4.33$, $SD=0.90$. Kjo tregon se mësimdhënësët e perceptojnë veten si më të sigurta dhe më të afta në menaxhimin autonom të përgjegjësive profesionale dhe në mbështetjen në gjykimin e tyre profesional krahasuar me kolegët meshkuj.

Një çështje e rëndësishme për diskutim është edhe të kuptuarit nëse mësimdhënësit që kanë përvojë më të gjatë aplikojnë më shumë metoda inovative të punës, në krahasim me mësimdhënësit që kanë përvojë më të shkurtër. Analiza është bërë me anë të ANOVA dhe të dhënat janë paraqitur në Tabelën 5 ndërsa të dhënat deskriptive janë paraqitur në Tabelën 6.

Tabela 5. *ANOVA test mbi aplikimin e metodave inovative nga ana e mësimdhënësve*

	SS	df	MS	F	Sig.
Aplikimi me nxënësit i metodave inovative në procesin mësimor	1.013	3	.33	.663	.576
	24.429	48	.50		

Tabela 6. *Të dhënat deskriptive në lidhje me aplikimin e metodave inovative nga mësimdhënësit*

	Përvoja e punës	N	M	SD
Aplikimi me nxënësit i metodave inovative në proesin mësimor	1 – 2 vjet	1	5.00	.00
	3 – 5 vjet	7	5.00	.00
	5 – 10 vjet	10	4.60	.51
	Më shumë se 10 vjet	34	4.62	.81

Sipas rezultateve të testit ANOVA mbi aplikimin e metodave inovative nga ana e mësimdhënësve me nxënësit në procesin mësimor, dallimet ndërmjet grupeve bazuar në vitet e përvojës nuk janë statistikisht të rëndësishme, $F(3, 48)=0.663$, $p=.576$. Kjo tregon se variabla e shqyrtuar (përvoja profesionale e mësimdhënësve) nuk ka një ndikim statistikisht të rëndësishëm mbi perceptimet e tyre ose mbi përdorimin e raportuar të metodave inovative të mësimdhënies. Ndërsa, duke u bazuar në analizën deskriptive, mësimdhënësit me 1–2 vjet përvojë ($N = 1$) dhe 3–5 vite përvojë ($N = 7$) raportuan perceptimet më të larta për aplikimin e metodave inovative $M=5.00$, $SD=0.00$, ndërsa mësimdhënësit me 5–10 vjet përvojë ($N = 10$) raportuan perceptime pak më të ulëta, $M=4.60$, $SD=0.51$.

Hipoteza 2 ka të bëjë me idenë nëse mësimdhënësit që kanë shkollim më të lartë kanë qenë pjesë e përgatitjes së trajnimeve, për dallim nga mësimdhënësit që kanë shkollim më të ulët. Të dhënat statistikore të nxjerra me ANOVA janë paraqitur në Tabelën 7, ndërsa të dhënat deskriptive janë paraqitur në Tabelën 8.

Tabela 7. *ANOVA mbi përgatitjen e trajnimeve nga mësimdhënësit*

	SS	df	MS	F	Sig.
Kam përgatitur trajnime	4.473	2	2.23	1.06	.351
	102.508	49	2.09		

Tabela 8. *Të dhënat deskriptive mbi përgatitjen e trajnimeve nga mësimdhënësit*

	Shkollimi	N	M	SD
Kam përgatitur trajnime	Shkollë e lartë	1	5.00	.00
	Bachelor	32	2.91	.87
	Master	19	3.11	.62

Bazuar në rezultatet e testit ANOVA lidhur me përgatitjen e trajnimeve nga ana e mësimdhënësve, dallimet midis grupeve bazuar në nivelin arsimor nuk janë statistikisht të rëndësishme, $F(2, 49)=1.06$, $p=.351$. Kjo sugjeron se variabla e shqyrtuar (niveli arsimor) nuk ka një ndikim statistikisht të rëndësishëm mbi perceptimet e mësimdhënësve ose mbi vetëraportimin

e tyre për përgatitjen e trajnimeve. Sidoqoftë, sipas analizës deskriptive, mësimdhënësit me shkollë të lartë raportuan perceptimin më të lartë M=5.00, SD=0.00, ndërsa ata me diplomë Bachelor raportuan perceptime më të ulëta, M=2.91, SD=0.87).

5. Diskutime dhe konkludime

Performanca e mësimdhënësve në punë përbën një element thelbësor motivues dhe inkurajues, i cili u mundëson atyre t'i kryejnë detyrat profesionale me përkushtim të plotë. Bazuar në të dhënat e mbledhura, perceptimet e mësimdhënësve mbi performancën e tyre profesionale tregojnë se gjinia ka ndikim në disa aspekte të punës, ndërsa në të tjera nuk luan një rol vendimtar.

Sa i përket përgatitjes së materialeve mësimore në nivel profesional, analizat tregojnë se nuk ka dallime statistikisht të rëndësishme midis mësimdhënësve femra dhe meshkuj. Megjithatë, të dhënat deskriptive tregojnë një tendencë që mësimdhënëset femra të raportojnë perceptime pak më të larta për aftësitë e tyre profesionale krahasuar me mësimdhënësit meshkuj.

Në kontrast, aplikimi i metodave dhe i formave të reja mësimore dhe aftësia për të vepruar me pavarësi dhe intuitë në kryerjen e detyrave tregojnë dallime statistikisht të rëndësishme bazuar në gjini. Mësimdhënëset femra e perceptojnë veten si më aktive, më të angazhuara dhe më të afta në përdorimin e strategjive inovative, si dhe në menaxhimin autonom të detyrave profesionale, krahasuar me kolegët meshkuj. Këto të dhëna nënkuptojnë se gjinia mund të ndikojë në nivelin e vetëbesimit, iniciativës dhe angazhimit profesional, duke treguar se femrat shpesh ndihen më të sigurta në zbatimin e qasjeve të reja dhe vendimmarrjen intuitive në mësim.

Analiza mbi përvojën profesionale tregon se vitet e punës nuk kanë ndikim të rëndësishëm në përdorimin e metodave inovative në procesin mësimor. Të dhënat deskriptive tregojnë se mësimdhënësit me pak përvojë raportojnë perceptime të larta për aplikimin e metodave të reja, ndërsa mësimdhënësit me përvojë më të gjatë raportojnë perceptime pak më të ulëta. Kjo tregon se adoptimi i qasjeve inovative nuk varet drejtpërdrejt nga përvoja profesionale dhe se të gjithë mësimdhënësit, pavarësisht nga vitet e punës, mund të jenë të aftë të zbatojnë strategji të reja mësimore.

Nga e gjithë ajo që u analizua dhe u diskutua më lart, mund të konkludojmë se perceptimi i performancës profesionale është një kombinim i vetëbesimit, angazhimit dhe kompetencave të zhvilluara gjatë karrierës në njërën anë, dhe përfshirjes në trajnime, punëtori dhe forma të ndryshme të zhvillimit profesional të mësimdhënësve në anën tjetër.

Referencat

1. Acosta-Gonzaga, E. (2023). *The effects of self-esteem and academic engagement on university students' performance. Behavioral Sciences, 13*(4), 348. https://doi.org/10.3390/bs13040348
2. Ahmad, N., Rashid, S., & Ali, Z. (2023). Investigating primary school teachers' perceptions about professional development and its impact on students' achievement. *Journal of Social Sciences Review, 3*(1), 809–823. https://doi.org/10.54183/jssr.v3i1.234
3. Cocca, M., Cocca, A., Martínez, E. A., & Bulnes, M. G. R. (2018). *Correlation between self-efficacy perception and teaching performance: The case of Mexican preschool and primary school teachers.* Arab World English Journal, 9(1), 56 – 70. https://doi.org/10.24093/awej/vol9no1.4
4. Ehlert, M., & Souvignier, E. (2024). Mind the gap: How teachers' professional development preferences relate to scientific recommendations. *SAGE Open, 14*(3), 21582440241276172. https://doi.org/10.1177/21582440241276172

5. Jaffurs, A. (2017). *Teacher perceptions of teacher evaluation using the Teacher Performance Assessment System and factors that contribute to teacher quality, professional growth, and instructional improvement over time*. Digital Repository at the University of Maryland. https://doi.org/10.13016/M2W08WJ15
6. Karaman, P. (2024). *Effects of using rubrics in self-assessment with instructor feedback on pre-service teachers' academic performance, self-regulated learning and perceptions of self-assessment. European Journal of Psychology of Education, 39*, 2551 – 2574. https://doi.org/10.1007/s10212-024-00867-w
7. Koellner, K., Seago, N., Riske, A., Placa, N., & Carlson, D. (2024). *Teachers' perceptions and uptake of professional development over time. International Journal of Educational Research Open, 6*, 100308. https://doi.org/10.1016/j.ijedro.2023.100308
8. Le Fevre, D. M. (2014). *Barriers to implementing pedagogical change: The role of teachers' perceptions of risk. Teaching and Teacher Education, 38*, 56 – 64. https://doi.org/10.1016/j.tate.2013.11.007
9. Li, J., & Copur-Gencturk, Y. (2024). *Perceptions versus performance: Assessing teacher learning in asynchronous online professional development. Education and Information Technologies, 30*, 4751 – 4776. https://doi.org/10.1007/s10639-024-13020-3
10. Luskova, M., & Hudakova, M. (2013). Approaches to teachers' performance assessment for enhancing quality of education at universities. *Procedia – Social and Behavioral Sciences, 106*, 476 – 484. https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2013.12.053
11. McChesney, K., Gurney, L., & Chivers, M. (2024). Teacher professional learning and development research in Aotearoa New Zealand: A scoping review of literature, 2010–2023. *New Zealand Journal of Educational Studies, 59*(3), 463 – 486. https://doi.org/10.1007/s40841-024-00335-5
12. Negrin-Medina, M. A., Bernardez-Gomez, A., Portela-Pruano, A., & Marrero-Galvan, J. J. (2022). *Teachers' perceptions of changes in their professional development as a result of ICT*. *Journal of Intelligence, 10*(4), 90. https://doi.org/10.3390/jintelligence10040090
13. Qadir, S., Niamatullah, N., Shaheen, A., Gul, N., Rab, A., & Faiz, J. (2020). *Teachers' perception of professional development at secondary school level: A qualitative study*. *European Journal of Education Studies, 7*(6), 281–293. http://dx.doi.org/10.46827/ejes.v7i6.3141
14. Quddus, L., Khalid, M., & Waris Ali Khan, M. (2019). *Teachers' self-assessment of their teaching effectiveness at higher secondary level in Pakistan: A case study. KnE Social Sciences, 3*(22), 807 – 817. https://doi.org/10.18502/kss.v3i22.5089
15. Ross, J. A., & Bruce, C. D. (2007). Teacher self-assessment: A mechanism for facilitating professional growth. *Teaching and Teacher Education, 23*(2), 146 – 159. https://doi.org/10.1016/j.tate.2006.04.035
16. Rowe, K. J., & Sykes, J. (1989). *The impact of professional development on teachers' self perceptions. Teaching and Teacher Education, 5*(2), 137–151, 129 – 141. https://doi.org/10.1016/0742-051X(89)90011-5
17. Safwan, S., Shaheen, F. A., Zaidi, S. J. A., & Siddiqui, S. (2025). *Exploring determinants of teacher performance in Karachi's private secondary schools: The roles of subject mastery, organizational leadership, experience, and communication skills*. *Discover Education, 4*, 244. https://doi.org/10.1007/s44217-025-00682-5
18. Salo, P., Francisco, S., & Olin Almqvist, A. (2024). Understanding professional learning in and for practice. *Professional Development in Education, 50*(3), 444 – 459. https://doi.org/10.1080/19415257.2024.2311108

19. Samundeeswari, D., Angayarkanni, R., Gopala Raju, S. S. V., Rana, N., & Sharma, A. (2024). *Teacher professional development: Effective strategies and evaluation methods. Educational Administration: Theory and Practice*, *30*(6), 1726 – 1733. https://doi.org/10.53555/kuey.v30i6.5578
20. Tezcan, G. (2023). Teachers' attributed importance to and perceived performance on the general competencies of teaching profession. *International Journal of Educational Researchers*, *14*(1), 53 – 64. https://doi.org/10.29329/ijer.2023.526.5
21. Widayati, A., MacCallum, J., & Woods-McConney, A. (2021). *Teachers' perceptions of continuing professional development: A study of vocational high school teachers in Indonesia. Teacher Development*, *25*(5), 604 – 621. https://doi.org/10.1080/13664530.2021.1933159
22. Zengin, M. (2025). Barriers to the professional development of teachers working in public schools in Turkey. *Humanities and Social Sciences Communications*, *12*, 1950. https://doi.org/10.1057/s41599-025-06209-5

Karl Raimund Popper

(28 Korrik 1902 – 17 Shtator 1994)

Prof. Dr. Avni Presheva

Shkenca është kërkimi i së vërtetës
dhe është krejtësisht e mundur që
disa nga teoritë tona të jenë në fakt
të vërteta. Por edhe në qoftë se ato
janë të vërteta,ne nuk mund ta dimë
këtë asnjëherë të sigurt.
Poperi.

Abstrakt

Ky punim trajton në mënyrë analitike dhe kritike kontributin filozofik të Karl Raimund Popperit në zhvillimin e filozofisë së shkencës, me theks të veçantë në teorinë e falsifikimit si kriter themelor për dallimin ndërmjet shkencës dhe pseudoshkencës. Duke u mbështetur kryesisht në veprën e tij madhore "Logjika e zbulimit shkencor", studimi shqyrton problemin e induksionit, kufijtë e verifikimit empirik dhe rolin e metodës hipotetiko-deduktive në ndërtimin e njohjes shkencore. Përmes shembujve ilustrues dhe krahasimeve konceptuale, si rasti i mjellmave apo përballja ndërmjet teorive gjeocentrike dhe heliocentrike, theksohet natyra e përkohshme dhe e kritikueshme e teorive shkencore. Gjithashtu, analizohet koncepti i tri botëve të Popperit si një përpjekje për të kuptuar marrëdhënien ndërmjet realitetit fizik, përvojës subjektive dhe produkteve të mendjes njerëzore. Punimi synon të evidentojë rëndësinë e mendimit kritik dhe të qasjes falsifikuese në avancimin e dijes shkencore, duke reflektuar njëkohësisht edhe mbi kufizimet dhe debatet që lidhen me këtë paradigmë në filozofinë bashkëkohore.

Fjale Kyqe: Karl Popper, Falsifikimi, Filozofia e shkencës, Problemi i induksionit, Teoritë shkencore

Poperi ka lindur në Vjenë më 28 korrik 1902. Të gjitha nivelet e shkollimit, duke e përfshirë edhe tezën e doktoratës i ka filluar dhe mbaruar në qytetin e lindjes**.** Poperi në vitin 1935 ka shkuar në Londër.Poperi pas një viti që qëndroi në Britaninë e Madhe ka shkuar në Zeladën e Re.Poperi në vitin 1946 kthehet në Londër.Poperi gjithashtu për një kohë ka qëndruar dhe ka ligjeruar në disa universitete të Amerikës.Ai historinë e filozofisë së shkencës e fillon që nga filozofia e lashtë greke, konkretisht duke filluar me Platonin, Aristotelin,Dekartin, Bekonin, Galileun, Laibnicin, Njutnin, e disa të tjerë duke e përmbyllur me shekullin XX me Popperin, Heizenbergun dhe me Kuhnin.Në lidhje me këtë të fundit, pra me historinë e filozofisë së shkencës me – **PARADIGMËN** e Kuhnit, me të cilën ka bërë revolucion në shkencë.Në tërë kreun e IX të librit tim "Revolucion që e revolucionarizon vetëdijen",për Kuhnin kam bërë fjalë gjerë dhe thellë.Andaj, nga kreu IX i përmendur të librit do ti huazojë vetëm ato gjëra që kanë të bëjnë me rëndësinë dhe vlerën e revolucionit shkencor në të vërtetë me historinë e filozofisë.Çdo libër i mirë i mirëfilltë shkencor, i cili vlerësohet nga kritika profesinale duhet nderuar.Meqënëse çdo vepër shkencore që ka risi shkencore në brendinë e saj,meriton edhe të radhitet në mesin e atyre veprave shkencore që në lëmin e vet paraqet risi. Një pikëpmje të tillë ma arsyton edhe kur për Poperin Sir Peter Medawar,fitues i Çmimit Nobel për mjekësi ka deklaruar **"Popperi ishte teoriticieni më i madh i shkencës që ka jetuar ndonjëherë".**Duke bërë fjalë, si në veçanti, ashtu edhe në përgjithësi, për krijimtarinë e tij filozofiko – shkencore, jo që nuk është i qartë, kisha thënë por edhe kontraverz.Mirëpo, original në rrugën e krijimtarisë së tij, në rrugën siç do të thoshte edhe veë Pitagora **"Largohu nga rrugët në të cilën të gjithë rrugëtojnë, kërko dhe krijo rrugë të parrahura".**Të cilën gjë ma vërteton me ribotimin dhe përkthimin në disa gjuhë të veprës së tij

me titull të jashtëzakonshëm dhe multidimensional **“LOGIK DER FARSCHUNG” (“Logjika e zbulimit shkencor"),** e cila u botua së pari në gjuhën gjermane në vitin 1934 dhe pastaj në gjuhën angleze me këtë titull kështu :**“THE LOGIC OF SCIENTIFIC DISCOVERY”** me plotësime u botua në Londër në vitin 1959, pastaj u botua edhe në disa gjuhë të tjera. Në këtë rast dhe për këtë rast fjalën e kam për veprën e prof. Poperit “Logjika e zbulimit shkencor”,në të cilin që në kreun e parë e fillon me “Problemin e induksionit”.Problemi dhemelor,kryesor apo qendror duke e thënë këtë në kuptimin e fjalës sa më të gjerë dhe sa më të thellë që shtrohet dhe shqyrtohet prej fillimit e deri në mbarim të librit “Logjika e zbulimit shkencor”i Prof Poperit është dhe mbetet problem **A B G R E N Z U NG.** Domethënë, problem i përkufizimit ose problem i përcaktimit,kriter mohimit ose siç do ta përdor unë **PROBLEMI I FALSIFIKIMIT.** Çka do të thotë se kuptohet sipas prof. Poperit duke e thënë këtë në kuptimin e gjerë të fjalës, çdo parim që nuk mund të verifikohet me jovërtetimin atë duhet flakur. Problemi i falsikimit ka të bëjë me problemin e dallimit në mes të shkencës dhe joshkencës. Duke e demonstruar këtë me fjalë të tjera, por sigurisht me kuptimin e përmendur sipas prof. Poperit shkenca duhet të jetë e falisifikueshme, e cila pra duhet të provohet a është apo nuk është e saktë, e vërtetë nëpërmes të vëzhgimit të joshkencës, teorisë së vëzhgimit ose të teorisë eksperimentit.Shkurt, qartë, thukët e shqip kuptohet sipas prof. Poperit çdo teori që nuk kalon nëpër mes të kësaj si të them të falsifikohet nëpër mes të përvojës e eksperimentit nuk është shkencë,por pseudoshkencë.Prof. Poperi librin e tij “Logjika e zbulimit shkencor”, në kreun e parë e fillon me problemin e induksionit, kështu “Sipas parimit të pikëpamjes, - të cilës do tju kundërvihem në këtë libër – shkencat empirike mund të konsiderohen me faktin se e përdorin ashtu të njohurën 'metodën induktive'. Sipas asaj pikëpamje,”Logjika e zbulimit shkencor” do të ishte identike me logjikën induktive,në të vërtetë me logjikën e analizës së metodës induktive”[52].Duke filluar nga fjalët e cituara të Prof. Poperit në lidhje me problemin e induksionit,nëse jo në mënyrë direkte, së paku në atë indirekte ai nuk i jep gati asnjë rëndësi shkencore,sepse kuptohet sipas mendimit të tij nuk mund të pranohet në të vërtetë që në bazë të thënieve universale,pra të përgjithshme të nxirren prej thënieve individuale.Në këtë rast dhe për këtë rast dëshiroj që ta marr një shembull praktik nga djali i xhaxhait tim Shezës. Sheza e ka pasur gjendjen materale të mirë.Ai ka ruajtur pëllumba të bardhë.Sheza çdo ditë në orën e caktuar të ditës kur ka fishkëlluar me gishtërinj në gojë tri herë. Ata pëllumbat kanë filluar të fluturojnë në hapësirën qiellore.Një ditë prej ditëve, pëllumbat kur bijnë në shtëpizën e tyre.Sheza krejtësisht i habitur e sheh një pëllumb të zi. Nuk i kishte besuar syve të vetë,por një gjë e tillë ishte e vërtetë. Çka do të thotë se përfundon prof. Poperi çdo përfundim i nxjerrë,si bie fjala si në shembullin e përmendur do të jetë i gabur. Ose ta marrim shembullin e prof. Poperit për tu bindur se shembulli im është po aq i vërtetë, siç do të dëshironte edhe vetë prof. Poperi “Jo nga pikëpamja e logjikës, as prej së largu nuk është e qartë që të kemi të drejtë që të nxjerrim thënie universle prej atyre singulareve. … për çdo përfundim të nxjerrë në atë mënyrë të tregohet që të jetë i rremë; pavarësisht në atë se sa shembuj i kemi parë mjellma të bardha,e kemi vërejtur nuk na jep të drejtë të përfundojmë se të gjitha mjellmat janë të bardha”[53].Nga shkaku se siç do të thoshte edhe vet prof. Poperi ‘së paku ekziston një mjellmë e zezë.Këto thënie thotë prof. Poperi do ti quaj strikte ose thënie të pastra ekzistenciale”[54].Kur është fjala për fjalët fundit, të fjalisë së fundit me fjalët “thëniet e pastra ekzistenciale”, ai ato i kupton si thënie joempirike ose metafizike.Mandej gjithashtu mendoj dhe besoj edhe atë në bazë të veprave të Prof. Poperit që i

[52] Karl Poper, Logika naučnog otkrića, Nolit, Beodrad, 1973, f. 61.
[53] Po,aty. f. 61.
[54] Po, aty. f. 101.

kam lexuar ORVATJA e tij si **GAMË** është teoria e njohjes, ku ai i dallon katër dallime të ndryshme. Një,ekziston krahasimi logjik i përfundimit në mes së vetes … dy, ekziston kërkimi logjik të formave teorike me qëllim që të vërtetohet se ajo teori a është empirike në të vërtetë të karakterit shkencor … tre,ekziston krahasimi me teoritë tjera,katër, ekziston vërtetimi i teorisë ndaj përfundimit empirik,i cili mund të nxirret prej tij"[55].Prof. Poperi për çështjen e teorisë në të vërtetë për teorinë shkencore, për të cilën shkruan "Teoritë shkencore janë thënie universale".Prof. Poperi kreun e dytë të këtij libri , pra të veprës.

"Logjika e zbulimit shkencor" e fillon me pjesën e parë të tezës së-**NOVALISIT[56].** Prof. Poperi për çështjen e teorive mendon dhe shkruan kështu "Teoritë janë rrjeta që hidhen për të kapur atë që quhet 'botë"[57]. Prof. Poperi duke bërë fjalë për fjalinë e posa te përmendur, në të vërtetë për fjalën e fundit të fjalës së përmendur" bota i dallon tri lloje d.m.th. tri bota.Prof. Poperi një ndarje të tillë në tri botë e bën me qëllim për të treguar se si duhet tejkaluar mendimin tradicional, në të vërtetë të teorisë së njohjes së tyre i ka krijuar bota.

" 1.Unë e quaj botën e proceseve fizike 'bota 1'dhe botën e proceseve psikike e quaj 'bota 2'. Kjo është relativisht e thjeshtë.

Vështirësia fillon me atë, që unë e quaj 'bota 3'. … 'Bota 3' në sensing më të gjerë quaj unë botën e produkeve të mendjes njerëzore"[58].Një ndarje të tillë në tri bota mendoj se Prof. Poperit e cila përbëhet prej tri pjesëve i ka shërbyer në mënyrë më të gjerë dhe më të thellë për ta sqaruar teorinë e tij të njohjes e cila përbëhet prej tri pjesëve :"Referati im përbëhet nga tri pjesë : Njohja; realiteti ; dhe formësimi i realitetit nëpërmjet njohjes.Pjesa e dytë, ajo për realitetin është më e gjata, sepse përmbajtja e saj shërben pët të përgaditur dhe pjesën e tretë" [59]. Sa herë dhe kurdoherë që të jetë fjala për dallimin në mes të sigurisë dhe të vërtetës mendova dhe përnjëherë vendosa që këtë dallim ta sqaroj nëpër mes të teorisë gjeocentrike të Aristotelit dhe të teorisë heliocentrike të babait të astronomisë [60]Nikola Kopernikut.Aristoteli në bazë të studimit të tij në lidhje me orbitën ka ardhur deri në përfundim me teorinë e tij gjeocentrike, tani më të njohur nga historia e kësaj çështje :"Toka është qendra e gjithësisë.Dielli dhe të gjitha planetet tjerë qiellorë sillen rreth saj".Ndërsa teza e Kopernikut me të cilën e kundërshtoi tezën e Aristotelit është kjo :"Dielli është qendra e orbitës e të gjitha planetëve,prandaj edhe e botës".Në bazë të teorive të përmendura të Aristotelit dhe të Kopernikut mund të hasim edhe te një problem tjetër,të cilin gjithashtu duhet shtruar dhe zgjidhur.Për këtë dallim për të cilin edhe është fjala, pra në mes të sigurisë dhe të vërtetës, mendova dhe vendosa që ta sqaroj kështu : Për teorinë gjeocentrike të Aristotelit kanë menduar se është e sigurt,mirëpo, nuk kanë ditur se nuk është e vërtetë derisa Koperniku me teorinë e tij heliocentrike vërtetoi se planeti i diellit qendet në qendër. Që do të thotë se "Bota është qendër e orbitës, e të gjitha planetëve, prandaj edhe e botës". Në bazë të tezave të sapo përmndura të Aristotelit dhe të Kopernikut ta hetojmë dhe njëkohësisht edhe ta vërtetojmë dalimimin në mes të tyre.Të shkojmë me radhë.Teoria gjeocentrike e Aristotelit, e cila ka fituar sigurinë afër 9 shekuj se është e vërtetë teoria e tij gjeocentrike, derisa astronomi polak Koperniku vërtetoi me teorinë e tij të përmendur më sipër "Dielli është qendër e orbitës e të gjitha planetëve"Kështu që

[55] Po, aty, f. 66.

[56] Emri Novalis është pseudonim i shkrimtarit gjerman Georg Philipp Friedrich Freiherr van Hardenberg (1772 – 1801)

[57] Poper, Logjika e zbulimit shkencor, f. 91.

[58] Karl Poper, Për filozofinë dhe shkencën,'Fan Noli"Tiranë, 2009, f. 120.

[59] Po, aty, f. 135.

[60] Fjala, termi, nocioni ose koncepti **astronomi** prejardhjen e ka nga fjala e gjuhës së vjetër greke. astro + nomos që në gjuhën tonë e ka kuptimin e parimit, ligjit. Astronomia, pra është degë e matematikës, e cila merret me studimin e trupave qiellor

nëpërmes të teorisë të Aristotelit dhe teorisë së Kopernikut dëshirova të tregoj dallimin në mes të sigurisë dhe të së vërtetës.Duke bërë fjalë për dallimin në mes të sigurisë dhe të së vërtetës ai dallim qëndron në vetë faktin e pamohueshëm se siguria paraqet gjendjen mendore,pra si e tillë siguria është edhe çështje subjektive. Ndërsa me fjalën e vërtetë duhet kuptuar mendimin subjektiv të realitetit objektiv, çka do të thotë se mendimi përputhet me atë që faktikisht që edhe ekziston në mënyrë objektive për shembull **"miku i vjetër i shtëpisë së-vjetër"**. Prandaj, e vërteta si e tillë është edhe objektive. Mendimin, e sapopërmendur në lidhje me dallimin në mes të sigurisë dhe të së vërtetës na e vërteton edhe vetë prof. Poperi, duke shkruar kështu : "E vërteta është diçka objektive,kurse siguria diçka subjektive"[61].Përveç vërejtjeve të tjerëve që ua kanë bërë prof. Poperit,unë si të them në in medias res për metodën e tij të falsifikimit do të jem më i shkurt për krijimtarinë e tij,kuptohet sipas mendimit tim, atij i ka ndodhur i njëjti gabim, i njeti fat apo mos fat posi Aristotelit që e ka vlerësuar metodën deduktive, kurse metodën induktive e ka i njohuar posi Bekoni apo anëtarët e drejtimit të pozitivizmit logjik, që metodën e analizës e kanë ndarë prej metodës së sintezës.Me shkas se kjoi metodë pra e iduksionit nuk ka vlerë për shkencë. Tërë këtë çështje do ta shprehi me një anektodë-popullore **"Me një ka nuk lavrohet".**Kush e kupton qëllimin e kësaj metafore do ta kupton edhe pse ajo është përdor dhe ata që nuk dota kuptojë pse është përdorë kjo anektodë do të jetë në pyetje padijenia e tyre.Pavarësisht prej atyre mendimevev pozitive dhe negative që janë thënë në këtë vështrim në lidhje me ,në rend të parë parimin e tij të **FALSIFIKIMIT** në veprën "Logjika e zbulimit shkencor" dhe në veprat tjera "Poperi nuk ka qenë filozof I madh ,por ka pasur aftësi të çuditshme për të demistifikuar gjithkund prirjet e veta dogmatike dhe ka bërë përpjekje për t'i korrigjuar të metat e filozofisë së vet"[62].

[61] Popper, Për filozofinë dhe shkencën, f. 139.

[62] Martin Seimur – Smith, 100 libra që tronditën botën SHBLSH E RE, Tiranë, 2005, f. 498.

Novo Kultno Filozofsko Djelo Albanskog Aristotela Prof.Dr. Avni Presheva: "Filozofija dhe shkenca - Shkenca dhe filozofia"

Akademik Dr. Šefket Krcić
E-mail: dr.s.krcic@uninp.edu.rs

Sažetak

Ovaj rad analizira filozofsko djelo „Filozofija dhe Shkenca – Shkenca dhe Filozofia“ autora Prof. Dr. Avni Presheve, s posebnim osvrtom na njegov doprinos filozofiji znanosti i razumijevanju odnosa između filozofije i znanstvenog mišljenja. U radu se razmatraju ključni epistemološki i metodološki aspekti Preshevine misli, pri čemu se filozofija sagledava kao kritička i integrativna disciplina koja nadilazi granice pojedinačnih znanosti. Također, rad ističe Preshevinu ulogu u savremenoj filozofskoj misli, gdje se često označava kao „albanski Aristotel“, zbog širine i dubine njegovog filozofskog sistema. Zaključno, pokazuje se da njegovo djelo predstavlja značajan doprinos savremenoj filozofiji, nudeći cjelovit okvir za razumijevanje odnosa između znanosti, filozofije i ljudskog postojanja.

Ključne riječi: filozofija znanosti, Avni Presheva, epistemologija, odnos filozofije i znanosti, kritičko mišljenje

Smisao Razmišljanja I Istraživanja Avni Presheve Kao Albanskog Aristotela

Javljaju se brojna postavljena i nepostavljena pitanja, koja traže odgovore, koje ćemo ću kratko i sažeto prikazati i usmjeriti filozofskog čitatelja.

Najprije da sažeto prezentiramo smisao filozofskog postupka kao i odnos znanosti i filozofije.

1. O filozofiji:

U ovoj Avninoj knjizi “Filozofija i nauka – Nauka i filozofija”, na strani 411, pored ostalog, napisao je i sljedeće: in essentia ipsius essentiae, što u samoj srži suštine predstavlja moto. Kao što je i ranije rečeno: Filozofija je nerazdvojna, nevidljiva sjena nauke, poput sjene čovjeka, koja je njegov nerazdvojni i nevidljivi dio.

Nauka je avangarda razvoja društva uopće. U tom smislu, filozofija je sjena nauke. Govoreći šire, filozofija je kritička revizija svijeta.

2. O nauci/znanosti:

Nauka je znanost u svim oblicima ljudskog saznanja – bilo misaonim, prirodnim, društvenim ili psihičkim naukama. Ta saznanja su stečena, osmišljena i otkrivena, te potvrđena i verificirana na teorijski i eksperimentalni način kroz različite društveno-historijske i kulturno-historijske periode tokom stoljeća.

Zacijelo, potrebno nam je veći prostor u našim časopisima i listovima da bih esencijalno predstavili ključne vrijednosti i metodološki okvir ovog dugo čekanog filozofskog nadahnutog djela , koje po svom obimu i dometima spada u sam vrh svjetske znanstvene filozofije, koje preporučujemo svim ljubiteljima filozofije, a posebno studentima magistarskih i doktorskih studija, koji će preko razumijevanja ovog djela, a posebno na metodološko - logičkoj razini lahkše tumačiti sva velika djela od Sokrata, preko Platona, Aristotela, Inin Sine, Ibin Ružda, Ibn Halduna, Dekarta, Spinoze , Lajbanica, Holbaha, Voltera, Rusoa, Hobsa, Loka, Hjima, Kanta, Fihtea Šelinga, Hegela, Marxa, Kjerkegora, Huserla, Jaspersa, Hajdegera, Sartrra, Petronijevića, Šešića, Plamenca, Petrovića, Šarčevića, Filipovića, Tomovića, Muminovića, Eka, Jokića, Stardelova, Životića, Čomskog, Muhića, Šušnjića, Nikića ,Veljaka, Rortija, Vetersena, Karića, Bektovića i

drugih filozofskih mislioca, koji su obilježili svoje vrijeme i epohe djelima koja podstiču čitatelje na nova duhovna pregnuća.

Toj plejadi mislilaca, neizostavno pripada i Dr. AVNI PRESHEVA, kojeg s pravom filozofesa Violeta Panevska naziva " albanskim Aristotelom ".

Prema ovom znamenitom autoru, dr. Preshevi, sam pojam filozofije, nije samo u pitanju ljubav prema mudrosti, već i znanstvena sposobnost razumijevanja metke stvari ili problema. Jasno i nedvojbeno filozofija kao najširа oblast ljudskog duha, od svojih prvih početaka na drevnom Istoku, do sada na dalekom Zapadu, nastojala je u kontinuitetu da ima više prilaza i pitanja s ciljem razumijevanja svijeta u sebi i oko sebe i stvaranja pogleda na svijet .

Da se vratimo autorom djelu: "Filozofija znanosti - znanost i filozofija" koje uspravlja mišljenje i svjedoči da filozofija i znanost nisu u krizi..

Prema tome, filozofija od nastanka do današnjih dana bavi se pitanjima smisla i bitisanjem čovjeka u prirodi i društvu.

U tom smislu, probleme prirode svijeta filozofija je u Avnijevom mišljenju se prepustila raznim znanostima, kao što su: fizika, hemija, matematika, astronomija, biologija, psihologija. Jasno, nekim problemima vezanim za prirodu čovjeka i društva danas se bave psihoalogija znanja i sociologija saznanja., koje vuku duboke korijene iz filozofije. U tom pravcu filozofija opstaje u vremenu i nijedna od ovih znanosti ne može ovim pitanjima pristupiti na cjelovit i sveobuhvatan način. Takodjer, nijedna od znanosti ne postavlja pred sobom pitanja koja su vezana za sav smisao postojanja Insana. čovjeka, kao što su: Zašto postojim? Šta me na životnom putu čeka?. Šta bih trebao da učinim, da bih u životu bio sretan, kao i Šta je ljepo, istinito, uzvišeno ili dobro u životu?

Jasno, svako od ovih pitanja zahtijeva veliku diskusiju i raspravu. Tako filozofija u svim svojim orijentacija a i disciplinama opstaje kao težnja za odgovorima na vječita čovjekova pitanja, pri čemu ona potvrdjuje svoju duhovnu imanentnost čuvajući svoju svrhu i danas, što je autor filozof Presheva perekcionistički obradio sasvim korektno ukazujući veliku dimenziju prožimaju filozofija i znanost.

Filozofija je od svog nastanka težila da umom i mišljenju spozna, riječju i zborom i podjeli sa drugima znanje o sopstvenom zakonu po kome i čovjek i sve što postoji dobija svoj smisao i lucidno ispravan način postojanja. U tom pravcu, fundamentalne filozofske kategorije, kao temeljni pojmovi na kojima se zasnivaju pravci filozofskog istraživanja predstavljaju kategorije: lijepog, istinitog, uzvišenog i dobrog.

S druge strane, Filozofija kao znanost i znanost kao filozofija je princip i Put utemeljenja logičkog znanstvenog mišljenja, što svjedoči da su se iz nje tijekom povijesnog vremena izdvojile sve posebne znanosti / nauke. U tom smislu, znanstvena / naučna istina pretenzije na očitu i jasnu provjerljivih, odnosno objektivnost. Svakako, do znanstvenih istina dolazi se do znanstvenih istina preko istraživanja činjenica, na temelju logičkih i metodoloških pretpostavki, tako da se one medjusobno nadogradjuju i prevladavaju. Filozofski mišljenje ne predsjedniku ovu vrstu razvoja i kritičkog prevladavanja, niti neki poseban / osoben način i metod istraživanja, budući da se ono ne bavi pojedinim pitanjima, već općim i načelnim problemima Svijeta i Čovjeka.

U konačnici, da bi se razumio smisao i probleme ključnih problema filozofije i znanosti / nauke neophodno je samo kritičko relevantno tumačenje čitavog znanstveno- istraživačkog autorovog postupka, kako bi se išlo utabranim uspravnim filozofskim stazama, kako je zamišljao i predvidjao Sartre, nasuprot onim Hajdegerovim upozorenjima " šumskih puteva " filozofije. Za takvo nešto , da bi se postiglo u tolkovanju filozofskih ideja, čitatelj mora imati temeljno filofijsko obrazovanje iz povijesti čitave svjetske filozofije. Samo je to prvenstveni uvjet razumijevanja filozofskih, znanstvenih, i metodološko - logičkih vidika.

U tom smislu, ako nam Svevišnji bude bude dao vakta, mogo bih napisati i objelodaniti kakvu je filozofsku sliku svijeta stvarao jedan mislilac, koji je godinama i decenijama živio i stvarao pod preslijom diktatorskog beogradskog režima. Opstao je blagidareći Aristotelovskoj teorijskoj snazi duha i stoičkom praktičnoj misiji, kada je kao INSAN pokazao da je tvrdji od ljutog kamena. Takav je bio i opstao u svojoj esenciji i egzistenciji jedan od malobrojnih Aristotelovaca filozof dr. Avni Presheva, koji je svojevrsna Akademija i otvorena filozofska škola koja nam dolazi iz bića Kosova.

Jasno, kolega dr. Avni Presheva je ovim djelom uspio , ne samo da nadmaši sve dosadašnje albanske filozofe, već se na visoko uman način pridružio navedenoj svjetskoj FILOZOFSKOJ ELITI

Kuda danas ide albanska filozofija?

Kratko i jasno, prema mom subjektivnom mišljenju realnog objektivizma, ona je na putu slijepe uliceili sporije, kako bi se stari grčki filozofi izrazili.

Razlozi za takav stav zato što balkanske zemlje imaju takve Vlade koje nejmaju sluha za filozofiju, znanost niti za civilizaciju, pa su brojni: danas se filozofija gotovo isključivo bavi problemima biznisa (ekonomije, trgovine), politike, korupcije, kulture – često bez istinske kulture. Govoreći i u užem i u širem smislu: onome ko ne vidi poručuje se da „gleda akrobacije Čarlija Čaplina“, a onome ko je gluh da „sluša Betovenovu Devetu simfoniju“. To bi bilo najkraće kako da se čitatelj snadje u prašimi novih apsurdnih ideja.

Zaključno o velikom djelu

Misliti, citati i poceti pisati o filozofiji, kratko i jasno filozofija i nauka predstavljaju kontinuiranu i neprekidnu dijalekticku koheziju. To znaci da dok zivi covjek bice filozofije i nauke. Govoreci kako u posebnom isto ta tako i u sirem smislu knjiga “ Filozofija i nauka - Nauka i filozofija” osim tako reci Biblije i Ku’rana treba da ima svski intelektualac da bi razumio cilj i smisao zivota. Ili kako bi rekao akad. Fuga u svojoj recenziji

Knjigu treba zapoceti citati, treba je zatvoriti i treba je baciti kroz prozor,jer je. kako bi rekao Einstein misteriozna

(ulomak iz šireg rada o novom djelu Dr. Avni PRESHEVE)